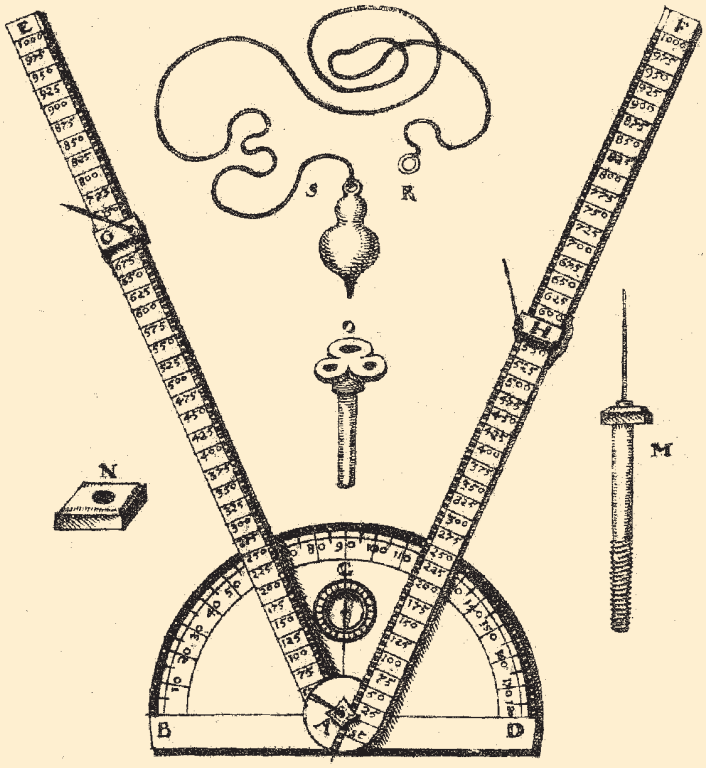
Agnieszka Szczaus

Leksyka specjalistyczna w *Informacyi matematycznej* Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 roku na tle polszczyzny XVIII wieku

INFORMACYA MATEMATYCZNA,

Rozumnie Ciekáwego

POLAKA

SWIAT CALY, NIEBO, y ZIEMIĘ,

y co na nich ieſt

W trudnych Kweſtyách y Pra-

ktyce iemuż

UŁATWIAIĄCA,

Przez

W.X.WOYCIECHA BYSTRZONOWSKIEGO Theologá Soc: JESU.

Teraz zaś w Roku 1749. drugi ráz

PRZEDRUKOWANA

W LUBLINIE w Drukárni J.K.Mći Colleg: Soc: JESU.

U N I W E R S Y T E T S Z C Z E C I Ń S K I
ROZPRAWY I STUDIA T. (DCCCXCIV) 820

Agnieszka Szczaus

Leksyka specjalistyczna w *Informacyi matematycznej* Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 roku na tle polszczyzny XVIII wieku

Szczecin 2013

Rada Wydawnicza

Adam Bechler, Tomasz Bernat, Anna Cedro, Paweł Cięszczyk
Piotr Michałowski, Małgorzata Ofiarska, Aleksander Panasiuk
Grzegorz Wejman, Dariusz Wysocki, Renata Ziemińska
Marek Górski – przewodniczący Rady Wydawniczej
Edyta Łongiewska-Wijas – redaktor naczelna, dyrektor Wydawnictwa Naukowego

Recenzenci

prof. zw. dr hab. Jerzy Biniewicz
dr hab. Jadwiga Waniakowa prof. IJP PAN

Redaktor Wydawnictwa

Jadwiga Hadryś

Korektor

Małgorzata Szczęsna

Skład komputerowy

Wiesława Mazurkiewicz

Projekt okładki

Paweł Kozioł

Agnieszka Szczaus ORCID 0000-0001-6826-6110

Na okładce wykorzystano ilustrację z tekstu Leonarda Zublera
pt. *Novum instrumentum geometricum* (wyd. Bazylea 1625)
Ilustracje na s. 30 i 240 pochodzą z tego samego wydania
(ze zbiorów Książnicy Pomorskiej w Szczecinie)

Wersja elektroniczna publikacji dostępna na licencji CC BY-SA 4.0

© Copyright by Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2013

DOI 10.18276/978-83-7972-802-2
ISBN 978-83-7972-802-2 (online)
ISBN 978-83-7241-863-0 (print)
ISSN 0860-2751

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU SZCZECIŃSKIEGO

Wydanie I. Ark. wyd. 24,0. Ark. druk. 28,0. Format B5.

Spis treści

Wstęp

1. Wojciech Bystrzonowski jako osiemnastowieczny popularyzator wiedzy 9
2. Rozstrzygnięcia terminologiczne. Cele i metodologia pracy 15

Część I
Leksyka nauk wyzwolonych

1. Leksyka arytmetyczna i geometryczna 31
   1.1. Nazwy dyscyplin matematycznych i osób uprawiających daną dziedzinę 34
   1.2. Nazwy arytmetyczne 36
   1.3. Nazwy geometryczne 39
      1.3.1. Nazwy linii 39
      1.3.2. Nazwy kątów 41
      1.3.3. Nazwy figur płaskich 42
      1.3.4. Nazwy brył 47
      1.3.5. Inne nazwy z zakresu geometrii 48
   1.4. Nazwy jednostek metrycznych 52
      1.4.1. Nazwy jednostek masy 52
      1.4.2. Nazwy jednostek długości i odległości 55
      1.4.3. Nazwy miar powierzchni 61
      1.4.4. Nazwy miar objętości 63
      1.4.5. Nazwy miar kąta 64
      1.4.6. Inne nazwy metryczne 65
   1.5. Nazwy ogólne związane z ważeniem i mierzeniem 65
   1.6. Nazwy instrumentów pomiarowych i ich części 67
2. Leksyka optyczna 80
   2.1. Nazwy związane z procesem widzenia 81
   2.2. Nazwy zjawisk i procesów związanych z odbijaniem światła 84
   2.3. Nazwy zjawisk i procesów związanych z załamaniem światła 85
   2.4. Nazwy instrumentów optycznych i ich części 87
3. Leksyka kosmograficzna 94
   3.1. Nazwy ogólne związane z budową i cechami wszechświata 96
   3.2. Nazwy sfer tworzących wszechświat 99

3.3. Nazwy meteorów ognistych 104
3.4. Nazwy meteorów powietrznych 106
3.5. Nazwy meteorów wodnych 108
3.6. Nazwy zjawisk meteorologicznych 110
4. Leksyka astronomiczna 114
4.1. Nazwy obiektów astronomicznych i ich części 117
4.2. Nazwy związane z ruchem i położeniem ciał niebieskich 122
4.3. Nazwy zjawisk i procesów astronomicznych 130
4.4. Nazwy punktów i miejsc wyznaczanych na sferze niebieskiej 136
4.5. Inne nazwy astronomiczne 143
4.6. Nazwy instrumentów astronomicznych i ich części 144
5. Leksyka chronograficzna 152
5.1. Nazwy związane z kalendarzem astronomicznym 153
5.2. Nazwy związane z kalendarzem kościelnym 164
6. Leksyka geograficzna 170
6.1. Nazwy ogólne dotyczące geografii 173
6.2. Nazwy z zakresu kartografii 173
6.3. Nazwy instrumentów geograficznych 180
6.4. Nazwy stref klimatycznych i ważniejszych obszarów geograficznych 181
6.5. Nazwy z zakresu geomorfologii 186
6.6. Nazwy z zakresu hydrografii 187
6.7. Nazwy z zakresu geografii politycznej 193
6.8. Nazwy z zakresu geografii gospodarczej 196
7. Leksyka medyczna 204
7.1. Nazwy ogólne z zakresu medycyny 205
7.2. Nazwy części ciała i organizmu jako całości 207
7.3. Nazwy tkanek i mięśni 209
7.4. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu trawiennego 210
7.5. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu oddechowego oraz budową narządów mowy 212
7.6. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu krążenia oraz układu limfatycznego 214
7.7. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu rozrodczego 215
7.8. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu nerwowego i narządów zmysłów 217
7.9. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem narządu wzroku 222
7.10. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem narządu słuchu 224

7.11. Nazwy związane z fizjologią i płynami ustrojowymi 225
7.12. Nazwy chorób i dolegliwości 226
8. Leksyka muzyczna 231
8.1. Leksyka z zakresu muzyki 232
8.2. Leksyka z zakresu akustyki 234

Część II
Leksyka nauk mechanicznych

1. Leksyka architektoniczna i budowlana 241
1.1. Nazwy osób związanych z architekturą i budownictwem 243
1.2. Nazwy związane z projektowaniem budynków 244
1.3. Nazwy budynków 248
1.4. Nazwy pomieszczeń i części budynków 252
1.5. Nazwy budynków sakralnych i ich części 257
1.6. Nazwy obiektów hydrotechnicznych 258
1.7. Nazwy elementów konstrukcyjnych 259
1.8. Nazwy architektonicznych elementów zdobniczych 270
1.9. Nazwy materiałów budowlanych 273
1.10. Nazwy narzędzi i urządzeń budowlanych 276
1.11. Nazwy czynności związanych z budowaniem 277
2. Leksyka z zakresu architektury wojennej 283
2.1. Nazwy obiektów wojskowych i ich części 286
2.2. Nazwy czynności związanych ze stawianiem umocnień 297
3. Leksyka wojskowa 302
3.1. Nazwy związane z teorią wojskowości 303
3.2. Nazwy z kręgu prawa wojennego 305
3.3. Nazwy miejsc walki 308
3.4. Nazwy związane z zaopatrzeniem 309
3.5. Nazwy związane z wynagrodzeniem żołnierzy 309
3.6. Nazwy instrumentów sygnalizacyjnych 310
3.7. Nazwy osób związanych z wojskiem 310
3.8. Nazwy związane z szykiem wojskowym 315
3.9. Nazwy jednostek i formacji wojskowych 316
3.10. Nazwy związane z prowadzeniem walk 319
3.11. Nazwy związane z przemarszem wojsk 328
3.12. Nazwy związane z organizacją obozu 328

3.13. Nazwy instrumentów inżynierskich i ich części....330
3.14. Nazwy broni i jej elementów....331
3.15. Nazwy związane ze strzelaniem....335
3.16. Nazwy pocisków i materiałów pirotechnicznych....340
3.17. Nazwy ogni tryumfalnych....344
3.18. Nazwy związane z wyrabianem materiałów pirotechnicznych....345
3.19. Nazwy substancji wykorzystywanych do wyrobu materiałów pirotechnicznych....347
4. Leksyka handlowa....357
4.1. Nazwy dawnych jednostek wagowo-pieniężnych....358
4.2. Nazwy jednostek monetarnych....362
4.3. Ogólne nazwy jednostek płatniczych....372
4.4. Nazwy jednostek miar pospolitych....373
4.5. Nazwy różnego rodzaju płatności i wycen....373
5. Leksyka żeglarska....378
5.1. Nazwy związane z nawigacją i żeglowaniem....379
5.2. Nazwy instrumentów nawigacyjnych....381
5.3. Nazwy statków, ich części oraz elementów wyposażenia....382
5.4. Nazwy osób związanych z żeglarstwem....383

Zakończenie....387
Wykaz skrótów....401
Bibliografia....405
Indeks....421
Summary....443

Wstęp

1. Wojciech Bystrzonowski jako osiemnastowieczny popularyzator wiedzy

Wojciech Bystrzonowski urodził się w 1699 roku w Kiełczynie, zmarł w Lublinie w 1782 roku[1]. W roku 1713 wstąpił do Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, by dziewiętnaście lat później złożyć pełne śluby zakonne. Przez ponad trzydzieści lat był związany ze szkolnictwem jezuickim: w kolegiach w Krasnymstawie, Lublinie, Poznaniu, we Lwowie i w Jarosławiu wykładał matematykę, filozofię, retorykę, prawo kościelne, teologię moralną i teologię scholastyczną, a przypuszczalnie też architekturę. Bystrzonowski pełnił ponadto ważne funkcje administracyjne w szkolnictwie jezuickim: był przełożonym kolegiów w Poznaniu, we Lwowie, w Lublinie i Jarosławiu oraz zarządzającym szkolnictwem tego zakonu w prowincji małopolskiej.

Na pisarski dorobek Wojciecha Bystrzonowskiego, ściśle powiązany z jego działalnością dydaktyczną, składają się następujące teksty: podręcznik retoryki *Polak sensat w liście, w komplemencie polityk, humanista w dyskursie, w mowach statysta, na przykład dany szkolnej młodzi* (wyd. I Lublin 1730 i wyd. następne); dwie łacińskojęzyczne prace poświęcone Maryi Pannie i św. Stanisławowi Kostce: *Thaumaturgae in sua aede prope oppidum Chodel Virgini Lauretanae* (Lublin 1735) oraz *Thamaturgus icone lublinensis saceli S. J. Stanislaus Kostka* (Lublin 1735); *Kompendium historyczne zakonu S. J.* (Kalisz 1740); *Kalendarze historyczno-polityczne* (Lublin 1740–1743)[2]; *Honor Najświętszej Maryi historycznie wyrażony* (Kalisz 1741);

---

[1] Informacje na temat życia, pracy dydaktycznej i pisarskiej W. Bystrzonowskiego podaję za: S. Bednarski, *Bystrzonowski Wojciech*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, t. III, s. 176; S. Dubisz, *Wojciech Bystrzonowski – rys bio- i bibliograficzny. (Z dziejów retoryki i dydaktyki polskiej)*, „Prace Filologiczne" 1978, s. 333–340; tenże, *Wojciech Bystrzonowski – encyklopedysta i stylista*, w: tenże, *Język – historia – kultura*, t. 2, Warszawa 2007, s. 284–293; L. Grzebień, *Bystrzonowski Wojciech*, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 82; *Słownik polszczyzny XVII i pierwszej połowy XVIII wieku*, Warszawa 1999, t. I, z. 1, s. LXXVII. W powyższych opracowaniach pojawiają się rozbieżne informacje na temat daty śmierci Bystrzonowskiego. Rok 1782 przywołuję za L. Grzebieniem (dz. cyt.); pozostałe opracowania jako prawdopodobną datę śmierci podają rok 1773.

[2] K. Estreicher pisze o kalendarzach Bystrzonowskiego: „Według Browna Kalendarz hist. polit. 1740–1743. trzy razy wydał w 12.ce. Że wychodziły takie kalendarze w Kali-

dzieło o charakterze encyklopedycznym pt. *Informacyja matematyczna rozumnie ciekawego Polaka świat cały, niebo, i ziemię, i co na nich jest w trudnych kwestyjach i praktyce jemuż ułatwiająca* (wyd. I Lublin 1743, wyd. II 1749) oraz *Elementa architektury domowej na lekcyjach szkolnych po łacinie wydanej* (Lwów 1749)[3].

Najbardziej znana praca Bystrzonowskiego to utrzymany w barokowej stylistyce podręcznik retoryki *Polak sensat*, który w XVIII wieku miał kilkanaście wydań (Lublin 1730, 1732, 1736, 1737; Warszawa 1732, 1739; Poznań 1733, 1738; Wilno 1733, 1738; Kalisz 1736; Lwów 1757)[4]. Tak częste wznawianie tekstu świadczy o jego ówczesnej wyjątkowej popularności[5]. Podręcznik ten spotkał się jednak z krytycznym odbiorem w latach późniejszych. Na przykład Ignacy Krasicki uważał, że Bystrzonowski jest „uwielbiaczem" i propagatorem zepsutego smaku i stylu czasów saskich[6]. Podobnie negatywne sądy formułowali P. Chmielowski[7] i M. Janik[8], którzy zarzucali Bystrzonowskiemu m.in. gadulstwo, napuszoność, czczość treści, zepsucie języka i stylu, nikłą wartość merytoryczną. W nowszych opracowaniach tekst ten również jest oceniany negatywnie[9]. Nie zmienia to jednak faktu, że w połowie XVIII wieku *Polak sensat* był jednym z bardziej popularnych podręczników retoryki.

Drugi niezwykle poczytny tekst Bystrzonowskiego to *Informacyja matematyczna*, która była encyklopedycznym wykładem z różnych dziedzin ówczesnej wiedzy: astronomii, astrologii, geografii, matematyki, kosmografii, optyki, anatomii, chronografii, architektury cywilnej i wojskowej, taktyki wojennej, pirotechniki. Nie była to innowacyjna praca badawcza, ale raczej obszerne kompendium popularyzatorskie, wykorzystywane w połowie XVIII wieku jako podręcznik szkolny

---

szu, o tem Enc. pow. Orgel. Tom XIII, str. 676" (K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. III, t. II, *Stólecie XV–XVIII w układzie abecadłowym*, Kraków 1894, s. 484). Prawdopodobnie za Estreicherem S. Dubisz również podaje Kalisz jako miejsce publikacji *Kalendarzy historyczno-politycznych* (S. Dubisz, *Wojciech Bystrzonowski – rys*..., s. 333; tenże, *Wojciech Bystrzonowski – encyklopedysta*..., s. 285). Z kolei I. Strelnikowa wskazuje Lublin jako miejsce druku kalendarzy (I. Strelnikowa, *Lubelska drukarnia jezuicka (1683–1773)*, „Bibliotekarz Lubelski" 1973, nr 1/2). Podobne stanowisko zajmuje B. Rok (*Osiemnastowieczne kalendarze lubelskich jezuitów*, w: *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. A. Witusik, T. Radzik, Lublin 1997; tekst dostępny na stronach: www.pamiecmiejsca.tnn.pl).

[3] Według K. Estreichera w wypadku ostatniego tytułu nie chodzi o samodzielny tekst, lecz rozdział dotyczący architektury pomieszczony w *Informacyi matematycznej* (K. Estreicher, dz. cyt., s. 485).

[4] Za: K. Estreicher, dz. cyt., s. 484–485.

[5] Por.: Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, wyd. II, Warszawa 1974, s. 407; T. Lancholc, *Ars epistolandi*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, Wrocław 1998, s. 63–65.

[6] Za: S. Dubisz, *Wojciech Bystrzonowski – rys*..., s. 336.

[7] P. Chmielowski, *Dzieje krytyki literackiej w Polsce*, Warszawa 1902, s. 69–70.

[8] M. Janik, *Z dziejów wymowy w wieku XVII i XVIII* , „Pamiętnik Literacki" 1908, VII, s. 270.

[9] Por. np. M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 1972, s. 31.

m.in. w lubelskim kolegium jezuickim czy w gdańskich szkołach protestanckich[10]. Książka, przygotowana w drukarni Towarzystwa Jezusowego w Lublinie, ma format 4°, liczy 490 stron i jest dość starannie wydana – zastosowano różne kroje czcionek: antykwę i kursywę różnych rozmiarów, stronice ozdobiono winietami. Nie ma natomiast w encyklopedii żadnych ilustracji, co sam autor tłumaczy względami finansowymi.

Dzieło Bystrzonowskiego mieściło się w nurcie pisarskim zwanym *scientia curiosa*[11]. Siedemnasto- i osiemnastowieczne teksty tego nurtu charakteryzowały się następującymi cechami: 1. Dotyczyły tylko wiedzy przyrodniczej, matematycznej i technicznej. 2. Nastawione były na upowszechnianie wiedzy tradycyjnej, nie omawiały nowych poglądów i teorii naukowych ani wielkich problemów badawczych wieku XVII. 3. Miały określony charakter światopoglądowy i konfesyjny; interpretowały zjawiska przyrodnicze według wskazań katolickiej doktryny religijnej (tj. zgodnie z przekazem biblijnym) i zdecydowanie usiłowały przeciwdziałać interpretacjom ateistycznym. 4. Posługiwały się własnym, swoistym sposobem wykładu pod względem merytorycznym i kompozycyjno-stylistycznym[12]. Twórcami i najwybitniejszymi przedstawicielami tego nurtu w Europie byli Atanazy Kircher, Kaspar Schott oraz Martin Szentivany, zaś na polski grunt przeszczepili go Wojciech Tylkowski, Gabriel Rzączyński oraz właśnie Wojciech Bystrzonowski[13]. W wypadku *Informacyi matematycznej* widać bardzo wyraźne związki z encyklopedycznymi tekstami A. Kirchera i K. Schotta, a ponadto z pracami Christiana Wolffa[14] oraz Claude'a François Millieta de Chalesa, do których

[10] L. Mokrzecki, *Wokół staropolskiej nauki i oświaty*, Gdańsk 2001, s. 35; tenże, *Początki wiedzy o morzu w dawnej Rzeczypospolitej. Problematyka morska w nauce gdańskiej doby baroku i oświecenia*, Wrocław 1983, s. 188; por. też: T. Bieńkowski, *Książki szkolne w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku. (Księgoznawcza problematyka badawcza)*, „Studia o Książce" 1978, VIII, s. 47.

[11] Określenie *scientia curiosa*, tj. 'wiedza ciekawa, wiedza budząca ciekawość', przywołuję za: T. Bieńkowski, *Polscy przedstawiciele „scientia curiosa"*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty" 1987, XXX, s. 5–33.

[12] Tamże, s. 7. Więcej uwag na temat tekstów nurtu *scientia curiosa* można znaleźć w: J. Okoń, *Kompendium – czy tylko wiedzy? Wstęp do typologii gatunku*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 9–31 (o Bystrzonowskim s. 26–27).

[13] Por. T. Bieńkowski, *Polscy przedstawiciele...*

[14] Jak zauważa I. Stasiewicz-Jasiukowa, jezuici (w tym także Bystrzonowski) szczególnie chętnie sięgali do prac Ch. Wolffa, którego teksty nie były kontrowersyjne z punktu widzenia doktryny katolickiej (I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego oświecenia*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki" 1998, VII, s. 53–62). Tę uwagę, dotyczącą tekstów Wolffa, można rozciągnąć na pozostałych przywołanych tu autorów: prace de Chalesa, Schotta i Kirchera, mimo że w wielu miejscach omawiały najnowsze osiągnięcia naukowe, nie podważały istoty chrześcijańskiej wizji świata.

Bystrzonowski wielokrotnie się odwołuje[15]. Nadto encyklopedysta nawiązuje do

[15] Bystrzonowski na ogół podaje tylko nazwiska autorów przywoływanych prac, wyjątkowo natomiast przytacza tytuły tekstów (por. A. Szczaus, *Elementy dialogowości w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749* r. Cz. II *Odsyłacze*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2010, t. 9, s. 275–285). Z prac A. Kirchera przywołuje dokładniej te z zakresu muzyki, tj. *Musurgia universalis* (Rzym 1650) oraz *Phonurgia nova* (Kempton 1673) (oba teksty dostępne na stronach: echo.mpiwg-berlin.mpg.de), oraz z optyki *Ars magna lucis et umbrae* (Amsterdam 1671 – tekst dostępny na stronach: books.google.com). Porównanie tekstów Bystrzonowskiego i Kirchera pozwala nadto zauważyć pewne zbieżności *Informacyi* z encyklopedycznym tekstem pt. *Organum mathematicum* (Würzburg 1668 – tekst dostępny na: www.openlibrary.org), w którym znalazły się rozdziały poświęcone arytmetyce, geometrii, fortyfikacji, chronologii, chorografii, astronomii i astrologii, muzyce. Tekst ten, opracowany przez Kirchera, ostatecznie został zredagowany przez jego ucznia i asystenta, K. Schotta (por. D.H. Hook, J.M. Norman, *Origins cyberspace: a library on the history of computing, networking and telecommunicationis*, Novato 2002, s. 116–117). Bystrzonowski odwołuje się też do encyklopedii autorstwa K. Schotta pt. *Cursus mathematicus* (Bamberg 1677 – tekst dostępny na stronach: www.uni-mannheim.de), na którą złożyły się m.in. rozdziały: *Arithmetica calcularis*, *Horographia*, *Mechanica*, *Statica*, *Hydrostatica*, *Hydrotechnica*, *sive machinis hydraulicis*, *Optica*, *Catoptrica*, *Dioptrica*, *Polemica offensivo ac defensive*, *Tactica hodierna*, *Harmonia seu Musica*. W *Informacyi* odnajdujemy ponadto nawiązania do pracy Schotta pt. *Pantometrum Kircherianum* (Würzburg 1660). Być może encyklopedysta znał też prace Schotta pt. *Technica curiosa* (Norymberga 1687) oraz *Magia universalis naturae* (Würzburg 1657) (teksty Schotta dostępne na: books.google.com). Z prac Ch. Wolffa Bystrzonowski przywołuje tytuł *Elementa machica* – chodzi o jeden z rozdziałów dwutomowej encyklopedii pt. *Elementa matheseos universae* (wydanie I z lat 1713–1715. Na stronach: books.google.com dostępne późniejsze, pięciotomowe wydanie tekstu: Genewa 1742–1754), w której autor omówił takie zagadnienia, jak: *arithmetica*, *geometria*, *trigonometria*, *mechanica* i *statica*, *hydrostatica*, *aerometria*, *hydraulica*, *optica*, *catoptrica*, *dioptrica*, *perspectiva*, *astronomia*, *geographia*, *chronologia*, *gnomonica*, *pyrotechnia*, *architectura militaris* i *civilis* oraz *algebra*. Ponadto Bystrzonowski wielokrotnie przywołuje encyklopedię Claude'a François Millieta de Chalesa pt. *Cursus seu mundus mathematicus* (Lyon 1674 – tekst dostępny na: books.google.com), w której autor omówił zagadnienia z zakresu kosmografii, artymetyki, geometrii, trygonometrii, algebry, mechaniki, statyki, magnetyzmu, optyki, geografii, astronomii, filozofii naturalnej, nawigacji oraz muzyki.

Podkreślmy, że nawiązania do łacińskich tekstów nurtu *scientia curiosa* mają różny charakter – od ogólnego przytaczania informacji i poglądów przedstawianych w tychże encyklopediach, po mniej lub bardziej wierne tłumaczenia całych partii tekstów. Dla ilustracji porównajmy wybrane, krótkie fragmenty encyklopedii Bystrzonowskiego z tekstami łacińskimi. W *Informacyi geometrycznej* czytamy np.: „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy. (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c. Teraźnieyſzych czaſow poſpolitſze ſą: *Kwadrat Geometryczny*, *Cyrkuł*, *Semicyrkuł*, *Kwadrans*, *Tablica* X. Solskiego" [s. 475]. Fragment ten wykazuje wyraźne zależności od tekstu *Cursus mathematicus* K. Schotta: „Multa ſunt Instrumenta geometrica ab antiquis ac neotericis ad longinometriam in ſtitudendam exogitata, ut ſcala altimetta dorſo Aſtrolabii adſcripta, Quadratum geometricum, Quadrans geometricis, Baculus Sancti Jacobi, Protheus militaris, Horoſcopium, Planimetrum, Holometrum, Annulus aſtronomicus, Aſſerculus Zublerianus, Menſula Praetoriana, Triquetrum, Radius Latinus, aliaque similia quam plurime. (...) Addimus deinde Pantometrum Kircherianum" [s. 190]. Czy inny fragment, tym razem z *Informacyi artyleryjnej*, w której znalazł się taki oto instruktaż sporządzania *kul zapowietrzonych*: „Kula ſmrodem zarażaiąca powietrze, tę ma preſkrypcyą. Weś ſmoły funtow 10. żywicy funtow 6. ſaletry funtow 20. ſiarki funtow 8. Colofonii funtow 4. roſpuść nad węglami. Do rozpuſzczoney

licznych polskich i obcych prac o charakterze szczegółowym, dotyczących różnych dziedzin, o czym poniżej.

Dzieło Bystrzonowskiego miało dwie edycje: po raz pierwszy ukazało się w Lublinie w 1743 roku (a więc dwa lata przed publikacją *Nowych Aten* Benedykta Chmielowskiego, uznawanych powszechnie za pierwszą polską *quasi*-encyklopedię[16]), a po raz drugi w Lublinie w roku 1749. Według ustaleń badaczy[17] na *Informacyję matematyczną* złożyła się osobna publikacja części artykułów przygotowanych wcześniej przez Bystrzonowskiego do *Kalendarzy historyczno-politycznych*, wydawanych w Lublinie w latach 1740–1743. W sumie zatem można mówić o trzech edycjach przynajmniej części rozdziałów encyklopedii.

Informacyja matematyczna w przeszłości była różnie oceniana przez krytyków, historyków nauki i historyków języka. Zdaniem P. Chmielowskiego[18] pracę Bystrzonowskiego całkowicie dyskredytuje fakt, że jej autor nie zgadzał się z teorią Kopernika. Bardziej wyważone stanowisko zajął W. Smoleński[19], który zaznaczył, że odrzucenie teorii Kopernika nie było ówcześnie zjawiskiem odosobnionym[20]. Na korzyść Bystrzonowskiego przemawia zaś fakt, że powoływał się nie tylko na Biblię i na opinie papieży oraz Ojców Kościoła, ale również próbował uzasadniać swoje stanowisko. W. Smoleński podkreśla ponadto, że zasługą Bystrzonowskiego było zwalczanie przesądów i wiary w astrologię.

Autorzy nowszych opracowań (językoznawczych, ale także prac z zakresu historii nauki) coraz częściej podkreślają, że encyklopedia Bystrzonowskiego to dzieło

---

materyi przymięſzay węgli funtow 2. końſkich kopyt ſiekanych funtow 6. *aſſa foetidae* funtow 3. *faraceni putidi* funt 1. y cokolwiek czyli z ziol, z minerałow, lub innych rzeczy dym ſmrodliwy ſpalenizną czynić może. Z tą materyą tak ſobie poſtąp kulę tym ſpoſobem maczaiąc, iako y z kulą oświecaiącą powietrze: a mieć będzieſz zapowietrzoną kulę" [s. 412]. Instruktaż ten jest przypuszczalnie wzorowany na fragmencie tekstu Ch. Wolffa. W IV tomie *Elementae matheseos* znajduje się następująca instrukcja:

„Globum faetentem componere

1. Super Igne leni liquefiant Picis librae 10, Rafinae lib. 8, Nitri lib. 20, Sulphuris lib. 8, Colophoniae lib 4.

2. Admiſcaentur Corbonum librae 2, unguium Equinorum diſſectorum lib. 6, Aſae faetidae lib. 3, Saraceni putidi lib. 1, & ſi qua alia ſunt, que faetorem excitant.

3. Reliqua fiant ut Supra" [t. IV, s. 218].

[16] Por. S. Urbańczyk, *Słowniki i encyklopedie, ich rodzaje i użyteczność*, wyd. III Kraków 1991, s. 69. S. Urbańczyk nie wspomina o *Informacyi matematycznej* Bystrzonowskiego.

[17] T. Nowak, *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450–1850*, Warszawa 1961, s. 122–123; M. Bąk, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Wrocław 1984, s. 109.

[18] Podaję za: S. Dubisz, *Wojciech Bystrzonowski – rys...*, s. 336.

[19] W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce w wieku XVIII*, Warszawa 1923, s. 92–93, 110–111.

[20] W. Smoleński (dz. cyt., s. 111) wskazuje na fakt, że w pierwszej połowie XVIII w. dzieło Kopernika *De revolutionibus* było umieszczone na indeksie ksiąg zakazanych. Zatem jezuita Bystrzonowski właściwie nie mógł opowiedzieć się za teorią heliocentryczną.

interesujące pod względem merytorycznym i językowym. Na przykład B. Suchodolski[21] pisze, że obok balastu teologicznego tekst Bystrzonowskiego zawiera sporo wiadomości teoretycznych oraz praktycznych dotyczących techniki wojennej, budownictwa i hydrauliki. Jednocześnie badacz zwraca uwagę na podobieństwa łączące *Informacyję* z *Nowymi Atenami* Chmielowskiego. Na zbieżności tekstów Bystrzonowskiego i Chmielowskiego wskazuje również S. Dubisz. Pisze on, że można „publikację Bystrzonowskiego porównać z »dziełem« Benedykta Chmielowskiego ze względu na encyklopedyczny charakter obu prac, ale przy uwzględnieniu zawartości treściowej obu książek takie zestawienie byłoby degradacją *Informacji matematycznej*"[22].

O pomieszczonych w *Informacyi* uwagach na temat żeglugi i kartografii z uznaniem piszą W.A. Drapella[23], L. Mokrzecki[24] oraz T. Gwardak[25], zaś o wiadomościach z zakresu architektury cywilnej i wojennej Z. Mieszkowski[26] i J. Bogdanowski[27]. Merytoryczną wartość encyklopedii docenia również T. Nowak[28], który zaznacza, że przywołana w *Informacyi* wiedza z zakresu astronomii, geografii, fizyki, chemii, metrologii oraz budownictwa i wojskowości odpowiada mniej więcej ówczesnemu stanowi wiedzy.

Niezmiernie interesująca jest warstwa językowa *Informacyi matematycznej*. Na bogactwo leksykalne encyklopedii zwrócili uwagę redaktorzy SPXVII/XVIII, którzy zakładali przeprowadzenie pełnej ekscerpcji tego tekstu[29]. Wobec powyższego zaskakuje niemal całkowity brak zainteresowania językoznawców pracą Bystrzonowskiego. Materiał leksykalny z zakresu fizyki uwzględnił w swoich badaniach M. Bąk[30]. Jednak jego opracowanie ma charakter interdyscyplinarny, stanowi (jak to zaznacza autor we wstępie) próbę połączenia dwóch nurtów badań: językoznaw-

[21] B. Suchodolski, *Nauka polska w okresie oświecenia*, Kraków 1953, s. 10–11.

[22] S. Dubisz, *Wojciech Bystrzonowski – rys...*, s. 335–336.

[23] W.A. Drapella, *Ster. Ze studiów nad kształtowaniem się pojęć morskich. Wiek XV–XX*, Gdańsk 1955, s. 33.

[24] L. Mokrzecki, *Początki wiedzy o morzu w dawnej Rzeczypospolitej. Problematyka morska w nauce gdańskiej doby baroku i oświecenia*, Wrocław 1983, s. 187–188.

[25] T. Gwardak, *Polskie piśmiennictwo kartograficzne (1659–1939*), Wrocław 1977, s. 17.

[26] Z. Mieszkowski, *Podstawowe problemy architektury w polskich traktatach od połowy XVI do początku XIX wieku*, Warszawa 1970, s. 16–17.

[27] J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996, s. 126.

[28] T. Nowak, dz. cyt., s. 123.

[29] Warto podkreślić, że pełna, stuprocentowa ekscerpcja w założeniach miała dotyczyć tylko 40 spośród 276 tekstów źródłowych uwzględnionych w pracach nad SPXVII/XVIII. Por. *Zasady opracowania Słownika*, w: *Słownik języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku*, red. K. Siekierska, t. I, z. 1, Kraków 1999, s. IX oraz s. XXVI.

[30] M. Bąk, dz. cyt., s. 109.

czego i historyczno-naukowego, co w konsekwencji prowadzi do dość pobieżnej analizy językowej wspomnianego słownictwa. Nadto M. Bąk uwzględnił w swej monografii, oprócz pracy W. Bystrzonowskiego, około 150 innych tekstów źródłowych pochodzących z okresu średnio- i nowopolskiego, co spowodowało marginalne potraktowanie encyklopedii. Z tekstu Bystrzonowskiego badacz ten przywołuje nieliczne terminy matematyczne oraz fizyczne (np. *anguł*, *statica*, *thermoscopium*, *tryanguł*), by następnie stwierdzić, że jest to słownictwo zaczerpnięte z *Architekta* Solskiego oraz przyswojona w różnym stopniu terminologia łacińska[31]. Z kolei A.K. Wróblewski[32] ogólnie zwraca uwagę na to, że *Informacyja* była pierwszym tekstem, w którym znalazła się dość bogata polskojęzyczna lub spolszczona nomenklatura fizyczna. W.A. Drapella[33] natomiast wskazuje na obecną u Bystrzonowskiego grupę nienotowanego wcześniej słownictwa z zakresu żeglugi i nawigacji (np.: *droga loksodromiczna*, *droga ortodromicza*, *puszka żeglarska*). Wybrane nazwy instrumentów wykorzystywanych w nawigacji (*astrolabium*, *geolabium*), poświadczone u Bystrzonowskiego, przywołuje J. Ożdżyński[34]. J. Waniakowa z kolei wspomina o obecnych w encyklopedii terminach astronomicznych, takich jak *radiacja*, *refrakcja* oraz *zenit*[35]. Nieco więcej terminów z tej dziedziny, takich jak: *firmament*, *gwiazda polarna*, *gwiazda żeglarska*, *kometa*, *księżyc*, *miesiąc księżycowy*, *nów*, *ostatnia kwadra*, *pełnia*, *pierwsza kwadra*, *zaćmienie słońca*, wyekscerpował z *Informacyi* W. Kupiszewski[36]. Poza zainteresowaniem badaczy pozostała leksyka z zakresu wojskowości, architektury, anatomii, geografii, kosmografii, muzyki czy handlu. Wobec powyższego uzasadniona wydaje się próba podjęcia badań nad leksyką specjalistyczną obecną w *Informacyi matematycznej* Wojciecha Bystrzonowskiego.

2. Rozstrzygnięcia terminologiczne. Cele i metodologia pracy

Przez *leksykę specjalistyczną* rozumiem tę część leksyki (wyrazów i połączeń wyrazowych), która charakteryzuje się znacznym stopniem ścisłości oraz zasięgiem

[31] Tamże.

[32] A.K. Wróblewski, *Historia fizyki. Od czasów najdawniejszych do współczesnych*, Warszawa 2006, s. 276.

[33] W.A. Drapella, *Żegluga – nawigacja – nautyka*, cz. I, *Wiek XVI–XVIII*, Gdańsk 1955, s. 246–254.

[34] J. Ożdżyński, *Morska wspólnota w świetle faktów językowych*, Kraków 1989, s. 211.

[35] J. Waniakowa, *Polska naukowa terminologia astronomiczna*, Kraków 2003, s. 108, 109, 112.

[36] W. Kupiszewski, *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu*, Warszawa 1971, *passim*.

użycia ograniczonym do zawodowej lub naukowej sfery działalności człowieka[37]. Ze względów stylistycznych zamiennie używam też określenia *słownictwo specjalistyczne*. W odniesieniu do materiału wyekscerpowanego z encyklopedii Wojciecha Bystrzonowskiego rezygnuję z określenia *termin* i *terminologia* przede wszystkim dlatego, że brak jest wypracowanych jednolitych kryteriów wyróżniania terminów w aspekcie diachronicznym[38]. Ponadto nie wszystkie uwzględnione w badaniach leksemy mają charakter terminologiczny[39].

Analizie poddałam leksykę specjalistyczną z zakresu nauk wyzwolonych i nauk mechanicznych, wyekscerpowaną z *Informacyi matematycznej*[40]. W sumie są to 1372 nazwy jednowyrazowe oraz 640 połączeń dwu-, trój- oraz czterowyrazowych. Nazwy te to w zdecydowanej większości monosemy (2037 jednostek leksykalnych), ale również polisemy (138 jednostek), co razem dało 2186 jednostek znaczeniowych (dalej: JZ). I to właśnie JZ będą przedmiotem dalszej analizy.

Celem pracy jest: a) prezentacja wyekscerpowanych z *Informacyi matematycznej* Bystrzonowskiego wyrazów oraz połączeń wyrazowych o znaczeniu spe-

---

[37] O zakresie terminu *leksyka specjalistyczna* patrz np.: *Języki specjalistyczne*, red. F. Grucza, Z. Kozłowska, Warszawa 1994; *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*, red. J. Lukszyn, Warszawa 2002; M. Górnicz, *Języki specjalistyczne. Słownik tematyczny*, Warszawa 2005; *Teksty specjalistyczne jako nośniki wiedzy fachowej*, red. M. Kornacka, Warszawa 2007; *Kulturowy i leksykograficzny obraz języków specjalistycznych*, red. Ł. Karpiński, Warszawa 2008.

[38] Por. np.: S. Podobiński, *Stan badań terminoznawczych w językoznawstwie polskim*, w: *Dziedzictwo kulturowe utrwalone w języku. Księga pamiątkowa ofiarowana jubileuszowo Prof. Feliksowi Plucie*, red. M. Lesz-Duk, S. Podobiński, Częstochowa 1998, s. 135–139; L.A. Jankowiak, *Dziedzictwo prasłowiańskie w polskiej leksyce specjalnej (na materiale „Słownika języka polskiego" pod redakcją Mieczysława Szymczaka)*, w: *Silva rerum. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Kornaszewskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Borejszo, S. Mikołajczak, Poznań 1999, s. 227–230; E. Pajewska, *Słownictwo tematyczne związane z lasem w kontekście badań nad językami specjalistycznymi*, Szczecin 2003, s. 9, 49.

[39] O zakresie pojęcia *termin* patrz np.: I. Bajerowa, *Badania nad terminologią języków specjalnych (środowiskowych)*, w: *Język i językoznawstwo polskie w sześćdziesięciolecie niepodległości (1918–1978)*, red. J. Riger, M. Szymczak, Wrocław 1982, s. 37–40; J. Biniewicz, *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole 2002, s. 40–55; H. Borek, *Stan badań i postulaty badawcze w zakresie rozwoju terminologii specjalistycznej*, w: *Problemy badawcze terminologii naukowo-technicznej*, „Prace Naukowe Studium Praktycznej Nauki Języków Obcych Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały", red. T. Frankiewicz, Wrocław 1976, z. IV, s. 3–13; S. Gajda, *Z problematyki badań terminologicznych*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu". *Językoznawstwo* 1974, V, s. 59–94; tenże, *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole 1976; tenże, *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole 1990; H. Jadacka, *O formie, znaczeniu i desygnacie terminu*, „Zagadnienia Naukoznawstwa" 1978, z. 4, s. 552–557; taż, *Termin techniczny – pojęcie, budowa, poprawność*, Warszawa 1976; taż, *Z zagadnień polskiej terminologii technicznej*, w: *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, red. H. Kurkowska, Warszawa 1987, s. 220–239; A. Starzec, *Rozwój polskiej terminologii motoryzacyjnej*, Opole 1984; *Teoretyczne podstawy terminologii*, red. F. Grucza, Wrocław 1991.

[40] Do ekscerpcji materiału wykorzystałam program komputerowy opracowany na potrzeby niniejszej pracy przez Bogusława Rychtera.

cjalistycznym; b) analiza zgromadzonej leksyki w aspekcie znaczeniowym, strukturalnym i genetycznym; c) ustalenie stopnia upowszechnienia badanego słownictwa w polszczyźnie pierwszej połowy XVIII wieku.

Zgromadzony materiał leksykalny został podzielony na dwie zasadnicze grupy: 1. Leksykę nauk wyzwolonych oraz 2. Leksykę nauk mechanicznych. Źródeł takiego podziału należy szukać w tradycji antycznej, kiedy to wydzielono *artes liberales* (sztuki wyzwolone, godne wolnego człowieka, wymagające wysiłku umysłowego) oraz *artes serviles* lub inaczej *artes vulgares* (sztuki niewolnicze, pospolite, tj. takie, które wymagają wysiłku fizycznego, pracy rąk). Ten ogólny podział dziedzin działalności człowieka zaproponowany przez Galena w II wieku n.e. przejęło chrześcijańskie średniowiecze. W średniowieczu jednak wprowadzono bardziej precyzyjną klasyfikację. Wśród sztuk wyzwolonych wymieniano: gramatykę, retorykę i logikę (*artes rationales* tworzące tzw. *trivium*) oraz arytmetykę, geometrię, astronomię i muzykę (*artes reales* tworzące tzw. *quadrivium*). Analogicznie wśród sztuk pospolitych, nazwanych w średniowieczu sztukami mechanicznymi (*artes mechanicae*), próbowano wskazywać siedem najważniejszych dziedzin, określanych też mianem kunsztów. Kryterium podziału był użyteczny cel, któremu służyły poszczególne dyscypliny. Najtrafniejsze propozycje klasyfikacji sztuk mechanicznych stworzyli w XII wieku Radulf Ardens oraz Hugon od św. Wiktora. W klasyfikacji Radulfa znalazły się: *ars victuaria* (sztuka żywienia ludzi), *ars lanificaria* (sztuka przyodziewania ludzi), *ars architectura* (sztuka dająca człowiekowi schronienie), *ars suffragatoria* (sztuka zapewniająca środki transportu), *ars medicinaria* (sztuka leczenia chorób), *ars negociatoria* (sztuka wymiany dóbr) oraz *ars militaria* (sztuka obrony przed wrogiem). Z kolei Hugon od św. Wiktora w swoim wykazie sztuk mechanicznych wymieniał: *lanificium* (wyrabianie odzieży), *armatura* (wytwarzanie mieszkań i narzędzi pracy), *navigatio* (żeglarstwo), *agricultura* (rolnictwo), *venatio* (łowiectwo), *medicina* (sztuka lekarska) oraz *theatrica* (sztuka teatralna)[41]. Późniejsze wieki przejęły podział sztuk na wyzwolone i mechaniczne, wprowadzając jednocześnie niewielkie modyfikacje. Zasadniczo jednak klasyfikacja taka, wykorzystywana także w systemie szkolnym m.in. do tworzenia programów nauczania, funkcjonowała w nauce europejskiej aż do połowy XVIII wieku.

Do takiej klasyfikacji nauk nawiązuje Wojciech Bystrzonowski. Encyklopedysta pisze o *naukach* i *kunsztach*:

[41] O podziale sztuk na wyzwolone i mechaniczne patrz: W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1976, s. 21–25; T. Michałowska, *Sztuka – pojęcie. Klasyfikacja sztuk*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, Wrocław 1998, wyd. III, s. 933–934; P. Böhner, E. Gilson, *Historia filozofii chrześcijańskiej. Od Justyna do Mikołaja Kuzańczyka*, przeł. S. Stomma, Warszawa 1962, s. 372–373.

„[dusza] według więkſzey albo mnieyſzey każdego człowieka applikacyi, poleru, y uporczywego ćwiczenia w rożnych naukach y kunſztach, y innych inwencyach, mniey albo więcey ſtaie ſię doſkonalſzą" [32][42].

Czy w innym miejscu o *sztukach rzemieślniczych* i *wolnych ćwiczeniach*:

„z wielu miar doſkonali ſię co raz ten świat. To przez znalezienie co raz nowych kraiow y Inſuł. (...) To przez więkſzy co raz w naukach poler. (...) To przez nowe co raz doſkonalſzych manufaktur inwencye y w ſztukach tak rzemieślniczych, iako y w wolnych ćwiczeniach doſkonalenie: Jako to w Architekturze, Muzyce, Artyleryi, w woiennym trybie, żegludze, Medycynie" [55].

Wydaje się zatem, że w odniesieniu do materiału wyekscerpowanego z *Informacyi matematycznej* Bystrzonowskiego podział leksyki na słownictwo nauk wyzwolonych i słownictwo nauk mechanicznych będzie najtrafniejszy. W dalszej kolejności leksykę nauk wyzwolonych dzielę na: a) leksykę arytmetyczną i geometryczną; b) leksykę z zakresu optyki[43]; c) leksykę kosmograficzną[44]; d) leksykę astronomiczną; e) leksykę chronograficzną[45]; f) leksykę geograficzną[46]; g) leksykę medyczną[47];

---

[42] Korzystam z drugiego wydania *Informacyi* (Lublin 1749), z egzemplarza udostępnionego przez Bibliotekę PAN w Kórniku, nr sygn. 137 796. Wszystkie przykłady i cytaty w dalszej części pracy podaję za tymże wydaniem. W cytatach zachowuję pisownię oryginału, oprócz kreskowania samogłosek. W nawiasie kwadratowym za cytatem podaję numer strony, z której pochodzi przytoczenie.

[43] W średniowiecznych klasyfikacjach nauk nie wymienia się oddzielnie optyki. Jest to jednak ta dyscyplina, która w XVII i XVIII w. rozwijała się niezwykle intensywnie (patrz np. prace Galileusza czy Jana Heweliusza), a przez ówczesnych była uważana za jedną z gałęzi matematyki. Rangę tej dziedziny wiedzy podkreślił też Bystrzonowski, poświęcając zagadnieniom z zakresu optyki dwa rozdziały: *Informacyję katoptryczną o zwierciadłach* [465–472] oraz *Informacyję dyjoptryczną o szkłach rożnej figury i ich używaniu* [472–474].

[44] Bystrzonowski rozpoczyna swoją encyklopedię właśnie od *Informacyi kosmograficznej* [1–73], w której omawia zagadnienia dotyczące powstania i budowy wszechświata. Dlatego też w moim podziale uwzględniam *kosmografię* rozumianą jako 'zbiór ogólnych wiadomości astronomicznych, geograficznych, geologicznych i meteorologicznych' (por. SWOS s.v.), mimo że w średniowiecznej klasyfikacji nauk wyzwolonych nie wymienia się oddzielnie tej dyscypliny.

[45] Chronografia jako nauka zajmująca się rachubą czasu, opartą na obserwacjach ruchu ciał niebieskich, była traktowana jako jedna z dziedzin astronomii. Leksykę chronograficzną umieszczam tu jednak w oddzielnej grupie ze względu na rangę, jaką nadał zagadnieniom związanym z pomiarem czasu sam Bystrzonowski.

[46] W średniowieczu geografia była traktowana jako dział kosmografii, jednak w XVIII w. wyodrębniła się już w samodzielną dyscyplinę, dlatego też poniżej wydzielam leksykę geograficzną.

[47] W klasyfikacjach Radulfa oraz Hugona od św. Wiktora medycyna znalazła się wśród nauk mechanicznych. Hugon jednak podkreśla, że jeden i ten sam akt, np. medycyna, może przynależeć do nauk wyzwolonych, jeśli szukamy zasad jego działania (np. rozumne uzasadnienie leczenia chorób), ale też do nauk mechanicznych, wtedy gdy chodzi tylko o jego wykonanie (np. samo leczenie należące do lekarza); (por. P. Böhner, E. Gilson, dz. cyt., s. 372–373). W *Informacyi matematycznej* mamy tylko opis budowy i funkcjonowania organizmu ludzkiego, pojawiają się też nieliczne wzmianki o chorobach i ich przyczynach, nie ma natomiast żadnych wskazówek dotyczących leczenia. Ponadto Bystrzonowski potraktował ludzkie ciało jako element stworzone-

h) leksykę muzyczną. Z kolei leksykę nauk mechanicznych dzielę na: a) leksykę architektoniczną i budowlaną; b) leksykę z zakresu architektury wojennej[48]; c) leksykę wojskową; d) leksykę handlową; e) leksykę żeglarską. Co istotne, wszystkie te dziedziny w pierwszej połowie XVIII wieku mieściły się w szeroko rozumianym ówcześnie pojęciu matematyki, zgodnym z etymologią wyrazu (łc. *mathēmatica*, a to z gr. *mathematiké* 'nauka, zwłaszcza operująca liczbami')[49], stąd też zapewne tytuł całej encyklopedii: *Informacyja matematyczna*.

Poszczególne jednostki leksykalne przypisuję do odpowiednich grup zgodnie z ich znaczeniem, ustalonym każdorazowo na podstawie analizy kontekstów. Pomocne tu były definicje podawane (choć niekonsekwentnie) przez samego Bystrzonowskiego[50]. Gdy konteksty były zbyt wąskie, niewystarczające do ustalenia znaczeń, posiłkowałam się leksykonami i opracowaniami ogólnymi oraz specjalistycznymi[51].

---

go przez Boga doskonałego kosmosu i opis funkcjonowania organizmu człowieka umieścił w *Informacyi kosmograficznej*. Dlatego też, idąc za Bystrzonowskim, leksykę medyczną umieszczam wśród słownictwa nauk wyzwolonych, a nie mechanicznych.

[48] Architekturę wojenną wydzielam z ogólnego działu dotyczącego architektury ze względu na rangę, jaką nadał jej sam Bystrzonowski, który poświęcił oddzielny rozdział właśnie tym zagadnieniom (*Informacyja o architekturze wojennej* [337–367]).

[49] Por. SŁ-P s.v. *mathēmaticus*. Rozważania na temat etymologii wyrazu *mathēmatica* oraz dziedzin, które to pojęcie obejmuje znajdujemy np. w encyklopedii *Cursus mathematicus* K. Schotta (Liber I, Caput I *De Etymo, Obiecto, et Natura Mathematicae*; Caput II *De variis Mathematicarum Disciplinarum divisionibus*). Por. też np. wypowiedź B. Chmielowskiego, który wyjaśnia: „Pod imieniem MATEMATYCZNEY SCIENCYI, *veniunt* 1. *Aritmetica*, 2. *Geometria*, 3. *Aftronomia*, 4. *Aftrologia*, 5. *Chronographia*, albo *Chronologia*, 6. *Geographia*, 7. *Hydrographia*, 8. *Horographia*, 9. *Mechanica*, 10. *Statica*, 11. *Hydrotechnia*, 12. *Optica*, 13. *Architektura*, 14. *Tactica*, 15. *Mufica &c.*, &c." (B. Chmielowski, *Nowe Ateny*, Lwów 1745, s. 146. Cyt. za egzemplarzem dostępnym na stronach Polskiej Biblioteki Internetowej: www.pbi.edu.pl).

[50] Bystrzonowski objaśnia znaczenia 588 leksemów specjalistycznych obecnych w *Informacyi*. Objaśnienia te mają różny charakter: od prostych definicji synonimicznych po rozbudowane, czasami nawet kilkusegmentowe, obszerne omówienia. (Szczegóły omawiam w: A. Szczaus, *O definicjach w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego* (1749 r.) – w druku).

[51] Ustalając znaczenia analizowanych leksemów, wykorzystałam następujące leksykony i opracowania ogólne: DA; ESJPB; SEJPBor; SEJPBr; SŁ-P; SŁŚr; SMiTK; SPXVI; SPXVII/XVIII; SWOS; SWOK-Sz; TEM; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. V, Warszawa 2001; *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. I, Warszawa 1979. Ponadto korzystałam z różnych leksykonów i opracowań dotyczących poszczególnych dziedzin, w tym matematyki: L. Filist, A. Malina, A. Sobecka, *Słownik encyklopedyczny. Matematyka*, Wrocław 1998/1999; S. Solski, *Terminy geometrii*, w: tenże, *Geometra polski*, Kraków 1683, cz. I, s. 1–8 (tekst dostępny na stronach Polskiej Biblioteki Internetowej: www.pbi.edu.pl); miernictwa i geodezji: W. Kula, *Miary i ludzie*, Warszawa 2004; Z. Kurałowicz, *Geodezja. Od taśmy miernicze j i krokiewki do GPS*, Gdańsk 2010; A. Łyszkowicz, *Geodezja, czyli sztuka mierzenia Ziemi*, Olsztyn 2006; optyki i astronomii: D. Burczyk-Marona, *Instrumenty naukowe w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1993; G. Rosińska, *Instrumenty astronomiczne na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku*, Wrocław 1974; taż, *Optyka w XV wieku*, Wrocław 1986; SSA; WTA; geografii: *Geografia. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Głuch, Wrocław 1998; medycyny: WTL-1; WTL-2; L.A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. II, *Słownik*, Warszawa 2006; J. Reymond, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii anatomicznej na podsta-*

Zaznaczam, że w wypadku słownictwa o szerszym zasięgu użycia, dotyczącym dwóch lub więcej dziedzin, leksemy monosemantyczne arbitralnie przypisuję tylko do jednej grupy. Na przykład nazwę instrumentu *astralabijum* / *astrolabijum* 'model sfery niebieskiej służący do określania położenia ciał niebieskich nad horyzontem' jedni badacze włączają do słownictwa astronomicznego[52], inni do nawigacyjnego[53]. Sam Bystrzonowski przywołuje tę nazwę dwukrotnie – raz w rozdziale dotyczącym astronomii [171], drugi raz w rozdziale dotyczącym geografii [281]. Wynika to oczywiście z różnych możliwości zastosowania instrumentu. Nazwę *astrolabijum* włączam do słownictwa astronomicznego, gdyż pierwotnie przyrząd ten był używany właśnie przez astronomów[54].

W wypadku polisemów poszczególne JZ rozdzielam i umieszczam w odpowiednich grupach, np. mający cztery znaczenia *arkus* znalazł się wśród nazw z zakresu geometrii (1. 'łuk okręgu, część okręgu łącząca dwa jego punkty'; 2. 'element kwadransa, narzędzia mierniczego; łuk z podziałką'), architektury ('łuk, element konstrukcyjny o zakrzywionym profilu, podparty z dwóch stron, stosowany do

wie polskojęzycznych podręczników i słowników anatomicznych, Radom 2009; B. Dąbrowska, *Słownik medyczny łacińsko-polski*, Warszawa 1990; muzyki: G. Dąbkowski, *Polska terminologia z zakresu teorii muzyki*, Kielce 1991; tenże, *Rozwój historyczny polskiej terminologii z zakresu teorii muzyki*, „Prace Filologiczne" 1991, XXXVI, s. 259–265; architektury: E. Charytonow, *Zarys historii architektury*, wyd. XI, Warszawa 1987; Z. Mączeński, *Elementy i detale architektoniczne*, Warszawa 1956; N. Pevsner, J. Fleming, H. Honour, *Encyklopedia architektury*, przeł. A. Dulewicz, Warszawa 1997; E. Raczyński, *Słownik łacińsko-polski do Witruwiusza*, w: M. Witruwiusz, *O budownictwie ksiąg dziesięć*, tłum. i oprac. E. Raczyński, Wrocław 1840, s. 387–427; W. Szolginia, *Architektura i budownictwo*, wyd. III, Warszawa 1991; E. Umińska-Tytoń, *Słownictwo opisów architektury i sztuki w XVIII-wiecznych diariuszach*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 1992, 37, s. 123–138; architektury wojennej: *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, wyd. II, Kraków 1988; *Słowniczek terminologiczny dawnego budownictwa obronnego w Polsce*, oprac J. Bogdanowski, Z. Holzer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, w: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski*..., s. 500–564; *Słownik wybranych terminów obcojęzycznych*, oprac. Z. Holcer, w: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski*..., s. 490–499; T. Nowak, *Polska technika wojenna XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1970; wojskowości: M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik uzbrojenia historyczne*go, Warszawa 1998; S. Kobielski, *Słownik terminów technicznych*, w: tenże, *Polska broń. Broń palna*, Wrocław 1975, s. 177–188; handlu: T. Kałkowski, *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1981; H. Cywiński, *Pieniądz. Przegląd encyklopedyczny*, Warszawa 1992; A.J. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław 1990; Z. Żabiński, *Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej*, Wrocław 1989; tenże, *Systemy monetarne w okresie saskim*, „Wiadomości Numizmatyczne" 1975, XIX, z. 4, s. 193–206; żeglarstwa: E. Łuczyński, *Początki polskiego słownictwa i frazeologii morskiej*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego" 1980, VII, s. 149–155; tenże, *Staropolskie słownictwo związane z żeglugą – XV i XVI wiek*, Gdańsk 1986; J. Ożdżyński, dz. cyt.

[52] Por. WTA s.v.

[53] J. Ożdżyński, dz. cyt., s. 211.

[54] Na problem przynależności jednej nazwy do kilku systemów terminologicznych wskazywał np. J. Biniewicz, zaznaczając, że w takich sytuacjach istotne jest określenie systemu macierzystego (J. Biniewicz, dz. cyt., s. 45).

wzmacniania murów, w sklepieniach lub jako element zdobniczy') oraz geografii ('południk, łuk koła na powierzchni Ziemi łączący oba bieguny').

Analizowana leksyka ma złożoną strukturę: są to nazwy jednowyrazowe oraz połączenia dwu- i trójwyrazowe. Nazwy te powstały w efekcie różnych procesów: zapożyczania oraz derywacji syntaktycznej, morfologicznej i semantycznej[55]. Badane słownictwo dzielę zatem na leksykę zapożyczoną oraz rodzimą. Wśród nazw zapożyczonych wskazuję zapożyczenia właściwe oraz zapożyczenia cytatowe. W miarę możliwości wskazuję też kalki strukturalne[56] oraz wyjątkowo kalki semantyczne[57]. Pomijam natomiast zapożyczenia fonetyczne, zaś zapożyczenia z okresu przedpolskiego uznaję za wyrazy rodzime.

Słownictwo zapożyczone dzielę ze względu na język dawcę. Przy ustalaniu źródła zapożyczenia wskazuję język, z którego wyraz trafił do polszczyzny bezpośrednio[58]. Język dawcę zasadniczo podaję za SPXVII/XVIII, którego ustalenia

---

[55] Sposoby tworzenia nazw specjalistycznych podaję za S. Gajdą, *Wprowadzenie do teorii*..., s. 92–109.

[56] Mam świadomość rangi zapożyczeń strukturalnych w systemie polskojęzycznej leksyki specjalistycznej (por. A. Starzec, dz. cyt., s. 61, 73; B. Wołowik, *Historia polskiej terminologii szkolnej*, Opole 1979, s. 118; J. Biniewicz, dz. cyt., s. 49–55). Dlatego w miarę możliwości sygnalizuję fakt kalkowania struktury nazwy (jedno- i wielowyrazowej). Jednak ze względu na trudności w uchwyceniu wszystkich tego typu zapożyczeń (por. J. Obara, *O trudnościach związanych z ekscerpcją kalk leksykalnych*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" 1978, XI, s. 233–258; tenże, *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław 1989; M. Witaszek-Samborska, *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie (na podstawie słowników frekwencyjnych)*, Poznań 1993, s. 15) podkreślam, że zapewne nie wskazałam pełnego zestawu takich konstrukcji. Zaznaczam ponadto, że pojęcie kalk strukturalnych rozumiem szeroko, włączając do tej grupy także kalki mieszane, tj. hybrydy i półkalki (o hybrydach i półkalkach por. np.: D. Buttler, *Formacje hybrydalne w różnych okresach rozwoju i warstwach słownikowych polszczyzny*, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin 1986, s. 24–31; taż, *Hybrydy w nowym słownictwie polskim*, „Poradnik Językowy" 1990, s. 143–150; W. Cyran, *Mechanizmy zapożyczania wyrazów w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 1974, XX, s. 23–37; J. Obara, *Hybrydy i półkalki na tle innych jednostek językowych obcego i rodzimego pochodzenia*, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*..., s. 59–73; A. Starzec, *Hybrydy w polskiej terminologii motoryzacyjnej*, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*..., s. 251–258; A. Witalisz, *Anglosemantyzmy w języku polskim – ze słownikiem*, Kraków 2007, s. 96–107).

[57] Kalki semantyczne wskazuję w wyjątkowych wypadkach – wyodrębnienie tego typu pożyczek wymaga bowiem głębokich badań porównawczych (por. np. rozważania J. Waniakowej na temat rozwoju znaczeniowego wyrazu *biegun*: J. Waniakowa, *Etymologia i semantyka słowiańskiego biegun i greckiego πολος – geneza terminu naukowego*, w: *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków 2003, s. 215–222), co przekracza ramy tej pracy. Problemem zasadniczym jest ustalenie kryteriów, które pozwoliłyby wychwycić granicę między zapożyczeniami semantycznymi a rodzimymi neosemantyzmami (por. np.: H. Kurkowska, *Zapożyczenia semantyczne we współczesnej polszczyźnie*, w: *Z problemów współczesnych języków i literatur słowiań*skich, red. J. Magnuszewski, Warszawa 1976, s. 99–109; A. Witalisz, dz. cyt., s. 68–94).

[58] Por. B. Walczak, *Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości") opisu genetycznego*, w: *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red.

uważam za najbardziej miarodajne w odniesieniu do polszczyzny pierwszej połowy XVIII wieku. Jeśli SPXVII/XVIII nie rejestruje wyrazu w ogóle lub notuje wyraz, ale nie informuje o jego źródłach, ustalam pochodzenie na podstawie słowników etymologicznych: ESJPB[59], SEJPBor, SEJPBr oraz SEJPSł. Uwzględniam także informacje zawarte w słownikach wyrazów obcych: przede wszystkim w SWOS oraz SWOK-Sz. Ponadto (mimo że mam świadomość odmiennych założeń metodologicznych przyjętych przez autorów i redaktorów tychże słowników), ze względu na specyfikę analizowanego materiału, nienotowanego w większości słowników współczesnych, biorę pod uwagę również ustalenia DA oraz TEM. Jeśli jakiś wyraz nie został poświadczony w wyżej wymienionych słownikach, kwerenda objęła także słowniki dwujęzyczne[60] oraz (w wyjątkowych wypadkach) SW.

Od ustaleń dotyczących pochodzenia wyrazów podawanych przez słowniki etymologiczne i słowniki wyrazów obcych odstępuję w wyjątkowych sytuacjach, umotywowanych przede wszystkim czynnikami znaczeniowymi[61]. Na przykład w badanym materiale znalazł się zapożyczony rzeczownik *taksa*. SWOS s.v. wyjaśnia, że jest to pożyczka z języka francuskiego i oznacza ‘urzędową, stałą opłatę, pobieraną za pewne usługi’. Z kolei według SWOK-Sz s.v. jest to pożyczka fr. *taxe* ze śr.łc. *taxa* ‘wyznaczona cena’. W *Informacyi matematycznej* rzeczownik *taksa* występuje w znaczeniu ‘wyznaczona cena, wartość, szacunek’ (por.: „Idą w Węgrzech oprocz tey monety: Ćwiartki, Połtalarki, Talary bite, czerwone złote: y według tameczney monety ſwoię maią taxę” [486]). Znaczenie to nawiązuje bezpośrednio do śr.łc. *taxa* ‘wyznaczona cena’ (SłŚr s.v.), dlatego rzeczownik ten uznaję za latynizm. Podobnie jest np. w wypadku rzeczownika *dywizyja* ‘jedno z działań matematycznych, dzielenie’. SPXVII/XVIII nie podaje znaczenia matematycznego *dywizyi*, przytacza tylko znaczenie wojskowe i jako źródło zapożyczenia podaje język francuski. Jednak *dywizyja* jako nazwa działania matematycznego nawiązuje bezpośrednio do łc. *dīvīsiō* ‘dzielenie, podział’. W konsekwencji uznaję *dywizyję* za latynizm.

H. Popowska-Taborska, Warszawa 1997, s. 269–280; tenże, *W sprawie „głębokości” analizy etymologicznej*, „Sprawozdania PTPN. Wydział Filologiczno-Filozoficzny” 1981, 101, s. 271–274.

[59] Mam świadomość niedoskonałości ESJPB (por. np. recenzję tegoż słownika autorstwa M. Wojtyły-Świerzowskiej pomieszczoną w „Języku Polskim” 2002, s. 354–359). Jednak ze względu na specyfikę analizowanego materiału (dawne zapożyczenia o znaczeniu specjalistycznym) odwołuję się przede wszystkim do ESJPB, który takie słownictwo uwzględnia w najszerszym zakresie.

[60] Wykaz wszystkich wykorzystanych leksykonów podaję na końcu pracy.

[61] Stanowisko takie przyjmuję za H. Rybicką, która podkreśla, że problemy z ustalaniem etymologii dotyczą latynizmów trafiających do polszczyzny za pośrednictwem innych języków. Dlatego autorka ta postuluje, by ustalając etymologię wyrazów, brać pod uwagę nie tylko ich formę, ale też znaczenie (H. Rybicka-Nowacka, *Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w języku polskim XVII wieku (na materiale literatury pamiętnikarskiej)*, Wrocław 1973, s. 9).

Odstępstwa od ustaleń leksykograficznych dotyczą również wyrazów wywodzących się z języka greckiego. Według D. Moszyńskiej grecyzmy trafiały do polszczyzny „drogą bezpośredniego kontaktu z językiem greckim, to znaczy, że były przyswajane przez Polaków władających językiem greckim”[62]. B. Walczak z kolei twierdzi, że zapożyczenia greckie wchodziły do polszczyzny przez medium łacińskie[63]. Pamiętając, że *Informacyja* Bystrzonowskiego jest kompilacją łacińskojęzycznych tekstów nurtu *scientia curiosa*, przyjmuję tu stanowisko B. Walczaka i zakładam, że w większości wypadków słownictwo o greckich korzeniach trafiało do encyklopedii za pośrednictwem łaciny[64]. W konsekwencji słownictwo wywodzące się z języka greckiego określam za M. Witaszek-Samoborską mianem grekolatynizmów lub zapożyczeń grecko-łacińskich[65].

W sytuacji gdy słownictwo zostało przejęte z języków blisko z sobą spokrewnionych, podaję oba źródła zapożyczenia. W badanym materiale dotyczy to głównie zapożyczeń z języków włoskiego i francuskiego. Na przykład w *Informacyi* pojawia się nazwa *baluard/beluard* ‘narożna, umocniona część obwałowań obronnych; bolwerk, bastion’. SPXVII/XVIII podaje jako źródła zapożyczenia dwa języki: francuski i włoski, SWOS s.v. wskazuje na język włoski, M. Borejszo[66] również opowiada się za źródłem włoskim, zaś sam Bystrzonowski wskazuje na język francuski („dwie pryncypalne części [fortec]: Pierwſze ſą z Francuſka *Baſtyony*, *Baluardy*, z Niemiecka *Bolwerki*. Drugie *Kortyny*” [341]). Dwa lub więcej źródeł zapożyczenia podaję również wtedy, gdy informacje na temat etymologii wyrazu nie są jednoznaczne. Na przykład dla nazwy *karat* ‘jednostka masy kamieni szlachetnych i złota’ SWOS s.v. wskazuje źródło włoskie. Według SWOK-Sz s.v. jest to zapożyczenie p.łc. *ceratium* z gr. *kerátion* (‘rożek’ – ziarnko chleba świętojańskiego służące jako odważnik przy pomiarze wagi złota od *kéras* ‘róg’). Z kolei ESJPB s.v. wskazuje trzy źródła: języki niemiecki, francuski i włoski, jednocześnie zaznaczając, że pochodzenie wyrazu jest niejasne, być może wprost z gr. *kéras*.

W nielicznych wypadkach nie udało się ustalić źródła pochodzenia wyrazów.

Pewnych problemów przysporzyła próba rozgraniczenia słownictwa zapożyczonego z łaciny od łacińskich wyrazów-cytatów[67]. Ortografia łacińska, „w najwyż-

---

[62] D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1975, s. 89.

[63] B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, wyd. II, Wrocław 1999, s. 161.

[64] Dotyczy to zwłaszcza tych wyrazów, które w leksykonach są określane jako sztuczne zapożyczenia, np. *hydrostatyka* w SWOK-Sz s.v. jest interpretowana jako złożenie gr. *hydro-* + *statyka*. Zakładam, że Bystrzonowski przejął gotowe złożenie z któregoś tekstu łacińskiego.

[65] M. Witaszek-Samborska, dz. cyt., s. 27–28.

[66] M. Borejszo, *Zapożyczenia włoskie we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2007, s. 39.

[67] Określenie *wyraz-cytat* przyjmuję za H. Rybicką (H. Rybicka-Nowacka, dz. cyt., s. 7). O zapożyczeniach cytatowych por. też np. A.M. Lewicki, *Zapożyczone wyrażenia cytatowe jako*

szym stopniu niekonsekwentna i myląca”[68], nie jest wystarczającym wskaźnikiem pozwalającym oddzielić od siebie obie kategorie. Przyjmuję za F. Wysocką, że wyrazy-cytaty to te wyrazy łacińskie, które zachowują wszystkie łacińskie cechy (fleksyjne, fonetyczne, składniowe)[69]. W badanym materiale jest liczna grupa wyrazów wywodzących się z łaciny, poświadczonych w *Informacyi* tylko raz, niekiedy dwukrotnie, w kontekstach, które nie pozwalają jednoznacznie rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia jeszcze z zapożyczeniem cytatowym, czy już z pożyczką przyswojoną. Na przykład w tekście encyklopedii dwukrotnie przywołana została nazwa *phonurgia* ‘nauka badająca natężenie dźwięku; fonometria’ i jednokrotnie *phonocamptica* ‘nauka badająca zjawisko odbijania fal dźwiękowych’ („O pomnażaniu dźwięku y głosu natężeniu, ich naturze y propagacyi traktuie *Phonurgia*. O echu albo reflexyi, y przez reperkusyą o intensyi dźwięku *Phonocamptica*: rożne do tego podaiąc inſtrumenta. O czym informacyą doſtateczną mieć możeſz z Phonurgii X. *Kirchera*” [427]). Obie nazwy rejestruje SPXVII/XVIII-ind. w spolszczonej pisowni: *fonurgija* oraz *fonokamptyka*. Pamiętając, że SPXVII/XVIII z założenia nie rejestruje wyrazów-cytatów, należałoby przyjąć, że oba wyrazy to zapożyczenia właściwe. O ile w wypadku rzeczownika *phonurgia*, potwierdzonego w *Informacyi* dwukrotnie, w tym również w przypadku zależnym, to jest w dopełniaczu liczby pojedynczej, z końcówką zgodną z polskim paradygmatem („mieć możeſz z Phonurgii”), możemy śledzić adaptację nazwy, o tyle w wypadku rzeczownika *phonocamptica* takich sygnałów adaptacyjnych nie ma. Nazwa *phonocamptica* ma tylko jedno poświadczenie w mianowniku liczby pojedynczej, co nie pozwala obserwować procesu przyswojenia wyrazu. Wątpliwości pogłębia fakt, że wyrazu tego nie notują Kn, T, L ani słowniki wyrazów obcych, zaś K przytacza cytat tylko z *Informacyi* Bystrzonowskiego.

Z innego typu problemem mamy do czynienia w wypadku derywatów tworzonych od podstaw obcych[70], takich jak np.: *katoptryk* (od *katoptryka*), *dyjoptryk* (od *dyjoptryka*). Derywaty takie są kategorią pośrednią między zapożyczeniem a wyrazem rodzimym[71]. Przyjmuję tu za B. Walczakiem, że niezależnie od genetycznego charakteru podstawy, akt słowotwórczy zamyka się zawsze w obrębie danego języka, a w konsekwencji derywaty od zapożyczeń należą do sfery słownictwa rodzimego[72].

---

typ jednostek słownika, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, „Rozprawy Slawistyczne” , Lublin 1986, I, s. 33–43, WTL-2, s. 171–172.

[68] H. Rybicka-Nowacka, dz. cyt., s. 11.

[69] Por. WTL-2, s. 171–172.

[70] Por. np. J. Biniewicz, dz. cyt., s. 48–49.

[71] Por. B. Walczak, *Rola elementu obcojęzycznego w rozwoju leksyki współczesnej polszczyzny*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1984, s. 23.

[72] B. Walczak, *Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, w: *Opisać słowa*, red. A. Markowski, Warszawa 1992, s. 223.

Dlatego też umieszczam je razem z derywatami tworzonymi od podstaw polskich w grupie rodzimych derywatów morfologicznych. Zaznaczam, że za derywaty uznaję te jednostki, które są podzielne słowotwórczo na gruncie leksyki specjalistycznej, co nie musi pokrywać się z podzielnością słowotwórczą wyrazu w polszczyźnie ogólnej[73]. Słownictwo niepodzielne (niemotywowane) słowotwórczo na gruncie specjalistycznym uznaję za derywaty semantyczne.

W grupie derywatów semantycznych umieszczam ponadto takie wyrazy, które pierwotnie trafiły do polszczyzny ogólnej jako zapożyczenia, ale wtórnie, już na gruncie rodzimym, wyspecjalizowały znaczenie[74]. Za derywaty znaczeniowe uznaję również nazwy wywodzące się z polszczyzny potocznej, które wchodząc do tekstów specjalistycznych, zyskały nowe znaczenie[75]. Jak podkreśla S. Gajda, pozornie mamy do czynienia z tymi samymi znaczeniami, ale słownictwo potoczne pojawiające się w nowym kontekście wyraża już pojęcia naukowe, a nie potoczne[76] (w badanym materiale są to np. nazwy geograficzne: *jezioro*, *rzeka* czy anatomiczne: *głowa*, *ręka*). Zmianom znaczenia nie towarzyszą zmiany formalne. Derywacja semantyczna polegająca na trzech typach zmian (metaforyzacji, metonimizacji oraz specjaliacji znaczenia) jest szczególnie aktywna w pierwszym etapie kształtowania się poszczególnych systemów terminologicznych, co wynika z motywowania wiedzy naukowej przez wiedzę potoczną[77].

Wśród nazw rodzimych wydzielam ponadto (oprócz derywatów morfologicznych i derywatów znaczeniowych) derywaty syntaktyczne[78]. Podstawą wyodrębnienia nazw analitycznych jest ich odniesienie do określonego desygnatu (np. *ruda żelazna*, *żywot macierzyński*), ustabilizowane znaczenie funkcjonujące także poza kontekstem oraz stały szyk połączenia[79]. W wypadku analizowanego materiału ten ostatni warunek nie zawsze jest spełniony, niektóre z nazw zestawionych mają szyk zmienny, np.: *figura regularna* lub *regularna figura*, co świadczy o niezakończonym procesie ich terminologizacji. Procesem prowadzącym do powstania tego typu nazw jest derywacja syntaktyczna (inaczej: derywacja składniowa, derywacja

---

[73] Por. E. Łuczyński, *Polska terminologia morska I połowy XX wieku. Nazwy części jednostki pływającej*, Gdańsk 1987, s. 168.

[74] Tamże.

[75] Por. D. Buttler, *O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego*. I *Terminologizacja wyrazów potocznych*, „Poradnik Językowy" 1979, s. 58–66; S. Gajda, *Wprowadzenie do teorii*..., s. 106–109.

[76] S. Gajda, *Wprowadzenie do teorii*..., s. 108.

[77] Tamże.

[78] W literaturze przedmiotu tego typu nazwy określa się mianem *skupień terminologicznych* (por. np. S. Gajda, *Wprowadzenie do teorii*..., s. 96–98).

[79] Por. A. Starzec, *Rozwój polskiej terminologii motoryzacyjnej*, Opole 1984, s. 61.

frazeologiczna) polegająca na składniowym łączeniu wyrazów[80]. Wyekscerpowane z *Informacyi* nazwy zestawione dzielę na grupy zależnie od liczby wyrazów autosemantycznych tworzących nazwę (dwa, trzy lub cztery człony). Celem takiej analizy nazw wieloskładnikowych jest prezentacja modeli, według których zostały one utworzone.

By ustalić stopień upowszechnienia zgromadzonego słownictwa specjalistycznego w polszczyźnie połowy XVIII wieku, materiał leksykalny skonfrontowałam z: SPXVII/XVIII, Kn, T oraz L[81]. Leksemy, których powyższe słowniki nie poświadczają lub notuje je tylko L z ilustracją cytatową pochodzącą dopiero z drugiej połowy XVIII wieku, zostały dodatkowo sprawdzone w *Kartotece* SPXVII/XVIII w Warszawie. Ponadto materiał niepoświadczony w leksykonach skonfrontowałam ze słowniczkiem leksyki geometrycznej opracowanym przez S. Solskiego[82] oraz z materiałem leksykalnym zgromadzonym w trzech podrozdziałach *Nowych Aten* Chmielowskiego[83]. Przyjęłam, że jednostki leksykalne poświadczone w SPXVII/XVIII, Kn, T[84], K, u Solskiego i Chmielowskiego lub w L z ilustracją z pierwszej połowy XVIII to wyrazy znane ówczesnej polszczyźnie. Za poświadczone uznaję również takie leksemy, które w wymienionych słownikach nie są rejestrowane jako odrębne hasła, ale w Kn, T lub L pojawiają się jako element definicji, albo też w L oraz SPXVII/XVIII są poświadczone w cytatach ilustrujących użycie innych wyrazów. Słownictwo, którego brak w powyższych leksykonach lub też pojawia się do-

[80] Por. np. M. Skarżyński, *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*, Kraków 1999, s. 93–103; S. Gajda, *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole 1976, s. 76–79; tenże, *Wprowadzenie do teorii...*, s. 96–98.

[81] Konfrontacji z założenia nie poddałam zapożyczeń cytatowych, takich jak np. *cyclus lunaris* czy *mensula Praetoriana*, gdyż leksykony języka polskiego nie rejestrują tego typu zapożyczeń. Niekiedy jednak udało się potwierdzić użycie poszczególnych cytatów przy okazji lektury opracowań słownictwa specjalistycznego z różnych dziedzin. Na przykład WTL-2 s.v. rejestruje zapożyczenie cytatowe *choroides* ‘dno oka’ z *Dykcyjonarza medycznego*, zaś J. Waniakowa wynotowała z podręcznika do geografii Sałtszewicza z 1746 r. cytat *zona torrida* ‘strefa gorąca’ (J. Waniakowa, *Wybrane najstarsze polskie słownictwo astronomiczne*, „Język Polski” 2003, s. 108–109).

[82] S. Solski, dz. cyt.

[83] B. Chmielowski zamieścił w *Nowych Atenach* w podrozdziale *Terminy rożnym Kunſztom y Profeſſyom ſłużące* słowniczki z zakresu architektury, żeglarstwa oraz wojskowości (B. Chmielowski, dz. cyt., s. 69–75). Ponadto interesujący nas materiał leksykalny jest obecny w podrozdziałach *Atomy za całe gory, promienie za Słońce, strumyki za całe rzeki albo Punkta matematyczney ſcyencyi eſſencyalnieyſze* (s. 146–239; tu Chmielowski kolejno omawia następujące zagadnienia: arytmetyka, geometria, astronomia, astrologia, chronologia, geografia, hydrografia, horografia, statyka, optyka, architektura, taktyka, muzyka) oraz *Czworo jak jedno albo cztery świata elementy* (s. 435–470).

[84] Wprawdzie T został opublikowany dopiero w drugiej połowie XVIII w., ale, jak wiadomo, leksykony rejestrują nowe słownictwo z pewnym opóźnieniem, dlatego przyjmuję, że wyrazy poświadczone w T były znane już w pierwszej połowie XVIII w.

piero u L z poświadczeniami z drugiej połowy XVIII wieku, uznaję za innowacyjne na tle pierwszej połowy XVIII wieku.

Zdaję sobie sprawę, że takie postępowanie jest obciążone dużym ryzykiem błędu. Po pierwsze, znaczna część analizowanej leksyki to rzadko uwzględniane w leksykonach zestawienia wyrazowe. Po drugie, analizowane słownictwo to leksemy specjalistyczne, a zatem z założenia często pomijane przez słowniki polszczyzny ogólnej (a takimi są: Kn, T i L). Ponadto należy pamiętać, że prace nad SPXVII/XVIII trwają, uwzględniony w nim materiał leksykalny jest ciągle poszerzany. Kwerenda przeprowadzona w pracowni SPXVII/XVIII w Warszawie pokazała, że w tamtejszych zbiorach znajduje się sporo materiału pominiętego w indeksie udostępnionym na stronach internetowych słownika, często też ukrytego w zaskakujących miejscach, m.in. w cytatach ilustrujących użycia innych haseł. Zapewne będzie on sukcesywnie wyłuskiwany i uzupełniany w bazie słownika. Niemniej jednak konfrontacja materiału wyekscerpowanego z *Informacyi matematycznej* z materiałem zgromadzonym w leksykonach pozwoli przynajmniej w pewnym stopniu ustalić, na ile analizowana leksyka funkcjonowała w ówczesnym obiegu ogólnym.

Materiał prezentuję w podziale na poszczególne grupy znaczeniowe i podaję kolejno: leksem (wyraz lub połączenie wyrazowe), uwagi etymologiczne[85], znaczenie leksemu ustalone na podstawie kontekstu, liczbę użyć, ilustrację cytatową[86], informacje na temat słownikowych poświadczeń analizowanych leksemów. W wypadku poświadczeń badanych nazw w SPXVII/XVIII lub K przywołuję też autorów (maksymalnie trzech), z których pochodzą cytowania. Za L przywołuję autorów w wyjątkowych sytuacjach – wtedy, gdy L jest jedynym słownikiem rejestrującym nazwę lub gdy poświadczenie w L jest najstarsze. Zaznaczam, że informacje dotyczące poświadczeń na stronach internetowych SPXVII/XVIII odnoszą się do okresu od 1 I 2010 do 30 VII 2010.

---

[85] Uwagi etymologiczne umieszczam w zasadzie tylko przy zapożyczeniach: przywołuję język dawcę, z którego bezpośrednio pochodzi pożyczka, oraz wyraz obcy będący podstawą zapożyczenia w postaci najbliższej polskiej formie (stąd np. dla zapożyczenia *parabola* podaję jako źródło łc. *parabola*, a nie wczesnołacińską postać *parabole*). Znaczenia wyrazów źródłowych podaję tylko w sytuacjach, gdy odbiegają one od znaczenia polskiego. W wypadku grekolatynizmów przywołuję podstawę łącińską. Podstawę grecką podaję wyjątkowo: wtedy, gdy wnosi ona dodatkowe, istotne informacje na temat znaczenia wyrazu. Tam, gdzie udało się to ustalić, podaję również etymologię kalk strukturalnych oraz, wyjątkowo, kalk semantycznych. Dla wyrazów rodzimych (w tym również derywatów od podstaw zapożyczonych) objaśnienia etymologiczne podaję w wyjątkowych sytuacjach – zwłaszcza przy wyrazach dziś rzadko używanych lub w ogóle nieużywanych i nieprzejrzystych semantycznie.

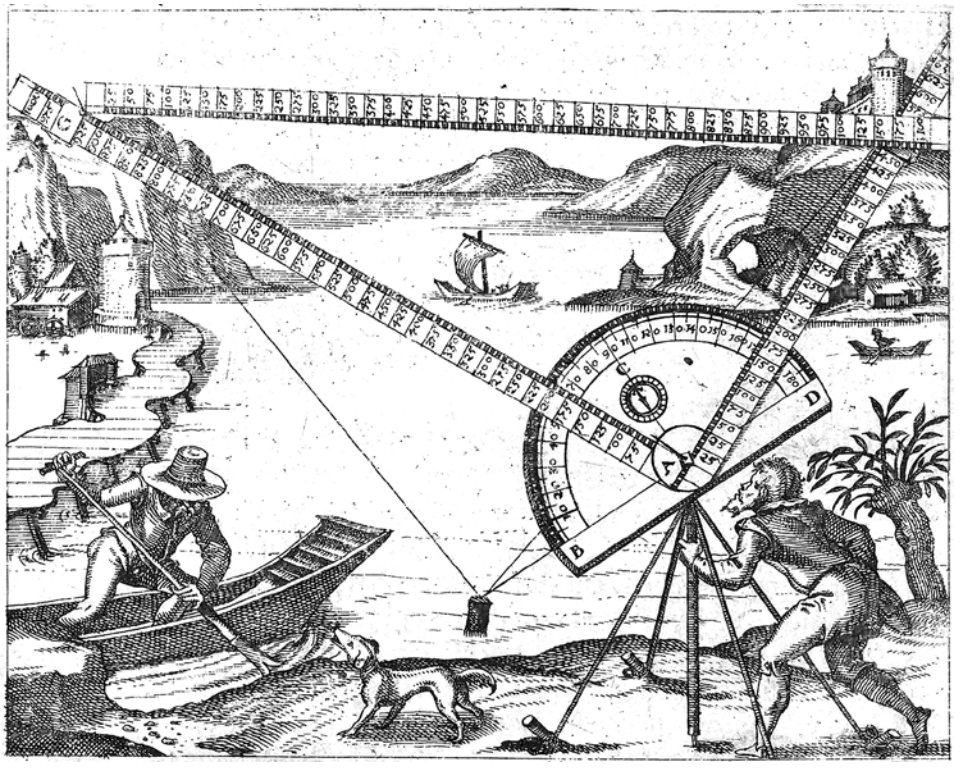
[86] Ilustracje cytatowe ograniczam do jednego, najbardziej reprezentatywnego przykładu. Jeśli to możliwe, przytaczam takie fragmenty tekstu, w których Bystrzonowski definiuje poszczególne leksemy specjalistyczne. Zaznaczam, że cytaty ilustracyjne mogą się wielokrotnie powtarzać, zwłaszcza wtedy, gdy analizowane wyrazy mają w encyklopedii tylko jedno poświadczenie.

Prezentując materiał, stosuję pisownię uwspółcześnioną, ale z zachowaniem fonetycznej średniopolskiej wartości wyrazu, np. *aukcyja*[87]. Zgodnie z pisownią oryginału przytaczam zapożyczenia cytatowe (np.: *aequinoctium*, *asserculus Zublerianus*, *elevatio poli*, *triquetrum*) oraz wyrazy zapożyczone, ale słabo przyswojone, stanowiące pogranicze zapożyczeń i wyrazów-cytatów (np. *phonurgia*, *phonocamptica*). Zgodnie z oryginałem zapisuję też takie wyrazy (połączenia wyrazowe), których interpretacja nie jest pewna, np. *fundyh laltyn*.

[87] Por. założenia przedstawione we *Wstępie* do SPXVII/XVIII oraz H. Rybicka-Nowacka, dz. cyt., s. 11.

Część I

Leksyka nauk wyzwolonych

1. Leksyka arytmetyczna i geometryczna

Zainteresowanie jezuitów arytmetyką i geometrią w połowie XVIII wieku, ale też wcześniej, wynikało m.in. z przekonania, że właśnie te dyscypliny są kluczem do zrozumienia porządku świata, zgodnie z biblijnym przekazem, według którego Bóg „wszytko pod miarą i liczbą i wagą rozrządził" (Mdr 11, 23). Dlatego matematyka, obejmująca rachunki, podstawy arytmetyki i geometrii oraz trygonometrii, była wykładana w jezuickich kolegiach jako osobny przedmiot na drugim roku studiów filozoficznych[1]. Bazowano na *Elementach* Euklidesa, do których odwoływały się wszystkie wykorzystywane w szkolnictwie jezuickim łacińskojęzyczne podręczniki do matematyki, pisane początkowo przez obcych autorów i publikowane na zachodzie Europy, z czasem też łacińskojęzyczne prace polskich autorów, np. Wojciecha Tylkowskiego *Arithmethica curiosa* (wyd. 1668) oraz *Geometria practica curiosa* (wyd. 1669–1690). Pierwszym polskojęzycznym podręcznikiem matematyki stosowanym w jezuickich kolegiach była *Geometria gospodarska* Marcina Bystrzyckiego (wyd. 1756)[2].

Zakres nauczania matematyki był określony w *Ratione studiorum* z 1599 roku. Nacisk kładziono na to, czego szlachcic potrzebował do obliczania dziesięcin, robocizn i procentów. Na szerszą skalę matematyka jako przedmiot nauczania została uwzględniona w szkolnictwie jezuickim po 1730 roku, kiedy to kongregacja generalna oficjalnie zezwoliła na wprowadzenie do studium filozoficznego nauk doświadczalnych. Zaznaczyć należy, że próby poszerzenia programu nauczania matematyki były podejmowane już wcześniej, np. w 1673 roku Bartłomiej Wąsowski chciał uruchomić studium matematyczne w Jarosławiu, zaś w 1728 roku w Krasnymstawie otwarto dwuletnie studium, które miało przygotowywać nauczycieli matematyki do pracy w kolegiach jezuickich w całej Polsce[3]. Właśnie do Krasnegostawu trafił jako wykładowca matematyki Wojciech Bystrzonowski.

---

[1] O historii nauczania matematyki w szkołach jezuickich por. np.: S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 338–374; L. Piechnik, *Przemiany w szkolnictwie jezuickim XVIII wieku*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 185; B. Lisiak, *Jezuici polscy a nauki ścisłe od XVI do XIX wieku. Słownik biobibliograficzny*, Kraków 2000, s. 7–9.

[2] Por. Z. Pawlikowska-Brożek, *Podręczniki matematyki dla polskich szkół jezuickich*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa–Kraków 2004, s. 245–268.

[3] L. Piechnik, dz. cyt., s. 185.

Prezentację materiału rozpoczynam od leksyki arytmetycznej i geometrycznej, mimo że nie jest ona w *Informacyi* w jakiś specjalny sposób wyodrębniona. Słownictwo to jest rozproszone w całym tekście encyklopedii i raczej traktowane jako narzędzie opisu świata[4], a nie jako obiekt opisu. Na przykład nazwy figur geometrycznych i pojęcia z zakresu arytmetyki pojawiają się w rozdziałach dotyczących architektury, astronomii, chronografii, geografii, optyki i innych. Zasadniczo też słownictwo arytmetyczne i geometryczne nie jest przez Bystrzonowskiego objaśniane, co w odniesieniu do geometrii autor uzasadnia następująco:

„[Geometria] nauka iak ciekawa i potrzebna, ſama ſobą ſię zaleca. Ja od niey z dwoch przyczyn ſuperſpeduię. Pierwſzey: iż bez abryſow y figur iey opiſanie y zrozumienie obeyść ſię nie może, do ktorych wyrobienia y na rzemieślniku y na koſzcie zchodzi. Drugiey: iż doſtatecznie maſz wydaną ięzykiem Polſkim od naſzego X. Solskiego, pod tytułem: *Geometra Polſki*" [475].

Poza tekstami Stanisława Solskiego (*Geometrą polskim*, wyd. 1683 oraz *Architektem polskim*, wyd. 1690) Bystrzonowski nie przywołuje innych prac matematycznych rodzimych autorów, mimo że w tym czasie istniały już polskojęzyczne podręczniki Tomasza Kłosa (*Algorytm*, wyd. 1538), Stanisława Grzepskiego (*Geometria*, *to jest miernicka nauka*, wyd. 1566) czy Jana Andrzeja Gorczyna (*Nowy sposób arytmetyki*, wyd. 1647), a ponadto praca Olbrychta Strumieńskiego (*O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów*, wyd. 1573), w której również znalazły się uwagi z zakresu geometrii. Encyklopedysta wielokrotnie za to odsyła czytelnika do przywoływanych we wstępie łacińskojęzycznych prac autorstwa Ch. Wolffa oraz K. Schotta, a ponadto do tekstów H. Fabriego, A. Böcklerna, F. Doile'a, Stetinusa, P. Casattiego, A. Tacqueta, P. Guldinusa, J. Zucchiego, N. Goldmanna i innych, np.:

„[o instrumentach matematycznych] Wolno widzieć *Magiam Thaumaturgam P. Schoth. Elementa Machica Wolff. Thaetrum machinarum novum Andrea Bocklern*" [426]; „Coby zaś była za racya przemożenia ciężaru tymi machinami? kontrowertuią w ſwoiey Machice *Gaſpar Schoth*, *Honoratus Fabri*, *Zucchi*, *Caſſati*." [426–427]; „Kto obſzerniey chce bydź informowany w ſpoſobach ważenia rzeczy, niech czyta Statykę X. *Schotta*, X. *Solſkiego*, *Wolffa* &c." [481].

Nieco inaczej na tym tle prezentują się jednostki metryczne. Miarom i wagom Bystrzonowski poświęcił dwa rozdziały: *Informacyję geometryczną. O miarach* [475–479] oraz część *Informacyi statycznej. O wagach, i monecie* [479–481]. Taki sposób wyeksponowania jednostek metrycznych wynikał m.in. z faktu, że w poło-

[4] O preferowaniu języka matematyki jako instrumentu poznania i opisania świata natury w tekstach naukowych XVI, XVII i XVIII w. pisał np. J. Biniewicz, *Początki polskiego języka nauk ścisłych (XVI–XVIII wiek)*, „Prace Językoznawcze". *Studia historycznojęzykowe* 1996, XXIV, s. 62–69; tenże, *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole 2002, s. 39.

wie XVIII wieku w Polsce jeszcze nie przyjęto jednolitego systemu miar i wag, choć próby jego uporządkowania były podejmowane już wcześniej[5]. Polski system miar był bardzo zróżnicowany, ponieważ podstawy wyróżniania jednostek były różne: agrarne i rzemieślnicze. W konsekwencji prowadziło to do stosowania przez kupców i rzemieślników systemu miar pospolitych, nawiązujących do wymiarów ciała ludzkiego lub też opartych na systemie dwójkowym, związanym z sześćdziesiętnym układem ułamkowym, zaś przez geometrów i topografów systemu miar geometrycznych opartych na systemie dziesiętnym[6]. Podział taki poświadcza Bystrzonowski, wyróżniając *miary geometryczne* i *miary pospolite* (te ostatnie określa też jako *miary zwyczajne* lub *przyrodzone*).

Jednostki masy również nie tworzyły ówcześnie jednolitego systemu – wyróżniała się wśród nich grupa aptekarskich jednostek miar[7]. Ponadto ówczesne systemy metryczne (zarówno miary, jak i wagi) były zróżnicowane terytorialnie[8], co encyklopedysta też bardzo wyraźnie podkreśla:

„Poſpolite w używaniu ludzkim u kupców tak ſą rożne od ſiebie miary, że nie tylko co kray, ale y w iednymże Pańſtwie ledwie co miaſto, to inſza miara, iedna nad drugą mnieyſza, lub większa" [476]; „Atoli te wagi według uſtawy rożnych kraiow, lubo iednego imienia, nie iednako ważą, tu mniey, indźiey więcey" [479].

Przytaczając nazwy rodzimych jednostek metrycznych, Bystrzonowski powołuje się na *Geometrę polskiego* S. Solskiego, prace W. Tylkowskiego oraz na *Statut polski*, choć nie wyjaśnia dokładnie, o jaki dokument chodzi, np.:

„*Łan* albo *włoka* ieſt pięcioraki, dwa Frankońſkie, ieden Teutońſki albo Niemiecki. Y dwa Polſkie, ktore Statut Polſki w Kſięgach Skarbowych opisuie, na karcie 390." [476–477]; „Jedna *miara* według tego Statutu liczyć powinna łokci 14. Y piędź iednę: to ieſt tak cali 12. A zatym puł łokcia Krakowſkiego, według explikacyi X. Solſkiego, w *Geometrze Polſkim*, na karcie 145." [477].

Z kolei podając wartości obcych jednostek metrycznych, Bystrzonowski odwołuje się do jakiegoś zestawienia sporządzonego przez K. Schotta, np.: „Według komputu X. Schotta. Rzymſkich funtow – 100. Czynią Krakowſkich bliſko 93. (...) Praſkich y Lipſkich 96. Norymberſkich 67. Drezneńſkich y Frankofurſkich 76." [480].

---

[5] Taką próbą były np. regulacje wprowadzone przez *Konstytucję* z 1565 r. czy w XVII w. prace prowadzone przez Stanisława Pudłowskiego, profesora Akademii Krakowskiej (por. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. V, Warszawa 2001, s. 163).

[6] Tamże, s. 163. Por. też: E. Stamm, *Miary długości w dawnej Polsce*, Warszawa 1935, s. 2, 21; J. Arentowicz, *Miary polskie*, Warszawa 1972, s. 15–19; D. Rembiszewska, *Co to jest arszyn? O słownictwie metrologicznym*, „Prace Filologiczne" 2002, XLVII, s. 343–361.

[7] J. Szostak, *System miar i dawek w pierwszych zielnikach polskich*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny" 1978, 41, z. 1, s. 9–31.

[8] E. Stamm, dz. cyt.

Leksykę wyekscerpowaną z *Informacyi matematycznej* prezentuję w następujących grupach: a) nazwy dyscyplin matematycznych i osób uprawiających daną dziedzinę[9]; b) nazwy arytmetyczne; c) nazwy geometryczne; d) nazwy jednostek metrycznych; e) nazwy ogólne związane z ważeniem i mierzeniem; f) nazwy instrumentów pomiarowych i ich części.

1.1. Nazwy dyscyplin matematycznych i osób uprawiających daną dziedzinę

arytmetyk (łc. *arithmēticus* z gr.) ‘matematyk, człowiek biegły w liczeniu’ (2): „Witruwiuſz nayſławnieyſzy w Architekturze *lib.* 1 *cap.* 1 po każdym Architekcie wyciąga, aby był w wielu naukach ćwiczony. Aby był *Arytmetyk*, dla komputowania ſumptu, miary y proporcyi ſtruktury.” [299]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Kuligowski, Bystrzonowski), L.

arytmetyka (łc. *arithmētica* z gr. *arithmós* ‘liczba’) ‘nauka matematyczna zajmująca się liczbami i działaniami na liczbach’ (3): „gdyby Wodz chciał wiedzieć ſiła mieyſca zabierze ktora partya (...) Według Arytmetyki tak powinien poſtąpić.” [385]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Gorczyn), L.

geometra (łc. *geōmeter* z gr.) ‘osoba zajmująca się pomiarami gruntów; mierniczy’ (2): „Witruwiuſz nayſławnieyſzy w Architekturze *lib.* 1 *cap.* 1 po każdym Architekcie wyciąga, aby był w wielu naukach ćwiczony. Aby był *Arytmetyk*, dla komputowania ſumptu, miary y proporcyi ſtruktury. *Geometra*, dla wymierzania placu, określenia figury, y wydziału budynku.” [299]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Solski).

geometryja (łc. *geōmetria* z gr. *géa* ‘ziemia’ + gr. *metreín* ‘mierzyć’) ‘nauka matematyczna badająca płaszczyzny i przestrzeń, figury i bryły’ (2): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: *1mo.* Ryſować y prowadzić linie. (...) *2do.* Ryſować y wyznaczać figury płaſkie. (...) *3tio.* Przemieniać iednę figurę w drugą, według proporcyi ich płaſzczyzny. *4ro.* Wydzielać na rożne częśći też płaſkie figury. *5to.* Wymierzać wſzelkie odległośći, wyſokośći, głębokośći, y grunta, choć nie doſtępne.” [474–475]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Solski).

[9] Uwzględnione w tej grupie nazwy wykraczają nieco poza zakres arytmetyki i geometrii, ale są pokrewne z tymi dyscyplinami.

geometryczny (łc. *geōmetricus* z gr.) ‘związany z mierzeniem, służący do mierzenia’ (2): „Informacya geometryczna. O miarach.” [474]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Solski).

hydrostatyka (p.łc. *hydrostatica* z gr. *hydór* ‘woda’ + gr. *statiké* ‘w równowadze’)[10] ‘nauka matematyczna badająca właściwości wody’ (1): „*Hidroſtatyka* ieſt nauka ważenia wody, y rzeczy uciążaiących mniey więcey do proporcyi ciężkośći wody.” [457]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski).

hydrostatyczny (p.łc. *hydrostaticus* z gr.)[11] ‘dotyczący hydrostatyki’ (1): „Informacya hidroſtatyczna.” [457]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K. (Bystrzowski).

machica (łc. *machica*)[12] ‘nauka matematyczna zajmująca się budową machin’ (3): „Wiele Inſtrumentow nauka Matematyczna *Machica* nazwana zinwentowała dla ulżenia ciężarow.” [426]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

matematyczny (łc. *mathēmaticus* z gr.) ‘dotyczący matematyki, stosowany w matematyce, posługujący się liczbami’ (4): „Czas według nie tak Filozofſkiey ſzpekulacyi, iako Matematyczney uwagi wzięty, y poſpolitemu używaniu akkomodowany, ieſt troiaki. Pierwſzy ſię zowie Aſtronomiczny. Drugi Polityczny. Trzeci Kościelny.” [110]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L[13].

matematyk (łc. *mathēmaticus* z gr.) ‘człowiek posiadający wiedzę z zakresu nauk matematycznych (tj. posługujących się liczbami), zwłaszcza z astronomii’ (12): „przez obſerwacye doſzli Matematycy, iż Xiężyc ieżeli dziś wznidzie o godzinie 7. ſłoneczney, iuż iutro nie o ſiodemy ſamey, ale poźniey trzema bliſko kwa-

[10] Rzeczownik *hydrostatyka* jest poświadczony tylko w L s.v. z ilustracją cytatową z drugiej połowy XVIII w. z Osińskiego. SWOS s.v. podaje, że jest to sztuczne złożenie *hydro* + *statyka*. Podobne stanowiska zajmuje SWOK-Sz s.v. Bystrzonowski zapewne przejął gotowe złożenie z któregoś z łacińskich tekstów *scientiae curiosae*. O *hydrostatyce* piszą np. Ch. Wolff w swojej encyklopedii *Elementa matheseos*, w rozdziale *Elementa hydrostaticae*, zaś K. Schott w jednym z rozdziałów *Magiae universalis* oraz w pracy *Technica curiosa*.

[11] Według SWOS s.v. przymiotnik *hydrostatyczny* jest derywatem utworzonym od *hydrostatyka*. Bystrzonowski jednak mógł przejąć gotowe złożenie z tekstów K. Schotta lub Ch. Wolffa.

[12] Rzeczownik *machica* został zaczerpnięty z tekstów łacińskich (por.: „Coby zaś była za racya przemożenia ciężaru tymi machinami? kontrowertuią w ſwoiey Machice *Gaſpar Schoth*, *Honoratus Fabri*, *Zucchi*, *Caſſati*.” [426–427]; „[o instrumentach matematycznych] Wolno widzieć *Magiam Thaumaturgam P. Schoth*. *Elementa Machica Wolff*. *Theatrum machinarum novum Andrea Bocklern*” [426]).

[13] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenie przymiotnika *matematyczny* pochodzi dopiero z drugiej połowy XVIII w. z tekstu Kołłątaja.

terami na oſmą wznidzie, to ieſt na minucie 48. na oſmą." [78]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

matematyka (łc. *mathēmatica* z gr. *mathematiké* 'nauka, zwłaszcza operująca liczbami') 'nauka operująca liczbami, obejmująca wiedzę z zakresu arytmetyki, geometrii, astronomii, hydrografii, hydrotechniki, mechaniki, statyki, architektury, chronologii, muzyki' (1): „cała Matematyka na demonſtracyach niezbitych, y rozum ludzki konwikuiących ſwoie propozycye oſadza." [150]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

mechaniczny (łc. *mēchanicus* z gr.) 'związany z mechaniką' (1): „tych Mechanicznych ſpoſobow opiſowania ſami Matematycy poważni ſię nie wſtydzą: Jako *Zahn*, *de Schalez*, *Rheita*, *Wolff* &c." [466]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L (b.cyt.), K (Bystrzonowski), brak: Kn, T.

statica (p.łc. *statica* z gr. *statikós* 'stojący w miejscu')[14] 'nauka matematyczna badająca masę ciał' (2): „tę [wagę] ſię eſtymuie według uciążania rzeczy iakiey. O czym traktuie *Statica* iedna z nauk Matematycznych" [424]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L (Solski), Chmielowski.

trygonometryja (p.łc. *trigonometria* z gr. *trígonon* 'trójkąt' + gr. *metreín* 'mierzyć')[15] 'nauka matematyczna badająca związki między bokami i kątami trójkątów' (1): „Wymiar tychże linii naſtępuiąca okazuie Tablica, ktorą w ſwoiey Architekturze *Goldmanus* do druku podał, zkoncypowaną przez reguły Trygonometryi." [345]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński, Bystrzonowski).

1.2. Nazwy arytmetyczne

addycyja (łc. *additiō*) 'dodawanie, jedno z działań matematycznych' (3): „Liczbę Epakty teraźnieyſzey, liczbę dni ſłonecznych, y liczbę mieſięcy zacząwſzy od

[14] Według SWOS s.v. *statyka* jest zapożyczeniem fr. *statique*. Z kolei SWOK-Sz s.v. wskazuje na gr. *staticós* jako podstawę zapożyczenia. Rzeczownik *statyka* znany był już w polszczyźnie XVII w. – jest poświadczony np. u S. Solskiego, który wyjaśnia, że jest to 'nauka o miarkowaniu ciężarow' (cyt. za: L s.v.). Wyraz mógł trafić do polszczyzny za pośrednictwem tekstów łacińskich: o *statyce* pisze np. K. Schott w pracach: *Magia universalis* oraz *Technica curiosa*. Bystrzonowski znał rzeczownik *statyka* przypuszczalnie z tekstów Solskiego.

[15] SWOS s.v. podaje, że jest to sztuczne złożenie gr. *triginon* + *-metria*. Bystrzonowski najprawdopodobniej przejął gotowe złożenie z któregoś z łacińskich tekstów *scientiae curiosae*. Na przykład III rozdział pracy Ch. Wolffa *Elementa matheseos* jest zatytułowany *Elementa trigonometriae*. Również jeden z rozdziałów encyklopedii de Chalesa dotyczy trygonometrii.

Marca, przez addycyą porachuy." [104]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Gorczyn, Haur), L.

cyfra (p.łc. *cifra* z arab. *sifr* 'pustka, zero')[16] 'znak graficzny zera' (2): „Ciężar całey ziemi Stetinus kładzie bydź naywiękſzy (...) kalkuluiąc funtow 2310. przydawſzy do tey liczby cyfr 24." [446]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

dywidować (łc. *dīvidere*) 'o działaniu matematycznym: dzielić' (2): „do roku 1740. przyday liczbę 3. uczyni ſumma 1743. Po tym tę ſummę dywiduy przez liczbę 15." [130]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński).

dywizyja (łc. *dīvīsiō*)[17] 'jedno z działań matematycznych, dzielenie' (22): „po uczynioney dywizyi żadney niezoſtanie z roku liczby." [128]; brak: Kn, T, not.: K (Haur), Chmielowski, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

frakcyja (łc. *frāctiō*) 'ułamek' (4): „*Witruwius*, y *Palladius* na model kolumnacyi Doryckiey kładą puł dyametru ſłupa. Na model innych kolumnacyi cały dyametr. Tenże model rożni rożnie dzielą. Jedni, iako *Palladius*, *Wolff*, na częśći 60. z frakcyami." [309]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII, T, L.

kalkulacyja [***arytmetyczna***][18] (kalka łc. *calculātiō* [*arithmētica*]) 'obliczenia, rachowanie' (3): „na ktorym horyzoncie zaćmienie będzie Xiężyca, Aſtronomowie przewidzieć y przepowiedzieć mogą. (...) Czego dochodzą przez kalkulacyą." [77]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Naroński).

kalkulować (łc. *calculāre*) 'obliczać, rachować' (3): „luminarzow obroty uważać, kalkulować, na częśći dzielić." [110]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

liczba 'pojęcie i znak, za pomocą którego wyraża się ilość' (142): „Jeżeli zaś ſumma ieſt więkſza niż 30. wyrzuć przez ſubtrakcyą liczbę 30. a reſzta oznaczy dzień xiężyca." [104]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

---

[16] Leksykony (SWOS s.v.; SWOK-Sz s.v.; ESJPB s.v.; W.P. Turek, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001, s.v.) wskazują, że wywodząca się z języka arabskiego *cyfra* do polszczyzny trafiła przez medium niemieckie. Wydaje się jednak, że *cyfra* oznaczająca 'znak graficzny zera', trafiła do polszczyzny raczej za pośrednictwem łacińskojęzycznych podręczników matematyki.

[17] Według SPXVII/XVIII s.v. *dywizyja* ma źródło francuskie. Jednak SPXVII/XVIII uwzględnia tylko znaczenie 'większa jednostka wojskowa składająca się z chorągwi'. *Dywizyja* jako nazwa działania matematycznego (którego SPXVII/XVIII nie uwzględnia) nawiązuje bezpośrednio do łc. *dīvīsiō* 'dzielenie, podział'.

[18] Nawias kwadratowy sygnalizuje te człony zestawienia, które w tekście mogły ulegać elipsie.

liczba kwadratowa (kalka łc. *numerus quadratus*) ‘iloczyn dwóch równych czynników’ (4): „kładę tablicę liczby kwadratowey, zacząwſzy od liczby 4. aż do liczby 724.” [386]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *kwadratowy*, K (Solski).

liczba prosta (kalka łc. *numerus incompositus*) ‘liczba całkowita od 1 do 9’ (3): „Dwoiako zaś częśći tey ſkali modelowey brać y nazywać ſię mogą: albo liczbą proſtą. (...) Albo też przez frakcyą.” [310]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[19].

liczyć ‘rachować’ (1): „liczyć będzieſz tygodni 9.” [132]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

multyplikacyja (łc. *multiplicātiō*) ‘jedno z działań matematycznych, mnożenie’ (1): „ſumma wychodząca z tey multyplikacyi oznacza liczbę cegieł.” [336]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L s.v. *płaski* (Solski).

multyplikować (łc. *multiplicāre*) ‘wykonywać jedno z działań arytmetycznych, mnożyć’ (15): „multyplikuią liczbę dział przez 12. Summa z tąd wynikaiąca oznaczy długość batteryi na ſtopy.” [374]; brak: Kn, L, not.: T, in.zn.: SPXVII/XVIII.

porachować ‘policzyć’ (2): „porachuy dni siła ich wypłynęło od dnia ktorego ſłońce weſzło na znak iaki.” [105]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

proporcyja arytmetyczna (kalka łc. *prōportiō arithmētica*) ‘stosunek do siebie dwóch wartości’ (1): „Regułę proporcyi Arytmetyczney tak formować by trzeba.” [437]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII s.v. *arytmetyczny* (b.cyt.), L.

przydać ‘o działaniu matematycznym: dodać’ (4): „do roku 1740. przyday 10. uczyni 1750.” [129]; not.: Kn, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, T.

quotus (łc. *quotus*)[20] ‘wynik dzielenia’ (10): „Liczba wychodząca z dywizyi, to ieſt *quotus*.” [334]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rachować (nm. *rechnen*) ‘liczyć, obliczać’ (28): „Swerę obroć, rachuiąc tyle graduſow na ekwatorze, iaka ieſt dyfferencya długośći Geograficzney mieyſc obydwu.” [456]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

rachowanie ‘liczenie’ (1): „Tym tedy ſpoſobem rachowania na rok 1640. przypada liczba indykacyi Rzymſkiey 3.” [130]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L (Solski).

---

[19] Zestawienie *liczba prosta* jest poświadczone już w XVI w. u Kłosa (por. J. Biniewicz, *Kształtowanie się*..., s. 74).

[20] Bystrzonowski konsekwentnie używa tylko zapożyczenia cytatowego *quotus*, mimo że w polszczyźnie funkcjonowała już dobrze przyswojona postać wyrazu: *kwota*, co poświadczają Kn, T i L s.v.

radix quadrata (łc. *rādīx quadrāta*) ‘pierwiastek kwadratowy’ (1): „Niech (...) wyrachuie liczbę iedney ściany kwadratowey, według Arytmetyki nazwaną *Radix quadrata*. To ieſt taką liczbę, ktoraby przez ſiebie multyplikowana naznaczoną liczbę w ſummie wyniosła” [386]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

reszta (nm. *Rest*) ‘wynik odejmowania’ (6): „Wymiar angułu figury, wychodzi z ſubtrakcyi liczby graduſow angułu centrowego, z liczby 180. Reſzta bowiem z tey ſubtrakcyi zoſtaiąca, ieſt wymiar to ieſt liczba graduſow angułu figury forteczney.” [344]; not.: L (Solski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

subtrakcyja (łc. *subtractiō*) ‘jedno z działań matematycznych, odejmowanie’ (9): „chceſz wiedzieć w Grudniu R. 1749. kiedy będzie now? Epaktę tegoroczną XI. przyday do liczby mieſięcy 10. Ktore ſię rachuią od marca uczyni 21. tey liczby ſubtrakcyą ze 30. zoſtanie 9.” [102]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Solski, Naroński).

summa (łc. *summa*) ‘wynik działań matematycznych: dodawania i mnożenia’ (34): „do roku 1740. przyday 10. uczyni 1750. tey ſummy uczyniwſzy dywizyą przez liczbę 19.” [129]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L (Solski), in.zn.: Kn.

wykalkulować ‘wyliczyć’ (1): „Kwadry y pełnią łatwo ſobie wykalkuluieſz.” [102]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

wyrachować ‘wyliczyć’ (3): „Wyſokość kondygnacyi zmierzyć, y wyrachować ią na palce geometryczne.” [334]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wyrachowanie arytmetyczne ‘działanie matematyczne’ (1): „przytrudnieyſzy ieſt ſpoſob wyrachowania Arytmetycznego z naznaczoney liczby kwadratowey.” [386]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

1.3. Nazwy geometryczne

1.3.1. Nazwy linii

linija (łc. *līnea*) ‘jednowymiarowy twór geometryczny’ (56): „Troiaki zaś ieſt abrys ſtruktur u Architektow. Pierwſzy, *Ichnographia* albo *planta*, ktora przez linie na karcie prowadzone wyraża długość ſzerokość y wſzyſtkie anfrakty tak całey, iako y wſzyſtkich częśći ſtruktury.” [321]; not.: Kn, T, L (Solski), in.zn.: SPXVII/XVIII.

linija cyrkulasta ‘krzywa’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: *Imo*. Ryſować y prowadzić linie czyli to proſte, krzyżowe, rowno odległe proporcyonalne, czyli cyrkulaſte.” [474]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

linija horyzontalna (kalka łc. *līnea horizontalis*, gdzie *horizontalis* ‘pozioma’) ‘linia pozioma’ (15): „Na linią perpendykularną w ſamym końcu wyſtawioną linii horyzontalney, przenieś (...) trzy łokcie wyſokości statuy.” [315]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski, Naroński).

linija krzyżowa ‘prostopadła’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: *Imo*. Ryſować y prowadzić linie czyli to proſte, krzyżowe, rowno odległe proporcyonalne, czyli cyrkulaſte.” [474]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Solski).

linija obłączysta ‘krzywa’ (2): „tak ziemi iako y morza na pozor widzi ſię linia proſta, nie obłączyſta, to pochodzi z wielkości ich cyrkułu.” [5]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

linija parallelowa (kalka łc. *līnea parallēla*, gdzie *parallēla* ‘równoległa’) ‘równoległa’ (9): „niech (...) liniami parallelowymi, albo rowno odległymi kortynom, ten wymiar zamknie.” [356]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), Solski.

linija perpendykularna (kalka łc. *līnea perpendicularis*, gdzie *perpendicularis* ‘prostopadła’) ‘prostopadła’ (19): „ten cyrkuł dwiema liniami perpendykularnymi w centrum ſię przecinaiącemi, wydziel na 4. kwadranſe.” [453]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Naroński, Solski).

linija poprzeczna (kalka łc. *līnea perpendicularis*, gdzie *perpendicularis* ‘prostopadła’) ‘prostopadła’ (3): „Na karcie powinien prowadzić proſtą linią. (...) Drugą linią poprzeczną.” [322]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

linija prosta (kalka łc. *līnea rēcta*, gdzie *rēcta* ‘prosta‘) ‘linia łącząca dwa punkty’ (35): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: *Imo*. Ryſować y prowadzić linie czyli to proſte, krzyżowe, rowno odległe proporcyonalne, czyli cyrkulaſte.” [474]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Grzepski).

linija prosta perpendykularna ‘prostopadła’ (1): „Spoſob formowania Rawelinow, z inſzych, ten doświadczony. Z pośrzodka kortyny przez foſſę wyciągni proſtą perpendykularną linią.” [359]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

linija równoodległa (kalka łc. *līnea parallēla*, gdzie *parallēla* ‘równoległa’) ‘równoległa’ (1): „niech (...) liniami parallelowymi, albo rowno odległymi kortynom,

ten wymiar zamknie.” [356]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Solski), L s.v. *rownoodległy* (Solski).

linija równoodległa proporcjonalna ‘linia równoległa’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: *Imo*. Ryſować y prowadzić linie czyli to proſte, krzyżowe, rowno odległe proporcyonalne, czyli cyrkulaſte.” [474]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

parabola (łc. *parabola* z gr.) ‘linia krzywa’ (1): „Geometria ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: (...) Ryſować y wyznaczać figury płaſkie: iako to tryanguły, kwadraty, wielościenne płaſzczyzny, cyrkuły, Ellipſy, parabole, owaty, wężownice &c.” [474]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

wężownica (kalka łc. [*līnea*] *serpentīnata*, gdzie *serpentīnata* ‘wężowata’ od łc. *serpēns* ‘wąż’) ‘spirala’ (1): *„Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: (...) Ryſować y wyznaczać figury płaſkie: iako to tryanguły, kwadraty, wielościenne płaſzczyzny, cyrkuły, Ellipſy, parabole, owaty, wężownice &c.” [474]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Solski), in.zn.: T.

1.3.2. Nazwy kątów

anguł (łc. *angulus* ‘kąt’) ‘część płaszczyzny ograniczona przez dwie półproste; kąt’ (27): „Na tey ścianie wyſtaw doſkonały tryanguł, albo kwadrat, o rownych ścianach y angułach.” [373]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Solski, Bytrzonowski), T, L.

anguł centrowy (kalka łc. *angulus centri*) ‘kąt środkowy wieloboku foremnego, którego wielkość jest zależna od liczby ścian’ (4): „chcąc determinować liczbę graduſow angułu centrowego fortecy czworograniaſtey, uczynić dywizyę należy graduſow 360. całego cyrkułu otaczaiącego fortecę przez liczbę 4. (...) *Quotus* wychodzi liczba 90. to ieſt wymiar angułu centrowego graduſow 90.” [344]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski)[21].

[21] Zestawienie *anguł centrowy* zostało odnotowane w SPXVII/XVIII z objaśnieniem, że jest to synonim odpowiadający zestawieniom *anguł prosty* oraz *anguł krzyżowy* oznaczający: ‘kąt = 90°’. Zauważmy, że synonimiczne zestawienia: *anguł centrowy*, *anguł centru* (ponadto zarejestrowane w K zestawienia *kąt śrzodkowy* oraz *kąt ze środka głównego, to jest z centrum* z tekstu Narońskiego) pojawiają się w rozdziałach dotyczących architektury wojennej, a dokładniej w tych partiach tekstu, w których Bystrzonowski omawia problemy projektowania fortec regularnych, tj. takich, które budowano na planie wielokąta foremnego, np. kwadratu, ale też pięcio- czy sześciokąta. Jeśli forteca była budowana na planie kwadratu, to rzeczywiście *anguł centrowy*, powstały w centrum figury, w miejscu przecięcia się dwóch przekątnych, wynosił 90°. Ale już w wypadku

anguł centru (kalka łc. *angulus centri*) ‘kąt środkowy wieloboku foremnego, którego wielkość jest zależna od liczby ścian’ (3): „*Anguł centru fortecy*: ieſt anguł w poſrzod ſamey fortecy, ktory czynią dwa ſemidyametry z linią kortyny czyniące tryanguł.” [342]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

anguł figury ‘kąt zawarty między dwoma ścianami wieloboku foremnego, którego wielkość jest zależna od liczby ścian’ (43): „Z centru figury albo cyrkułu poprowadź ſemidyametry przez narożnik albo anguł figury, daleyże nad figurę onę przeciągaiąc.” [348]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

anguł krzyżowy ‘kąt prosty, mający 90 stopni’ (2): „Weź dwa zwierciadła, złoż ie w anguł oſtry, to ieſt mnieyſzy nad krzyżowy.” [469]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Solski), T, L.

anguł ostry (kalka łc. *angulus acūtus*, gdzie *acūtus* ‘szpiczasto zakończony’) ‘kąt ostry, mający mniej niż 90 stopni’ (2): „anguł ostry, to iest mnieyſzy nad krzyżowy” [469]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII (Solski), T s.v. *kąt*.

anguł prosty (kalka łc. *angulus rēctus*, gdzie *rēctus* ‘prosty’) ‘kąt mający 90 stopni’ (5): „[zwierciadła] w anguł proſty złożone, to ieſt z nachyleniem ku ſobie na graduſow 90. To ieſt czwartą częścią imaginarnego cyrkułu” [469]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Dell Aqua).

anguł rozwarty (kalka łc. *angulus obtūsus*, gdzie *obtūsus* ‘rozwarty’) ‘kąt rozwarty, mający więcej niż 90 stopni’ (3): „Im (...) więcey ścian w ſobie zamyka forteca, tym bardziey rozwarte takiey figury Anguły.” [343]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII (Solski), T s.v. *kąt*.

1.3.3. Nazwy figur płaskich

cyrkuł (łc. *circulus*) ‘koło, okrąg’ (126): „Tym tedy otworem cyrkla, iaki oznacza przerzeczone części na ſkali, odryſuy cyrkuł” [347]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), T, L.

---

fortecy budowanej na planie pięciokąta *anguł centrowy* wynosił 72°, zaś na planie sześciokąta *anguł centrowy* wynosił 60°, na planie siedmiokąta 51,26° itd., co też Bystrzonowski dokładnie podał w zestawieniu tabelarycznym zamieszczonym na s. 344 *Informacyi*. Dlatego nie można przyjąć, że *anguł centrowy* ma stałą wielkość 90°.

ellipsa (łc. *ellīpsis* z gr.)[22] ‘figura o kształcie zbliżonym do koła; figura jajowa’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: *1mo*. Ryſować y prowadzić linie czyli to proſte, krzyżowe, rowno odległe proporcyonalne, czyli cyrkulaſte. *2do*. Ryſować y wyznaczać figury płaſkie: iako to tryanguły, kwadraty, wielościenne płaſzczyzny, cyrkuły, Ellipſy, parabole, owaty, wężownice &c.” [474]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K s.v. *odbicie* (Solski).

figura (łc. *figūra*) ‘w geometrii: zbiór punktów na płaszczyźnie lub w przestrzeni’ (63): „Z centru figury albo cyrkułu poprowadź ſemidyametry.” [348]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

figura cyrklowata okrągła ‘koło’ (1): „Figura nie tylko ozdoby, ale y ſtałośći dodaie ſtrukturze. Bydź może albo cyrklowata okrągła, lub podługowata, albo węgłowata.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

figura cyrklowata podługowata ‘elipsa’ (1): „Figura nie tylko ozdoby, ale y ſtałośći dodaie ſtrukturze. Bydź może albo cyrklowata okrągła, lub podługowata, albo węgłowata.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K s.v. *owalny* (Chmielowski).

figura cyrkułowata ‘koło, okrąg’ (1): „Cyrkułowata figura pomięſzna z graniaſtą, dość ieſt ozdobna y gruntowna, iaka zwyczaina ieſt Kościołom, Kaplicom.” [305]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura doskonała n-ścienna ‘wielokąt foremny’ (3): „wyſtaw pięćścienną lub ſześćśćienną doſkonałą figurę. To ieſt aby wſzyſtkie iey ściany y anguły rowne ſobie były.” [372]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[23].

figura graniasta ‘wielokąt’ (1): „Cyrkułowata figura pomięſzna z graniaſtą, dość ieſt ozdobna y gruntowna, iaka zwyczaina ieſt Kościołom, Kaplicom.” [305]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura kwadratowa ‘czworokąt: kwadrat lub prostokąt’ (3): „Figura kwadratowa w poſpolitych ſtrukturach ieſt poſpolita.” [305]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Szyrwid), Chmielowski.

---

[22] Leksykony (SWOS s.v., ESJPB s.v., SWOK-Sz s.v.) podają różne: francuskie i niemieckie źródła zapożyczenia *elipsa*. ESJPB zaznacza, że wyraz mający znaczenie geometryczne, astronomiczne i gramatyczne trafił do polszczyzny dopiero w drugiej połowie XVIII w., zaś „z wielu różnych znaczeń specjalnych najpóźniejsze geom. ‘figura o kształcie zwężonego (więc niezupełnego) koła’”. Okazuje się jednak, że to właśnie znaczenie geometryczne trafiło do polszczyzny najwcześniej, bo już w XVII w. do tekstu Solskiego. Z pracy Solskiego wyraz zapewne został przejęty przez Bystrzonowskiego. Przyjmuję, że rzeczownik *ellipsa* w znaczeniu geometrycznym został zapożyczony z tekstów łacińskich.

[23] Zestawienie: *figura doskonała* Bystrzonowski zapewne przejął od Solskiego (por.: L s.v. *doskonały*).

figura małokątna ‘wielokąt o liczbie kątów nieprzekraczających czterech (trójkąt lub czworokąt)’ (1): „Węgłowata figura, ta wſzyſtkim prawie ſtrukturom poſpolita. Atoli ani małokątna, ani wielekątna chwalebna. Troigraniaſta ani modna, ani trwała, ani wygodna, y do repartycyi ſtruktury cale nie ſpoſobna.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura n-graniasta ‘wielokąt’ (9): „Wielograniaſta figura, iako to pięć, ſześć, ſiedm, y więcey graniaſta, bardziey Architekturze woienney, to ieſt w zakładaniu fortec, Zamkow ſłuży, a niżeli poſpolitey albo Kościelney.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, T, not.: Kn s.v. *czworograniasty*, L s.v. *czworograniasty*.

figura płaska (kalka łc. *figūra plāna*, gdzie *plāna* ‘płaska, równa’) ‘figura zawarta w jednej płaszczyźnie’ (2): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: (...) *2do*. Ryſować y wyznaczać figury płaſkie: iako to tryanguły, kwadraty, wielościenne płaſzczyzny, cyrkuły, Ellipſy, parabole, owaty, wężownice &c.” [474]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Solski.

figura płaskata (kalka łc. *figūra plāna*, gdzie *plāna* ‘płaska, równa’) ‘figura zawarta w jednej płaszczyźnie’ (1): „gdyby nie okrągłey figury, ale na przykład płaſkatey było to niebo y gwiazd obroty.” [17]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura podługowatokwadratowa ‘prostokąt’ (2): „Figura pomnieyſzego otworu drzwi zwyczainie podługowato kwadratowa.” [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

figura regularna (kalka łc. *figūra rēgulāris*, gdzie *rēgulāris* ‘foremna, prawidłowa’) ‘wielokąt foremny’ (5): „figura redukuie ſię y transformuie na figurę regularną; to ieſt na figurę rownościenną y rownokątną” [365]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *regularny* (Solski).

figura regularna wielościenna ‘wielokąt foremny’ (1): „Tę regularną wielościenną figurę ufortyfikuy według tablic.” [365–366]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

figura równościenna i równokątna ‘wielokąt foremny’ (1): „figura redukuie ſię y transformuie na figurę regularną; to ieſt na figurę rownościenną y rownokątną.” [365]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

figura trójgraniasta ‘trójkąt’ (1): „Węgłowata figura, ta wſzyſtkim prawie ſtrukturom poſpolita. Atoli ani małokątna, ani wielekątna chwalebna. Troigraniaſta ani modna, ani trwała, ani wygodna, y do repartycyi ſtruktury cale nie ſpoſobna.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

figura tryjangułowa ‘trójkąt’ (2): „kaſztele figury ſię daią tryangułowey, lub czworograniſtey, kwadratu doſkonałego lub podługowatego.” [373]; brak: SPXVII/XVIII, Kn[24], T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura węglasta ‘wielokąt’ (1): „wſzyſtkich ſkutkow całą przyczyną ieſt polerowanego ſzkła rożna figura, to płaſka, to wydrożona, to wypukła, to sferyczna, to tryangułowa, to węglaſta &c.” [472]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura węgłowata ‘wielokąt’ (2): „Figura nie tylko ozdoby, ale y ſtałośći dodaie ſtrukturze. Bydź może albo cyrklowata okrągła, lub podługowata, albo węgłowata.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura wielekątna ‘wielokąt’ (1): „Węgłowata figura, ta wſzyſtkim prawie ſtrukturom poſpolita. Atoli ani małokątna, ani wielekątna chwalebna. Troigraniaſta ani modna, ani trwała, ani wygodna, y do repartycyi ſtruktury cale nie ſpoſobna.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K[25].

figura wielograniasta ‘wielokąt’ (1): „Wielograniaſta figura, iako to pięć, ſześć, ſiedm, y więcey graniaſta, bardziey Architekturze woienney, to ieſt w zakładaniu fortec, Zamkow ſłuży, a niżeli poſpolitey albo Kościelney.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura wielościenna ‘wielościan’ (7): „tę wielościnną figurę podzieliwſzy na rowne części cyrkuł zryſuy.” [365]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Solski).

kwadrat (łc. *quadrātum*) ‘figura geometryczna mająca cztery równe boki i cztery kąty proste’ (24): „Wydziel na połowę iednę ścianę tego kwadratu.” [372]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

kwadrat doskonały (kalka łc. *quadrātum perfectum*)[26] ‘figura geometryczna mająca cztery równe boki i cztery kąty proste’ (4): „kaſztele figury ſię daią tryangułowey, lub czworograniſtey, kwadratu doſkonałego lub podługowatego.” [373]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

kwadrat podługowaty (kalka łc. *quadrātum oblongum*, gdzie *oblongum* ‘podłużny’) ‘prostokąt’ (2): „kaſztele figury ſię daią tryangułowey, lub czworograniſtey, kwadratu doſkonałego lub podługowatego.” [373]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Narański), Chmielowski.

---

[24] Kn s.v. notuje synonim: *figura triangularna*.

[25] K rejestruje synonim: *figura wielokątowa* (Narański).

[26] W tekstach łacińskich też: *quadrātum aequingulum*, gdzie *aequingulum* ‘równokątny’.

kwadrat podłużny (kalka łc. *quadrātum oblongum*, gdzie *oblongum* ‘podłużny’) ‘prostokąt’ (1): „Na drugim końcu ſzałaſzow w iedeneyże liniy całego podłużnego kwadratu (...) daie ſię mieyſce dla bazaru albo garkuchni.” [379]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

owata (łc. [*figūra*] *ovāta* ‘[figura] mająca kształt owalny’ od łc. *ōvum* ‘jajko’) ‘figura owalna’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: (...) Ryſować y wyznaczać figury płaſkie: iako to tryanguły, kwadraty, wielościenne płaſzczyzny, cyrkuły, Ellipſy, parabole, owaty, wężownice &c.” [474]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

płaszczyzna wielościenna ‘figura płaska wielościenna, wielobok’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza. Do ktorey należy: (...) Ryſować y wyznaczać figury płaſkie: iako to tryanguły, kwadraty, wielościenne płaſzczyzny, cyrkuły, Ellipſy, parabole, owaty, wężownice &c.” [474]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

półcyrkuł / pułcyrkuł (kalka łc. *sēmicirculus*, gdzie łc. *sēmi* ‘pół’ + łc. *circulus* ‘koło’) ‘półkole’ (7): „Piąty aſpekt ieſt oppozycya: gdy ieden Planeta od drugiego ieſt odległy ſześcią znakami Zodyaku, to ieſt na graduſow 180. to ieſt całym pułcyrkułem.” [88]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Solski).

punkt (łc. *punctum*) ‘najprostsza figura geometryczna’ (32): „Przedziel na dwie części rowne, ten arkus cyrkułu od punktu do punktu.” [105]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

semicyrkuł (łc. *sēmicirculus*, gdzie łc. *sēmi* ‘pół’ + łc. *circulus* ‘koło’) ‘półkole’ (13): „Front albo szczyt, ieſt to iak korona terminuiąca wyſokość ſtruktury. Formuie ſię albo w tryanguł, albo w ſemicyrkuł, albo bywa łamany.” [320]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński, Bystrzonowski).

tryjanguł (łc. *triangulum*) ‘trójkąt’ (12): „niech dwa tryangyły pobocznie ſobie w ieden ſię zamienią kwadrat, wyiąwſzy ſrzednią ſemidyametrową ścianę z pomiędzy dwoch tryangułow.” [471]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

tryjanguł doskonały (kalka łc. *triangulum perfectum*)[27] ‘trójkąt równoramienny’ (1): „Na tey ścianie wyſtaw doſkonały tryanguł, albo kwadrat, o rownych ścianach y angułach.” [373]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

trygon (łc. *trigōnum* z gr.) ‘trójkąt’ (4): „Ze cztery, z pięć trigona, iedno przy drugim w iednę ułoż płaszczyznę.” [474]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Młodzianowski).

[27] W tekstach łacińskich też: *triangulum aequingulum*, gdzie *aequingulum* ‘równokątny’.

1.3.4. Nazwy brył

figura cylindrowa ‘walec, bryła o podstawie koła’ (2): „Wyrobienie zwierciadła ktoreykolwiek figury, czyli rowno płaſkatey (...); czyli wydrożoney, lub wypukłey, cylindrowey, piramidalney, ekliptyczney (sic!) lub inney na dwoch rzeczach zawiſło.” [466]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura cyrkulista ‘sfera, kula’ (1): „przyzwoita było, aby [niebo] y mieyſce tak chwały iako ſzczęścia tego, cyrkuliſtey figury było, ktorey końca nie znaydzieſz.” [3]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura elliptyczna ‘elipsoida’ (1): „Wyrobienie zwierciadła ktoreykolwiek figury, czyli rowno płaſkatey (...); czyli wydrożoney, lub wypukłey, cylindrowey, piramidalney, ekliptyczney (sic!)[28], lub inney na dwoch rzeczach zawiſło.” [466]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

figura n-ścienna ‘bryła wielościenna’ (2): „Do lokacyi trzech zwierciadeł ſłuży figura pięć ścienna.” [470]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura okrągła (kalka łc. *figura sphaerica*, gdzie *sphaerica* ‘kulista’) ‘sfera, kula’ (7): „Co ſię tycze właſności Xiężyca? Pierwſza ieſt iż ieſt sferyczny, to ieſt figury okragłey.” [75]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Szyrwid), Chmielowski.

figura okrągława ‘bryła o kształcie zbliżonym do kuli’ (2): „Ten [humor kryształowy] gdy oſobliwie w podeſzłym wieku z powinney okrągławey figury ſię umnieyſza, przytępſzy wzrok czyni.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

figura owalna[29] ‘elipsoida’ (1): „Worek uſzyty z grubego płotna figury sferyczney lub owalney, na kſztałt napchay tą materyą.” [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski).

figura piramidalna[30] ‘bryła kształtem przypominająca piramidę; ostrosłup’ (1): „Wyrobienie zwierciadła ktoreykolwiek figury, czyli rowno płaſkatey (...); czyli

---

[28] Zapewne jest to błąd drukarski. W pierwszym wydaniu *Informacyi* pisownia: *elliptyczney* (K).

[29] Drugi człon zestawienia rejestruje dopiero L s.v. Jest to sztucznie utworzony derywat od *owal*, zapożyczonego z nm. *Oval*, fr. *ovale* (od łc. *ōvum* ‘jajko’). Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia przymiotnika *owalny* w polszczyźnie pisanej pochodzą dopiero z początku XIX w.

[30] Drugi człon zestawienia, tj. *piramidalna*, to zapożyczenie łc. *pȳramidalis* od łc. *pȳramis*, *pȳramidis* ‘piramida, ostrosłup’ z gr. Leksykony (SWOK-Sz s.v., ESJPB s.v.) wskazują też na fr. źródło zapożyczenia. Ponadto ESJPB podaje, że pierwsze poświadczenia w polszczyźnie pisanej przymiotnika *piramidalny* pochodzą dopiero z 1806 r.

wydrożoney, lub wypukłey, cylindrowey, piramidalney, ekliptyczney, lub inney.” [466]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura sferyczna (kalka łc. *figura sphaerica*, gdzie *sphaerica* ‘kulista’) ‘sfera, kula’ (10): „Wſzyſtkie gwiazdy podobniey że ſą figury ſferyczney ponieważ ſię takie oku wydaią.” [95]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski).

figura spiralna[31] ‘spirala’ (1): „[Słońce] raz ku pułnocy od południa, drugi raz w iednym roku od pułnocy ku południu ſię zbliżaiąc; tę ſpiralną ſkłada drogi ſwoiey figurę.” [81]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

figura spirałowata ‘spirala’ (2): „Właſność druga ieſt obrot Słońca koło ziemi. Ten według wziętey od początku świata experyencyi, ieſt figury ſpirałowatey.” [81]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K[32].

figura zupełna (kalka łc. *figura solida*, gdzie *solida* ‘pełna’) ‘bryła, figura trójwymiarowa’ (1): „miary Geometryczne pomienione troiako się biorą (...). *3tio*. Wzdłuż, w szerz, oraz y w głąb, ktoremi się wymierzaią zupełne figury.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

polijeder (p.łc. *polieder* z gr. *polýs* ‘liczny’ + gr. *hédra* ‘płaszczyzna’)[33] ‘bryła ograniczona wieloma płaszczyznami; wielościan’ (4): „Jakie kolory ſię wydaią w tęczy (...) we ſzkle w rożne figury rżniętym, iakie ſą polyedra.” [430]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

sfera (łc. *sphaera* z gr.) ‘kula’ (21): „każdy luminarz względem ſwoiey sfery y atmoſfery ma właſne centrum.” [93]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Solski), in.zn.: T, L.

1.3.5. Inne nazwy z zakresu geometrii

arkus (łc. *arcus* ‘łuk’) ‘łuk okręgu, część okręgu łącząca dwa jego punkty’ (9): „otworem cyrkla zawiedź arkuſ przecinaiący też linie.” [315]; not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T, L.

---

[31] Zestawienia *figura spiralna* oraz *figura spirałowata* zostały utworzone na wzór łc. *līnea spiralis*, gdzie *spiralis* ‘zakręcona’. Nie są to jednak kalki, wymiana członu *līnea* na *figura* została zapewne spowodowana tym, że Bystrzonowski pisał o spirali sferycznej, a nie o płaskiej.

[32] W pierwszym wydaniu *Informacyi* z 1743 r. występował synonim: *figura spirałowa* (K).

[33] Nazwę *polijeder* rejestruje TEM s.v. z informacją, że jest to wyraz grecki. Bystrzonowski zapewne przejął wyraz z tekstów łacińskich: o szkłach różnych kształtów, w tym o *polijedrach*, pisze np. K. Schott w swojej encyklopedii *Magia universalis*, w rozdziale *Catoptrica*.

aukcyja (łc. *auctiō*) ‘powiększenie geometryczne, zmiana rozmiaru figury w skali’ (4): „należy aukcyą uczynić wymiaru oſobliwie xemſowania.” [315]; brak: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

bok (kalka semantyczna łc. *latus* ‘bok figury geometrycznej’) ‘odcinek łączący dwa sąsiednie wierzchołki wielokąta’ (20): „boki figury przedziel na dwie części rowne.” [348]; not.: SPXVII/XVIII (*Krótka nauka budownicza*, Bystrzonowski), Kn, L, in.zn.: T.

centr (łc. *centrum* z gr.) ‘środek figury lub bryły geometrycznej’ (2): „Z centru figury albo cyrkułu poprowadź ſemidyametry przez narożnik albo anguł figury, daleyż nad figurę onę przeciągaiąc.” [348]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Solski, Kuligowski).

centrum (łc. *centrum* z gr.) ‘środek figury lub bryły geometrycznej’ (72): „ten cyrkuł dwiema liniami perpendykularnymi w centrum ſię przecinaiącemi, wydziel na 4. kwadranſe.” [453]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Solski, Naroński), T, L.

cyrkumferencyja (łc. *circumferentia*) ‘obwód’ (40): „całey cyrkumferencyi ziemi według cyrkułu naywiękſzego liczą Geografowie takichże mil 5400.” [478]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L, K (Solski).

dyjametr (łc. *diameter* z gr.) ‘średnica’ (76): „Zmierz dyametr wydrożenia działa, według tegoż dyametru zrob cylindrowe ładunki.” [405]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kwadratowy (łc. *quadrātus*) ‘mający kształt kwadratu’ (15): „naymnieyſza graniaſta regularney figury forteca ieſt kwadratowa.” [343]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

linija dyjametralna (kalka łc. *linēa diametrālis*, gdzie *diametrālis* ‘średnicowy’) ‘średnica’ (1): „Y znowu ta linia dyametralna przez trzy mieſiące Czerwiec, Lipiec, y Sierpień co raz bardziey ſię nakrzywia ku południowi.” [83]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

linija dyjametrowa (kalka łc. *linēa diametrālis*, gdzie *diametrālis* ‘średnicowy’) ‘średnica’ (1): „Oś ziemna, ieſt to dyametr, to ieſt linia imaginacyą prowadzona przez centrum ziemi (...) Dwa punkta oſtatnie zwierzchnie ziemi tey linii dyametrowey, ſą dwa punkta polarne.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

ocyrklować ‘narysować koło z pomocą cyrkla’ (1): „Na iakiey rzeczy płaſkiey (...) ocyrkluy kilka lub kilkanaście cyrkułow znacznych z iednego centrum.” [104]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

odległość ‘przestrzeń oddzielająca od siebie dwa punkty; dystans’ (8): „Aſtronomowie dochodzą to z odległości Xiężyca od ziemi, to z dyametru widzianego tegoż planety.” [80]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

perpendykularny (łc. *perpendiculāris*) ‘prostopadły’ (2): „wyſtaw perpendykularnie tey długośći linie na końcach ſzyi beluardów.” [348]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

perpendykuł (łc. *perpendiculum*) ‘linia prostopadła, pionowa’ (1): „Ściany gruntowne dobrze na fundamencie oſadzone do pianu y perpendykułu bydź powinny.” [305]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Solski)[34].

peryferyja (łc. *peripheria* z gr.) ‘obwód koła lub innej płaszczyzny zamkniętej linią krzywą’ (2): „gdybyś na tey karcie uformował cyrklem cyrkuł iaki, wſzak tymże rozwarciem cyrkla mogłbyś tak wyżey podnieść ten cyrkuł, albo niżey, albo też w ſtronę ktorą, ażeby peryferya cyrkułu przechodziła przez centrum.” [12]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), Solski[35].

pian ‘linia prostopadła, pion’ (1): „Ściany gruntowne dobrze na fundamencie oſadzone do pianu y perpendykułu bydź powinny. Gdyż deklinacya naymnieyſzey ścian od perpendykularney linii ieſt nieuchronne nachylenie do ruiny.” [305]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Solski)[36].

płaszczyzna ‘powierzchnia wyznaczona przez trzy różne punkty w przestrzeni’ (4): „miary Geometryczne (...) troiako ſię biorą. *1mo*. Tylko wzdłuż, ktorymi ſię tylko wymierzaią linie, albo długości. *2do*. Wzdłuż oraz y wſzerz, ktoremi ſię wymierzaią płaſzczyzny. *3tio*. W zdłuż, w ſzerz, oraz y w głąb, ktorym ſię wymierzaią zupełne figury.” [476]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Solski).

---

[34] Leksykony (L, TEM) definiują *perpendykuł* jako instrument do ustalania pionu. Konstrukcja dopełniaczowa wykazuje związek z łc. *ad perpendiculum* ‘pionowo’ (SŁ-P s.v.). Można tu chyba zatem obserwować przesunięcie znaczenia z nazwy instrumentu ‘wahadło’ do nazwy abstrakcyjnej ‘prostopadłość’ (o takim przesunięciu semantycznym pisze też ESJPB s.v. *pion*).

[35] Rzeczownik *peryferyja* w znaczeniu geometrycznym z tekstu Solskiego wynotowała K. Siekierska (*Z dziejów kształtowania się polskiej terminologii naukowej. Podstawowe słownictwo geometryczne*, „Poradnik Językowy” 1976, s. 227). Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenie rzeczownika *peryferyja* w polszczyźnie pochodzi dopiero z 1780 r. z tekstu S. Staszica.

[36] A. Bańkowski podkreśla, że wyraz *pion* / *pian* był zalecany przez Komisję Edukacji Narodowej w miejsce zapożyczonego z łaciny *perpendykułu* (ESJPB s.v.). Pochodzenie rzeczownika jest niejasne: według M. Borejszo *pion* jest pożyczką z języka włoskiego (M. Borejszo, *Zapożyczenia włoskie we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2007, s. 43), z kolei SWOS s.v. zaznacza, że wywodzenie wyrazu *pion* z wł. *piombo* jest niezasadne i wskazuje na gwarowe źródła wyrazu. SWOK-Sz s.v. podaje jako możliwe dwa źródła wyrazu: wł. *piombo* lub gwarowe *pionek*. Na źródła gwarowe wskazuje też A. Bańkowski, który jednocześnie wyjaśnia, że *pian* ‘wahadło’ ma związek z przymiotnikiem *pijany* („zanim w końcu stanie, by wskazać prostopadłość, długo się chwieje”). Bystrzonowski najprawdopodobniej przejął wyraz z tekstu Solskiego.

półdyjametr / puldyjametr (kalka łc. *sēmidiameter*, gdzie łc. *sēmi* ‘pół’ + łc. *diameter* ‘średnica’ z gr.) ‘promień’ (3): „pułdyametru Xiężyca y pułdyametru umbry razem ſobie przydane mierzą [Aſtronomowie] z deklinacyą Xiężyca od ekliptyki.” [77]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Solski).

promień (kalka semantyczna łc. *radius* ‘promień koła’) ‘odcinek łączący środek okręgu (kuli) z dowolnym punktem obwodu koła (kuli)’ (6): „Każdy kwadrans wyprowadzonemi z centrum ſemidyametrami, albo promieniami wydziel na częśći rownych 7.” [454]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

reguła stereometryczna[37] ‘reguła mnożenia i dodawania stosowane w Euclidesowej geometrii przestrzennej’ (1): „Ciężar całey ziemi Stetinus kładzie bydź naywiękſzy przez reguły ſtereometryczne kalkuluiąc funtow 2310. przydawſzy do tey liczby cyfr 24.” [446]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K. (Bystrzonowski).

semidyjametr (łc. *sēmidiameter*, gdzie łc. *sēmi* ‘pół’ + łc. *diameter* ‘średnica’ z gr.) ‘odcinek łączący środek okręgu (kuli) z dowolnym punktem obwodu koła (kuli); promień’ (56): „Abrys ich oznacza cyrkuł, od centrum ſemidyametrami podzielony.” [334]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K s.v. *centrum* (Solski).

sferyczność ‘o kształcie powierzchni: kulistość’ (5): „czym z mnieyſego ſemidyametru będzie wyrobiona ich [szkieł] sferyczność, tym okazalſze lubo z ſiebie drobne wydadzą ſię *objecta*.” [473]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

sferyczny (łc. *sphaericus* z gr.) ‘mający kształt kuli, kulisty’ (10): „Co ſię tycze właſności Xiężyca? Pierwſza ieſt iż ieſt sferyczny, to ieſt figury okragłey.” [75]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

spadek ‘kąt nachylenia’ (1): „Oprocz ſchodow proſtych, daią ſię kręcone ale tylko w wieżach, y ciaſnych a wyſokich ſtrukturach, dla przykrego po nich weśćia, y prędkiego ſpadku.” [334]; brak: not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Haur), in.zn.: Kn, T.

spadzistość ‘kąt nachylenia’ (41): „Inſtrumenta do poznania ſpadziſtośći mieyſca ſą na to właſne Hidrografom.” [461]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

ściana (kalka semantyczna łc. *latus* ‘bok figury geometrycznej’) ‘odcinek łączący dwa sąsiednie wierzchołki wielokąta; bok’ (29): „Wydziel na połowę iednę ścianę tego kwadratu.” [372]; not.: T, L (Solski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

---

[37] Drugi człon zestawienia to przymiotnik utworzony od zapożyczonego z p.łc. *stereometria* (z gr. *stereós* ‘stężały, bryłowaty’ + gr. *metreín* ‘mierzyć’) ‘dział geometrii badający figury przestrzenne’.

ściana semidyjametrowa ‘przekątna’ (1): „niech dwa tryanguły pobocznie ſobie w ieden ſię zamienią kwadrat, wyiąwſzy ſrzednią ſemidyametrową ścianę z pomiędzy dwoch tryangułow.” [471]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

trójgraniasty ‘mający trzy wystające krawędzie, trzy granie; trójkątny’ (4): „ku ſłońcu wyſtaw ſzkła troygraniaſte, obaczyſz cały pokoy iaſnością tęczy podobną napełniony.” [474]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Drużbacka).

tryjangułowy (łc. *triangulus*) ‘mający kształt trójkąta, trójkątny’ (2): „Konſtrukcya kaſztelow tryangułowych lub kwadratowych, w iedenże dzieie ſię ſpoſob.” [373]; brak: Kn, T, L; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

wymiar ‘długość, szerokość, średnica itp. wyrażone w jednostkach’ (138): „Architekci przy abryſach iakiey ſtruktury za wymiar kładą ſkalę, to ieſt miarę łokciową.” [309]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wysokość ‘w figurach i bryłach geometrycznych: odległość podstawy od wierzchołka figury lub od przeciwległego boku wielościanu’ (159): „Wyſokość kondygnacyi zmierzyć, y wyrachować ią na palce geometryczne.” [334]; not.: Kn, T, L (b.cyt.), in.zn.: SPXVII/XVIII.

1.4. Nazwy jednostek metrycznych[38]

1.4.1. Nazwy jednostek masy

cetnar (nm. *Zentner*) ‘jednostka masy’ (6): „Cetnar ma kamieni 5.” [479]; not.: SPXVII/XVIII (Solski), Kn, T, L.

cetnar krakowski ‘jednostka masy’ (1): „Cetnar Krakowſki [ma] funtow 230.” [479]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

cewka ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Cefka [ma] łotow 2.” [479]; not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L, K.

funt (nm. *Pfund*) ‘aptekarska jednostka masy’ (124): „Funt ieden ma łotow 32.” [479]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

[38] Nazw jednostek metrycznych nie definiuję precyzyjnie. Tam, gdzie to możliwe, przytaczam takie cytaty z *Informacyi*, w których Bystrzonowski dookreśla wartości poszczególnych jednostek.

funt amszterodamski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Amſzterodamſkich 76.” [480]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

funt antwerpski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Antwerpſkich 80.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt drezneński ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Drezneńſkich y Frankofurſkich 76.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

funt florencki ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Florentſkich 100.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt frankofurski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Drezneńſkich y Frankofurſkich 76.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

funt gdański ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Gdańſkich 97.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Solski).

funt kijowski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Kijowſkich 128.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt konstantynopolski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Konſtantynopolſkich 70.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt królewiecki ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Krolewieckich 110.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt lipski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Praſkich i Lipſkich 96.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt londyński ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Londyńſkich 81.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt lwowski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Lwowſkich 95.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

funt madrycki ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Madrytſkich 80.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt norymberski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Norymberſkich 57.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt paryski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Paryſkich 76.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt poznański ‘jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Poznańſkich 94.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt praski ‘jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Praſkich i Lipſkich 96.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt rzymski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią Krakowſkich bliſko 93.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

funt sztokholmski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Sztokholmſkich 96.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

funt toruński ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Toruńſkich 96.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt warszawski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Warſzawſkich 107.” [480] brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt wenecki ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Weneckich 124.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt wiedeński ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Wiedeńſkich 68.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt wileński ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Wileńſkich 112.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt wrocławski ‘aptekarska jednostka masy’ (1): „Rzymſkich funtow 100. Czynią (...) Wrocławskich 110.” [480]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

gran (łc. *grānum*) ‘jednostka masy kamieni i metali szlachetnych’ (2): „Karat [ma] gran 4.” [479]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Solski).

granum (łc. *grānum*) ‘jednostka masy kamieni i metali szlachetnych’ (1): „[Juliuſz] Jeżeli nie będzie Rzymſkiey wagi doważał, tedy za każde granum, ile ich nie doważa, wytrącaią poł trzecia Baioka, albo Mezo-Groſz ieden, to ieſt poł ſzoſtaka[39].” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: Chmielowski.

kamień ‘jednostka masy’ (5): „Cetnar ma kamieni 5.” [479]; not.: Kn, T, L (Skarga), in.zn.: SPXVII/XVIII.

kamień gdański mały ‘jednostka masy’ (1): „Kamień Gdańſki mały [ma] funt: 24.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[39] *Juliusz*, *bajok*, *mezogrosz* i *szostak* to nazwy jednostek monetarnych (por. część II pracy).

kamień gdański wielki ‘jednostka masy’ (1): „Kamień Gdańſki wielki [ma] funt: 36.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kamień krakowski ‘jednostka masy’ (1): „Kamień Krakowſki [ma] funtow 26.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kamień lwowski ‘jednostka masy’ (1): „Kamień Lwowſki [ma] funtow 36.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

kamień warszawski ‘jednostka masy’ (1): „Kamień Warſzawſki [ma] funtow 24.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

karat (fr. *carat*, wł. *carato*, nm. *Karat*, p.łc. *ceratium* z gr.)[40] ‘jednostka masy kamieni szlachetnych i złota’ (2): „Karat [ma] gran 4.” [479]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kwintel / kwintla (nm. *Quintel*, fr. *quintal*) ‘aptekarska jednostka masy’ (2): „Łot [ma] kwintli 4.” [479]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

łot / łut (nm. *Lot*) ‘aptekarska jednostka masy’ (6): „Łot [ma] gran 6.” [479]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

siclus (łc. *siclus* z hebr.) ‘jednostka masy stosowana w starożytnej Judei’ (1): „u Hebrayczykow *Siclus*, ktory albo znaczył wagę, albo monetę. Jeżeli wagę? To znaczył dwudzieſtą czwartą część funta.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

szyfunt gdański[41] ‘jednostka masy’ (1): „Schiffunt Gdańſki [ma] funtow 120.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (*Volumina Legum*), Chmielowski.

uncyja (łc. *uncia*) ‘aptekarska jednostka masy’ (29): „Uncya, [ma] łotow 2.” [479]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

1.4.2. Nazwy jednostek długości i odległości

arszyn ruski[42] ‘miara długości’ (1): „Arſzyn Ruſki [zamyka] pięć ćwierci łokcia Krakowſkiego.” [479]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Gorczyn).

---

[40] Leksykony podają różne źródła zapożyczenia: SWOS s.v. wł. *karato*; SWOK-Sz s.v. p.łc. *ceratium* z gr. *kerátion* (‘rożek’ – ziarnko chleba świętojańskiego służące jako odważnik przy pomiarze wagi złota, od *kéras* ‘róg’); ESJPB s.v. wskazuje trzy źródła: języki niemiecki, francuski i włoski.

[41] Pierwszy człon zestawienia to zapożyczenie nm. *Schiffspfund* ‘dawna miara morska różnej wielkości’ (por. TEM s.v.).

[42] Pierwszy człon zestawienia to zapożyczenie rus. *aršin*.

cal (nm. *Zoll*) ‘miara długości’ (15): „w calu iednym 4. grana” [315]; „Cal, zamyka w ſobie ſzerokość wielkiego palca, a cztery grana, to iest ziarna ięczmienne, w poprzek przy ſobie ułożone.” [475]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

dłoń ‘miara długości’ (4): „Dłoń zawiera w ſobie 4. cale.” [475]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

gran (łc. *grānum*) ‘miara długości’ (1): „w calu iednym 4. grana.” [315]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski).

krok ‘miara długości’ (49): „Krok, liczy w ſobie ſtop 5.” [475]; not.: Kn, T, L; in.zn.: SPXVII/XVIII.

krok geometryczny ‘miara długości stosowana przez geometrów’ (6): „podrożnemu na iednę godzinę przypada uiść krokow Geometrycznych 3000: to ieſt krokow zwyczaynych 6000. Gdyż krok Geometryczny zabiera zwyczaynie dwa kroki.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Solski, Haur).

krok zwyczajny ‘rozstaw nóg traktowany jako zwyczajowa miara długości’ (2): „podrożnemu na iednę godzinę przypada uiść krokow Geometrycznych 3000: to ieſt krokow zwyczaynych 6000.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

laska ‘miara długości’ (5): „Laſka, liczy prętow 2.” [475]; not.: L (Chmielowski), Solski, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

li (chiń. *li* ‘właściwa miara; cecha, właściwość’) ‘chińska miara długości’ (1): „naylepſzy ieſt wymiar drogi u Chineńczykow. U ktorych trzy ſą miary drogi: Jedna ſię zowie Li, ktora liczy w ſobie krokow 300.” [478]; brak: Kn, not.: Chmielowski, SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: T, L.

łokieć ‘miara długości’ (63): „Łokieć, rachuie w ſobie 2. piędzi, a dłoni 6. a cali 24.” [475]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek, *Gazeta Polska*), Kn, T, L.

łokieć geometryczny ‘miara długości stosowana przez geometrów’ (3): „dwie ſtopy Geometryczne bliſko łokieć Geometryczny wynoſzą.” [315]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

łokieć krakowski ‘miara długości’ (6): „Piędź (...) rowna ſię półtory ćwierći łokcia Krakowſkiego.” [476]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII s.v. *arszyn* (Solski, Gorczyn), L.

łokieć olenderski ‘miara długości’ (3): „ubito wieloryba na 26. łokci Olenderſkich wzdłuż, na 28. łokci wſzerz, z ſkrzelami na łokci 13.” [24]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

łokieć prosty ‘miara długości’ (1): „łokieć iest ieden prosty, ktorym się wymierza tylko długość rzeczy. Drugi iest kwadratowy, ktorym się wymierza razem długość i szerokość rzeczy. Trzeci iest kubiczny: ktorym się wymierza razem długość, szerokość y miąższość rzeczy.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

łokieć zwyczajny ‘miara długości’ (1): „Łokieć zwyczayny w Koronie liczy w ſobie calow 24.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

miara ‘miara długości’ (3): „Jedna miara według tego Statutu liczyć powinna łokci 14. Y piędź iednę: to ieſt tak cali 12. A zatym puł łokcia Krakowſkiego, według explikacyi X. Solſkiego.” [477]; not.: L, Solski, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

miara łokciowa ‘łokieć przyjęty za jednostkę porównawczą przy pomiarach długości’ (2): „[Architekci] za wymiar kładą ſkalę, to ieſt miarę łokciową.” [309]; brak: SPXVII/XVIII, T, L, not.: Kn.

mila (łc. *mille* ‘tysiąc’)[43] ‘miara długości (też odległości) równa 1000 krokom’ (118): „*Mila*, z Łacińſkiego *milliare*, według pierwſzey ſwey ſignifikacyi, ieſt wymiar drogi na krokow Geometrycznych *mille*, to ieſt 1000. a ſtay Geometrycznych 8.” [477]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

mila angielska ‘miara długości równa 1000 krokom’ (1): „*Mila*, z Łacińſkiego *milliare*, według pierwſzey ſwey ſignifikacyi, ieſt wymiar drogi na krokow Geometrycznych *mille*, to ieſt 1000. a ſtay Geometrycznych 8. Jakie miary zwyczayne ſą mile Włoſkie y Angielſkie.” [477]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Chmielowski.

mila bawarska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Szwaycarſkich y Bawarſkich – 13.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mila duńska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Szwedzkich y Duńſkich – 12.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

mila francuska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Francuſkich – 20.” [478]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), K (*Dziennik podróży*).

[43] Bystrzonowski wprawdzie wskazuje na łc. *milliare* jako podstawę zapożyczenia, ale forma wyrazu nawiązuje raczej do starszej łc. postaci: *mille*.

mila hiszpańska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Hiſzpańſkich y Portugalſkich – 18.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

mila moskiewska ‘miara długości’ (1): „mila Moſkiewſka, liczyła tylko ſążni 500.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

mila niemiecka ‘miara długości’ (14): „[Geografowie] Po powtorzonych tylu (...) obſerwacyach, wynaleźli, iż 15. mil Niemieckich korreſponduie dyfferencyi iednym graduſem *elewacyi poli*.” [280]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Kalnofojski, Chmielowski).

mila norweska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Norweſkich – 10.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mila polska ‘miara długości’ (5): „Mile Polſkie nie po wſzyſtkich Prowincyach ſą iednakowe.” [477]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

mila polska zwyczajna ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 5. Czyni (...) Norweſkich – 10.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mila portugalska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Hiſzpańſkich y Portugalſkich – 18.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mila szwajcarska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Szwaycarſkich y Bawarſkich – 13.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mila szwedzka ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Szwedzkich y Duńſkich – 12.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

mila węgierska ‘miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Węgierſkich – 12.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mila włoska ‘miara długości’ (19): „Mila, z Łacińſkiego *milliare*, według pierwſzey ſwey ſignifikacyi, ieſt wymiar drogi na krokow Geometrycznych *mille*, to ieſt 1000. a ſtay Geometrycznych 8. Jakie miary zwyczayne ſą mile Włoſkie y Angielſkie.” [477]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

palec ‘zwyczajowa jednostka miary równa grubości palca’ (15): „[stropy] te z wierzchu pod ſamym ſtrychem, ceglanym iastrychem wyſłać, albo gliną na kilka palcy wylepić przyzwoita.” [331]; not.: Kn, T, L (Solski), in.zn.: SPXVII/XVIII.

palec geometryczny ‘geometryczna jednostka miary równa grubości palca’ (2): „*Wolff* naznacza miarę wyſokości ſtopnia na palcy 6. a naywięcey 7. geometrycznych.” [333]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

piędź

1. ‘jednostka miary geometrycznej’ (3): „Piędź, rachuie w ſobie 3. dłoni, a 12. cali.” not.: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.
2. ‘jednostka miary pospolitej równa odległości od końca kciuka do końca małego palca rozpostartej (rozpiętej)[44] dłoni’ (7): „Łokieć rachuie w ſobie 2. piędzi.” [475]; not.: SPXVII/XVIII (Chmielowski, Solski), Kn, T, L.

piędź geometryczna ‘geometryczna jednostka miary równa 12 calom lub 3 dłoniom’ (1): „Piędź, oprocz Geometryczney, ieſt przyrodzona.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

piędź przyrodzona ‘jednostka miary pospolitej równa odległości od końca kciuka do końca małego palca rozpostartej dłoni’ (1): „Piędź, oprócz Geometryczney, ieſt przyrodzona: iaka ieſt, kiedy ręki palec wielki y mały rozciągamy; ktory wymiar u ſłuſzney oſoby, rowna ſię półtory ćwierći łokcia Krakowſkiego.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

pręt ‘miara długości’ (8): „Pręt, liczy łokci puł oſma” [475]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T s.v. *włoka*, L s.v. *laska*, in.zn.: Kn.

pręt geometryczny ‘geometryczna miara długości’ (1): „Tę odległość Wolff naywiękſzą determinuie na 60. prętow Geometrycznych.” [342]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

pu (chiń. *pu* ‘krok, miara długości’)[45] ‘chińska miara odległości’ (1): „naylepſzy ieſt wymiar drogi u Chineńczykow. U ktorych trzy ſą miary drogi: (...) Druga ieſt Pu, ktora zamyka 10. Li, to ieſt krokow 3000.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

---

[44] Jak wyjaśnia W. Boryś (SEJPBor s.v.), *piędź* ‘miara długości równa odległości od końca kciuka do końca środkowego palca rozpostartej dłoni’ wykazuje związek z pie. **(s)pen-d-* ‘ciągnąć, napinać’.

[45] Etymologię wyrazu podaję za TEM s.v. Pozostałe uwzględnione w pracy leksykony nie rejestrują tej nazwy.

sążeń[46] ‘miara długości’ (2): „Sążeń [zamyka] łokci 3.” [479]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

staje ‘miara długości’ (7): „Staie, liczy krokow 125. a ſtop 625. a łokci 416. y calow 16.” [476]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

stopa ‘miara długości’ (342): „Stopa, rachuie w ſobie 4. Dłoni, a 16. cali.” [475]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

stopa antwerpska ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

stopa bawarska ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112. Bawarſkich y Kolońſkich 109.” [476]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

stopa geometryczna ‘miara długości’ (10): „Tę linią na kilka lub kilkanaście częśći rownych podzieli, z ktorych każda będzie oznaczała po ſto ſtop Geometrycznych.” [346]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski, Bystrzonowski).

stopa hiszpańska ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

stopa kolońska ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112. Bawarſkich y Kolońſkich 109.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

stopa norymberska ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112. Bawarſkich y Kolońſkich 109. Norymberſkich 107. Wiedeńſkich 100. Paryſkich 97. Weneckich 93.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

stopa paryska ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112. Bawarſkich y Kolońſkich 109. Norymberſkich 107. Wiedeńſkich 100. Paryſkich 97. Weneckich 93.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K, not.: Solski[47].

---

[46] W. Boryś (SEJPBor s.v.) wyjaśnia, że *sążeń* ‘miara długości, zasięg rozpostartych rąk, liczony od końca palców jednej dłoni do końca palców drugiej dłoni’ wywodzi się od psł. **sęgati*.

[47] Nazwę z tekstu Solskiego wynotował E. Stamm, dz. cyt., s. 23.

stopa przyrodzona ‘pospolita miara długości’ (1): „Stopa, oprocz Geometryczney, ieſt przyrodzona poł łokciowa” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski, Bystrzonowski).

stopa wenecka ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112. Bawarſkich y Kolońſkich 109. Norymberſkich 107. Wiedeńſkich 100. Paryſkich 97. Weneckich 93.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

stopa wiedeńska ‘miara długości’ (1): „ſtopy wymiar ieſt (...) rożny, według rożnośći kraiu. Y tak Hiſzpańſkich 117. zamyka w ſobie tylko ſtop Antwerpſkich 112. Bawarſkich y Kolońſkich 109. Norymberſkich 107. Wiedeńſkich 100. Paryſkich 97. Weneckich 93.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

sznur (nm. *Schnur*) ‘miara długości’ (10): „ſznor, liczy laſek 3. a łokci 45. a prętow 6.” [476]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

uchan (chiń.)[48] ‘chińska miara odległości’ (1): „Naylepſzy ieſt wymiar drogi u Chineńczykow. U ktorych trzy ſą miary drogi: (...) Trzecia ieſt *Uchan*, ktora zamyka 10. Pu, to ieſt krokow 30000. Y zwyczaynie ieſt droga dnia iednego, przez godzin 10.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

uncyja (łc. *uncia*) ‘miara szerokości’ (3): „Zwykli Aſtronomowie uncyami albo palcami wielkość zaćmienia wymierzać. Ktory wymiar to znaczy. Diameter Xiężyca dzielą na część 12. Z ktorych iednę, nazywaią uncyą, albo palcem.” [77]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, in.zn.: T, L.

wiersta moskiewska[49] ‘moskiewska miara długości’ (1): „Mil zwyczaynych Polſkich ieden gradus zabieraiących – 15. Czyni (...) Moſkiewſkich wierſtow – 90.” [478]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

1.4.3. Nazwy miar powierzchni

krok geometryczny kwadratowy ‘miara powierzchni’ (1): „Gdyby cała sfera ziemi ſpoſobna była do mięſzkania, cała wyrownana, a każdemu człowiekowi wymierzono z niey po kroku Geometrycznym kwadratowym; tedy na całey cyrkumferencyi ziemi zmieściłoby ſię ludzi 48608000000000.” [445]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[48] Nazwy *uchan* nie udało się zweryfikować. Etymologię podaję za Bystrzonowskim.

[49] Pierwszy człon nazwy to zapożyczenie ros. *versta*.

krok kwadratowy ‘miara powierzchni’ (8): „Jedna bowiem mila kwadratowa zamyka w ſobie krokow kwadratowych 10000000.” [445]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

łan (czes. *lan*) ‘miara powierzchni gruntu, włóka’ (2): „*Łan* albo *włoka* ieſt pięcioraki, dwa Frankońſkie, ieden Teutońſki albo Niemiecki. Y dwa Polſkie, ktore Statut Polſki w Kſięgach Skarbowych opisuie, na karcie 390.” [476–477]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

łan chełmiński ‘miara powierzchni gruntu’ (1): „łan (...) Chełmińſki (...) wzdłuż liczy morgow 30. a ſznurow 90. a prętow 900. a łokci 6750. W ſzerz morg 1. a ſznurow 3. a prętow 30. a łokci 225.” [477]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L (Solski).

łan frankoński ‘miara powierzchni gruntu’ (3): „Pierwſzy łan *Frankońſki*, liczy w zdłuż miar 270. a łokci 3915. w ſzerz miar 12. a łokci 174. (...) Drugi łan *Frankońſki*, liczy w zdłuż stay 18. a miar 270. a łokci 3915. W ſzerz ſtaie 1. a miar 15. a łokci 217. Y puł.” [477]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L (Grzepski).

łan niemiecki ‘miara powierzchni gruntu’ (2): „łan *Niemiecki*, liczy w zdłuż ſznurow 90. A laſek 270. A łokci 4050. W ſzerz ſznurow 4. A laſek 12. A łokci 180.” [477]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

łan polski ‘miara powierzchni gruntu’ (5): „Łan *Polſki*, ma w zdłuż Pol 3. A ſtay 36. A łokci 3024. W ſzerz łokci 120.” [477]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

łan teutoński[50] ‘miara powierzchni gruntu’ (1): „*Łan* albo *włoka* ieſt pięcioraki, dwa Frankońſkie, ieden Teutońſki albo Niemiecki. Y dwa Polſkie, ktore Statut Polſki w Kſięgach Skarbowych opisuie, na karcie 390.” [476–477]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Solski).

łokieć kwadratowy ‘miara powierzchni’ (1): „łokieć iest ieden prosty, ktorym się wymierza tylko długość rzeczy. Drugi jest kwadratowy, ktorym się wymierza razem długość i szerokość rzeczy.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

mila kwadratowa ‘miara powierzchni gruntu’ (3): „Jedna bowiem mila kwadratowa zamyka w ſobie krokow kwadratowych 10000000.” [445]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

[50] Drugi człon zestawienia, tj. *teutoński* ‘niemiecki, germański’, to przymiotnik od łc. *Teutoni* ‘starożytne plemię germańskie’.

morg (nm. *Morgen*)[51] ‘miara powierzchni gruntu’ (3): „Morg (...) zamyka w ſobie ſznurow 3. A prętow 30. A łokci 220.” [477]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

pole ‘miara powierzchni gruntu’ (8): „Pole (...) w łanie Polſkim, liczyć powinno w zdłuż ſtay 12. Z ktorych każde ſtaie w zdłuż liczy łokci 84. Zaczym iedno ze trzech pol, łanu liczy wzdłuż łokci 1008. W ſzerz łokci 120.” [477]; not.: L (J. Jakubowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

włóka ‘jednostka powierzchni gruntu’ (1): „*Łan* albo *włoka* ieſt pięcioraki, dwa Frankońſkie, ieden Teutońſki albo Niemiecki. Y dwa Polſkie, ktore Statut Polſki w Kſięgach Skarbowych opisuie, na karcie 390.” [476]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

1.4.4. Nazwy miar objętości

beczka ‘miara objętości artykułów sypkich i płynnych’ (1): „Łaszt śledzi [liczy] beczek 12.” [479]; not.: SPXVII/XVIII (Solski), Kn, T, L.

garniec ‘miara objętości artykułów sypkich’ (2): „Korzec Sandomierski [liczy] garcy 24.” [479]; not.: SPXVII/XVIII (Solski, Pasek), Kn, T, L.

korzec ‘miara objętości artykułów sypkich’ (2): „łatwo zkalkulować ſummę ſkrzyń albo korcy wapna y piaſku.” [336]; not.: SPXVII/XVIII (Kn), Kn, T, L.

korzec gdański ‘miara objętości artykułów sypkich’ (1): „Korzec Gdańſki [liczy] garcy 18.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski), Chmielowski.

korzec lubelski ‘miara objętości artykułów sypkich’ (1): „Korzec Lubelſki [liczy] garcy 36.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, T, L, not.: Kn.

korzec sandomierski ‘miara objętości artykułów sypkich’ (1): „Korzec Sandomierski [liczy] garcy 24.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, T, L, not.: Kn, K (Solski).

---

[51] Pierwotnie *morg* (z nm. *Morgen* ‘poranek’) oznaczał ‘miarę powierzchni ziemi, którą można zaorać w ciągu przedpołudnia’ (SWOS s.v., SWOK-Sz s.v. *morga*; por. też uwagi J. Szymańskiego (dz. cyt., s. 164) o słowiańskim systemie miar powierzchni wzorowanym na powierzchni ziemi, którą można było zaorać w określonym czasie). Nie zgadza się z taką interpretacją A. Bańkowski, który zaznacza: „Nonsensem pospolite objaśnienie nazwy jednostki miary od czasu potrzebnego do zaorania jednego *morga* pola (tyle, ile jeden oracz zaorze jednego rana – ?)” (ESJPB s.v. *mórg*). W polszczyźnie XVIII wieku znaczenie etymologiczne rzeczownika *morg* było już całkowicie zatarte.

łaszt (nm. *Last*) ‘miara objętości artykułów sypkich, stosowana w odniesieniu do ładunków okrętowych’ (1): „Łaszt śledzi [liczy] beczek 12.” [479]; „Łaſzt wapna gaſzonego [liczy] ſkrzyń 16” [479]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

łaszt gdański ‘miara objętości artykułów sypkich, stosowana w odniesieniu do ładunków okrętowych’ (1): „Łaſzt Gdańſki liczy korcy 60.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, Chmielowski.

łokieć kubiczny ‘miara objętości’ (1): „łokieć iest ieden prosty, ktorym się wymierza tylko długość rzeczy. Drugi jest kwadratowy, ktorym się wymierza razem długość i szerokość rzeczy. Trzeci iest kubiczny: ktorym się wymierza razem długość, szerokość y miąższość rzeczy.” [476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

mila czworograniasta ‘miara objętości’ (1): „zupełność ziemi wzdłuż, ſzerokość, y głębokość (...) liczy więcey coś, iak mil czworograniaſtych 265368000.” [280]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

skrzynia ‘miara objętości artykułów sypkich’ (3): „Łaſzt wapna gaſzonego [liczy] ſkrzyń 16.” [479]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

taka ‘miara objętości artykułów sypkich’ (1): „Skrzynia wapna [liczy] tak 12.” [479]; brak: Kn; not.: SPXVII/XVIII-ind, T, L s.v. *tak*, *taki* (Solski).

1.4.5. Nazwy miar kąta

gradus (łc. *gradus*) ‘jednostka miary kąta’ (33): „anguł bydź mnieyſzy nie może nad graduſow 90.” [343]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

minuta (łc. *minūta*) ‘jednostka miary kąta, 1/60 stopnia’ (39): „Y gwiazda żeglarſka ktora przedtym była odlegleyſza, teraz tylko na dwa graduſy y minut kilkanaście ieſt odległa.” [99]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Solski), Chmielowski, in.zn.: Kn, T.

stopień ‘jednostka miary kąta’ (1): „chceſz wiedzieć w ktorym graduſie y znaku ieſt ſłońce 15. dnia Grudnia. Rachuy od 23. dnia Liſtopada, ktorego dnia ſłońce weſzło na pierwſzy ſtopień Strzelca, rachuy mowię dni aż do dnia 15. Grudnia.” [105]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

szkrupuł (łc. *scrīpulum*) ‘najmniejsza część miary kąta’ (1): „Co dzień xiężyc oddala ſię od ſłońca na graduſow 12. y ſzkrupułow 11.” [111]; not.: L (Solski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

1.4.6. Inne nazwy metryczne

arkuszowy ‘mający wielkość i kształt arkusza papieru’ (1): „ſześć zwierciadeł iednakiey miary ćwiartkowych, puł arkuſzowych, lub arkuſzowych.” [470]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Solski), T, L.

ćwiartkowy ‘ćwierćarkuszowy, o rozmiarze równym 1/4 arkusza’ (1): „ſześć zwierciadeł iednakiey miary ćwiartkowych, puł arkuſzowych, lub arkuſzowych.” [470]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

gradus (łc. *gradus*)

1. ‘jednostka miary temperatury’ (5): „Na okazanie tęgości mrozu zimie, w ktorym graduſie będąc, ieden nad drugi ſię przeſadza: lub upału ſłonecznego lecie: z inwentowany ieſt inſtrument *Thermoſcopium* nazwany.” [422]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn.: L.
2. ‘jednostka miary wilgotności’ (3): „Inſtrument okazuiący w ktorym graduſie iednego dnia nad drugi ieſt więkſza lub mnieyſza ſuchość, y wilgoć powietrza, nazwany *Hygroſcopium*.” [423]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: T, L.

półarkuszowy ‘mający wielkość połowy arkusza papieru’ (1): „ſześć zwierciadeł iednakiey miery ćwiartkowych, puł arkuſzowych, lub arkuſzowych.” [470]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L, K (Bystrzonowski).

1.5. Nazwy ogólne związane z ważeniem i mierzeniem

centrum rzeczy uciążaiących ‘środek ciężkości’ (1): „Reflexya o centrum rzeczy uciążaiących.” [424]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

centrum uciążania (kalka łc. *centrum gravitātis*, gdzie *gravitās* ‘ciężar, waga’) ‘środek ciężkości’ (3): „punkt od ktorego wiſzą ramiona ſzali wpada na ſamo centrum uciążania.” [425]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[52].

ciężar ‘waga jakiegoś ciała’ (40): „Grunt do ſtruktury ſpoſobny bydź powinien taki, aby bynaymniey ciężarowi całey ſtruktury nieuſtąpił.” [300]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

[52] T rejestruje synonim: *centrum ciężkości*, zaś K notuje: *centrum ciężkości* i *centrum ważności* (Solski).

długość ‘jedna z trzech (obok szerokości i głębokości) podstawowych jednostek wymiaru’ (118): „miary Geometryczne (...) troiako ſię biorą. *Imo.* Tylko wzdłuż, ktorymi ſię tylko wymierzaią linie, albo długości.” [476]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

głębokość

1. ‘odległość od powierzchni czegoś w dół, do dna’ (16): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to.* Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne.” [475]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.
2. ‘jedna z trzech (obok szerokości i głębokości) podstawowych jednostek wymiaru’ (2): „Do Ortografii należy opiſać wſzyſtkie częśći fortecy, y ich wymiar co do ſzerokośći, wyſokośći lub głębokośći.” [350]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

librowanie ‘poziomowanie, niwelowanie’ (1): „Informacya hidrostatyczna. O librowaniu wody, to ieſt: iey, y onęż ważeniu.” [457]; brak: Kn, T, L; not.: SPXVII/XVIII-ind., K. (Bystrzonowski).

miara ‘wielkość przyjęta za jednostkę porównawczą przy pomiarach wielkości fizycznych tego samego rodzaju’ (29): „Proporcya miary hałunu do miary ſaletry bydź ma, iaka ieſt liczby 1. do 128.” [401]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

miara geometryczna ‘wielkość przyjęta za jednostkę porównawczą przy pomiarach wielkości tego samego rodzaju stosowana przez specjalistów (np. mierniczych)’ (6): „Miary Geometryczne, ktorych Geometrowie zażywaią, czyli to w abryſach, czyli w mierzeniu iakichkolwiek płaſzczyzn (...) ſą naſtępuiące: *cal*, (...) *dłoń*, (...) *pięd́ź*, (...) *stopa*, (...) *łokieć*, (...) *krok*, (...) *pręt*, (...) *laſka*, (...) *ſznor*, (...) *staie*, (...) *mila*.” [475–476]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

miara pospolita ‘wielkość przyjęta za jednostkę porównawczą przy pomiarach wielkości tego samego rodzaju stosowana przez niespecjalistów (np. kupców)’ (3): „miary (...) poſpolite, ktore w codziennym ſą używaniu.” [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

miąższość ‘grubość, szerokość czego w przekroju’ (7): „miąſzſzość nieba Marſowego ieſt na ſemidyametrow ziemi 2670. to ieſt na mil 2296200.” [91]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

mierzenie ‘dokonywanie pomiarów’ (4): „Spoſob mierzenia wyſokości przez umbrę.” [429]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

mierzyć ‘dokonywać pomiarów, wymierzać’ (3): „Przez ktorych inſtrumentow inwencyą Geometra opowie wymiar długośći, wysokośći, głębokośći, ſzerokośći,

lubo iey mierzyć rzeczywiście nie będzie.” [475]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obszerność ‘objętość’ (15): „Całey więc sfery obſzerność w ſobie będzie na mil wſzerz, wzdłuż y głąb wziętych około 10156.” [196]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: T, L.

szerokość ‘jedna z trzech (obok długości i głębokości) podstawowych jednostek wymiaru’ (249): „Wypuſt tych [kolumn] z ściany powinien zabierać naywięcey czwartą część modelu, to ieſt ſzerokośći kolumny.” [311]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

waga (nm. *Waage*) ‘masa, ciężar danego ciała’ (52): „dyfferencya dział między ſobą, cała zawiſła na większym lub mnieyſzym *orificium*, ktorego dyametr powinien mieć proporcyą do wagi kuli, albo iey dyametru.” [405]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

ważenie ‘poziomowanie, niwelowanie’ (7): „Informacya hidrostatyczna. O librowaniu wody, to ieſt: iey, y onęż ważeniu.” [457]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ważyć ‘mieć pewien ciężar’ (19): „Połkartanie: Wzdłuż liczy ſtop 10. y poł. Waży funtow 4000. nieſie kulę ważącą funtow 24.” [404]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wielkość ‘rozmiar’ (6): „waga y wielkość rzeczy uciążaią.” [457]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

wymierzyć ‘dokonać pomiarów, zmierzać’ (3): „łatwo dla całego Pułku wymierzyć ſtanowiſko.” [380]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

zmierzyć ‘określić wielkość czego’ (1): „Zmierz dyametr wydrożenia działa.” [405]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

1.6. Nazwy instrumentów pomiarowych i ich części

***arkus* [*kwadransowy*]** (łc. *arcus* ‘łuk’) ‘element kwadransa, narzędzia mierniczego; łuk z podziałką’ (3): „Arcus kwadransowy zawarty między gnomonem, iest wydzielony na części 90.” [406]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

asserculus Zublerianus (p.łc. *asserculus Zublerianus*, gdzie *asserculus* ‘drążek, palik’) ‘instrument do pomiarów geodezyjnych skonstruowany przez Leonarda

Zublera'[53] (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy: (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległośći, wyſokośći, głębokośći, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c." [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ciężar 'odważnik, ciężarek, gwicht' (9): „na ſzalach możeſz zważyć towar, zacząwſzy od iednego do 40. funtow ważący, iakkolwiek uciążać będzie na funty, cztery tylko maiąc gwichty, to iest ciężary. Pierwſzy ktoryby ważył funt 1. Drugi funtow 3. Trzeci funtow 9. Czwarty 27." [480]; not.: K (Solski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

circinus proportionum (p.łc. *circinus prōportiōnum* 'cyrkiel proporcjonalny') 'instrument służący do obliczania proporcji; cyrkiel proporcjonalny' (1): „Tym ſpoſobem zporządzona ieſt linia Calibiſtyczna, iaka ſię znayduie na inſtrumencie nazwanym *Circinus proportionum*." [405]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Solski[54].

cyrkiel (nm. *Zirkel*) 'instrument składający się z połączonych przegubowo dwóch ramion, wykorzystywany w matematyce, astronomii, geografii itp.' (26): „To rozdwoienie cyrkla przyłoż do ktorych chceſz graduſow Ekwatora. Y policz ich liczbę ktorą rozdwoiony cyrkiel zabiera. Jako otwarcie cyrkla względem Kamieńca y Gdańſka, zabiera graduſow pułdziewiąta." [276]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

cyrkuł (łc. *circulus*) 'instrument mierniczy, cyrkiel' (2): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległośći, wyſokośći, głębokośći, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c. Teraźnieyſzych czaſow poſpolitſze ſą: *Kwadrat Geometryczny*, *Cyrkuł*, *Semicyrkuł*, *Kwadrans*,

[53] Opis instrumentu jest zamieszczony w: L. Zubler, *Novum instrumentum geometricum*, Bazylea 1607. Nazwę tego instrumentu oraz nazwy: *mensula Praetoriana*, *pantometrum Kircherianum*, *protheus militaris* i *radius Latinus* Bystrzonowski przypuszczalnie zaczerpnął z encyklopedii K. Schotta (por. przypis 15 we *Wstępie*).

[54] Łacińską nazwę cyrkla proporcjonalnego – *circinus proportionum* – przywołuje Solski w słowniczku terminów geometrycznych (S. Solski, *Geometra polski*, Kraków 1683, s. 2). W tekstach łacińskich (np. u de Chalesa, Goldmanna) synonimicznie pojawia się też zestawienie: *circinus proportionalis*.

Tablica X. Solskiego.” [475]; brak: Kn, not.: K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L.

gnomon (łc. *gnōmōn* z gr.) ‘instrument wykorzystywany w matematyce, astronomii, architekturze, zbudowany z pręta ustawionego pionowo na poziomej podstawie’ (11): „poſtaw gnomon, y podle brzegow tegoż gnomonu od angułu tego prowadź linie.” [365]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Żędzianowski).

gwicht (nm. *Gewicht*) ‘ciężarek, odważnik’ (5): „na ſzalach możeſz zważyć towar, zacząwſzy od iednego do 40. funtow ważący, iakkolwiek uciążać będzie na funty, cztery tylko maiąc gwichty, to iest ciężary. Pierwſzy ktoryby ważył funt 1. Drugi funtow 3. Trzeci funtow 9. Czwarty 27.” [480]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

hygroscopium (p.łc. *hygroscopium* z gr. *hygrós* ‘wilgotny’ + gr. *skopeín* ‘patrzeć’) ‘instrument służący do mierzenia poziomu wilgotności’ (1): „Inſtrument okazuiący w ktorym graduſie iednego dnia nad drugi ieſt większa lub mnieyſza ſuchość, y wilgoć powietrza, nazwany *Hygroſcopium*: w ten ſpoſob bydź może ſporządzony.” [423]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

indeks (łc. *index*) ‘wskazówka, część różnych przyrządów pomiarowych’ (3): „[sfera geograficzna] Ma ſtyl przez śrzodek sfery, ktory reprezentuie oś ziemną, y dwa punkty polarne. Na iednym z nich ieſt index, to ieſt na punkcie pułnocnym.” [272]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn.: L.

instrument (łc. *īnstrūmentum*) ‘przyrząd pomiarowy’ (4): „O echu albo reflexyi, y przez reperkusyą o intensyi dźwięku [traktuie] *Phonocamptica*: rożne do tego podaiąc inſtrumenta.” [427]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, in.zn.: L.

instrument geometryczny ‘przyrząd pomiarowy’ (1): „Wiedzieć tedy ſpoſob należy poznania tey deklinacyi magneſu na każdym mieyſcu inaczey wſzyſtkie inſtrumenta Geometryczne, Gnomoniczne, Hidrograficzne, Geograficzne magneſem w ſwoim używaniu ſię rządzące, znacznego błędu byłyby okazyą.” [452]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski, Chmielowski).

instrument gnomoniczny ‘przyrząd wykorzystywany do różnych pomiarów; gnomon’ (1): „Wiedzieć tedy ſpoſob należy poznania tey deklinacyi magneſu na każdym mieyſcu inaczey wſzyſtkie inſtrumenta Geometryczne, Gnomoniczne, Hidrograficzne, Geograficzne magneſem w ſwoim używaniu ſię rządzące, znacznego błędu byłyby okazyą.” [452]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

instrument hydrograficzny ‘przyrząd wykorzystywany w badaniach hydrograficznych’ (1): „Wiedzieć tedy ſpoſob należy poznania tey deklinacyi magneſu na

każdym mieyſcu inaczey wſzyſtkie inſtrumenta Geometryczne, Gnomoniczne, Hidrograficzne, Geograficzne magneſem w ſwoim używaniu ſię rządzące, znacznego błędu byłyby okazyą." [452]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

instrument matematyczny 'przyrząd pomiarowy' (3): „Architekci z modelu albo ſzerokości ſłupa, czynią ſobie ſkalę, dzieląc ią na częśći naprzykład 360. To przez liczbę pojedynczą, to przez dzieſiątki. Jaka ſkala zwyczaynie przedayna znayduie ſię między inſtrumentami Matematycznymi." [309]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Naroński, Chmielowski).

klepsydra (łc. *clepsydra* z gr.) 'zegar zbudowany z dwóch szklanych komór połączonych wąskim kanalikiem, przez który przesypywał się piasek' (1): „proſzki iakie ciekące iedne po drugich nieuſtannie w klepſydrze, tak oneż godziny y dni wymierzały." [13]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kompas [***słoneczny***][55] 'zegar słoneczny' (4): „Tabella ta dwoiaka ſłuży (...) tak do uſtawiania wſzelkich kompaſow ſłonecznych, iako też ich ryſowania." [275]; „Wynalezienie linii południowey ſłuży to do ułatwienia kompaſow, to ſtanowienia inſtrumentow Aſtronomicznych obſerwacyi planet ſłużących, to zakładania regularnie budynkow, &c." [104]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kwadrat geometryczny 'narzędzie miernicze' (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c. Teraźnieyſzych czaſow poſpolitſze ſą: *Kwadrat Geometryczny*, *Cyrkuł*, *Semicyrkuł*, *Kwadrans*, *Tablica X. Solskiego*." [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K s.v. *celowy* (Solski).

laska 'proste narzędzie miernicze' (3): „Od tey linii perpendykularney drugą laſkę albo ſznur prowadzić po ſamym pawimencie, horyzontalnie." [333]; not.: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

[55] Leksykony i monografie (SWOS s.v.; M. Borejszo, dz. cyt., s.v.) notują rzeczownik *kompas* w znaczeniu 'przyrząd do określania kierunków świata' i wskazują na włoskie źródło zapożyczenia. Poświadczone w *Informacyi* znaczenie rzeczownika *kompas* 'zegar słoneczny' nawiązuje jednak do znaczenia łacińskiego (śr.łc. *compassus* 'zegar słoneczny'). Zaznaczmy jeszcze, że zestawienie *kompas słoneczny* można też interpretować jako kalkę łc. *hōrologium solare*, gdzie łc. *hōrologium* z gr. 'zegar', *solare* 'słoneczny'.

łokieć geometryczny ‘instrument mierniczy z podziałką’ (1): „Wiedzieć trzeba miarę wielkośći ſtatuy do daney wyſokośći. Ktorą w ten ſposob determinować będzieſz. (...) z łokcia Geometrycznego, na ktorym ſą cale, a w calu iednym 4. grana, imaginuiąc ſobie każdy cal za dzieſiątek łokci. Cyrklem przenieść na linią horyzontalną na ſtole, lub papierze uczynioną 300. łokci dyſtancyi oka.” [315]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mensula Praetoriana (p.łc. *mēnsula Praetoriana*, gdzie łc. *mēnsula* ‘stolik’) ‘stolik mierniczy, przyrząd wykorzystywany do sporządzania map’[56] (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to.* Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c.” [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

pantometrum Kircherianum (p.łc. *pantometrum Kircherianum*, gdzie *pantometrum* z gr. *pás*, *pantós* ‘wszystek, cały’ + gr. *metreín* ‘mierzyć’) ‘instrument służący do geodezyjnych pomiarów kątów na określonym obszarze Ziemi skonstruowany przez A. Kirchera’[57] (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to.* Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c.” [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

perpendykuł (łc. *perpendiculum*) ‘ciężarek zawieszony na sznurku, używany do ustalania kierunku pionowego; wahadło, pion’ (12): „Z ſamego centrum gdzie ſię zchodzą dwa boki kwadranſu, ieſt oſadzony perpendykuł, to ieſt kula na ſznurku wiſząca.” [406]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (b.cyt.), K (Solski).

protheus militaris (p.łc. *protheus mīlitāris*) ‘uniwersalny instrument pomiarowy skonstruowany przez Bartolomeo Romano’[58] (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to.* Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głę-

[56] Na temat stolika mierniczego skonstruowanego przez Praetoriusa pisał: F. Kucharzewski, *Pierwszy stolik mierniczy w Polsce*, „Przegląd Techniczny” 1896, s. 1–7.

[57] Nazwę instrumentu i informacje na temat *pantometru* skonstruowanego przez A. Kirchera Bystrzonowski czerpał prawdopodobnie z prac K. Schotta (Schott opisał skonstruowane przez Kirchera *pantometrum* m.in. w pracy pt. *Pantometrum Kircherianum*) oraz S. Solskiego (por. F. Kucharzewski, dz. cyt., s. 7).

[58] Opis instrumentu jest zamieszczony w: B. Romano, *Proteo militare*, Neapol 1595.

bokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c." [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

radius Latinus (p.łc. *radius Latinus*) 'instrument do pomiarów odległości, wysokości i głębokości skonstruowany przez Latino Orsiniego'[59] (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c." [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

semicyrkuł [***geometryczny***][60] 'instrument mierniczy w postaci półkola z podziałką; kątomierz' (2): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c. Teraźnieyſzych czaſow poſpolitſze ſą: *Kwadrat Geometryczny*, *Cyrkuł*, *Semicyrkuł*, *Kwadrans*, *Tablica X. Solskiego*." [475]; „Wſzyſtkie anguły nie regularnego mieyſca zmierz, ſiła ktory zabiera graduſow. Co ſamo łatwo ſemicyrkułem Geometrycznym zmiarkuieſz." [366]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

skala [***miernicza***] 'plansza lub linia z naniesioną podziałką wykorzystywana w geometrii, architekturze itp.' (27): „Architekci z modelu albo ſzerokości ſłupa, czynią ſobie ſkalę, dzieląc ią na częśći naprzykład 360. To przez liczbę pojedynczą, to przez dzieſiątki. Jaka ſkala zwyczaynie przedayna znayduie ſię między inſtrumentami Matematycznymi." [309]; „Jeden bok figury podziel na częśći pięć rownych, a z tych iednę część na częśći 10. rownych, a mieć będzieſz tak wydzieloną linią za ſkalę mierniczą." [348]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, Solski, in.zn.: L.

[59] Opis instrumentu jest zamieszczony w: L. Orsini, *Trattato del radio latino*, Rzym 1583.

[60] Oba człony zestawienia to zapożyczenia: łc. *sēmicirculus* oraz łc. *geōmetricus* z gr.

szala (nm. *Schale*) ‘instrument do ważenia’ (27): „Do ważenia towarow, lub iakichkolwiek ciężarow, dwoiaki ieſt z inwentowany inſtrument. Pierwſzy ſzale, drugi wagi.” [480]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

sznur (nm. *Schnur*) ‘powróz używany jako prosty instrument mierniczy’ (2): „laſkę lub ſznur ſpuſzczony perpendykularnie do nayniżſzego ſtopnia wydzielić na trzy rowne częśći.” [333]; not.: Kn, L (Chmielowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T.

tablica miernicza ‘plansza z naniesioną podziałką wykorzystywana w geometrii, miernictwie itp.’ (1): „zporządziwſzy (...) mierniczą tablicę albo skalę, według podanego opiſu poſtępować w czynieniu abryſu.” [347]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Solski).

tablica Solskiego ‘instrument wykorzystywany w miernictwie, stolik z busolą’[61] (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy (...) *5to.* Wydzielać wſzelkie odległośći, wyſokośći, głębokośći, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praeoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c. Teraźnieyſzych czaſow poſpolitſze ſą: *Kwadrat Geometryczny*, *Cyrkuł*, *Semicyrkuł*, *Kwadrans*, *Tablica X. Solskiego*.” [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

thermoscopium (p.łc. *thermoscopium* z gr. *thermós* ‘ciepły’ + gr. *skopeín* ‘patrzeć’) ‘pierwowzór termometru’[62] (1): „Na okazanie tęgości mrozu zimie, w ktorym graduſie będąc, ieden nad drugi ſię przeſadza: lub upału ſłonecznego lecie: z inwentowany ieſt inſtrument *Thermoſcopium* nazwany.” [422]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

waga (nm. *Waage*)

1. ‘przyrząd do ważenia’ (13): „Dwa pryncypyalne ſą inſtrumenta z inwentowane do ważenia czyli monety, czyli iakiey kupi: ſzala y waga.” [425]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.
2. ‘odważnik, gwicht’ (4): „łatwo fałſz ſię odkryje, ieżeli zważoną kupią przemieniſz, na ſzalą ią przenosząc gdzie waga była, a wagę gdzie kupia.” [426]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

zegar (nm. *Zeiger*) ‘urządzenie mechaniczne służące do pomiaru czasu’ (1): „odſyłam do *Architekta Polſkiego* W.X. Staniſława Solſkiego (...) Ktory w pierwſzey zabawie daie inſtrukcyą (...) O piętnaſtu inſtrumentach albo machinach ulżywaią-

[61] O *tablicy Solskiego* patrz: F. Kucharzewski, *O początkach piśmiennictwa technicznego w Polsce*, Warszawa 1889, s. 18.

[62] *Thermoscopium* opisuje w swoich pracach np. K. Schott.

cych ciężary z ich używaniem. W drugiey zabawie o machinach prędkich. Jakie ſą młyny wodne, bydlęce, wietrzne, piły wodne, kołowroty kuchenne, zegary, y tym podobne.” [337]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

zegarek ‘urządzenie służące do pomiaru czasu’ (3): „według regularnego zegarku o ſamey 12. godzinie ſtyl perpendykularnie poſtawiony na rowney płaſzczyźnie (...) ſwoim cieniem linią południową ſkaże.” [274]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

* * *

Leksyka arytmetyczna i geometryczna stanowi drugą pod względem liczebności grupę analizowanego słownictwa: jest to w sumie 336 JZ, co stanowi 15% całości badanego materiału. Pod względem znaczeniowym nie jest to grupa jednolita. Są tu nazwy dyscyplin matematycznych i osób uprawiających daną dziedzinę (14 JZ), nazwy arytmetyczne (26 JZ), nazwy geometryczne (103 JZ), nazwy jednostek metrycznych (136 JZ), nazwy ogólne związane z ważeniem i mierzeniem (21 JZ) oraz nazwy instrumentów pomiarowych i ich części (36 JZ)[63]. Uwagę zwraca rozbudowane pole jednostek metrycznych. Przyczyn takiego stanu należy upatrywać (jak już wspomniano powyżej) w braku stabilizacji systemu miar i wag w osiemnastowiecznej Polsce, w stosowaniu miar geometrycznych i miar zwyczajowych, dodatkowo zróżnicowanych terytorialnie. Ponadto Bystrzonowski przytacza szereg nazw obcych jednostek metrycznych, a należy pamiętać, że ówczesne państwa (też miasta) europejskie także posługiwały się odmiennymi, często nieustabilizowanymi systemami metrycznymi.

Drugą, również liczną, grupą są nazwy geometryczne. Tutaj zwraca uwagę wiele nazw redundantnych, synonimicznych – na określenie jednej figury, bryły lub linii Bystrzonowski stosuje niekiedy po kilka równoważnych określeń. Na przykład ‘linia prostopadła’ jest określana jako: *linija krzyżowa*, *linija perpendykularna*, *linija poprzeczna*; ‘trójkąt’ to: *figura trójgraniasta*, *figura tryjangułowa*, *trygon*, *tryjanguł*; ‘wielokąt’ jest nazywany: *figura graniasta*, *figura węglasta*, *figura węgłowata*, *figura wielograniasta*, *figura wielekątna*, *płaszczyzna wielościenna*. Rozbudowana synonimia nazw geometrycznych (w badanym materiale jest to 18 par i szeregów synonimicznych) była charakterystyczna dla polszczyzny XVII i XVIII wieku, o czym pisała K. Siekierska[64]. Synonimia ta była przede wszystkim efektem ścierania się

[63] Należy zaznaczyć, że część tych nazw współcześnie zostałaby zakwalifikowana do terminologii innych dziedzin, takich jak fizyka (np. *centrum uciążania*, *gradus*, *hydrostatyka*, *thermoscopium*) czy geodezja (np. *asserculus Zublerianus*, *tablica Solskiego*).

[64] K. Siekierska, *Z dziejów kształtowania się polskiej terminologii naukowej. Podstawowe słownictwo geometryczne*, „Poradnik Językowy” 1976, s. 272–281.

różnych procesów nazewniczych, tj.: zapożyczania, w tym również jednoczesnego przejmowania wyrazów z różnych języków, kalkowania obcych struktur oraz tworzenia nazw drogą derywacji morfologicznej i syntaktycznej, np. nazwy trójkąta zostały zapożyczone z łc. *triangulum* oraz z łc. *trigōnum*, a to z gr. *trigonon*, co dało nam parę synonimów: *tryjanguł* oraz *trygon*, która została jeszcze poszerzona o kolejne nazwy, powstałe drogą derywacji syntaktycznej: *figura trójgraniasta*, *figura tryjangułowa*. Zapożyczona z łaciny nazwa *semicyrkuł* 'półkole' tworzy parę synonimiczną z nazwą powstałą w efekcie kalkowania struktury *półcyrkuł.*

Dodatkowo na pogłębienie synonimii leksykalnej wpływ miała tkwiąca w ówczesnym systemie słowotwórczym polszczyzny możliwość tworzenia derywowanych formacji synonimicznych[65]. Na przykład od rzeczownika *spirala* można było w polszczyźnie XVIII wieku utworzyć derywaty przymiotnikowe różniące się sufiksami: *spirałowy* (sufiks -*owy*), *spirałowaty* (sufiks -*owaty*), *spiralny* (sufiks -*ny*). Przymiotniki te w połączeniu z rzeczownikiem *figura* dawały synonimiczny ciąg nazw określających *spiralę*. Podobnie od rzeczownika *węgieł* można było utworzyć derywaty przymiotnikowe: *węglasty* (sufiks -*asty*) oraz *węgłowaty* (sufiks -*owaty*), w konsekwencji w analizowanym materiale mamy zestawienia: *figura węglasta* oraz *figura węgłowata* stosowane na oznaczenie wielokąta.

Udział poszczególnych technik tworzenia leksyki arytmetycznej i geometrycznej przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Sposoby tworzenia leksyki arytmetycznej i geometrycznej

Sposób tworzenia leksyki arytmetycznej i geometrycznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw arytmetycznych i geometrycznych
Zapożyczanie	139	41,0
Derywacja syntaktyczna	138	41,0
Derywacja morfologiczna	11	3,5
Derywacja semantyczna	47	14,0
Pochodzenie niejasne	1	0,5
Razem	336	100,0

[65] Synonimia słowotwórcza w polszczyźnie jest powszechna od okresu staropolskiego do czasów nam współczesnych, por. np.: K. Kleszczowa, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003, s. 152; M. Białoskórska, *Staropolskie semantyczne dublety słowotwórcze rzeczownikowe i ich kontynuacje w polszczyźnie XVI oraz XX wieku*, „Studia historycznojęzykowe" I, red. M. Kucała, Z. Krążyńska, Kraków 1994, s. 29–41; D. Buttler, *Zmienność znaczeń wyrazów w polszczyźnie przełomu XIX i XX wieku*. III *Repartycja semantyczna dubletów słowotwórczych*, „Poradnik Językowy" 1984, s. 276–289; A. Szczaus, *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Szczecin 2005.

Nazwy rodzime (196 JZ; 58% materiału) dominują nad zapożyczeniami (139 JZ; 41% materiału). Pochodzenie jednej z nazw, tj. rzeczownika *pian*, jest niejasne – wyraz jest interpretowany albo jako nazwa rodzima, albo jako zapożyczenie włoskie[66]. Wśród nazw zapożyczonych są: przejęte z różnych języków (głównie łaciny i greki, a ponadto z języka niemieckiego) zapożyczenia właściwe (91 JZ), np. *cyrkuł*, *linija*, *mila*; kalki strukturalne (35 JZ), np. *linija parallelowa* (łc. *līnea parallēla*), *linija perpendykularna* (łc. *līnea perpendicularis*); kalki semantyczne (3 JZ), np. *ściana* (łc. *latus* 'bok figury geometrycznej') oraz zapożyczenia cytatowe (10 JZ), np. *circinus proportionum*, *mensula Praetoriana*, *pantometrum Kircherianum*, *radix quadrata*. Szczegóły prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Źródła zapożyczania leksyki arytmetycznej i geometrycznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent zapożyczeń
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	10	7,0
łaciński (zapożyczenia właściwe)	45	32,5
łaciński (kalki strukturalne)	35	25,5
łaciński (kalki semantyczne)	3	2,0
grecki przez medium łacińskie	23	16,5
niemiecki	17	12,0
chiński przez medium łacińskie	3	2,0
czeski	1	1,0
różne źródła	2	1,5
Razem	139	100,0

Zapożyczenia właściwe to głównie latynizmy (45 JZ), np.: *addycyja*, *anguł*, *arkus*, *cyrkuł*, *subtrakcyja*, oraz grekolatynizmy (23 JZ), np.: *arytmetyka*, *gnomon*, *peryferyja*, *sfera*. Ponadto z łaciny pochodzą zapożyczenia cytatowe (10 JZ) oraz kalki strukturalne (35 JZ) i semantyczne (3 JZ). Łącznie w wypadku aż 116 JZ (tj. 85% zapożyczeń z zakresu arytmetyki i geometrii) obserwujemy wpływ języka łacińskiego. Taka dominacja łaciny i, pośrednio, greki jest oczywista: zręby terminologii matematycznej kształtowały się wszak na gruncie greckim, a później też łacińskim i z tych języków były wchłaniane przez inne języki europejskie, w tym przez polszczyznę. Podstawowym, stosowanym ówcześnie podręcznikiem matematyki były *Elementy* Euklidesa. Bystrzonowski wprawdzie o Euklidesie nie wspominał, ale we wszystkich tekstach łacińskich, z których korzystał, np. u Schotta czy Wolffa, są bezpośrednie odwołania do *Elementów*. Ponadto należy pamiętać, że łacina była ów-

[66] Por. przypis 36.

cześnie językiem nauki, służyła do wyrażania pojęć abstrakcyjnych, do nazywania wytworów umysłowej działalności człowieka[67].

Zdecydowanie mniej liczne w badanym materiale są germanizmy (17 JZ). Są to nazwy jednostek miar i wag oraz instrumentów służących do ważenia i mierzenia, np.: *cal*, *cetnar*, *cyrkiel*, *funt*, *gwicht*, *morg*, *szala*. Obecność tej grupy zapożyczeń jest uzasadniona historycznie – kolonizacja niemiecka, bardzo intensywna w średniowieczu, zostawiła po sobie ślad w postaci bogatego słownictwa m.in. z zakresu życia gospodarczego[68], a miary i wagi są istotną częścią gospodarczej działalności człowieka.

Marginalnie w badanym materiale zaznaczyły swoją obecność zapożyczenia z języka chińskiego (3 JZ: *li*, *pu*, *uchan*) oraz z czeskiego (1 JZ: *łan*). Słowo komentarza należy dodać do zapożyczeń wywodzących się z języka chińskiego. Według Bystrzonowskiego *li*, *pu* oraz *uchan* to miary odległości stosowane w Chinach. Kwerenda słownikowa pozwoliła zweryfikować tylko nazwy *li* oraz *pu* – notują je SWOS s.v., DA s.v. oraz TEM[69] z informacją, że są to zapożyczenia chińskie. Ksenizmy te z pewnością trafiły do tekstu Bystrzonowskiego jako zapożyczenia z tekstów łacińskojęzycznych, pisanych przez któregoś z jezuitów, najprawdopodobniej K. Schotta. Wiadomo, że jezuici od XVI wieku prowadzili misje w wielu, także bardzo odległych, krajach. Do Chin dotarli już w 1562 roku[70]. Zapewne te bezpośrednie kontakty sprawiły, że egzotyczne zapożyczenia trafiały najpierw do języka łacińskiego, a potem przenikały do innych języków europejskich.

Dla dwóch wyrazów leksykony podają różne źródła zapożyczenia, są to: *kwintel / kwintla* (nm. *Quintel*, fr. *quintal*) oraz *karat* (fr. *carat*, wł. *carato*, nm. *Karat*, p.łc. *ceratium* z gr.).

Liczną grupę leksyki matematycznej stanowią derywaty syntaktyczne (138 JZ; 41%): są to przede wszystkim nazwy figur geometrycznych, linii, kątów oraz nazwy metryczne. Członem podstawowym zestawień są rzeczowniki, z których te najbardziej aktywne tworzą po kilkanaście skupień. Na przykład rzeczownik *figura* stał się podstawą dla 33 nazw (np. *figura elliptyczna*, *figura owalna*, *figura piramidalna*), *mila* tworzy 17 zestawień (np. *mila czworograniasta*, *mila kwadratowa*, *mila moskiewska*), *linija* wchodzi w skład 11 zestawień (np. *linija cyrkulasta*, *linija krzyżowa*). Zauważmy, że zestawienia te były tworzone na wzór innych tego typu nazw przejmowanych przez polszczyznę drogą kalkowania struktur, jak np. *linija paralelowa* (kalka łc. *līnea parallēla*) czy *linija perpendykularna* (kalka łc. *līnea per-*

[67] Por. B. Walczak, *Zarys dziejów...*, s. 161.

[68] Tamże, s. 103.

[69] TEM s.v. wyjaśnia: *pu* ‘właściwie krok’, ‘miara długości = 1,59 m’.

[70] L. Grzebień, *Jezuickie misje*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VII, red. S. Wielgus, Lublin 1997, s. 1276–1280.

pendicularis). Przeważają tu zestawienia proste, dwuelementowe, rzadziej natomiast spotykane są zestawienia trójczłonowe. Szczegóły ilustruje tabela 3.

Tabela 3. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki arytmetycznej i geometrycznej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	124	90,0
S + S_{Gen}	2	1,5
S + Adj + Adj	11	8,0
S + S_{Gen} + Part	1	0,5
Razem	138	100,0

Nazwy dwuwyrazowe reprezentujące model S + Adj, np. *figura elliptyczna*, *figura okrągława*, *funt królewiecki*, *krok geometryczny*, są najliczniejsze (124 JZ). Nazwy reprezentujące pozostałe modele występują znacznie rzadziej: S + S_{Gen} (2 JZ): *anguł figury*, *tablica Solskiego*; S + Adj + Adj (11 JZ), np.: *figura regularna wielościenna*, *kamień gdański mały*, *krok geometryczny kwadratowy*, *linija równoodległa proporcyjonalna*; S + S_{Gen} + Part (1 JZ): *centrum rzeczy uciążających*. Są tu zarówno zestawienia hybrydowe (np. *linija krzyżowa*), jak i zestawienia rodzime (np. *korzec sandomierski*).

Derywaty morfologiczne tworzą niewielką grupę (11 JZ; 3,5%). Pochodzą one głównie od podstaw obcych (np. *librowanie* od *librować*, *wyrachować* od *rachować*, *ocyrklować* od potencjalnego czasownika **cyrklować*), rzadziej od rodzimych (np. *ćwiartkowy*).

Liczniejszą grupę tworzą derywaty semantyczne (47 JZ; 14%). Są to przede wszystkim nazwy metryczne, takie jak: *dłoń*, *garniec*, *kamień*, *krok*, *laska*, *palec*, *piędź*, *sążeń*, *skrzynia*, *stopa*, *stopień*, powstałe w efekcie specjalizacji znaczenia. Bystrzonowski sięgnął po nazwy miar zwyczajowych, będących „w pospolitym używaniu", i włączył je w specjalistyczny kontekst.

Dla znaczniej części, bo aż dla 111 nazw z zakresu matematyki (tj. 33%), nie znaleziono poświadczeń w leksykonach ilustrujących polszczyznę pierwszej połowy XVIII wieku. Innych poświadczeń, poza encyklopedią Bystrzonowskiego, nie znaleziono np. dla: *centrum rzeczy uciążających*, *centrum uciążania* (Solski używa synonimicznych zestawień: *centrum wagi* i *centrum ważności*), *figura piramidalna*, *figura płaskata*, *figura spirałowata* (powszechniejsza jest *wężownica* utworzona przypuszczalnie przez Solskiego), *figura trójgraniasta*, *figura tryjangułowa*, *figura węglasta*, *figura węgłowata*, *figura wielekątna*, *figura wielograniasta*, *figura zupeł-*

na (u Solskiego jest *figura pełna*), *hydrostatyka* (L s.v. podaje ilustrację dla tego rzeczownika z Osińskiego, a więc dopiero z drugiej połowy XVIII wieku), *hydrostatyczny*, *instrument gnomoniczny*, *instrument hydrograficzny*, *krok geometryczny kwadratowy*, *krok zwyczajny*, *librowanie*, *semicyrkuł geometryczny*, *sferyczność*, *skala miernicza*, *ściana semidyjametrowa*. Jak już zaznaczyłam we *Wstępie*, mam świadomość, że próba wskazania innowacji Bystrzonowskiego w grupie leksemów specjalistycznych jest obarczona dużym ryzykiem błędu. Niemniej jednak lektura słowników pokazała, że 33% analizowanego słownictwa specjalistycznego to leksyka nieupowszechniona w ówczesnej polszczyźnie ogólnej.

2. Leksyka optyczna

Niewątpliwe osiągnięcia w zakresie optyki, prace badawcze i konstrukcyjne prowadzone z powodzeniem (najczęściej przy okazji obserwacji astronomicznych) na przykład przez Galileusza, Johannesa Keplera czy Jana Heweliusza, zbudowanie i udoskonalanie teleskopu oraz szeregu innych przyrządów optycznych, badania nad soczewkami, nad procesami załamania i odbijania światła itp.[71], zaowocowały w XVII i XVIII wieku wzrostem zainteresowania tą dziedziną wiedzy w szerokich kręgach czytelniczych. W każdym z przywoływanych już wcześniej łacińskojęzycznych tekstów nurtu *scientia curiosa* znalazły się rozdziały dotyczące optyki. To z kolei spowodowało, że Bystrzonowski również poświęcił optyce dwa rozdziały encyklopedii: *Informacyję katoptryczną o zwierciadłach* [465–472] oraz *Informacyję dyjoptryczną o szkłach rożnej figury i ich używaniu* [472–474], w których pokrótce opisał proces widzenia[72], zjawiska załamania i odbijania światła, scharakteryzował różne instrumenty optyczne, pobieżnie omówił ich budowę i zastosowanie. Należy zaznaczyć, że proces widzenia Bystrzonowski wyjaśniał jeszcze zgodnie z wyobrażeniami średniowiecznymi, wedle których obiekt widomy „rzuca" obraz, a ten z kolei w postaci promienia „wpada" w oko osoby patrzącej[73]. Opisując proces widzenia i zjawiska załamania oraz odbijania światła, Bystrzonowski odwoływał się do prac z zakresu optyki A. Kirchera[74], J. Zachna[75], K. Schotta[76] oraz A.M. Rheity[77], a ponadto do encyklopedii Wolffa i de Chalesa, np.:

---

[71] Por. np.: M. Bąk, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Wrocław 1984, s. 24–25; E. Coreth, H. Schöndorf, *Filozofia XVII i XVIII w.*, przeł. P. Gwiazdecki, Kęty 2006, s. 9.

[72] W łacińskich encyklopediach w tym miejscu omawiano też budowę narządu wzroku. Bystrzonowski budowę oka omówił wraz z budową pozostałych narządów zmysłów w innej części *Informacyi*.

[73] Por. G. Rosińska, *Optyka w XV wieku*, Wrocław 1986, s. 59.

[74] Optyki dotyczyła praca A. Kirchera *Ars magna lucis et umbrae*, Amsterdam 1671.

[75] Bystrzonowski przywołuje tytuł *Oculus Teledioptricus* – chodzi tu o pracę J. Zachna *Oculus Artificiales teledioptricus sive telefcopium*, Norymberga 1702.

[76] Tym razem Bystrzonowski przywołuje skrócony tytuł: *Magia* lub *Magia thaumaturga*. Chodzi zapewne o pracę dotyczącą problemów optyki i akustyki pt. *Thaumaturgus physicus sive Magiae universalis naturae et artis*, t. I–IV, Würzburg 1657–1659.

[77] Chodzi być może o pracę *Oculus enoch et eliae*, Antwerpia 1645.

„Cokolwiek oka ludzkiego, ſpoſob widzenia, y inſtrumentow do tego ſłużących ſię tycze, u Matematykow generalnym terminem nazywa ſię *Opitica*. Ktorey nauce X. *Schoth* daie tytuł *Cudotworna*, X. *Kircher*: *Nauka wielka*." [465]; „Kto chce mieć więcey ſpoſobow praktyczney katoptryki, lub Dyoptryki, ukontentowaniu oka ſłużących, y rożnych na podziw apparyencyi wyrabianiu: Niech czyta X. Kirchera *Artem lucis & umbrae*, Zachna *Oculum Teledioptricum*, X. Schotta *Magiam*, de Schaleſa, Wolffa &c." [474].

Bystrzonowski nie przywołuje tu żadnego tekstu polskiego autora, mimo że dużym uznaniem cieszyła się np. wydana w XVI wieku łacińskojęzyczna praca Witelona[78]. Nie mógł też się odwoływać do prac polskojęzycznych, gdyż takich prac nie było – jak podkreślają badacze, encyklopedysta podjął pierwszą na polskim gruncie próbę stworzenia słownictwa specjalistycznego z zakresu optyki (czy szerzej: z fizyki)[79]. Bystrzonowski zapożyczał więc leksykę optyczną przede wszystkim z tekstów łacińskich, ale sięgał też do zasobów leksykalnych polszczyzny potocznej, dysponującej dość bogatym słownictwem dotyczącym procesów odbijania i załamywania światła, które na polskim gruncie mogło się już znacznie wcześniej kształtować m.in. dzięki potocznym, nienaukowym obserwacjom odbijania promieni słonecznych w tafli wody oraz dzięki rozwojowi nauk tajemnych, zwłaszcza wróżeniu z wody, potem też z lustra[80].

Idąc za Bystrzonowskim, materiał prezentuję w następujących grupach: a) nazwy związane z procesem widzenia; b) nazwy zjawisk i procesów związanych z odbijaniem światła oraz c) nazwy zjawisk i procesów związanych z załamaniem światła. W oddzielnej grupie przedstawiam d) nazwy instrumentów optycznych.

2.1. Nazwy związane z procesem widzenia

cień ‘ciemne odbicie oświetlonego przedmiotu’ (5): „iakiey ieſt figury rzecz iaka, takiey figury cień rzuca." [4–5]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obiekt widomy (kalka p.łc. *obiectum visum*, gdzie śr.łc. *obiectum* ‘obiekt, rzecz rzucona naprzeciw’, *visum* part. perf. pass. od *vidēre* ‘widzieć’) ‘według ówczes-

[78] Praca Witelona pt. *Perspectiva* powstała w XIII w., a drukiem została wydana po raz pierwszy w Norymberdze w 1535 r., później była kilkakrotnie wznawiana (por. J. Dobrzycki, *Witelon*, w: *Historia astronomii w Polsce*, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975, s. 48–50).

[79] Por. M. Bąk, dz. cyt., s. 109; A.K. Wróblewski, *Historia fizyki. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2006, s. 276.

[80] O katoptromancji (tj. wróżeniu ze zwierciadła) uprawianej, mimo zakazów, w Polsce por. R. Bugaj, *Nauki tajemne w dawnej Polsce – mistrz Twardowski*, Wrocław 1982, s. 112–117.

nych pojęć rzecz, przedmiot poddany obserwowacji i emitujący obraz' (3): „*objecta* widome rzucaią w każdą ſtronę obrazki ſobie podobne, ktore ſię nazywaią *ſpecies* widome." [35]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

optyczny (łc. *opticus* z gr.) 'taki, który da się poznać przy pomocy wzroku; widzialny' (2): „Geografowie inny wynaleźli ſpoſob reprezentacyi ziemi y Niebios; to ieſt na karcie, ktorą poſpolicie zowiemy Mappami; pominąwſzy trudnieyſze do wyrozumienia poſpolitego Geolabia. To ieſt reprezentacyą optyczną zupełney ſfery ziemi. Y Aſtralabia: to ieſt reprezentacyą optyczną zupełney ſfery gwiazdowego Nieba." [281]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Chmielowski), in.zn.: L.

optyka / optica (łc. *optica* z gr. *optiké* 'nauka o zjawiskach wzrokowych')[81] 'nauka badająca procesy widzenia i zajmująca się budową instrumentów optycznych' (4): „Cokolwiek oka ludzkiego, ſpoſobem widzenia, y instrumentow do tego ſłużących ſię tycze, u Matematykow generalnym terminem nazywa ſię *Optica*." [465]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Chmielowski).

penumbra (łc. *paenumbra*, z łc. *paene* 'prawie, niemal' + łc. *umbra* 'cień') 'ciemne odbicie części oświetlonego obiektu, cień rzucany przez część oświetlonego obiektu' (5): „długość zaćmienia ſłońca ieſt czas ten, ktorego penumbra Xiężyca bieżąc po ziemi, onęż ćmi." [85]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

perspektywa / perspektiwa (p.łc. *perspectiva*) 'przedstawienie obiektu przestrzennego na płaszczyźnie tak, by rysunek sprawiał wrażenie trójwymiarowości' (3): „rzucanie obrazkow każdey rzeczy materyalney (...) przez ułożenie czyli ryſowaniem, czyli malowaniem tak linii na płaſzczyźnie, aby rzecz ryſowana, lub malowana tak ſię oku reprezentowała w naznaczoney dyſtancyi, iaka w ſobie ieſt: y zowie ſę *Perſpectiwa*." [465]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

promień 'według ówczesnych pojęć: obraz mający postać fal emitowanych i odbijanych przez obiekty' (27): „każdy punkt rzeczy widomey rozrzucaiąc w koło promienie, ſprawuie to, że ſię iak pędzlem iakim maluie: ktore promienie należytym porządkiem zſzedſzy ſię do przyzwoitego terminu, formuią y wyrażaią podobny we wſzyſtkim obrazek ſamey rzeczy widomey." [35]; in.zn.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

[81] Według SWOS s.v. jest to pożyczka nm. *Optik*, fr. *opique*, z gr. *optiké*. SWOK-Sz s.v. wskazuje na język grecki jako na bezpośrednie źródło zapożyczenia. Uznaję jednak wyraz za zapożyczenie łacińskie – Bystrzonowski mógł je przejąć z monografii A. Kirchera lub z encyklopedii Ch. Wolffa, K. Schotta lub de Chalesa (w każdej z nich znajduje się rozdział poświęcony optyce).

promień rzeczy widomej ‘według ówczesnych pojęć: obraz mający postać fal emitowanych przez obiekty’ (4): „promienie rzeczy widomych na takie medium napadaią, na ktorym ſię odbiwſzy, znowu proſtą linią dążą do innego terminu, y na nim ſobie przyzwoitym maluią obrazek rzeczy widomey.” [35]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

radyjacyja [rzeczy widomej][82] ‘według ówczesnych pojęć: emitowanie, wysyłanie obrazu w postaci fal przez obiekty’ (23): „radyacya rzeczy widomych, to ieſt rozrzucanie po powietrzu obrazkow ſobie podobnych y ich wyrażenie, troiakim ſię ſprawuie ſpoſobem.” [35]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rzecz widoma (kalka łc. *obiectum visum*, gdzie *objectum* ‘obiek’, *visum* part. perf. pass. od *vidēre* ‘widzieć’) ‘według ówczesnych pojęć: obiekt emitujący obrazy’ (28): „Aby człowiek widział, te w widzeniu ſłużą y ſą potrzebne rzeczy. Pierwſze oko w ſwey organizacyi wydoſkonalone, y duſzą żyiącą ożywione. Drugie *objectum*, to ieſt rzecz widoma. Trzecia iuż ſamo pojęcie rzeczy widomey, to ieſt ſamo widzenie.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rzucać ‘według ówczesnych pojęć: emitować, wysyłać obraz przez obiekty’ (1): *„objecta* widome rzucaią w każdą ſtronę obrazki ſobie podobne, ktore ſię nazywaią *ſpecies* widome.” [35]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rzucanie ‘według ówczesnych pojęć: emitowanie, wysyłanie obrazu przez obiekty’ (1): „troiaka ieſt radyacya rzeczy widomych, albo rzucanie obrazkow każdey rzeczy materyalney ukoloryzowaney, y oświeconey.” [465]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, in.zn.: T, L.

species widome (kalka łc. *speciēs visa*, gdzie *speciēs* ‘widok, kształt’, *visa* part. perf. pass. od *vidēre* ‘widzieć’) ‘według ówczesnych pojęć: obraz rzucany przez obiekt widomy i odbierany przez narządy wzroku’ (1): „objecta widome rzucaią w każdą ſtronę obrazki ſobie podobne, ktore ſię nazywaią *ſpecies* widome.” [35]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

światło ‘promienie działające na oko ludzkie, wywołujące wrażenia wzrokowe’ (27): „zmyſł widzenia, ſprawuie widzenie w oku, rzeczy materyalnych kolorem y światłem nadanych.” [34]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

światło słoneczne ‘promienie, których źródłem jest Słońce’ (2): „[planety] iako Xiężyc maią ſwoie nowie, kwadry, pełnie, inkrement y dekrement światła. Co wſzyſtko nie zkąd inąd pochodzi, tylko że według rożnego aſpektu ſwego

[82] Pierwszy człon zestawienia jest zapożyczeniem łc. *radiātiō* ‘promieniowanie, blask, jasność’.

z ſłońcem, mniey więcey rożnego czaſu partycypuią z ſłonecznego światła." [88]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Błażewski, Birkowski).

umbra (łc. *umbra*) 'cień' (40): „Umbra według niektorych Filozofow liczy ſię między negacyami, iż ieſt karencyą światła, dla interpozycyi rzeczy ciemney między światłem." [428]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Twardowski), K (Chmielowski).

2.2. Nazwy zjawisk i procesów związanych z odbijaniem światła

anamorphosis (p.łc. *anamorphosis* z gr. *anamórphosis* 'przekształcenie')[83] 'technika rysowania polegająca na celowej deformacji obrazu. Obraz niezdeformowany jest widoczny tylko wtedy, gdy patrzymy pod odpowiednim kątem lub gdy jest odbity w zwierciadle wypukłym' (1): „takie linii ułożenie, ktoreby z pierwſzego weyrzenia (...) niezgrabne (...) reprezentowało ryſowanie, z innego zaś mieyſca, y punktu weyrzenia rzecz iaką: Na przykład oſobę, zwierza iakiego &c. Y zowie ſię *Anamorphoſis*." [466]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

katoptryczny (p.łc. *catoptricus* z gr. *katoptrikós* 'zwierciadlany') 'dotyczący zjawisk związanych z odbiciem światła' (3): „Informacya katoptryczna. O Zwierciadłach." [465]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

katoptryk (od *katopryka*) 'konstruktor i wykonawca przyrządów optycznych odbijających światło' (1): „Dyoptrycy y Katoptrycy wſzelkie ſwoie inſtrumenta Matematyczne akkomoduiąc do przerzeczonego ſpoſobu widzenia: iako to perſpektywy, *cameras obſcuraſ,* okulary, *auctiva*, zwierciadła, &c., do doſkonalſzego widzenia oku ludzkiemu ſłużą." [36]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

katoptryka (p.łc. *catoptrica* z gr. *kátoptrike* od *kátoptron* 'zwierciadło')[84] 'nauka matematyczna badająca zjawisko odbicia światła' (3): „troiaka ieſt radyacya rzeczy widomych, albo rzucanie obrazkow każdey rzeczy materyalney ukoloryzowa-

[83] SWOS s.v. przytacza przyswojoną formę wyrazu: *anamorfoza* i wyjaśnia, że jest to pożyczka fr. *ana-morphose*, na wzór *metamorfoza*. Z kolei SWOK-Sz s.v. wskazuje na greckie źródło zapożyczenia. Bystrzonowski zapoznał się z anamorfozą prawdopodobnie dzięki pracy A. Kirchera *Ars magna lucis et umbrae*, skąd zapewne przejął samą nazwę zjawiska, dlatego przyjmuję, że jest to cytatowe zapożyczenie z łaciny.

[84] Nazwa *katoptryka* powstała na gruncie greckim – pierwsze traktaty na temat *katoptryki* to prace Euklidesa i Herona z Aleksandrii (por. A.K. Wróblewski, dz. cyt., s. 160–161). Bystrzonowski prawdopodobnie przejął wyraz za pośrednictwem tekstów łacińskich: o *katoptryce* piszą

ney, y oświeconey. Pierwſza w proſt do oka: dla czego tey Uwaga zowie ſię poſpolicie *Optica*. Druga na reflex: y tey nauka zowie ſię *Catoptrica*." [465]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski).

odbijać 'zmieniać kierunek ruchu promieni' (4): „[zwierciadło] na reflex odbiia promienie." [76]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

refleks (łc. *reflexus*) 'odbicie promieni świetlnych' (9): „troiaka ieſt radyacya rzeczy widomych, albo rzucanie obrazkow każdey rzeczy materyalney ukoloryzowaney, y oświeconey. Pierwſza w proſt do oka: dla czego tey Uwaga zowie ſię poſpolicie *Optica*. Druga na reflex: y tey nauka zowie ſię *Catoptrica*." [465]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

refleksyja (łc. *reflexiō*) 'odbicie promieni świetlnych' (8): „[Tęcza] ieſt arkus ukoloryzowany od słonecznych promieni przeciwnych chmurze, przez onychże rożną reflexyą." [440]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: T, L.

reperkusyja (łc. *repercussiō*) 'odbicie promieni świetlnych' (3): „[Xiężyc] oświeca ziemię przez reperkuſſyą." [76]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), K (Chmielowski).

2.3. Nazwy zjawisk i procesów związanych z załamaniem światła

aukcyja (łc. *auctiō*) 'powiększenie obrazu uzyskane dzięki zastosowaniu przyrządów optycznych' (2): „Aſtronomiczne perſpektywy, ſłużące do obſerwacyi gwiazd y planet, obadwa ſzkła tak okularne, iako *objectivum* maią wypuklaſte, dla większey aukcyi luminarzow." [473]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), in.zn.: L.

dyjoptryczny (p.łc. *dioptricus* z gr. *dioptrikós* 'związany z pomiarem odległości') 'dotyczący zjawisk związanych z załamaniem światła' (1): „Informacya dyoptryczna." [472]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K s.v. *szkło* (Bystrzonowski).

dyjoptryk (od *dyjoptryka*) 'konstruktor, wykonawca przyrządów optycznych załamujących światło' (1): „Dyoptrycy y Katoptrycy wſzelkie ſwoie inſtrumenta

np. K. Schott w *Magia universalis* oraz Ch. Wolff w rozdziale *Elementa Catoptricae* swojej encyklopedii.

Matematyczne akkomoduiąc do przerzeczonego ſpoſobu widzenia: iako to perſpektywy, *cameras obſcuraſ*, okulary, *auctiva*, zwierciadła, &c., do doſkonalſzego widzenia oku ludzkiemu ſłużą." [36]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K s.v. *katoptryk* (Bystrzonowski).

dyjoptryka / dioptrica (p.łc. *dioptrica* z gr. *dioptriké* 'sztuka pomiaru odległości')[85] 'nauka matematyczna badająca zjawisko załamania światła' (3): „troiaka ieſt radyacya rzeczy widomych. (...) Trzecia przez refrakcyą y zowie ſię *Dioptrica*." [465]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski).

infrakcyja (łc. *īnfrāctiō* 'złamanie') 'załamanie promieni świetlnych' (1): „[rzecz widoma] czyniąc radyacyą, promienie ſwoie przez błonkę rogową y źrzenicę, a potym przez troiaki humor wodniſty, kryſztałowy y ſzklany wpuściwſzy w oko ludzkie, po wielorakiey infrakcyi tychże promieni, nimi na retynie iako ſpoſobnym terminie maluie obrazek we wſzyſtkim podobny ſobie." [36]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

łamać się 'zmieniać kierunek padania promieni świetlnych' (2): „promienie rzeczy widomych na żadną taką rzecz nie napadaią, na ktoreyby ſię łamać, albo odbiiać mogły, ale proſtą linią ciągną aż do terminu ſobie przyzwoitego, na ktorym maluią rzeczy widomey obrazek." [35]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

nadłamać 'spowodować zmianę kierunku padania promieni świetlnych' (2): „ſzkło wypuklaſte ſpoſobne ieſt do zapalenia, y rzeczy choć małe za większe udania. Że promienie ſłoneczne gromadzi y nadłamane przepuſzcza." [36]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: L.

nadłamanie 'zmiana kierunku padania promieni świetlnych' (1): „wſzyſtkich ſkutkow całą przyczyną ieſt polerowanego ſzkła rożna figura, to płaſka, to wydrożona, to wypukła, to sferyczna, to tryangułowa, to węglaſta &c., przez ktorą przechodząc radyacya rzeczy widomych, z nieiakim nadłamaniem promieni ſwoich, rozmaite oku daie pozory." [472]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

refrakcyja (łc. *refrāctio* 'łamanie') 'zmiana kierunku światła spowodowana przejściem promieni przez jakieś ciało przezroczyste' (1): „troiaka ieſt radyacya rzeczy widomych, albo rzucanie obrazkow każdey rzeczy materyalney ukoloryzo-

[85] Wyraz wywodzi się z traktatu Herona z Aleksandrii (por. Z. Kurałowicz, *Geodezja. Od taśmy mierniczej i krokiewki do GPS*, Gdańsk 2010, s. 9). SWOK-Sz s.v. wskazuje na język grecki jako źródło zapożyczenia. Przyjmuję jednak, że wyraz trafił do polszczyzny za pośrednictwem tekstów łacińskich: termin *dioptrica* pojawia się np. w encyklopediach de Chalesa (rozdział *Dioptrica seu de radio refracto*) oraz Ch. Wolffa (rozdział *Elementa dioptricae*).

waney, y oświeconey. (...) Trzecia przez refrakcyą y zowie ſię *Dioptrica*.” [465]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, K (Tylkowski, Chmielowski).

2.4. Nazwy instrumentów optycznych i ich części

camera obscura (łc. *camera obscūra*, gdzie *camera* ‘komora’, *obscūra*, ‘ciemna’) ‘prosty przyrząd optyczny, skrzynka z małym otworem w przedniej ściance, przez który pada na tylną ściankę odwrócony obraz przedmiotu znajdującego się na zewnątrz skrzynki; ciemnia optyczna’ (1): „Dyoptrycy y Katoptrycy wſzelkie ſwoie inſtrumenta Matematyczne akkomoduiąc do przerzeczonego ſpoſobu widzenia: iako to perſpektywy, *cameras obſcuraſ*, okulary, *auctiva*, zwierciadła, &c., do doſkonalſzego widzenia oku ludzkiemu ſłużą.” [36]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

dyjoptra (łc. *dioptra* z gr.)[86] ‘instrument optyczny wykorzystywany w hydrografii, architekturze, wojskowości do pomiaru wysokości, kąta nachylenia terenu, położenia gwiazd itp.; przeziernik, celownik’ (2): „Rzuć przez dyoptry promień oka naznaczonemu celowi.” [462]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Solski, Bystrzonowski).

instrument dyjoptryczny ‘instrument optyczny’ (1): „Wiele inſtrumentow Dyoptrycznych zinwentowali Matematycy, ktore oku ludzkiemu do rożnych reprezentacyi ſłużą.” [472]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

lens, ***lentes*** (łc. *lēns*, *lēntes* ‘gatunek soczewicy’)[87] ‘szklana część przyrządów optycznych; soczewka, szkiełko’ (1): „Że zaś w pewney tylko dyſtancyi za tymi ſzkiełkami maluią ſię obrazki przez radyacyą, zaczym w tym ſztuka lokować należycie *lentes*, to ieſt ſkiełka.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

linija z dyjoptrami ‘instrument optyczny wykorzystywany w hydrografii, architekturze, wojskowości do pomiaru wysokości, kąta nachylenia terenu, położenia gwiazd itp.; przeziernik, celownik’ (1): „Inſtrumenta do poznania ſpadziſtośći

[86] Instrument ten został opisany przez Witruwiusza (por. F. Kucharzewski, *O narzędziach niwelacyjnych używanych w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 1899, s. 3; SŁ-P s.v.) i to najprawdopodobniej z jego traktatu Bystrzonowski przejął nazwę *dyjoptra*.

[87] Przesunięcie znaczenia z nazwy nasion rośliny na nazwę szkła nastąpiło na gruncie łacińskim ze względu na podobieństwo kształtu obu obiektów. Podobieństwo kształtu spowodowało nieco inne procesy na gruncie polskim: nazwa *soczewica* stała się podstawą słowotwórczą dla *soczewka* (por. SEJPBor s.v. *soczewica*).

mieyſca ſą na to właſne Hidrografom, atoli proſty bydź może od lada ſtolarza ſporządzony; to ieſt linia po końcach z dyoptrami.” [461]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

microscopium (p.łc. *mīcroscopium* z gr. *mikrós* ‘mały’ + gr. *skopeín* ‘patrzeć’)[88] ‘instrument pozwalający na otrzymanie powiększonych obrazów małych przedmiotów’ (2): „Drugie inſtrumenta ſą *Microscopia*, ktore by naydrobnieyſze obiecta, ze wſzelką ich proporcyą y przypadkami okazalſze czynią, y widome oku.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

okulary (łc. *oculāris*) ‘szkła optyczne w oprawie’ (2): „przez okulary (...) w należytym widzeniu oko utrzymane bydź może: byle proporcyonalnych do tego defektu ſzkiełek okularnych dobrać.” [34]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

perspektywa (p.łc. *perspectiva*) ‘przyrząd optyczny do patrzenia na odległość; luneta’ (2): „Horyzontalne rychtowanie działa reguluie ſię linią wzroku, czyli to przez dyoptry albo linią celową ſamego działa, gdy termin ieſt bliſki, y gołym okiem da ſię widzieć; Czyli przez perſpektywę do działa przyprawioną, gdy termin kuli ieſt odległy.” [406]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

perspektywa katoptryczno-dyjoptryczna ‘luneta załamana pod kątem prostym, z płaskim zwierciadłem ustawionym w miejscu załamania; pierwowzór peryskopu, polemoskop’ (1): „Czwarte [perspektywy] są katoptryczno Dyoptryczne, *Polemoscopia* nazwane, złożone z ſzkiełek gołych, y z zwierciadełka. Te gdy ſą krzywe w anguł krzyżowy złożone, w ſamey zagięcinie maią zwierciadełko; ſłużą do widzenia rzeczy nie wproſt, ale albo gornych, albo dolnych, albo pobocznych.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

perspektywa podwojona ‘instrument złożony z dwóch lunet; lorneta’ (1): „Trzecie [perſpektywy] ſą podwoione, aby przez nie obiema oczami mogł człowiek widzieć dalekie objectum.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

polemoscopium (łc. *polemoscopium* z gr. *pólemos* ‘wojna’, *skopeín* ‘patrzeć’) ‘luneta załamana pod kątem prostym, z płaskim zwierciadłem ustawionym w miejscu załamania; pierwowzór peryskopu’ (1): „Czwarte [perspektywy] są katoptryczno Dyoptryczne, *Polemoscopia* nazwane, złożone z ſzkiełek gołych, y z zwierciadełka. Te gdy ſą krzywe w anguł krzyżowy złożone, w ſamey zagięcinie maią zwierciadełko; ſłużą do widzenia rzeczy nie wproſt, ale albo gornych,

[88] Według SWOS oraz SWOK-Sz jest to sztuczne złożenie *mikro-* + *skop.* Bystrzonowski zapewne przejął gotowe złożenie z tekstów łacińskich: *microscopium* opisał np. K. Schott w pracy *Technica curiosa*. Należy podkreślić, że Bystrzonowski używa tylko nieprzyswojonej formy wyrazu, choć K odnotowuje już postać *mikroskop* z *Sekretu wyjawionego* z 1689 r.

albo dolnych, albo pobocznych.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[89].

skrzyneczka katoptryczna ‘instrument z zamontowanymi zwierciadłami odbijającymi światło i zwielokrotniającymi obraz; pierwowzór kalejdoskopu’ (1): „Inſzy ſpoſob katoptryczney ſkrzyneczki konſtrukcyi do reprezentowania na podziw widowisk ieſt ten.” [471]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

szkiełko (kalka semantyczna łc. *vitrum* ‘szkło’) ‘szklany element perspektywy; soczewka’ (1): „w tym ſztuka lokować należycie *lentes*, to ieſt ſkiełka.” [473]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Sekret wyjawiony*), in.zn.: T.

szkiełko okularne (kalka łc. *vitrum oculare*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *oculare* ‘okularne’) ‘szklany element okularów; soczewka’ (1): „przez okulary utraconą figurę tego humoru nadgradzaiące, w należytym widzeniu oko utrzymane bydź może: byle proporcyonalnych do tego defektu ſzkiełek okularnych dobrać.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

szkiełko sferyczne (kalka łc. *vitrum sphaericum*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *sphaericum* ‘sferyczne’) ‘szklany element okularów; soczewka’ (1): „[*Microſcopia*] albo iedno ſzkiełko mieć mogą, albo kilka, ale wſzyſtkie wypukłe, albo sferyczne.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

szkiełko wypukłe (kalka łc. *vitrum convexum*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *convexum* ‘wypukłe’) ‘szklany element okularów; soczewka’ (1): „[*Microſcopia*] albo iedno ſzkiełko mieć mogą, albo kilka, ale wſzyſtkie wypukłe, albo sferyczne.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[***szkło***] ***auctivum*** (kalka łc. *vitrum auctīvum*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *auctīvum* ‘powiększające’) ‘szkło powiększające; lupa’ (2): „[słońce] na roſiſtey atmosferze promienie ſwoie nadłamuiąc, iako przez ſzkło *auctivum* przyczynia wielkości ſwoiey.” [84]; „Dyoptrycy y Katoptrycy wſzelkie ſwoie inſtrumenta Matematyczne akkomoduiąc do przerzeczonego ſpoſobu widzenia: iako to perſpektywy, *cameras obſcuraſ*, okulary, *auctiva*, zwierciadła, &c., do doſkonalſzego widzenia oku ludzkiemu ſłużą.” [36]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *auktywum* (Jabłonowski)[90].

---

[89] Warto zaznaczyć, że *polemoskop* został skonstruowany przez Heweliusza, który też przewidział zastosowanie swojego wynalazku w wojsku (por. B. Orłowski, *Historia techniki polskiej*, Radom 2006, s. 90).

[90] SPXVII/XVIII s.v. wyjaśnia, że *auktywum* to ‘powiększenie, wyolbrzymienie’. Hasło ilustruje jednym przykładem ze *Skrupułu bez skrupułu* J. Jabłonowskiego z 1730 r.: „Ale tenże nieprzyiaciel nasz czart przy Samey śmierci iuż nie perspektywy, ale owe straszne szkła auktywa

szkło obiectivum (kalka łc. *vitrum obiectivum*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *obiectivum* ‘obiekt’) ‘w przyrządzie optycznym soczewka zwrócona do obserwowanego obiektu; obiektyw’ (1): „Aſtronomiczne perſpektywy, ſłużące do obſerwacyi gwiazd y planet, obadwa ſzkła tak okularne, iako *objectivum* maią wypuklaſte, dla większzey aukcyi luminarzow.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

szkło okularne (kalka łc. *vitrum oculare*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *oculare* ‘okularne’) ‘wziernik (soczewka albo zespół soczewek) w przyrządzie optycznym, umieszczony od strony oka obserwatora’ (1): „Aſtronomiczne perſpektywy, ſłużące do obſerwacyi gwiazd y planet, obadwa ſzkła tak okularne, iako *objectivum* maią wypuklaſte, dla większzey aukcyi luminarzow.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

[*szkło*] *ustivum* (kalka łc. *vitrum ustivum*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *ustivum* od łc. *ustīre* ‘spalać coś’) ‘soczewka skupiająca promienie i powodująca zapłon’ (2): „Słońce zaś lubo też oświeca y ogrzewa a czaſem y zapala, iako to przez ſzkła *uſtiva* czyni.” [80]; „Spoſob iak przez *uſtivum*, zwierciadłkami wzniecenia ognia.” [472]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[91].

szkło wypuklaste (kalka łc. *vitrum convexum*, gdzie *vitrum* ‘szkło’, *convexum* ‘wypukłe’) ‘soczewka wypukła’ (2): „ſzkło wypuklaſte ſpoſobne ieſt do zapalenia, y rzeczy choć małe za większze udania.” [36]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K s.v. *nadłamać* (Bystrzonowski).

zwierciadełko / ***zwierciadłko*** ‘część instrumentów optycznych’ (2): „Czwarte [inſtrumenta] są katoptryczno Dyoptryczne, *Polemoscopia* nazwane, złożone z ſzkiełek gołych, y z zwierciadełka. Te gdy ſą krzywe w anguł krzyżowy złożone, w ſamey zagięcinie maią zwierciadełko; ſłużą do widzenia rzeczy nie wproſt, ale albo gornych, albo dolnych, albo pobocznych.” [473]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L.

zwierciadło (kalka semantyczna łc. *speculum* ‘zwierciadło’) ‘instrument optyczny odbijający światło’ (14): „Dyoptrycy y Katoptrycy wſzelkie ſwoie inſtrumenta Matematyczne akkomoduiąc do przerzeczonego ſpoſobu widzenia: iako to perſpektywy, *cameras obſcuraſ*, okulary, *auctiva*, zwierciadła, &c., do

y większe czyniące rzeczy przyprawuie, na umyśle, przez ktpte (sic!) naymnieyszy proszek, gorą całą Się bydź zdaie”. Nie chodzi tu zatem o samo powiększenie, lecz o instrument powiększający. Jak pokazują przykłady wyekscerpowane z *Informacyi*, rzeczownik *szkło* mógł ulegać elipsie, wówczas *auctivum* usamodzielniało się i zyskiwało znaczenie ‘szkło powiększające’.

[91] K s.v. *parabola* rejestruje przyswojoną postać rzeczownika *ustywum* z Solskiego: „Parabola iest figura okrągława [...]. Do okularow, Perspektyw, y Ustywa, wielkiey iest dzielność”.

doſkonalſzego widzenia oku ludzkiemu ſłużą." [36]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek,), Kn, T, L.

zwierciadło płaskie (kalka łc. *speculum plānum*, gdzie *speculum* 'zwierciadło', *plānum* 'płaskie') 'instrument optyczny odbijający światło symetrycznie do powierzchni' (2): „Bydź może y katoptryczne *mikroſcopium*; ieżeli w ſkrzyneczce naprzeciw ſiebie prependykularnie ułożyſz dwa zwierciadła: iedno płaſkie, drugie wydrążone." [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zwierciadło wydrążone / ***wydrożone*** (kalka łc. *speculum concavum*, gdzie *speculum* 'zwierciadło', *concavum* 'wydrążone, wklęsłe') 'zwierciadło wklęsłe, skupiające promienie świetlne' (3): „obaczyſz w wydrążonym zwierciadle dość znaczną iego [obiektu] aukcyą." [474]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *zwierciadło* (Bystrzonowski).

* * *

Słownictwo optyczne to w sumie 58 JZ, co stanowi zaledwie 3% analizowanej leksyki specjalistycznej. Nie jest to grupa duża, należy jednak pamiętać, że to właśnie Bystrzonowski podjął pierwszą na polskim gruncie próbę stworzenia słownictwa specjalistycznego z tej dziedziny[92]. Pod względem znaczeniowym można tu wskazać nazwy związane z procesem widzenia (16 JZ); nazwy związane z procesem odbijania światła (8 JZ); nazwy związane z procesem załamania światła (9 JZ) oraz nazwy instrumentów optycznych (25 JZ). Dziesięć nazw utworzyło cztery pary i szeregi synonimiczne, np.: *cień – umbra*, *obiekt widomy – rzecz widoma – species widome*, *refleks – refleksyja – reperkusyja*. Redundancja jest efektem wykorzystania różnych technik nominacyjnych. Sposoby tworzenia leksyki optycznej prezentuje tabela 4.

[92] Por. przywoływane już we *Wstępie* uwagi M. Bąka (dz. cyt.) i A.K. Wróblewskiego (dz. cyt., s. 276). Dla porównania warto przytoczyć fragment *Nowych Aten* B. Chmielowskiego, poświęcony optyce: „OPTICA ieſt ſciencya *bene videndi*, *alias* ieſt Nauka, która o rzeczach pod wzrok Ludzki podpadaiących, o ich właſnościach, rożnicach, przymiotach, przypadkach daie ſwoią Lekcyę. Inſtrumentum widzenia ieſt OKO: *Objectum* widzenia pierwsze ieſt *Lucidum*, iaka rzecz iaſna, naprzykład Słońce, Ogień: drugie *Coloratum*, iaki kolor maiące. O tey Sciencyi ieſt co mowić, ale że czytelnika bardzoby głowę mozoliło, a mało przynioſło pożytku, idę do dalſzych Sciencyi Matematycznych *in uſu* w Polſzcze *aliquali* będących" (B. Chmielowski, dz. cyt., s. 221). Są to dosłownie trzy zdania. Chmielowski ucieka więc od referowania tych zagadnień, które wydają mu się trudniejsze, być może także ze względów językowych.

Tabela 4. Sposoby tworzenia leksyki optycznej

Sposób tworzenia leksyki optycznej	Liczba utworzonych nazw	Procent utworzonych nazw
Zapożyczanie	39	67,5
Derywacja syntaktyczna	8	14,0
Derywacja morfologiczna	5	8,5
Derywacja semantyczna	6	10,0
Razem	58	100,0

Zapożyczenia (39 JZ; 67,5%) zdecydowanie dominują nad słownictwem rodzimym. Wpływ języków obcych przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Źródła zapożyczania leksyki optycznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	5	13,0
łaciński (zapożyczenia właściwe)	10	25,5
łaciński (kalki strukturalne)	13	33,0
łaciński (kalki semantyczne)	3	8,0
grecki przez medium łacińskie	8	20,5
Razem	39	100,0

Wśród zapożyczeń mamy cytaty (5 JZ, np.: *anamorphosis*, *camera obscura*, *lens* / *lentes*) oraz zapożyczenia właściwe z łaciny (10 JZ, np.: *aukcyja*, *perspektywa*, *refrakcyja*, *reperkusyja*) i z greki przejęte przez medium łacińskie (8 JZ, np.: *dyjoptra*, *dyjoptryka*, *katoptryka*). Ponadto są tu również kalki strukturalne z łaciny (13 JZ), np.: *szkło obiectivum* (łc. *vitrum obiectivum*), *szkło okularne* (łc. *vitrum oculare*) oraz zapożyczenia semantyczne (3 JZ), np.: *zwierciadło* (łc. *speculum*).

Derywaty syntaktyczne (8 JZ; 14%) to przede wszystkim zestawienia proste, dwuelementowe, zestawienia trójelementowe są tu wyjątkowe. Szczegóły ilustruje tabela 6.

Tabela 6. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki optycznej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	4	50,0
S + S_{Instr}	1	12,5
S + Adj + Adj	1	12,5
S + S_{Gen} + Adj	2	25,0
Razem	8	100,0

Nazwy dwuelementowe są derywowane według modeli: S + Adj (4 JZ), np.: *instrument dyjoptryczny*, *skrzyneczka katoptryczna*, *światło słoneczne* oraz S + S_{Instr} (1 JZ): *linija z dyjoptrami*. Nazwy trójelementowe również są tworzone według dwóch modeli: S + Adj + Adj (1 JZ: *perspektywa katoptryczno-dyjoptryczna*) oraz S + S_{Gen} + Adj (2 JZ: *promień rzeczy widomej*, *radyjacyja rzeczy widomej*).

Nieliczne w badanym materiale są derywaty morfologiczne (5 JZ; 8,5%), np.: *katoptryk*, *nadłamanie*, *rzucanie*. Również niezbyt liczną grupę tworzą derywaty semantyczne (6 JZ; 10%), np.: *łamać się*, *promień*, *rzucać*, *światło.*

Dla 32 analizowanych leksemów (55% nazw z zakresu optyki), takich jak np.: *dyjoptryczny*, *dyjoptryk*, *dyjoptryka*, *infrakcyja*, *instrument dyjoptryczny*, *katoptryczny*, *katoptryk*, *katoptryka*, *obiekt widomy*, *perspektywa katoptryczno-dyjoptryczna*, *perspektywa podwojona*, *promień rzeczy widomej*, *radyjacyja rzeczy widomej*, *refleks*, *rzecz widoma*, *skrzyneczka katoptryczna*, *species widome*, *szkiełko okularne*, *szkło obiectivum*, *szkło okularne*, *szkło ustivum*, *szkło wypuklaste*, *zwierciadło płaskie*, *zwierciadło wydrążone / wydrożone* nie znaleziono poświadczeń w leksykonach rejestrujących polszczyznę pierwszej połowy XVIII wieku.

3. Leksyka kosmograficzna

Kosmografia była tą dziedziną wiedzy, która gromadziła ogólne, opisowe wiadomości z zakresu astronomii, geografii, geologii i meteorologii. Zagadnienia z zakresu kosmografii Bystrzonowski przedstawił głównie w dwu rozdziałach: w *Informacyi kosmograficznej* [1–73] oraz w *Informacyi elementarnej. O czterech elementach* [418–440], a ponadto w *Informacyi* i *Praktyce astronomicznej* [74–101; 102–109] oraz w *Informacyi* i *Praktyce geograficznej* [191–269; 270–296].

W pierwszym z rozdziałów, napisanym w formie scholastycznego traktatu, będącego komentarzem do Biblii, Bystrzonowski omawia zagadnienia dotyczące powstania i budowy wszechświata. Encyklopedysta trzyma się tu wizji nakreślonej przez Ptolemeusza w pracy *Almagest* i, z pewnymi modyfikacjami, przyjętej przez średniowieczny Kościół[93]. Według tego ujęcia wszechświat był zbudowany z koncentrycznych sfer. Zewnętrzną sferę stanowiło niebo boskie, zamieszkałe przez Boga, anioły i dusze zbawione. Poniżej znajdował się firmament, tj. niebo, na którym rozmieszczone były planety i gwiazdy. Jeszcze niższą sferę stanowiło niebo powietrzne, tj. atmosfera, zaś w centrum wszechświata umieszczona była nieruchoma kula ziemska. Pod warstwą ziemi, według opisu Bystrzonowskiego, znajdowały się lochy wypełnione ogniem, ukropem, wodami mineralnymi, zaś bezpośrednio pod tymi lochami była już otchłań piekielna, która składała się z kilku sfer wyższych i niższych. Najwyższą, zewnętrzną sferę stanowiła otchłań przeznaczona dla patriarchów i proroków starozakonnych, żyjących przed przyjściem Chrystusa. Wewnątrz niej umiejscowiony był czyściec, jeszcze niżej znajdowała się sfera przeznaczona dla dzieci nieochrzczonych, które pomarły w grzechu pierworodnym. Najgłębszą, centralną sferę stanowiło piekło zarezerwowane dla potępieńców[94].

---

[93] O wizji świata przyjętej w średniowieczu patrz np.: P. Böhner, E. Gilson, *Historia filozofii chrześcijańskiej. Od Justyna do Mikołaja Kuzańczyka*, przeł. S. Stomma, Warszawa 1962, s. 305–308; T. Bieńkowski, *Wiedza przyrodnicza w Polsce XVI*, Wrocław 1985, s. 9–20. O poglądach na temat miejsca piekła i nieba we wszechświecie oraz o ewolucji tych poglądów na przestrzeni wieków patrz np.: G. Minois, *Historia piekła*, przeł. A. Dębska, Warszawa 1996; A.K. Turner, *Historia piekła*, przeł. J. Jarniewicz, Gdańsk 1996; J. Delumeau, *Historia raju. Ogród rozkoszy*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1996.

[94] Dokładniej o wizji piekła i nieba przedstawionej w *Informacyi* pisałam w: A. Szczaus, *Językowy obraz nieba i piekła w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego (1749)*, w: *Język doświadczenia religijnego*, t. I, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Szczecin 2008, s. 123–135.

Budulcem wszechświata, zgodnie z teorią Empedoklesa, były cztery żywioły, w encyklopedii Bystrzonowskiego nazywane elementami, tj. *ziemia*, *powietrze*, *ogień* i *woda*. Czterem żywiołom odpowiadały cztery jakości, tzw. *kwalitatywy* pierwszego rzędu: *suchość*, *ciepło*, *wilgoć* i *zimno* oraz *kwalitatywy* drugiego rzędu: *miękkość*, *twardość*, *tłustość* i *sapor* 'smak'. Żywioły układały się zgodnie ze swoją naturą w określonych sferach: na samym dole zbierała się stała i ciężka ziemia, którą otaczała lżejsza woda, powyżej znajdowało się powietrze, jeszcze wyżej był czysty ogień. Z każdym z żywiołów związane były określone zjawiska, zwane *meteorami*.

Opisując kosmos, Bystrzonowski odwoływał się do różnych tekstów: podstawę stanowił oczywiście przekaz biblijny, i to właśnie Biblia jest w tej części encyklopedii cytowana najczęściej. Należy przy tym podkreślić, że o ile łacińskie teksty nurtu *scientia curiosa* Bystrzonowski przywołuje w sposób dość ogólny (najczęściej podaje tylko nazwisko autora), o tyle przytoczenia biblijne dokładnie lokalizuje, podając tytuł księgi oraz numer rozdziału, z którego pochodzi cytat[95], np.:

„Dnia pierwſego dzieło wſzechmocności Boſkiey było: Niebo y ziemia, woda, powietrze, ogień, światło y Aniołowie. Co ſię tycze Nieba? iego ſtworzenie wyrażone temi ſłowy *Gen*.: 1. *Na początku ſtworzył BOG Niebo*. Przez ktore nie ma ſię rozumieć Niebo gwiazd y Planet, to ieſt firmament, bo to niebo dopiero drugiego dnia ſtworzone. Ani też niebo powietrzne, ktore ieſt między firmamentem y ziemią, iako poślednich dni ſporządzone. Ale ſię rozumie Niebo Empireyſkie, mieyſce Maieſtatu Boſkiego" [2]; „Niebo Empireyſkie ieſt mieyſcem Maieſtatu Boſkiego. Co ſam BOG twierdzi u Izaiaſza *cap*: 66. *Niebo Stolicą mi ieſt, a ziemia podnóżkiem nog moich*" [2].

Na prezentowany w *Informacyi* obraz wszechświata istotny wpływ wywarły, oprócz Biblii, prace Ojców i Doktorów Kościoła oraz teksty myślicieli starożytnych i średniowiecznych, takich jak np.: św. Tomasz z Akwinu, św. Hieronim, św. Ambroży, św. Anzelm, św. Beda Venerabilis, św. Augustyn, św. Bazyli, Hugon od św. Wiktora, papież Grzegorz Wielki, Awicenna, Ptolemeusz, Arystoteles, Sokrates, Plutarch, Arystarch, Heraklides i inni. W wypadku odwołań do tekstów teologicznych również możemy obserwować dokładną lokalizację przytoczeń. Tak np. Bystrzonowski opisuje piekło, które traktuje jako jedną ze sfer wszechświata:

„Przy centrum ziemi pierwſzego zaraz dnia ſtworzenia świata, wſzechmocna ſprawiedliwość Boſka oſadziła piekło, y ogniem napełniła tę otchłąń piekielną: iako ſię rzekło w Informacyi Coſmograficzney w liczbie XIV. Y wnoſi ſię z rożnych textow Piſma S. ktore nazywa mieyſce potępieńcow: *głębokośćią*, *przepaścią*, *otchłanią*. (...) Że zaś toż mieyſce piekielne ieſt ogniem prawdziwym materyalnym napełnione. Ta prawda wnoſi ſię (...) Z zgodnego zdania Doktorow SS. Auguſtyna, *lib*: 21. de

[95] Por. A. Szczaus, *Elementy dialogowości*..., Cz. II *Odsyłacze*..., s. 278–280.

Civ. *cap*. 10. *To piekło, ktore ieziorem ſiarczyſtym nazwane, materyalny ogień ieſt*. Grzegorz *lib*. 4. Dial: *cap*. 29. *Że ogień piekielny, ieſt materyalny, o tym bynaymniey niewątpię*. Hugona de S. Victore *lib*: 2. de Sacr: *cap*. 3. *Prawdziwie powagą Piſma S. y Katolickiey prawdy ztwierdza ſię świadectwem, iż prawdziwy materyalny ogień potępione duſze cierpią*." [194–195].

Bystrzonowski nie przywołuje natomiast żadnych tekstów polskojęzycznych ani też łacińskojęzycznych, ale opracowanych przez autorów polskich, mimo że np. kwestie dotyczące czterech żywiołów czy meteorologii skrótowo przybliżał polskim czytelnikom Jakub Kazimierz Haur w swoich pracach: *Ziemiańska generalna oekonomika* (wyd. 1679) oraz *Skład abo skarbiec* (wyd. 1693). Z kolei Wojciech Tylkowski poświęcił meteorologii obszerny, łacińskojęzyczny traktat *De meteoris seu meteorologia curiosa* (wyd. 1669).

Leksykę kosmograficzną wyekscerpowaną z *Informacyi* Bystrzonowskiego przedstawiam w następujących grupach: a) nazwy ogólne związane z budową i cechami wszechświata; b) nazwy sfer tworzących wszechświat[96]; c) nazwy meteorów ognistych; d) nazwy meteorów powietrznych; e) nazwy meteorów wodnych; f) nazwy zjawisk meteorologicznych.

3.1. Nazwy ogólne związane z budową i cechami wszechświata

atom (łc. *atomus* z gr.) 'najmniejsza albo niewielka cząsteczka materii' (3): „*Scyntyllacya* zaś gwiazd, to ieſt drżenie światła y migotanie w oku ludzkim, pochodzi to z ſubtelnych proſzkow, atomow po atmosferze rozpierzchłych y unoſzących ſię, przez ktore przebiiaiąc ſię gwiazdowe światło, miga ſię." [95]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Błażowski), L[97].

atomik 'najmniejsza, niepodzielna cząstka materii' (1): „naydrobnieyſze atomiki, gołemu nie widome oku, [szkła] odkrywaią." [472]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

ciepło 'umiarkowana temperatura jako jedna z cech substancji' (11): „ſą 4. kwalitatywy pierwſze: ciepło, zimno, ſuchość, y wilgoć." [418]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[96] Część z tych nazw to jednocześnie słownictwo astronomiczne.

[97] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia wyrazu *atom* w polszczyźnie pochodzą dopiero z pierwszej połowy XIX w.

element (łc. *elementum*) ‘podstawowy składnik (ogień, woda, ziemia lub powietrze) wszystkich substancji; żywioł’ (43): „Przez Elementa Fizycy rozumieią te zupełne materyalne ſubſtancye ktore mixturę czyniąc, w innych materyalnych ſtworzeniach ſię znayduią, y w nie przez Alchimią lub innym ſpoſobem rezolwuią.” [418]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

humor (łc. *humor*) ‘wilgoć, ciecz, płyn, sok’ (26): „[xiężyc] ieſt pełny humorow y zimnych exhalacyi.” [80]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kolor (łc. *color*) ‘barwa’ (18): „Kolor ieſt kwalitatywa oku do widzenia rzeczy ſłużąca przy kooperacyi światła.” [430]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kosmograficzny (p.łc. *cosmographicus* z gr.) ‘dotyczący wszechświata, kosmosu’ (1): „Informacya cosmograficzna o sferze świata.” [1]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

kosmografija (p.łc. *cosmographia* z gr. *kósmos* ‘świat, wszechświat’ + gr. *grapheín* ‘pisać’) ‘zbiór ogólnych, opisowych wiadomości z zakresu astronomii, geografii, geologii i meteorologii’ (1): „odſyłam Czytelnika do moiey *Coſmografii*.” [466]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Piekarski).

kwalitatywa (p.łc. *qualitativa*) ‘podstawowa, istotna cecha substancji’ (15): „Drugiey dywizyi kwalitatywy ſię znayduią, ktore pochodzą z kommixtyi pierwſzych accydenſow. A te ſię rachuią: miękkość, twardość, tłuſtość, ſapor, zapach.” [423]; not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski)[98], brak: Kn, T, L.

meteora (łc. *meteōra* z gr. *metéora* ‘zjawiska atmosferyczne’) ‘wszelkie zjawiska i procesy związane z czterema żywiołami (powietrzem, ogniem, ziemią i wodą) zachodzące w atmosferze oraz na powierzchni ziemi’ (9): „Z tych exhalacyi y waporow (...) zaczęły ſię rodzić mgły, chmury, pioruny, wiatry, deſzcze, y wſzyſtkie inne meteora.” [17]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T[99].

miękkość ‘brak twardości jako jedna z cech substancji’ (2): „*Miękkość* partycypuie z wilgoći y ſuchośći; atoli więcey z pierwſzey a niżeli drugiey.” [423]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, in.zn.: L.

---

[98] Według SPXVII/XVIII pierwsze poświadczenia rzeczownika *kwalitatywa* w polszczyźnie pochodzą z 1743 r., a więc z pierwszego wydania *Informacyi*.

[99] ESJPB s.v. wyjaśnia, że pojęcie *meteorów* (z gr. *metéora* ‘zjawiska zachodzące nad powierzchnią ziemi’ od *metéoros* ‘wysoko wzniesiony, widziany ponad czymś’) jako zjawisk ‘zachodzących nad powierzchnią ziemi’ zostało zaczerpnięte z Platona. Według ustaleń J. Waniakowej wyraz w znaczeniu zgodnym z greckim źródłosłowem trafił do polszczyzny w XVII w., by dopiero w XIX w. wykształcić znaczenie astronomiczne (por. WTA, s. 110, 136). Rzeczownik *meteora* w encyklopedii Bystrzonowskiego (w *Informacyi* poświadczony tylko w liczbie mnogiej) wyraźnie nawiązuje do znaczenia etymologicznego.

ogień (kalka semantyczna łc. *ignis* ‘ogień’) ‘jeden z czterech żywiołów’ (70): „Elementow ſię liczy 4. ogień, powietrze, woda, y ziemia.” [418]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

powietrze (kalka semantyczna łc. *āēr* z gr.) ‘jeden z czterech żywiołów’ (134): „Co ſię tycze firmamentu? To niebo uformowane ieſt z elementu czyſtego powietrza.” [17]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

sapor (łc. *sapor*) ‘smak jako jedna z właściwości substancji’ (2): „Sapor także ſię redukuie do mixtury z pierwſzych kwalitatyw.” [423]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, brak: Kn.

suchość ‘brak wilgoci jako jedna z cech substancji’ (20): „ſą 4. kwalitatywy pierwſze: ciepło, zimno, ſuchość, y wilgoć.” [418]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

świat ‘kosmos’ (7): „centrum ziemi y całego świata, ieſt oraz centrum uciążania.” [192]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

światłość ‘cecha świata związana z elementem ognia’ (4): „Światłość ieſt kwalitatywa wynikaiąca z elementu ognia lub iakiego luminarza.” [248]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

tłustość ‘jedna z cech substancji’ (2): „Tłuſtość ma wilgoć z ſuchośćią pomiarkowaną, oraz gorącą, libką exhalacyą.” [423]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

twardość ‘brak elastyczności, sztywność jako jedna z cech substancji’ (2): „Twardość wſpak więcey partycypuie z ſuchośći niż wilgoći.” [423]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

wilgoć ‘duże nasycenie wodą jako jedna z cech substancji (30): „ſą 4. kwalitatywy pierwſze: ciepło, zimno, ſuchość, y wilgoć.” [418]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

woda (kalka semantyczna łc. *aqua*) ‘jeden z czterech żywiołów’ (140): „Elementow ſię liczy 4. ogień, powietrze, woda, y ziemia.” [418]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

zapach ‘woń jako jedna z cech substancji’ (3): „Zapach partycypuie z ſuchośći, lub wilgoći, y ciepła.” [423]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ziemia (kalka semantyczna łc. *terra*) ‘jeden z czterech żywiołów’ (41): „lubo powietrze nad ogień, nad powietrze woda, ziemia nad wodę uciąża bardziej. Zaczym ieden element w ſwoiey ſytuacyi nad drugi gorę braćby powinien; Przecięż ze wſzyſtkiemi rzeczami ſublunarynemi ſą te elementa pomięſzane.” [419]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

zimno ‘niska temperatura jako jedna z cech substancji’ (41): „Spoſob ukazuiący natężenie ciepła, lub zimna na powietrzu.” [422]; not.: SPXVII/XVIII (Ostroróg, Pasek), Kn, T, L.

3.2. Nazwy sfer tworzących wszechświat

aeryja (łc. *āēr* z gr.) ‘najniższa warstwa powietrza’ (20): „Powietrze na trzy części ſię dzieli: nayniżſzą aeryą, ktorą tchniemy.” [439]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Kircheim, Komoniecki), T, L.

aether (łc. *aethēr* z gr.) ‘trzecia, najwyższa warstwa powietrza’ (1): „Powietrze na trzy części ſię dzieli: (...) naywyżſzą *aether* nazwaną, rozciągaiącą ſię ku Xiężycowi.” [439]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

atmosfera (p.łc. *atmosphaera* z gr. *atmós* ‘para’ + łc. *sphaera* z gr. *sphaíra* ‘kula’)[100] ‘dwie niższe warstwy powietrza (aeryja i warstwa średnia) otaczające kulę ziemską do wysokości około 50 mil’ (32): „Powietrze na trzy części ſię dzieli: nayniżſzą aeryą, ktorą tchniemy: ſrzednią po ktorey chmury ſię unoſzą, y powietrza meteora rodzą: naywyżſzą aether nazwaną (...) dwie pierwſze kontygnacye powietrza, Atmoſferą zowią.” [439]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Duńczewski), L.

atmosfera ziemna ‘powłoka gazowa otaczająca Ziemię’ (1): „Co wſzyſtko [zmiany koloru słońca] pochodzi z rożnych kolorow atmoſfery ziemney, ktora rożney barwy humorami exhalacyami napełniona, promienie ſłoneczne podobnymże maluie kolorem.” [86]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[101].

cyrkuł (łc. *circulus*) ‘jedna ze sfer wokół Ziemi’ (4): „Empireyſkie Niebo właſności ieſt naſtępuiących. Pierwſzey, że ieſt oſtatnim cyrkułem do centrum ziemi.” [2–3]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Piekarski), in.zn.: T, L.

czyściec (st.czes. *čistec*, jako kalka semantyczna łc. *purgatorium*) ‘sferyczna, wewnętrzna część Ziemi powyżej otchłani, w której przebywają dusze oczekujące na zbawienie’ (8): „Wyżey nad otchłań dzieci w grzechu pierworodnym zmar-

[100] SWOS s.v. wskazuje język francuski jako bezpośrednie źródło zapożyczenia wyrazu *atmosfera*. Bardziej prawdopodobne jest tu jednak źródło łacińskie (por. WTA, s. 112, SWOK-Sz s.v.).

[101] WTA s.v. notuje synonimiczne zestawienia: *atmosfera ziemi* (J. Bohomolec), *atmosfera ziemska* (R. Merecki).

łych wzbiiaiąc ſię imaginatywą, naſtępuie Czyściec, to ieſt to mieyſce sferyczne (...) w ktorym duſze ſprawiedliwych (...) wypłacaią ſię ſprawiedliwości Boſkiey." [199]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

empir (łc. [*caelum* 'niebo'] *empyreum* z gr. *émpyros* 'ognisty')[102] 'najbardziej odległa od Ziemi sfera niebieska, uważana za miejsce pobytu Boga i dusz zbawionych; niebo ogniste' (1): „ciemności były nad całą przepaścią, między Empirem, y ziemią." [8]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

empireum (łc. [*caelum* 'niebo'] *empyreum* z gr. *émpyros* 'ognisty') 'najbardziej odległa od Ziemi sfera niebieska, uważana za miejsce pobytu Boga i dusz zbawionych; niebo ogniste' (1): „obſzerność Empyreum byłaby tylko 12. tyſięcy ſtai, wyſokość tylko łokci 144." [3]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Drobiszewski, Bystrzonowski).

firmament (łc. *firmāmentum*) 'ruchoma, obracająca się wokół Ziemi sfera, na której osadzone są gwiazdy i planety' (56): „Dnia drugiego dzieło Wſzechmocności Boſkiey było (...) uſtanowienie firmamentu, to ieſt nieba, na ktorym oſadzone widziemy gwiazdy." [16]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

niebiosa 'pozorne błękitne sklepienie nad ziemią, firmament' (13): „Wiedzieć trzeba, że przez sferę świata rozumie ſię cała Machina, zamykaiąca w ſobie Niebioſa y ziemię, y cokolwiek ieſt ſtworzonego na Niebie y ziemi, było, y będzie." [1]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

niebo

1. 'pozorne błękitne sklepienie nad ziemią, firmament' (72): „czym dalſze y wſpanialſze ieſt Niebo od ziemi, tym wiadomość o niebie y iego luminarzach bardziey wywyżſza rozum ludzki." [74]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.
2. 'najdalsza od ziemi sfera niebieska uważana za miejsce pobytu Boga i dusz zbawionych; empir, niebo ogniste' (14): „Co ſię tycze Nieba? Iego ſtworzenie wyrażone temi ſłowy *Gen*. 1. *Na początku BOG ſtworzył Niebo*. Przez ktore nie ma ſię rozumieć Niebo gwiazd y Planet, to ieſt firmament, bo to niebo dopiero drugiego dnia ſtworzone. Ani też niebo powietrzne, ktore ieſt między firmamentem y ziemią, iako poślednich dni ſporządzone. Ale ſię rozumie Niebo Empireyſkie, mieyſce Maieſtatu Boſkiego." [2]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

[102] Najwyższa sfera niebios była opisywana jako sfera napełniona ogniem i światłością, stąd nazwy: *empir*, *empireum*, *niebo empirejskie* nawiązujące do gr. *émpyros* 'ognisty' (por. SMiTK s.v.).

niebo astronomiczne ‘najwyższa warstwa powietrza, po której przemieszczają się gwiazdy i planety’ (1): „[Sfera] Armilarna: ktora z ſamych cyrkułow złożona Niebieſkich, oraz Niebo Aſtronomiczne y Ziemię reprezentuie.” [270–271]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Hube).

niebo empirejskie (kalka łc. *caelum empyreum*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo’, łc. *empyreum* z gr. *émpyros* ‘ognisty’) ‘niebo ogniste, najbardziej oddalona od Ziemi sfera niebieska uważana za miejsce pobytu Boga i dusz zbawionych’ (24): „BOG razem z ſtworzonym niebem Empireyſkim y ziemią, ſtworzył ſłońce y xiężyc y obroty niebieſkie.” [13]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Przybylski), Chmielowski.

niebo firmamentowe (kalka łc. *caelum firmāmentī*) ‘ruchoma, obracająca się wokół Ziemi sfera, na której osadzone są gwiazdy i planety’ (2): „Same niebo firmamentowe y gwiazdy na nim oſadzone, także Planety według właſney ſobie koordynacyi objectum będą teraźnieyſzey Informacyi” [74]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

niebo firmamentu (kalka łc. *caelum firmāmentī*) ‘ruchoma, obracająca się wokół Ziemi sfera, na której osadzone są gwiazdy i planety’ (1): „nieba firmamentu y powietrza rożnym podlegaią alteracyom; generacyi komet, gwiazd nowych, ſublunarnych meteorow.” [3]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

niebo gwiazdowe (kalka łc. *caelum stēllāre*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo’, łc. *stēllāre* ‘gwiazdowe’) ‘najwyższa warstwa powietrza, po której przemieszczają się gwiazdy i planety’ (20): „Z elementu zaś powietrza, o ktorym rzekło ſię w liczbie XIII. [Bog] uformował firmament, to ieſt niebo gwiazdowe.” [16]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (b.cyt.), K (Bystrzonowski)[103].

niebo kryształowe (kalka łc. *caelum crystallinum*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo’, łc. *crystallinum* ‘kryształowe’) ‘przezroczysta, kryształowa sfera otaczająca Ziemię’ (2): „Te wody nadfirmamentowe zowią ſię niebem kryſztałowym dla ſwoiego klaru y przezroczyſtośći.” [16]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski, WTA (Łaszcz).

niebo planetne (kalka łc. *caelum planētārum*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo‘, p.łc. *planēta* ‘wędrująca [gwiazda]’) ‘sfera, po której przesuwają się planety’ (2): „[Jowisz] obrotu ſwego centrum ma ſłońce, albo bliſki ſłońcu punkt nieba planetnego.” [91]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

---

[103] K rejestruje synonim: *niebo gwiaździste* (Chmielowski), zaś WTA s.v. *niebo gwiazdarskie* (Łaszcz).

niebo planetowe (kalka łc. *caelum planētārum*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo’, p.łc. *planēta* ‘wędrująca [gwiazda]’) ‘sfera, po której przesuwają się planety’ (2): „co ſię tycze Nieba? To nie tylko Empireyſkie iako wiecznego Dziedzictwa błogosławione mieyſce trwać na wieki będzie, ale y niebo wſzyſtkie tak gwiazdowe yako y Planetowe.” [72]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

niebo powietrza (kalka łc. *caelum aetherum*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo’, łc. *aether* ‘powietrze’) ‘dwie niższe warstwy powietrza (aeryja i warstwa średnia) otaczające kulę ziemską do wysokości około 50 mil’ (1): „nieba firmamentu y powietrza rożnym podlegaią alteracyom; generacyi komet, gwiazd nowych, ſublunarnych meteorow.” [3]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

niebo powietrzne (kalka łc. *caelum aetherum*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo’, łc. *aether* ‘powietrze’) ‘dwie niższe warstwy powietrza (aeryja i warstwa średnia) otaczające kulę ziemską do wysokości około 50 mil’ (4): „niebo powietrzne, ktore ieſt między firmamentem y ziemią.” [2]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

niebo wodniste (łc. *caelum aquōsum*, gdzie łc. *caelum* ‘niebo’, łc. *aquōsum* ‘wodniste’)[104] ‘przezroczysta, kryształowa sfera otaczająca Ziemię’ (3): „firmament ieſt okrągły, to dla akkomodacyi tak Niebu Empireyſkiemu, niebu wodniſtemu, iako y ziemi, sferycznych figur.” [17]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

otchłań (kalka semantyczna łc. *abyssus* z gr. *abyssus* od *á-byssos* ‘bezdenny’) ‘wewnętrzna część Ziemi, miejsce pobytu dusz zmarłych’ (5): „Od centrum ziemi y taraſu piekielnego przy nim oſadzonego (...) według wielu Oycow SS. zdania ieſt otchłań, w ktorey ſą duſze tych wſzyſtkich dzieci, ktore (...) w grzechu pierworodnym pomarły.” [196]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

piekło (st.czes. *peklo*) ‘znajdujące się w centrum Ziemi miejsce pobytu dusz potępionych’ (13): „Przy centrum ziemi (...) wſzechmocna ſprawiedliwość Boſka oſadziła piekło.” [194]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

powietrze nadziemne ‘dwie niższe warstwy powietrza (aeryja i warstwa średnia) otaczające kulę ziemską do wysokości około 50 mil’ (1): „W tym ſamym dniu doſkonalić ſię zaczęła Atmoſfera, to ieſt powietrze nadziemne.” [17]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

primum mobile (łc. *primum mōbile* ‘pierwszy ruch’) ‘dodana do systemu Ptolemeusza najdalsza sfera niebios, wprawiająca w ruch pozostałe sfery’ (4): „władzą

[104] W tekstach łacińskich synonimicznie występuje też zestawienie: *caelum aquem*.

y impetem naywyżſzego nieba, ktore *primum mobile* nazywaią, iako wſzelkie gwiazdy, y planety, tak y Xiężyc od wſchodu ku zachodowi czyni rewolucyą." [78]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

raj 'niebo empirejskie, siedziba Boga i dusz zabawionych' (1): „przez Ray Boſki (...) inne mieyſce rozumieć ſię nie może, ponieważ żadnego innego nieba oprocz Empireyſkiego, na ten czas ieſzcze ſtworzonego nie było." [9]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

sfera nieba gwiazdowego 'jedna ze sfer wokół Ziemi, na której umieszczone są gwiazdy stałe' (2): „[geografowie] przez rożne cyrkuły, linie, y punkta wydzielaią całą sferę ziemi, iako y Aſtronomowie całą sferę Nieba gwiazdowego." [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

sfera niebieska (kalka łc. *sphaera caelestis*, gdzie *caelestis* 'niebieska') 'pozorne sklepienie nad Ziemią; firmament, niebo' (2): „[słońce] promieniem go [horyzont] ſwoim oświeca, y połowę sfery niebieſkiey temuż horyzontowi ſłużącey." [14]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (W. Potocki, Ostroróg).

sfera świata (kalka łc. *sphaera mundi*, gdzie *mundus* 'świat, wszechświat') 'kosmos, wszechświat' (2): „przez sferę świata rozumie ſię cała Machina, zamykaiąca w ſobie Niebioſa y ziemię, y cokolwiek ieſt ſtworzonego na Niebie y ziemi." [1]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski).

sfera Ziemi (kalka łc. *sphaera terrae*, gdzie *terra* 'Ziemia') 'kula ziemska, glob' (13): „Geografowie aby całą sferę ziemi doſkonale opiſali, na mappach y okrągach Geograficznych należycie okryślili." [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

sfera ziemna (kalka łc. *sphaera terrestris*, gdzie *terrestris* 'ziemska') 'kula ziemska, glob' (8): „ſtworzywſzy ziemię Bog, punkt w poſrzod świata całego, naznaczył iey za centrum, do ktoregoby wſzyſtkie części sfery ziemney y atmoſfery, według proporcyi ciężaru naturalnie, iako do centrum ſwego ciągnęły." [94]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

trzecie niebo (kalka łc. *tertium caelum*, gdzie *tertium* 'trzecie', *caelum* 'niebo')[105] 'najbardziej odległa od Ziemi sfera niebieska uważana za miejsce pobytu Boga i dusz zbawionych; empireum' (1): „piękność tego trzeciego Nieba tak udelektowała w zachwyceniu Pawła, iż inaczey wyrazić iey niemogł, tylko temi ſłowy: *Iż ani oko widziało, ani ucho ſłyſzało, ani w ſercu ludzkim pomieśćić ſię może, co BOG w tym Niebie zgotował*." [3]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[105] Określenie to wywodzi się z Drugiego Listu św. Pawła do Koryntian (2 Kor 12, 2–4). Leksykony nie rejestrują rodzimego zestawienia *trzecie niebo*, jednak był on upowszechniony w polszczyźnie dzięki przekładowi Biblii Jakuba Wujka.

3.3. Nazwy meteorów ognistych[106]

błyskawica ‘zjawisko świetlne towarzyszące wyładowaniom atmosferycznym, uważane za jeden z typów ognia zapalającego się w chmurach lub ponad nimi’ (7): „Szoſty ogień ieſt *błyſkawica*: ieſt exhalacya albo wyżey chmury, albo w ſamey chmurze (...) zapalona.” [436]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

fatuus (łc. [*ignis* ‘ogień’] *fatuus* ‘głupi, nierozumny’) ‘tzw. błędny ognik (dziś uważany za efekt samozapłonu metanu)’ (1): „Pierwſzy ogień nazwany *fatuus*: ieſt exhalacya tłuſta, gorąca, zapalona po ziemi biegaiąca, ten ogień zda ſię albo uciekać, albo gonić człowieka. (...) Zwyczaynie ſię pokazuie na mieyſcach bagniſtych, po cmentarzach, przy Figurach, y ſzubienicach.” [435]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

gwiazda lecąca (kalka łc. *stella cadens*, gdzie *stella* ‘gwiazda’, *cadens* part. praes. od *cadere* ‘spadać, padać’) ‘jeden z meteorów ognistych poruszających się po niebie, przypominający kształtem gwiazdę’ (1): „*Gwiazda lecąca*: ktora przy wypogodzonym niebie w nocy częſtokroć ſię wydaie, ukazuiąc, że niby gwiazda z Nieba na doł, albo na bok leci. Jeſt zaś exhalacya ziemna tłuſta, na naywyżſzy kray aeryi wynieſiona y zapalona.” [436]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski.

gwiazda spadająca (kalka łc. *stella cadens*, gdzie *cadens* part. praes. od *cadere* ‘spadać, padać’) ‘jeden z meteorów ognistych poruszających się po niebie, przypominający kształtem gwiazdę’ (1): „Te exhalacye ogniſte (...) iakie ſą błyſkawice, pioruny, latawce, gwiazdy ſpadaiące, nie ſą komety.” [100]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, WTA (Kramsztyk, K. Hertz).

Helena (łc. *Helena*) ‘wyładowanie elektryczne uważane za jeden z typów ognia pojawiającego się na masztach i żaglach okrętów w postaci pojedynczej wiązki iskier, a zwiastującego burzę; ogień św. Elma’ (2): „Trzeci ogień ieſt nazwany *Caſtor y pollux*, albo *Helena*: ſą exhalacye morſkie, z kommocyi fluktow, powietrza, lub zimna antyperyſtatycznie zapalone na dowolnym kraiu aeryi, po okręcie, maſzcie, żaglach biegaiące.” [436]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: L, K.

Kastor i Polluks (łc. *Castor et Pollux*) ‘wyładowanie elektryczne uważane za jeden z typów ognia pojawiającego się na masztach i żaglach okrętów w postaci podwójnej wiązki iskier, a zwiastującego pogodę; ogień św. Elma’ (2): „Gdy ieſt

[106] O *meteorach ognistych* por. SMiTK s.v. *ogień*.

podwoyna ta exhalacya zowie ſię *Caſtor y Pollux*: y bywa znakiem uciſzenia morza y ſzczęśliwey żeglugi. Gdy zaś poiedyncza: zowie ſię *Helena*: y bywa znakiem naſtępuiącey nawałności." [436]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[107].

kolumna (łc. *columna* 'jako zjawisko przyrodnicze: słup ognia')[108] 'jeden z meteorów ognistych, pojawiający się na niebie i przypominający kształtem kolumnę' (1): „Piąty ogień ieſt, *ſmok lecący*: poſpolicie nazwany *Latawiec*: albo *koza ſkacząca*: albo *kolumna*: albo *miecz*: albo *koſa*: albo *mietła*, &c. Y ieſt exhalacya ogniſta zapalona na powietrzu do tey, lub owey rzeczy figurą ſwoią podobna." [436]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kosa (kalka semantyczna łc. *falx* 'zagięte narzędzie przeznaczone do ścinania, sierp, kosa') 'jeden z meteorów ognistych, pojawiający się na niebie i przypominający kształtem kosę' (1): „Piąty ogień ieſt, *ſmok lecący*: poſpolicie nazwany *Latawiec*: albo *koza ſkacząca*: albo *kolumna*: albo *miecz*: albo *koſa*: albo *mietła*, &c. Y ieſt exhalacya ogniſta zapalona na powietrzu do tey, lub owey rzeczy figurą ſwoią podobna." [436]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

koza skacząca (kalka łc. *capra saltans*, gdzie *capra* 'koza', *saltans* part. praes. od *saltāre* 'tańczyć') 'jeden z meteorów ognistych, pojawiający się na niebie i przypominający kształtem skaczącą kozę' (1): „Piąty ogień ieſt, *ſmok lecący*: poſpolicie nazwany *Latawiec*: albo *koza ſkacząca*: albo *kolumna*: albo *miecz*: albo *koſa*: albo *mietła*, &c. Y ieſt exhalacya ogniſta zapalona na powietrzu do tey, lub owey rzeczy figurą ſwoią podobna." [436]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

latawiec (kalka semantyczna łc. *volāns* 'istota latająca', właściwie part. praes. od *volare* 'lecieć') 'jeden z meteorów ognistych, pojawiający się na niebie i przypominający kształtem różne obiekty (kolumnę, smoka, miotłę itp.)' (2): „Piąty ogień ieſt, *ſmok lecący*: poſpolicie nazwany *Latawiec*: albo *koza ſkacząca*: albo *kolumna*: albo *miecz*: albo *koſa*: albo *mietła*, &c. Y ieſt exhalacya ogniſta zapalona na powietrzu do tey, lub owey rzeczy figurą ſwoią podobna." [436]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), Chmielowski, in.zn.: Kn, T, L.

lambens (łc. [*ignis* 'ogień'] *lambens*, gdzie *lambens* part. praes. od *lambere* 'muskać, lekko dotykać') 'jeden z typów ognia, pojawiający się w postaci iskier na włosach lub skórze ludzkiej i sierści zwierząt' (1): „Drugi ogień nazwany *lambens*: ieſt exhacya libka, tłuſta, z gorącego temperamentu, y potu czyli zwierząt, czyli

[107] K s.v. *fluks* rejestruje synonimiczne zestawienie: *Kastor z Polluksem* (W. Potocki).

[108] W tekstach łacińskich synonimicznie występuje również rzeczownik *trabs* 'właściwie belka', 'niezwykłe zjawisko niebieskie, rodzaj komety' – mielibyśmy wówczas do czynienia z kalką semantyczną.

człowieka pochodząca, na ſierści y włosach ſię paląca.” [435]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

meteora ogniste (kalka łc. *meteōra igniti*, gdzie *igniti* ‘ogniste’)[109] ‘zachodzące w atmosferze wszelkie zjawiska i procesy związane z wydzielaniem światła’ (1): „Do elementu ognia redukuią ſię wſzelkie meteora ogniſte.” [435]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

miecz (kalka semantyczna łc. *gladius* ‘miecz’) ‘jeden z meteorów ognistych, pojawiający się na niebie i przypominający kształtem miecz’ (1): „Piąty ogień ieſt, *ſmok lecący*: poſpolicie nazwany *Latawiec*: albo *koza ſkacząca*: albo *kolumna*: albo *miecz*: albo *koſa*: albo *mietła*, &c. Y ieſt exhalacya ogniſta zapalona na powietrzu do tey, lub owey rzeczy figurą ſwoią podobna.” [436]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mietła (kalka semantyczna łc. *scōpa* ‘właściwie pęk, wiązka; meton. miotła’) ‘jeden z meteorów ognistych, pojawiający się na niebie w postaci wiązki płomieni’ (1): „Piąty ogień ieſt, *ſmok lecący*: poſpolicie nazwany *Latawiec*: albo *koza ſkacząca*: albo *kolumna*: albo *miecz*: albo *koſa*: albo *mietła*, &c. Y ieſt exhalacya ogniſta zapalona na powietrzu do tey, lub owey rzeczy figurą ſwoią podobna.” [436]; not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L.

piorun ‘gwałtowne wyładowanie atmosferyczne’ (19): „piorun ieſt to exhalacya ziemna ſiarczyſta, ſaletrzyſta, gorąca y ſucha, ſłońca promieniem w gorę wyciągniona, y z piekła, od tegoż ſłońca albo powietrza gorącego zapalona, ktora gdy na chmurę wodniſtą napadnie, grzmot w niey ſprawuie.” [154]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

smok lecący (kalka łc. *draco volans*, gdzie *draco* ‘smok’, *volans* part. praes. od *volare* ‘lecieć’) ‘jeden z meteorów ognistych, pojawiający się na niebie i przypominający kształtem smoka’ (1): „Piąty ogień ieſt, *ſmok lecący*: poſpolicie nazwany *Latawiec*: albo *koza ſkacząca*: albo *kolumna*: albo *miecz*: albo *koſa*: albo *mietła*, &c. Y ieſt exhalacya ogniſta zapalona na powietrzu do tey, lub owey rzeczy figurą ſwoią podobna.” [436]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

3.4. Nazwy meteorów powietrznych

chalan (łc. *halōs* ‘krąg dookoła Słońca lub Księżyca’ z gr. *hálos* ‘tarcza Słońca lub Księżyca’) ‘barwne pierścienie widoczne wokół Słońca, Księżyca lub gwiazdy,

[109] W tekstach łacińskich obecne też zestawienie: *meteora ignea*.

będące efektem załamania światła, uważane za jeden z meteorów powietrznych, zapowiadających deszcz lub śnieg; korona, halo' (1): „*Korona Chalan* (sic!) z Grecka, albo opuſzka około Xiężyca, Słońca, lub innego luminarza: w rzeczy ſą humory, przez ktore przeglądaiąc luminarz, widzi ſię iak w promieniach. Lecie ieſt znakiem deſzczu, zimie śniegu." [440]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[110].

korona (łc. *corōna*) 'barwne pierścienie widoczne wokół Słońca, Księżyca lub gwiazdy, będące efektem załamania światła, uważane za jeden z meteorów powietrznych, zapowiadających deszcz lub śnieg; halo' (2): „*Korona Chalan* (sic!) z Grecka, albo opuſzka około Xiężyca, Słońca, lub innego luminarza: w rzeczy ſą humory, przez ktore przeglądaiąc luminarz, widzi ſię iak w promieniach. Lecie ieſt znakiem deſzczu, zimie śniegu." [440]; brak: Kn, not.: Chmielowski, in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L, WTA.

meteora powietrza (kalka łc. *meteōra āēris*, gdzie *āēr* 'powietrze') 'zachodzące w atmosferze wszelkie zjawiska i procesy związane z ruchem powietrza oraz załamaniem się i odbijaniem światła (wiatr, tęcza, halo)' (1): „Powietrze na trzy części ſię dzieli: nayniżſzą aeryą, ktorą tchniemy: ſrzednią po ktorey chmury ſię unoſzą, y powietrza meteora rodzą: naywyżſzą aether nazwaną, rozciągaiącą ſię ku Xiężycowi." [439]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

meteora powietrzne (kalka łc. *meteōra aethēra*, gdzie *aethēra* 'powietrzne') 'zachodzące w atmosferze zjawiska i procesy związane z ruchem powietrza oraz załamaniem się i odbijaniem światła (wiatr, tęcza, halo)' (1): „Do elementu powietrza redukuią ſię meteora powietrzne." [439]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

opuszka 'barwne pierścienie widoczne wokół Słońca, Księżyca lub gwiazdy, będące efektem załamania światła, zapowiadające deszcz lub śnieg; halo' (2): „*Korona Chalan* (sic!) z Grecka, albo opuſzka około Xiężyca, Słońca, lub innego luminarza: w rzeczy ſą humory, przez ktore przeglądaiąc luminarz, widzi ſię iak w promieniach. Lecie ieſt znakiem deſzczu, zimie śniegu." [440]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: T, L.

parelia (łc. *parhelia* z gr. *pár* 'przy, obok' + gr. *hélios* 'słońce') 'jasne punkty widoczne wokół Słońca, powstające w efekcie załamania światła; pozorne Słońce' (2): „Trafia ſię że dwa albo trzy ſłońca ſię razem pokażą, ktora apparencya zowie ſię *parelia*. To pochodzi z reflexyi promieni ſłonecznych o chmury: iż chmury tak ſię przypadkiem adaptuią, iż mogą w ſobie reprezentować ſłońce."

[110] W innych tekstach osiemnastowiecznych (u Chmielowskiego oraz J. Bohomolca – por. WTA s.v.) występuje przyswojona postać wyrazu, tj. *halo.*

[87]; „*Parelia*: y ieſt wyobrażenie niby drugiego ſłońca w chmurze do tego ſpoſobney" [441]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K s.v. *meteor*, *Słońce* (*Merkuriusz Polski*, Żędzianowski).

tęcza 'barwny łuk na niebie, powstający w wyniku odbicia światła w chmurze' (3): „*Tęcza*: y ieſt arkus ukoloryzowany od słonecznych promieni przeciwnych chmurze, przez onychże rożną reflexyą." [440]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wiatr 'ruch powietrza' (74): „Pierwſzy [meteor powietrzny] ieſt *wiatr*: o ktorym lubo *Chipocrates*, *Seneca*, *Cardanus*, *&c*. ſądzą, iż w rzeczy, ieſt kommocya powietrza." [440]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

3.5. Nazwy meteorów wodnych

chmura 'skupisko pary wodnej unoszącej się w powietrzu' (46): „Do elementu wody redukuią ſię meteora wodne: Z ktorych pierwſza ieſt Chmura, bo ieſt obfitość waporow zgęſłych z exhalacyami zmięſzanych, na drugą kontygnacyą powietrza wynieſionych." [443]; not.: SPXVII/XVIII (Borzymowski), Kn, T, L.

cukier 'słodka substancja pozyskiwana z trzciny' (1): „Oſmy [meteor wodny] *cukier*: y ieſt ſłodki humor, z trzciny wyciśniony, na ſłońcu wyſuſzony, potym warzony, na oſtatek wylany y zatwardziały." [444]; not.: SPXVII/XVIII (Petrycy, Czerniecki), Kn, T, L.

deszcz 'opad atmosferyczny w postaci kropel wody' (52): „*Deſzcz*: ktory pochodzi z tąd, iż w chmurze rozgrzane humory y wapory, od exhalacyi gorących lipkich, y tłuſtych oddzielone (...), w kropliſtą ſię wodę figuruią, y według przemagaiącey ciężkośći lekkość powietrza, na ziemię ſpadaią." [443]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

deszcz kamienny (kalka łc. *pluvia lapidea*, gdzie *pluvia* 'deszcz', *lapidea* 'kamienna') 'deszcz aerolitów (meteorów kamiennych), powstałych wskutek naturalnego procesu kamienienia humorów, z których uprzednio odparowała woda' (1): „Roku 159. y 556. y 1510. kamienny deſzcz padał; iż z tych wod wyciągnione były humory, ktore z natury ſwoiey kamienieią." [443–444]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grad 'opad atmosferyczny w postaci niewielkich bryłek lodu' (10): „*grad* (...) ieſt ſpadaiący deſzcz, na powietrzu zimnem ściśniony y okrzepły." [444]; not.: SPXVII/XVIII (Poczobut-Odlanicki), Kn, T, L.

lód ‘zamarznięta woda’ (7): „*lod*: (...) ieſt woda z zimnemi exhalacyami z mięſzana, zimnem tęgim ściśniona.” [444]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L (Haur).

manna (łc. *manna* z gr.) ‘słodki sok wypływający z niektórych roślin południowych (kwiatów i ziół), zasychający pod wpływem działania powietrza’ (1): „*manna*: y ieſt ſubſtancyalnieyſzy humor ztężały od zimna z kwiatow y zioł wynikaiący, ktory dla tego zrana lecie zbieraią, poki ſłonecznym promieniem rozgrzany nie roztopnieie.” [444]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

meteora wodne (kalka łc. *meteōra aquea*) ‘wszelkie zjawiska i procesy związane z obecnością wody (pary wodnej) w atmosferze; hydrometeor’ (1): „Do elementu wody redukuią ſię meteora wodne.” [443]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Tylkowski, Bystrzonowski).

mgła ‘kropelki pary wodnej unoszące się nisko nad ziemią’ (5): „*Mgła*: ieſt wapor gęſty, naywięcey z mieyſc bagniſtych, wodniſtych wynikaiący; ktory dla ſwoiey ciężkości nad ziemią ſię wieſza na powietrzu.” [443]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

miód ‘według ówczesnej wiedzy: substancja wydzielana przez rośliny razem z woskiem i zbierana przez pszczoły’ (3): „*miod*: ieſt humor tłuſty, lipki, ſłodki, ktory kwiaty, zioła, liśćia na drzewie niby pot z ſiebie wydaią, a potym pſzczoły zbieraiąc y wodą rozrzedzaiąc w ulach w plaſtry wyrabiaią.” [444]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

rosa ‘drobne kropelki wody osadzające się na roślinach, gruncie itp.’ (2): „*roſa* y *ſzron*: y ieſt wapor nieco od ziemi podnieſiony, od zimney aeryi ściśniony, na ziemię ſpadaiący.” [444]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

szron ‘osad lodowy powstały w wyniku zamarzania mgły’ (2): „*roſa* y *ſzron*: y ieſt wapor nieco od ziemi podnieſiony, od zimney aeryi ściśniony, na ziemię ſpadaiący.” [444]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, Chmielowski.

śnieg ‘opad atmosferyczny złożony z kryształków lodu’ (21): „*śnieg*: ieſt wapor nieco z ziemną exhalacyą ſuchą z mięſzany, o powietrze rozbity, y zimnem ściśniony, na wyſokie gory naywięcey ſpada, y w lecie ſię konſerwuie, iż druga kontygnacya powietrza ieſt zimnieyſza.” [444]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wosk ‘substancja wydzielana przez rośliny razem z miodem i zbierana przez pszczoły’ (1): „Woſk ieſt także gumowaty humor, ktory z miodem oraz przez pory wychodzi.” [444]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

3.6. Nazwy zjawisk meteorologicznych

aura (łc. *aura* z gr.) ‘pogoda, powietrze’ (7): „W tym ſamym dniu doſkonalić ſię zaczęła Atmoſfera, (...) y ſpoſobić aurę dla odetchnięcia przyſzłego tak ludzi, iako y zwierząt.” [17]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Duńczewski, Chmielowski), L.

burza ‘zjawisko atmosferyczne, na które składają się obfite opady, silny wiatr, grzmoty i pioruny’ (7): „Prognoſtyki o burzach, błyſkawicach, grzmotach.” [154]; not.: SPXVII/XVIII (Twardowski, Starowolski), Kn, T, L.

grzmot ‘huk towarzyszący wyładowaniom atmosferycznym’ (16): „z błyſkawicą nie zawſze łączy ſię grzmot. Gdy exhalacya ieſt ſłaba bez grzmotu niknie. Gdy ieſt tęga, wre w chmurze. Iak rozpalony kamień w wodzie y grzmot ſprawuie; a lubo pierwey da ſię widzieć błyſkawica, a niżeli ſłyſzeć grzmot, atoli pierwey ſię zapala exhalacya, a niżeli grzmot ſprawuie.” [436]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

mróz ‘temperatura powietrza poniżej 0 stopni’ (11): „Na okazanie tęgości mrozu zimie, w ktorym graduſie będąc, ieden nad drugi ſię przeſadza: lub upału ſłonecznego lecie: z inwentowany ieſt inſtrument *Thermoſcopium* nazwany.” [422]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

nawałnica ‘gwałtowna burza’ (1); „wiatr pułnocny zimno y dżdże przydłużſze; albo śniegi: wiatr wſchodowy pogodę, południowy nawałnice y pioruny ſprowadza.” [153]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: L, K (Komoniecki), in.zn.: T.

nawałność ‘gwałtowna burza’ (1): „Jakie ſą ſtrony odmiany powietrza, dżdżu lub pogody, zimna albo ciepła, grzmotow, nawałności, wichrow, gradow, piorunow, śniegu &c.” [151]; not.: SPXVII/XVIII (Kn), Kn, T, L.

odmiana powietrza ‘zmiana pogody’ (3): „Rok ſłoneczny dzieli ſię na cztery części, w ktorych znaczna dzieie ſię powietrza odmiana. A te ſą: Wioſna, Lato, Jeſień, Zima.” [110]; brak: SPXVII/XVIII, L, not.: Kn, T, K (Tylkowski).

pogoda ‘słoneczna, ciepła pora’ (11): „Jakie ſą ſtrony odmiany powietrza, dżdżu lub pogody, zimna albo ciepła, grzmotow, nawałności, wichrow, gradow, piorunow, śniegu &c.” [151]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

przymrozek ‘lekki mróz, spadek temperatury poniżej 0 stopni’ (2): „tyle dni po S. Marku przymrozkow będzie.” [157]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

susza ‘długotrwały brak opadów atmosferycznych’ (3): „Gdy Saturn wſchodzi albo zachodzi z gwiazdą pierwſzey wielkości, Argonawy konſtellacyi południowey, iż oznacza ſuſzą.” [109]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

upał ‘gorąco, wysoka temperatura powietrza’ (4): „Na okazanie tęgości mrozu zimie, w ktorym graduſie będąc, ieden nad drugi ſię przeſadza: lub upału ſłonecznego lecie: z inwentowany ieſt inſtrument *Thermoſcopium* nazwany.” [422]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (T), T, L.

wicher ‘gwałtowny ruch powietrza, silny, porywisty wiatr’ (7): „Jakie ſą ſtrony odmiany powietrza, dżdżu lub pogody, zimna albo ciepła, grzmotow, nawałności, wichrow, gradow, piorunow, śniegu &c.” [151]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

zorza ‘zjawisko świetlne polegające na zmianie koloru nieba, występujące tuż przed zmrokiem i o świcie’ (1): „Znaki naſtępuiącey niepogody ſą: ſłońce y xiężyc blade (...) zorza czerwona, mgła w gorę idąca.” [444]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

* * *

Słownictwo kosmograficzne to w sumie 109 JZ, co stanowi 5% analizowanego słownictwa specjalistycznego. Są to nazwy ogólne związane z budową wszechświata i nazwy cech wszechświata (24 JZ), nazwy sfer tworzących wszechświat (34 JZ), nazwy meteorów ognistych (16 JZ), nazwy meteorów wodnych (14 JZ), nazwy meteorów powietrznych (8 JZ) i nazwy zjawisk meteorologicznych (13 JZ). Należy podkreślić, że część nazw sfer tworzących wszechświat miała jednocześnie znaczenie astronomiczne, np.: *niebo*, *niebo gwiazdowe*, *niebo kryształowe*, *niebo planetne*.

Redundancja w grupie słownictwa kosmograficznego (7 par i szeregów synonimicznych) mogła być pochodną synonimii słowotwórczej, stąd np. para: *niebo planetne – niebo planetowe*. W obu zestawieniach mamy człon przymiotnikowy utworzony od rzeczownika *planeta*, ale raz z sufiksem *-ny*, drugi raz z sufiksem *-owy*. Synonimia powstawała również w efekcie tworzenia nazw specjalistycznych różnymi metodami: drogą zapożyczania, drogą derywacji syntaktycznej, derywacji morfologicznej lub semantycznej. Na przykład w szeregu synonimów: *niebo empirejskie – raj – empir – empireum* mamy kalkę *niebo empirejskie*, derywat semantyczny *raj* oraz dwa zapożyczenia łacińskiego *empireum*: raz w postaci *empir* (forma z odrzuconą łc. końcówką *-um*), a drugi raz w postaci *empireum* (forma z utrzymaną

łc. końcówką *-um*). Na rozbudowanie synonimii dodatkowo miał tu zatem wpływ różny sposób przyswajania wyrazów zapożyczanych z łaciny[111].

Sposoby tworzenia leksyki kosmograficznej przedstawia tabela 7.

Tabela 7. Sposoby tworzenia leksyki kosmograficznej

Sposób tworzenia leksyki kosmograficznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw
Zapożyczanie	63	58,0
Derywacja syntaktyczna	5	4,5
Derywacja morfologiczna	11	10,0
Derywacja semantyczna	30	27,5
Razem	109	100,0

Zapożyczenia (63 JZ) stanowią ponad połowę, bo 58%, leksyki kosmograficznej. Wpływ poszczególnych języków na tę leksykę przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Źródła zapożyczania leksyki kosmograficznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent zapożyczeń
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	4	6
łaciński (zapożyczenia właściwe)	11	18
łaciński (kalki strukturalne)	24	38
łaciński (kalki semantyczne)	10	16
grecki przez medium łacińskie	12	19
czeski	2	3
Razem	63	100

Są tu cztery zapożyczenia cytatowe z łaciny, takie jak: *aether*, (*ignis*) *fatuus*, (*ignis*) *lambens*, *primum mobile*. Licznie reprezentowane są kalki strukturalne (24 JZ), np.: *meteora powietrzne* (łc. *meteōra aethēra*), *niebo gwiazdowe* (łc. *caelum stēllāre*), *niebo kryształowe* (łc. *caelum crystallinum*). Kalki semantyczne również są dość liczne (10 JZ), np.: nazwy żywiołów: *ogień* (łc. *ignis*), *powietrze* (łc. *āēr* z gr.), *woda* (łc. *aqua*), *ziemia* (łc. *terra*). W grupie zapożyczeń właściwych dominują grekolatynizmy (12 JZ), np.: *aeryja*, *atom*, *aura*, *empir*, *empireum* oraz latynizmy (11

[111] O różnych sposobach przyswajania zapożyczeń łc. na *-um* patrz: D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1975, s. 46–61.

JZ), np.: *atmosfera*, *cyrkuł*, *element*, *humor*, *kolor*, *korona*, *parelia*. Wyjątkowe są zaś zapożyczenia z języka czeskiego (2 JZ: *czyściec*, *piekło*).

Derywaty składniowe tworzą niewielką grupę (5 JZ; 4,5%), np.: *atmosfera ziemna*, *niebo astronomiczne*, *odmiana powietrza*, *powietrze nadziemne*. Są to zestawienia dwu- lub trójelementowe. Nazwy dwuwyrazowe budowane zgodnie z modelem S + Adj (3 JZ) to: *atmosfera ziemna*, *niebo astronomiczne*, *powietrze nadziemne*. Po jednym zestawieniu reprezentują modele S + S_{Gen}: *odmiana powietrza* oraz S + S_{Gen} + Adj: *sfera nieba gwiazdowego*. Szczegóły ilustruje tabela 9.

Tabela 9. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki kosmograficznej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	3	60
S + S_{Gen}	1	20
S + S_{Gen} + Adj	1	20
Razem	5	100

Drogą derywacji morfologicznej powstało 11 kolejnych nazw (10%), takich jak np.: *atomik*, *nawałnica*, *nawałność*, *przymrozek*, które nie tworzą jednak wyraźnych grup kategorialnych.

Dość licznie wśród nazw kosmograficznych są reprezentowane derywaty znaczeniowe (30 JZ; 27,5%). Są to przede wszystkim nazwy meteorologiczne, np.: *burza*, *chmura*, *deszcz*, *grad*, *grzmot*, *tęcza*, *wicher*, oraz nazwy tzw. meteorów, np.: *lód*, *mgła*, *miód*, *mróz*, *piorun*, *rosa*, *szron*, *śnieg*, *wosk*. Można przypuszczać, że neosemantyzacja tychże nazw dokonywała się pod wpływem języka łacińskiego. Problem wymagałby jednak pogłębionych badań konfrontatywnych.

Dla 19 nazw z zakresu kosmografii (17,5%) nie znaleziono poświadczeń w leksykonach polszczyzny pierwszej połowy XVIII wieku. Są to m.in.: *atmosfera ziemna*, *meteora ogniste*, *meteora powietrza*, *meteora powietrzne*, *niebo firmamentowe*, *niebo firmamentu*, *niebo planetne*, *niebo planetowe*, *niebo powietrza*, *niebo wodniste*, *powietrze nadziemne*, *sfera nieba gwiazdowego*, *sfera Ziemi*, *sfera ziemna*. Wydaje się jednak, że brak poświadczeń tychże nazw jest raczej efektem pomijania zestawień w słownikach, a nie ich braku w polszczyźnie w ogóle, gdyż przedstawiona przez Bystrzonowskiego wizja świata była ówcześnie szeroko rozpowszechniona, a wraz z nią zapewne też jej językowe ujęcie.

4. Leksyka astronomiczna

Astronomią interesowano się w Polsce już w średniowieczu. Początkowo biernie przejmowano wiadomości z tej dziedziny napływające z Zachodu, zaś od połowy XIII wieku obserwacje i badania astronomiczne prowadzono także w Polsce[112]. Pierwszym, znanym w Europie polskim astronomem działającym w XIII wieku był Witelon ze Śląska, którego praca pt. *Perspectiva*, wydana w Norymberdze w 1535 roku, była w późniejszych latach wielokrotnie wznawiana[113].

Bujny rozkwit astronomii w Polsce nastąpił w wieku XV, a wiązał się z rozwojem Akademii Krakowskiej oraz ufundowaniem na tej uczelni katedry astronomii i matematyki. Szczytowym osiągnięciem tego okresu była działalność Mikołaja Kopernika. Studia, które Kopernik rozpoczął w Krakowie, zaś kontynuował w Bolonii i Padwie, a następnie badania, które prowadził w Lidzbarku, Olsztynie i Fromborku, zaowocowały sformułowaniem teorii heliocentrycznej, przedstawionej w pracy *De revolutionibus orbium coelestium*, wydanej w Norymberdze w 1543 roku. Teoria Kopernika przyjmowana była w świecie nauki z dużymi oporami, a traktat *De revolutionibus* aż do początku XIX wieku figurował na indeksie ksiąg zakazanych[114].

W wieku XVI badania i obserwacje astronomiczne prowadzone na Akademii Krakowskiej zostały podporządkowane astrologii, konstruowaniu prognostyków oraz kalendarzy i taki stan rzeczy utrzymywał się aż do połowy XVIII wieku. Bardziej zaawansowane i nowatorskie badania astronomiczne prowadził w XVII wieku w Gdańsku Jan Heweliusz. Jednak nowe odkrycia i teorie płynące z Gdańska oraz z zachodu Europy nie spotkały się w ówczesnej Polsce z większym zainteresowaniem. Niemniej jednak okres ten jest niezwykle istotny dla kształtowania się polskiego słownictwa z zakresu astronomii: prace *stricte* naukowe (np. traktaty Heweliusza) były pisane po łacinie. Pierwszymi polskojęzycznymi tekstami astronomicznymi były właśnie prognostyki i kalendarze[115], a układaniem kalendarzy w pierwszej połowie XVIII wieku zajmowali się m.in. jezuici. Dlatego zgodnie z programem *Ratio*

---

[112] Por. M. Markowski, *Okresy rozwoju astronomii w Polsce w epoce przedkopernikańskiej*, „Studia Warmińskie" 1972, IX, s. 339–366; WTA, s. 28–42.

[113] O Witelonie patrz: J. Dobrzycki, *Witelon*, w: *Historia astronomii w Polsce*, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975, s. 48–50.

[114] O pracach badawczych M. Kopernika patrz: T. Przypkowski, *Mikołaj Kopernik*, w: *Historia astronomii w Polsce*, s. 127–156.

[115] Por. WTA, s. 34; M. Bąk, dz. cyt., s. 91.

studiorum elementy astronomii w ograniczonym zakresie jezuici wprowadzali do nauczania szkolnego na poziomie *quadrivium*, gdyż znajomość tej dziedziny była niezwykle pomocna przy konstruowaniu kalendarzy oraz przy ustalaniu dat kościelnych świąt ruchomych.

Polscy jezuici interesowali się astronomią już od XVII wieku[116]. Obserwacje nieba z pomocą lunety prowadził w latach 1613–1618 przebywający w Kaliszu Belg, Karol Malapert, któremu towarzyszył Alexius Sylvius Polonus. W połowie XVII wieku obserwacje astronomiczne prowadził w Chinach polski misjonarz Michał Boym. Astronomią interesował się również Oswald Krüger, współpracownik Atanazego Kirchera.

W pierwszej połowie XVIII wieku jezuici trzymali się jeszcze teorii geocentrycznej, zgodnej z ówczesnym stanowiskiem Kościoła i mającej oparcie w Biblii. Tak też było w wypadku Bystrzonowskiego i jego *Informacyi*. Encyklopedysta zdecydowanie opowiadał się przeciwko teorii heliocentrycznej, przywoływał jej główne założenia po to tylko, by je podważać, podawał różne argumenty przemawiające jego zdaniem za teorią geocentryczną, np.:

„Trzeciey właſności ziemi, że ieſt nieruchoma, racya ieſt: 1. z Piſma S. (...) Potwierdza tęż prawdę Kongregacyi Kardynałow za Pawła V. y Urbana VIII. Papieżow decyzya. Ktora zdanie Kopernika Kanonika Warmińſkiego, teraz Matematyka, ſłońce w pośrzod świata niewzruſzone, a ziemię koło ſłońca krążącą potępiła. Racya ieſt 2. z oczywiſtych experyencyi. Bo gdyby ziemia około ſłońca krążyła, muſiałaby podczas porownania dnia z nocą naywiękſzy cyrkuł niebieſki Ekwatora obiegaiąc, ktorego jest mil 5400. we 24. godziny przebieżać. Zatym co godzina ubieżeć 225. mil. A co minuta iak puł czwartey mili. Z ktorego to obrotu ziemi tak prędkiego, musieliby wszyscy ludzie zawrot głowy cierpieć, jak cierpi ten, ktory długo i prędko wkoło krąży. Musiałaby ludzi, kamienie i inne rzeczy odbijać ziemia w gorę, tak, iako koło wozowe impetem swego obrotu odbija błoto przylgnięte. Muſiałaby ſtrzała proſto w gorę z łuku wypuſzczona, albo kamień w gorę rzucony nigdy na toż mieyſce nie upaść, dla umknięcia ſię ſzybkiego ziemi y z ſtrzelcem. (...) Co wſzyſtko y tyle innych demonſtracyi nieruchomość ziemi w pośrzod Niebios gruntuie" [6–7].

I jeszcze jeden fragment:

„Było w prawdzie to naprzod zdanie Filolauſa, Arystarcha, Kopernika, oſadziących na tym mieyſcu ziemię, gdzie poſpolite zdanie kładzie ſłońce. Y przypisuiących ten obrot ziemi około ſłońca, ktore ieſt ſłońca około ziemi. Lecz ten błąd maſz zbity w Informacyi Cosmograficzney w liczbie XI. Było drugie zdanie Nicety

[116] O zainteresowaniach astronomią wśród jezuitów patrz np.: B. Lisiak, dz. cyt., s. 11–13; T. Przypkowski, *Astronomia w kolegiach jezuickich na początku XVII wieku*, w: *Historia astronomii w Polsce*, s. 234–240.

Syrakuzańſkiego, Heraklidesa, ktorzy przywłaſzczyli obrot, y rewolucyą codniową ziemi od zachodu ku wſchodowi. Jako wſpacznym obrotem od wſchodu ku zachodowi codzienną widziemy rewolucyą luminarzow niebieſkich. Ależ y ten ſałſz. (...) Było trzecie zdanie Marſiliuſza, Gvildyna, Szeyneta, ktorzy przyznawali ziemi nieyakie potaczanie ſię, y nachylanie na tę lub owę ſtronę, choć nie znaczne. (...) Atoli y to zdanie z prawdą ſię miia. Bo y Piſmo S. y Kościoł Boży twierdzi bydź ziemię niewzruſzoną" [193].

Przytoczyłam tu dwa, nieco obszerniejsze fragmenty *Informacyi*, gdyż to właśnie z powodu tych partii tekstu Bystrzonowski zostanie później poddany ostrej krytyce[117]. Pozostałe rozdziały encyklopedii, dotyczące innych zagadnień, nie budziły już tak negatywnych reakcji czytelników.

Astronomii Bystrzonowski poświęcił dwa rozdziały: *Informacyję astronomiczną* [74–101] oraz *Praktykę astronomiczną* [102–109]. Ponadto wiadomości z zakresu astronomii są rozproszone w *Informacyi kosmograficznej* [1–73], *Informacyi astrologicznej o prognostykach* [133–160] oraz w *Informacyi zupełniejszej o nierzetelności astrologicznych predykacyi, względem ewentow dependujących od wolnej woli ludzkiej* [161–190][118]. Opisując sferę niebieską, Bystrzonowski odwoływał się do przekazu biblijnego, a ponadto nawiązywał do poglądów wielu badaczy starożytnych: Ptolemeusza, Hipparchusa, Heraklidesa, Sofygenesa, Manelausa, Tymocharesa, Arystarcha oraz nowożytnych, bardziej mu współczesnych: Mikołaja Kopernika, Giovanniego Battisty Ricciolego, Johannesa Keplera czy Tychona de Brahe. Kluczowe dla Bystrzonowskiego były poglądy Tychona de Brahe oraz Ricciolego, którzy nie podważali teorii geocentrycznej, i mimo że doceniali pracę Kopernika, opowiadali się przeciwko jego poglądom. Keplera, który popierał tezy Kopernika, Bystrzonowski przywołuje tylko wtedy, gdy pisze o ruchu gwiazd, a nie o pozycji Ziemi we wszechświecie. Z poglądami Kopernika encyklopedysta zdecydowanie polemizuje. Trudno tu jednoznacznie stwierdzić, czy Bystrzonowski czytał prace Tychona de Brahe, Keplera i Ricciolusa. Najprawdopodobniej jednak znał je pośrednio dzięki łacińskim tekstom *scientia curiosa*.

Wyekscerpowane z *Informacyi* słownictwo astronomiczne tworzy następujące grupy:

[117] Por. *Wstęp*: *Wojciech Bystrzonowski jako osiemnastowieczny popularyzator wiedzy*, s. 13.

[118] Podkreślmy, że Bystrzonowski stanowczo opowiadał się przeciwko wszelkim prognostykom i wróżbiarstwu.

4.1. Nazwy obiektów astronomicznych i ich części

astra pl. (łc. *astra* pl. z gr.) ‘gwiazdy’ (20): „nie bardziey Aſtra nakłaniaią człowieka do iakiey akcyi.” [183]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Duńczewski)[119].

głowa [***komety***] (kalka łc. *caput* [*comētae*], gdzie *caput* ‘głowa’, *comēta* ‘kometa’) ‘część komety, za którą ciągnie się świetlisty warkocz’ (2): „Wielkość komety bywa rożna, atoli głowa iey ledwie kiedy rowna ſię ſłońcu, albo xiężycowi, lubo rozwlekłość ogona bywa na kilkanaście graduſow, albo kilkadzieſiąt po powietrznym Niebie, albo też na doł ku ziemi dość opuſzczony.” [99]; not.: WTA (Wiśniowski, Niewieski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

gwiazda ‘ciało niebieskie świecące własnym światłem’ (193): „luminarze niebieſkie y ich niebioſa ſą dwoiakiego gatunku, iedne ſtałe y iednoſtayne, to ieſt gwiazdy, drugie nie ſtałe y błąkaiące ſię, to ieſt Planety.” [74]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

gwiazda błądząca (kalka łc. *stēlla errāns*, gdzie *stēlla* ‘gwiazda’, *errāns* part. praes. od *errāre* ‘błądzić’) ‘planeta’ (1): „Aſtrolog remonſtrował na sferze Aſtronomiczney, ktore ſą *errentes*, to ieſt błądzące po Niebie gwiazdy.” [175]; brak: SPXVII/XVIII, Kn[120], L, not.: T.

gwiazda errans (kalka łc. *stēlla errāns*, gdzie *stēlla* ‘gwiazda’, *errāns* part. praes. od *errāre* ‘błądzić’) ‘gwiazda błądząca; planeta’ (1): „Aſtrolog remonſtrował na sferze Aſtronomiczney, ktore ſą *errantes*, to ieſt błądzące po Niebie gwiazdy.” [175]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

gwiazda nowa (kalka łc. *stēlla nova*, gdzie *stēlla* ‘gwiazda’, *nova* ‘nowa’) ‘gwiazda, która pojawia się na niebie, a następnie znika; też kometa’ (6): „Co ſię tycze gwiazd nowych? Te rożnymi czaſy obſerwowali Aſtronomowie, że przedtym niewidziana na iaki czas ziawiały ſię między ſtałemi gwiazdami na firmamencie, y znowu zniknęły.” [101]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), WTA (J. Bohomolec, Steczkowski).

---

[119] Bystrzonowski pisze o *astrach* tylko w znaczeniu astrologicznym, gdy pisze o astronomii, używa określenia *gwiazda*.

[120] Kn s.v. *gwiazda* rejestruje synonimiczne zestawienie: *gwiazda osobno chodząca*. Z kolei J. Waniakowa (WTA, s. 84, 98, 164) przytacza funkcjonujące w polszczyźnie od XVI do XIX w. synonimiczne zestawienia: *gwiazda błędna*, *gwiazda obłędna*, *gwiazda błąkająca*, *gwiazda błąkająca się*, *gwiazda ruchoma*. Jak zaznacza badaczka (WTA, s. 84), zestawienia te pojawiały się w polszczyźnie mimo dobrze przyswojonego zapożyczenia *planeta*.

gwiazda n-wielkości (kalka łc. *stēlla n-magnitūdinis*, gdzie *stēlla* ‘gwiazda’, *magnitūdō* ‘wielkość’) ‘gwiazda świecąca światłem o określonym natężeniu’ (15): „Orion konſtellacya południowa, maiąca dwie gwiazdy pierwſzey wielkości, a trzy drugiey wielkości, wſchodzi z rana 13 Maja, południowy wiatr oznacza.” [109]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T[121], L, not.: Chmielowski, WTA (Duńczewski).

gwiazda polarna (kalka łc. *stēlla polāris*, gdzie *stēlla* ‘gwiazda’, *polaris* ‘biegunowa, polarna’) ‘najjaśniejsza gwiazda w zbiorze Wielkiej Niedźwiedzicy, ale też w l.mn. wszystkie gwiazdy widoczne w północnej części nieba’ (4): „za uſtąpieniem gwiazdy iedney polarney powinienby ſię mienić, y obrot magneſu w inſzą ſtronę za ſwoią gwiazdą.” [450]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

gwiazda stała (kalka łc. *stēlla fixa*, gdzie *stēlla* ‘gwiazda’, *fixa* ‘nieruchoma’) ‘gwiazda’ (1): „Co ſię tycze gwiazd nowych? te rożnymi czaſy obſerwowali Aſtronomowie, że przedtym niewidziane na iaki czas ziawiały ſię między ſtałemi gwiazdami na firmamencie, y znowu zniknęły.” [101]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Jan Śniadecki), WTA (Edling, Giecy, Koc)[122].

gwiazda żeglarska ‘Gwiazda Polarna traktowana przez żeglarzy jako punkt orientacyjny na niebie’ (1): „gwiazda żeglarſka ktora przedtym była odlegleyſza, teraz tylko na dwa graduſy y minut kilkanaście ieſt odległa.” [99]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

kometa (łc. *cometa* z wcześniejszego łc. *comētēs*, a to z gr. *kométes* ‘długowłosa [gwiazda]’) ‘ciało niebieskie ukazujące się nieregularnie na niebie w postaci świecącej gwiazdy z ogonem’ (37): „Kometa ieſt to luminarz extraordynaryiny do czaſu świecący, koſmaty.” [99]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

konstelacyja (p.łc. *cōnstellātiō* z łc. *cum* ‘z’ + łc. *stēlla* ‘gwiazda’) ‘gwiazdozbiór’ (53): „Przez konſtellacyą zaś rozumie ſię pewna liczba gwiazd, ułożeniem ſwoim rzecz iaką żyiącą, czyli nie żyiącą wyrażaiąc, według imaginatywy dawnych Aſtronomow.” [96]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

---

[121] T s.v. *gwiazda* rejestruje synonimiczne zestawienie: *gwiazda pierwszej*, *drugiej wspaniałości*. Subiektywną ocenę blasku gwiazd widocznych gołym okiem wprowadził Ptolemeusz, dzieląc gwiazdy na sześć wielkości. Sformułowania *gwiazda n-wielkości* w polskiej literaturze po raz pierwszy użył Bernat z Krakowa, pisząc o *gwieździe pierwszej wielkości* (por. WTA, s. 106). Bystrzonowski w *Informacyi* opisuje *gwiazdy pierwszej, drugiej, trzeciej* i *czwartej wielkości*.

[122] L s.v. *gwiazda* rejestruje ponadto synonimiczne zestawienie *gwiazda nieporuszona* (Wyrwicz).

konstelacyja niebieska ‘gwiazdozbiór’ (1): „na Ekwatorze dwa ſą znaki Zodyaku, to ieſt konſtelacye niebieſkie, Baran y Waga nazwane.” [21]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Szołucha).

konstelacyja zodyjaczna ‘jeden z 12 gwiazdozbiorów, przez który przechodzi Słońce w ruchu rocznym’ (5): „konſtellacye Zodyaczne. To ieſt te gwiazdy, ktore firmamentu ſrzodek opaſuią do koła na graduſow 47.” [96]; not.: WTA s.v. *konstelacja* (kalendarze XVIII w.), brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

krąg słoneczny ‘tarcza Słońca’ (1): „makuły, plamy ktore ſię ſtatecznie znayduią w kręgu ſłonecznym, te ktore były raz na brzegu ku niebu firmamentowym, za czaſem wydaią ſię w poſzrod okrągu, za czaſem na przeciwym brzegu ku ziemi.” [83]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Kuligowski).

Księżyc ‘najbliższe Ziemi ciało niebieskie, najjaśniejszy obiekt nocnego nieba’ (197): „tak ſłońce, iako y Xiężyc do okoła ziemi krążą.” [76]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

luminarz (łc. *lūmināre*) ‘każde ciało niebieskie’ (48): „czym dalſze y wſpanialſze ieſt Niebo od ziemi, tym wiadomość o niebie y iego luminarzach bardziey wywyżſza rozum ludzki.” [74]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

luminarz niebieski ‘ciało niebieskie: gwiazda lub planeta’ (34): „Oprocz xiężyca y ſłońca pięć innych Planet BOG ſtworzył (...); to ieſt, takie Luminarze Niebieſkie, z ktorych każdy ma ſwoy właſny wieloraki obrot, apparencyą, y właſnościami rożni ſię od gwiazd.” [87]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski, Mikuć).

luminarz niebieski niestały i błąkający się ‘planeta’ (1): „luminarze niebieſkie y ich niebioſa ſą dwoiakiego gatunku, iedne ſtałe y iednoſtayne, to ieſt gwiazdy, drugie nie ſtałe y błąkaiące ſię, to ieſt Planety.” [74]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

luminarz niebieski stały i jednostajny ‘gwiazda’ (1): „luminarze niebieſkie y ich niebioſa ſą dwoiakiego gatunku, iedne ſtałe y iednoſtayne, to ieſt gwiazdy, drugie nie ſtałe y błąkaiące ſię, to ieſt Planety.” [74]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

luminarz stały ‘gwiazda’ (2): „Gwiazdy zowią ſię ſtałe Luminarze: nie dla tego. Iakoby obrotu ſwego nie miały. Bo experyencya codzienna uczy, iż od wſchodu ku zachodowi we 24. godzin obiegaią ziemię. Ale, że regularnie iednoſtayną od ſiebie odległością y od ziemi obrot ſwoy ſprawuią.” [95]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

niebo księżycowe (kalka łc. *caelum lūnāris*, gdzie *caelum* ‘niebo’, *lūnāris* ‘księżycowy’) ‘cyrkulista sfera wokół Księżyca’ (1): „miąſzſzość nieba xiężycowe-

go, to ieſt droga zbliżania ſię ku ziemi y oddalania ku firmamentowi, ieſt na 5. ſemidyametrow ziemi.” [79]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski.

niebo marsowe ‘cyrkulista sfera wokół Marsa’ (2): „miąſzſzość nieba Marſowego ieſt na ſemidyametrow ziemi 2670. to ieſt na mil 2296200.” [91]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

niebo merkuryjuszowe ‘cyrkulista sfera wokół Merkuriusza’ (1): „miąſzſzość nieba Merkuryuſzowego, ieſt na ſemidyametrow ziemi 1026. to ieſt na mil 882360.” [90]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

niebo saturnowe ‘cyrkulista sfera wokół Saturna’ (1): „miąſzſzość nieba Saturnowego ieſt na ſemidyametrow ziemi 3580. to ieſt na mil 3068800.” [92]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

niebo wenusowe ‘cyrkulista sfera wokół Wenus’ (1): „miążſzość nieba Wenuſowego, to ieſt droga zbliżania ſię ku ziemi, y oddalenia ku firmamentowi, ieſt na ſemidyametrow 1690: to ieſt na mil 1453400.” [90]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

ogon [***komety***] (kalka łc. *cauda* [*comētae*], gdzie *cauda* ‘ogon’) ‘ogon komety, świetlista smuga pojawiająca się na niebie za kometą’ (2): „Wielkość komety bywa rożna, atoli głowa iey ledwie kiedy rowna ſię ſłońcu, albo xiężycowi, lubo rozwlekłość ogona bywa na kilkanaście graduſow, albo kilkadzieſiąt po powietrznym Niebie, albo też na doł ku ziemi dość opuſzczony.” [99]; not.: L s.v. *kometa* (Bardziński), WTA (Glaber, Bielski, Bembus), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

okrąg ‘tarcza (tu: Słońca)’ (1): „makuły, plamy ktore ſię ſtatecznie znayduią w kręgu ſłonecznym, te ktore były raz na brzegu ku niebu firmamentowym, za czaſem wydaią ſię w poſzrod okręgu, za czaſem na przeciwym brzegu ku ziemi.” [83]; not.: Kn, T, WTA (Sarnicki), in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

okrąg Ziemi ‘kula ziemska, glob’ (2): „okrąg ziemi według wſzyſtkich Aſtronomow, względem nieba gwiazdowego ieſt iako punkcik.” [139]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

planeta (p.łc. *planēta* z łc. *planētēs*, a to z gr. *planétes* [*astér*] ‘wędrująca [gwiazda]’) ‘ciało niebieskie krążące wokół Ziemi po najwyższej warstwie powietrza (planety, ale też Słońce i Księżyc)’ (137): „luminarze niebieſkie y ich niebioſa ſą dwoiakiego gatunku, iedne ſtałe y iednoſtayne, to ieſt gwiazdy, drugie nie ſtałe y błąkaiące ſię, to ieſt Planety.” [74]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

półsferze* / *pułsferze (kalka łc. *sēmisphaera*, gdzie łc. *sēmi* ‘pół’ + łc. *sphaera* ‘kula’) ‘półkula, połowa planety lub gwiazdy’ (57): „Xiężyc od nowiu ku kwadrze pierwſzey zawſze rogami patrzy na wſchod. Bo na ten czas ſłońce będąc z ſtrony zachodniey, y Xiężyca półsferze polerowane nakręcaiąc ſię także ku zachodowi, za półsferze ciemne ku wſchodowi, ſprawuie to: iż część oświecona Xiężyca patrząca na ziemię, rogi pokazuie ku wschodowi.” [77]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L s.v. *nów*, *pełnia*, K (Chmielowski).

sfera słoneczna ‘kula słoneczna’ (5): „Tego obrotu ſłonecznego racya ieſt z obſerwacyi ſfery ſłoneczney.” [83]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Piekarski).

Słońce ‘zgodnie z teorią geocentryczną, ciało niebieskie krążące wokół Ziemi, będące źródłem światła i ciepła’ (322): „Potwierdza tęż prawdę Kongregacyi Kardynałow za Pawła V. y Urbana VIII Papieżow decyzya. Ktora, zdanie Kopernika Kanonika Warmińſkiego, teraz Matematyka, ſłońce w pośrzod świata niewzruſzone, a ziemię koło ſłońca krążącą utrzymuiącego, potępiła.” [6]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

sublunarny (łc. *sublūnāris*) ‘znajdujący się poniżej Księżyca’ (5): „lubo powietrze nad ogień, nad powietrze woda, ziemia nad wodę uciąża bardziej. Zaczym ieden element w ſwoiey ſytuacyi nad drugi gorę braćby powinien; Przecięż ze wſzyſtkiemi rzeczami ſublunarnemi ſą te elementa pomięſzane.” [419]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Mikuć, Chmielowski).

towarzysz ‘księżyc planety (tu o księżycach Saturna i Jowisza)’ (2): „Iż do koła ſiebie ma pomnieyſze cztery planety, ktore ſię nazywaią towarzyſze Jowiſza: koło ktorego iako koło centrum obrot ſwoy ſprawuią.” [92]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T.

Ziemia ‘zgodnie z teorią geocentryczną, planeta zajmująca centralne miejsce we wszechświecie’ (322): „[Bog] Stworzył tedy gwiazdy y nimi oſadził firmament (...) aby iednoſtaynym na zawſze obrotem od wschodu ku zachodu okrążały ziemię.” [18-19]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

znak (kalka semantyczna łc. *signum* ‘znak zodiaku, gwiazdozbiór’) ‘konstelacja, gwiazdozbiór, znak zodiaku’ (77); „cała deklinacya ſłońca ku południowi y pułnocy dzieie ſię pod całym Zodyakiem, to ieſt dwunaſtą konſtellacyami, dwanaście znakow wyrażaiącym.” [87]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

znak zodyjaczny ‘konstelacja, gwiazdozbiór’ (3): „Znaki Zodyaczne, pierwſzy Baran liczy w ſobie gwiazd według obſerwacyi Ptolomeuſza 19. Drugi Byk liczy gwiazd 44. Trzeci Bliźnięta liczy gwiazd 25.” [96]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Drużbacka), WTA (Wiśniowski).

znak zodyjakowy ‘konstelacja, gwiazdozbiór’ (1): „Pięć aſpektow naypryncypalnieyſzych ſię rachuie. Pierwſzy złączenie: gdy ieden z drugim planetą na iednym zostaią graduſie; ktorego znaku Zodyakowego, lubo ieden wyżey, drugi niżey, ieden ku pułnocy, drugi ku południowi, mnieyſzą, lub większą maiąc deklinacyą, zoſtaią.” [88]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

znak zodyjaku ‘konstelacja, gwiazdozbiór’ (13): „na Ekwatorze dwa ſą znaki Zodyaku, to ieſt konſtelacye niebieſkie, Baran y Waga nazwane.” [21]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Albertus Magnus), WTA (Wyrwicz, J. Bohomolec)[123].

4.2. Nazwy związane z ruchem i położeniem ciał niebieskich

apogaeum (łc. *apogēum* z gr. *apó* ‘od’ + gr. *géa* ‘ziemia’) ‘punkt największego oddalenia Księżyca, Słońca lub planet od Ziemi’ (8): „Druga [kweſtya reguluiąca ſię do wſzyſtkich planet]: że lubo dla *perigaeum* y *apogaeum*, to ieſt co raz niżſzey ku ziemi depreſſyi, y wyżſzey ku firmamentowi elewacyi luminarzow: do tego, dla deklinacyi ich ku południowi y pułnocy ſtateczne centrum obrotowi ich ſpiralnemu naznaczyć ſię nie powinno.” [93]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), WTA (Edling).

aspekt (łc. *aspectus* ‘widok, wygląd’) ‘położenie ciał niebieskich względem siebie, na podstawie których układano horoskopy i wróżono’ (18): „Przez aſpekt luminarzow rozumieią Aſtronomowie tę albo owę dyſtancyą iednego od drugiego, reſpektem Zodyaku pod ktorym obrot ſwoy ſprawuią.” [88]; not.: SPXVII/XVIII (Naroński), Kn, T, L.

aspekt kwadratowaty (kalka łc. *aspectus tetragōnus*, gdzie *tetragōnus* ‘czworokątny’) ‘położenie ciał niebieskich względem siebie, w którym ich odległość kątowa wynosi jedną czwartą łuku (tj. 90°)’ (1): „Trzeci aſpekt ieſt kwadratowaty: gdy ieden Planeta od drugiego czwartą częścią Zodyaku, to ieſt 90 graduſami, ſwego cyrkułu podzodyacznego ieſt odległy.” [88]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[124].

---

[123] J. Waniakowa (WTA s.v.) zaznacza, że zestawienie *znak zodiaku* pojawia się stosunkowo późno – dopiero w tekstach K. Wyrwicza (1770) oraz J. Bohomolca (1770). Jak pisze badaczka, wcześniej używano raczej połączeń: *znak niebieski* lub *znak zodiaczny*.

[124] Leksykony i monografie rejestrują synonimy: *aspekt czwartaczny* z Syreniusza (SPXVII/XVIII s.v. *aspekt*) oraz *aspekt czwartny* ze Spiczyńskiego (WTA s.v. *aspekt*).

aspekt kwadratowy (kalka łc. *aspectus tetragōnus*, gdzie *tetragōnus* ‘czworokątny’) ‘położenie ciał niebieskich względem siebie, w którym ich odległość kątowa wynosi jedną czwartą łuku (tj. 90°)’ (1): „pięcioraki aſpekt Planet między ſobą, to ieſt: złączenie, ſzeſny, kwadratowy, potroyny, opozycyą, opiſane w liczbie XXII. Informacyi Aſtronomiczney, naywięcey ſprawuią alteracye, odmiany powietrza: oſobliwie iednak aſpekt złączenia, oppozycyi, y kwadratury.” [107]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

aspekt kwadratury (kalka łc. *aspectus tetragōnus*, gdzie *tetragōnus* ‘czworokątny’) ‘położenie ciał niebieskich względem siebie, w którym ich odległość kątowa wynosi jedną czwartą łuku (tj. 90°)’ (1): „pięcioraki aſpekt Planet między ſobą, to ieſt: złączenie, ſzeſny, kwadratowy, potroyny, opozycyą, opiſane w liczbie XXII. Informacyi Aſtronomiczney, naywięcey ſprawuią alteracye, odmiany powietrza: oſobliwie iednak aſpekt złączenia, oppozycyi, y kwadratury.” [107]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

aspekt opozycyi (kalka łc. *aspectus oppositionis*, gdzie *oppositionis* ‘przeciwny’) ‘położenie planet, w którym jedna planeta od drugiej jest oddalona o 180 stopni’ (1): „pięcioraki aſpekt Planet między ſobą, to ieſt: złączenie, ſzeſny, kwadratowy, potroyny, opozycyą, opiſane w liczbie XXII. Informacyi Aſtronomiczney, naywięcey ſprawuią alteracye, odmiany powietrza: oſobliwie iednak aſpekt złączenia, oppozycyi, y kwadratury.” [107]; brak: SPXVII/XVIII[125], Kn, T, L.

aspekt potrójny (kalka łc. *aspectus trigōnus*, gdzie *trigōnus* ‘trójkątny’) ‘położenie ciał niebieskich względem siebie, w którym ich odległość kątowa wynosi jedną trzecią pełnego łuku (tj. 120°)’ (2): „Czwarty aſpekt ieſt potroyny: gdy ieden Planeta od drugiego trzecią częścią, to ieſt 120. graduſami Zodyaku ieſt odległy.” [88]; brak: Kn, T, L[126], not.: SPXVII/XVIII (Duńczewski).

aspekt szesny (kalka łc. *aspectus sextīlis*, gdzie *sextīlis* od *sextus* ‘szósty’) ‘położenie ciał niebieskich względem siebie, w którym ich odległość kątowa wynosi jedną szóstą pełnego łuku (tj. 60°)’ (2): „Drugi aſpekt ieſt ſzeſny: gdy ieden Planeta od drugiego ſzoſtą częścią całego zodyaku, to ieſt 60. graduſami ſwego cyrkułu ieſt odległy” [88]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), L, WTA (Spiczyński).

aspekt złączenia ‘takie położenie dwóch ciał na sferze niebieskiej, w którym mają one jednakową długość ekliptyczną’ (1): „pięcioraki aſpekt Planet między ſobą, to ieſt: złączenie, ſzeſny, kwadratowy, potroyny, opozycyą, opiſane w liczbie

[125] SPXVII/XVIII s.v. notuje synonim: *aspekt przeciwny* (Duńczewski).

[126] L s.v. notuje synonim: *aspekt trzeciak* (Spiczyński).

XXII. Informacyi Aſtronomiczney, naywięcey ſprawuią alteracye, odmiany powietrza: oſobliwie iednak aſpekt złączenia, oppozycyi, y kwadratury.” [107]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

bieg ‘ruch ciał niebieskich’ (12): „Droga albowiem, ktorą biegiem ſwoim po powietrzu formuie ſłońce, nie ieſt iednoſtainy cyrkuł.” [81]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L, WTA[127] in.zn.: Kn, T.

bieg komet ‘ruch komet po sferze niebieskiej’ (1): „Bieg komet nie wſzyſtkich ieſt iednakowy: iedne od wschodu ku zachodowi, drugie ku południowi, inne ku pułnocy, y to nie regularnie dążą, a to impetem bieżących planet popędzone.” [99]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K, not.: WTA (Bohomolec).

bieg Księżyca ‘ruch obiegowy Księżyca wokół Ziemi, stanowiący jedną z podstaw rachuby czasu’ (5): „Dla czego czas polityczny im ſię bardziey ſtoſuie do biegu ſłońca y xiężyca, to ieſt do czaſu Aſtronomicznego, tym ieſt regularnieyſzy.” [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Tylkowski, Danet).

bieg księżycowy ‘ruch obiegowy Księżyca wokół Ziemi, stanowiący jedną z podstaw rachuby czasu’ (1): „Bo dni, godziny y minuty biegu xiężycowego ſą iedneyże miary co y biegu słonecznego.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

bieg słoneczny ‘w teorii geocentrycznej ruch obiegowy Słońca wokół Ziemi’ (2): „Bo dni, godziny y minuty biegu xiężycowego ſą iedneyże miary co y biegu słonecznego.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Syreniusz), K (Kalnofojski, Tylkowski), WTA (Grodzicki).

bieg Słońca ‘w teorii geocentrycznej ruch obiegowy Słońca wokół Ziemi’ (5): „*Czas polityczny*: ieſt ſamże czas Astronomiczny, to ieſt bieg ſłońca y xiężyca do regulowania ſpraw codziennych życia ludzkiego akkomodowany od pierwſzych prawodawcow.” [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

cyrkuł (łc. *circulus*) ‘droga, po której poruszają się ciała niebieskie; orbita’ (2): „dyametr naywiękſzy cyrkułu, to ieſt drogi xiężycowey, z dwoch odległości od ziemi iako ſemidyametrow ſwoich złożony.” [79]; brak: Kn, in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L not.: WTA[128].

deklinacyja (łc. *dēklīnātiō*) ‘odchylenie ciał niebieskich (planet, Słońca lub Księżyca) na sferze od równika’ (17): „Ci [Wenus i Merkuryusz] oſobliwſzego ſwego

[127] J. Waniakowa podkreśla wysoką frekwencję tego rzeczownika w tekstach astronomicznych, od XV w. poczynając, oraz jego dużą łączliwość i możliwość tworzenia szeregu zestawień (WTA, s. 85–86).

[128] J. Waniakowa podkreśla, że rzeczownik *cyrkuł* stał się podstawą wielu zestawień mających znaczenie astronomiczne (WTA, s. 101).

obrotu za centrum maiąc ſłońce, około ktorego krążą. A zatym iako ſłońce ſwoim obrotem od wſchodu ku zachodowi z nieiaką deklinacyą ku południowi y pułnocy obchodzi ziemię, tak Wenus y Merkuryuſz." [89]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Solski), WTA (Duńczewski), in.zn.: L.

droga Księżyca 'orbita Księżyca' (3): „ſmocza głowa y ogon ſą to dwa punkta okręgu drogi ſłońca y xiężyca na krzyż ſię przecinaiące." [139]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

droga księżycowa 'orbita Księżyca' (3): „dyametr naywiękſzy cyrkułu, to ieſt drogi xiężycowey, z dwoch odległości od ziemi iako ſemidyametrow ſwoich złożony." [79]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

droga słoneczna 'koło na sferze niebieskiej, po którym porusza się Słońce okrążając w ciągu roku Ziemię; ekliptyka' (6): „cyrkuł drogi Xiężyca nie ieſt całym ſobą podległy ekliptyce, to ieſt cyrkułowi drogi ſłoneczney: ale cyrkuł Xiężycowey drogi niby przecina cyrkuł ſłoneczney drogi." [76]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: WTA (Wiśniowski).

droga Słońca 'koło na sferze niebieskiej, po którym porusza się Słońce okrążając w ciągu roku Ziemię; ekliptyka' (2): „ſmocza głowa y ogon ſą to dwa punkta okręgu drogi ſłońca y xiężyca na krzyż ſię przecinaiące." [139]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ekliptyka (łc. *eclīptica* [*līnea*] z gr.) 'koło wyznaczające drogę rocznego ruchu Słońca po sklepieniu niebieskim' (17): „[ſłońce] po ſwoiey ekliptyce, to ieſt drogi ſwoiey cyrkule dążąc, przez 24. godzin przepędza bliſko ieden gradus." [82]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K s.v. *słoneczny* (Piekarski).

koniunkcyja (łc. *coniunctiō*) 'takie położenie dwóch ciał na sferze niebieskiej, w którym mają one jednakową długość ekliptyczną; złączenie' (2): „Tak w R. 1465. Abraham Aſtrolog z koniunkcyi Saturna z Jowiſzem w znaku Ryb, opowiadał Żydom Meſſyyaſza." [180]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Żędzianowski), in.zn.: L.

libracyja (łc. *lībrātiō*) 'powolne wahania tarczy ciał niebieskich (Księżyca i Słońca) obserwowane z powierzchni Ziemi' (4): „sfery ſłoneczney libracya co rocznia od południa ku pułnocy y od pułnocy ku południowi. Tak iako Xiężyca co mieſięczna dzieie ſię libracya od wſchodu ku zachodowi." [84]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski)[129].

[129] Jak zaznacza J. Waniakowa, proces *libracyi* obserwował już Heweliusz, ale wg badaczki samo zapożyczenie w przyswojonej formie trafiło do polszczyzny dopiero w XIX w. (WTA, s. 38, 39).

librowanie się ‘powolne wahanie się tarczy Słońca obserwowane z powierzchni Ziemi’ (1) „Czwarty obrot ſłońca (...) ieſt: librowania ſię całey sfery ſłoneczney około ſwego centrum; częśći pułnocne sfery winduiąc do gory, a częśći południowe zaniżaiąc na doł; y znowu częśći te ku firmamentowi podwyżſzaiąc, zniżaiąc tamte.” [83]; brak: Kn, T, L, not: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

łączyć się ‘o ciałach niebieskich: zbliżać się do siebie’ (9): „[Mars] Zaczym przez dwie lecie raz ſię łączy z ſłońcem, y now odprawuie; raz na puł drogi ſię oddala, y ieſt w pełni: raz w kwadrach pierwſzey y oſtatniey zoſtaie.” [98]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obracać się ‘o ciałach niebieskich: wykonywać ruch obiegowy i wirowy’ (3): „czemu w odległości rzecz widoma widzi ſię ſtać na mieyſcu iako ſłońce, xiężyc, gwiazdy, lubo ſzybkim impetem ſię obracaią?” [37]; not.: T, in.zn.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, L.

obroty gwiazd i planet ‘ruch ciał niebieskich’ (3): „Ten firmament co do figury: ieſt okrągły. (...) To z experyencyi oka, ktoremu to gwiazdowe niebo, wſzędzie wydaie ſię cyrkuliſte. To z obrotow gwiazd i planet w cyrkuł formowanych, ktore ſię po tym niebie odprawuią.” [17]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obroty niebieskie ‘ruch ciał niebieskich’ (14): „Matematycy z długiey obſerwy obrotow Niebieſkich doſzli, iż rok ſłoneczny Aſtronomiczny ma dni 365. godzin zupełnych pięć, y minut pierwſzych 49.” [120]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

obrót ‘ruch ciał niebieskich’ (87): „Przez Aſtronomią rozumie ſię umieiętność o Niebioſach y Luminarzach Niebieſkich co do ich konſtytucyi, iſtoty, y właſności; iako to figury, wielkośći, obrotu, odległośći, światła, zaćmienia, influencyi, y innych przypadkow ſobie przyzwoitych.” [74]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

obrót ekscentryczny (kalka łc. *mōtus excentricus*, gdzie *mōtus* ‘ruch’, *excentricus* ‘niewspółśrodkowy’) ‘w ujęciu geocentrycznym: ruch obiegowy niewspółśrodkowy Słońca lub Księżyca wokół Ziemi’ (2): „Co ſię tycze odległośći [Xiężyca] od ziemi? ta że nie ieſt zawſze iednakowa dla excentrycznego obrotu ſwego repektem ziemi, ale na 180. razy znaczniey ſię mieni, według liczby graduſow ſemicyrkułu drogi Xiężyca.” [79]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

obrót gwiazd ‘ruch gwiazd’ (5): „Z tych tedy dwoch przeciwnych ſobie [obrotów Księżyca] ieden złożony wynika ſpiralny obrot leniwſzy nad obrot gwiazd, mi-

nutami 47. a nad obrot ſłońca minutami 48.” [79]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Birkowski).

obrót jednostajny od wschodu do zachodu ‘ruch, w którym prędkość i kierunek poruszających się ciał niebieskich są stałe’ (2): „Czyli zaś [ſłońce] iednoſtainym obrotem od wſchodu ku zachodowi ſpiralnie okrąża ziemię, lubo leniwiey 4. minutami nad obrot wſzyſtkim luminarzom imaginaryinie poſpolity?” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Albertus Magnus).

obrót Księżyca (kalka łc. *mōtus lūnae*, gdzie *mōtus* ‘ruch’, *lūna* ‘Księżyc’) ‘ruch obiegowy Księżyca wokół Ziemi’ (8): „Suppozycya względem obrotu Xiężyca ieſt ta u Aſtronomow.” [78]; brak: SPXVII/XVIII, T, L, not.: Kn.

obrót luminarzow niebieskich ‘ruch obiegowy ciał niebieskich wokół Ziemi’ (6): „Jaką zaś mocą ſprawuią ſię obroty luminarzow Niebieſkich?” [21]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obrót nieba gwiazdowego ‘ruch sfery niebieskiej, najwyższej warstwy powietrza, na której umieszczone są gwiazdy i planety’ (1): „Sfera Armillarna ieſt wyobrażenie oraz Nieba gwiazdowego, obrotow iego y ſłońca oraz ziemi.” [273]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obrót sferycznospiralny ‘ruch Słońca po ekliptyce’ (1): „ſłońce codziennym ſwoim ſferycznoſpiralnym obrotem biorąc od *tropicum Capricorni*, to ieſt tego cyrkułu, na ktorym ſłońce zoſtaiąc pod czas *folſtitium* zimowego około 21. dnia Grudnia, zabieraiąc ſię ku pułnocy, ku ſwoiey drugiey granicy, ktore ſię nazywa *tropicus Cancri*, to ieſt tego cyrkułu na ktorym Słońce czyni *folſtitium* letnie, iż formuie cyrkułow 182.” [81–82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

obrót słoneczny ‘zgodnie z teorią geocentryczną, ruch obiegowy Słońca wokół Ziemi’ (4): „Ta deklinacya Jowiſza za oſtatnie cyrkuły obrotu słonecznego, to ieſt *tropicum cancri* y *tropicum capricorni* wykracza po iednym więcey graduſie.” [91]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: K (Syreniusz).

obrót Słońca (kalka łc. *mōtus sōlis*, gdzie *mōtus* ‘ruch’, *sōl* ‘słońce’) ‘zgodnie z teorią geocentryczną, ruch obiegowy Słońca wokół Ziemi’ (14): „dwoiſty mamy obrot ſłońca: ieden codzienny ktorym pędzi od wſchodu ku Zachodowi. Drugi pułroczni, ktorym od południa ku pułnocy przez ſześć mieſięcy, zacząwſzy od Stycznia bliſko, aż do Czerwca ſię poſuwa na graduſow 47. Y wſpak przez drugie 6. mieſięcy od pułnocy ku południowi wraca.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obrót Słońca koło Ziemi ‘zgodnie z teorią geocentryczną, ruch obiegowy Słońca wokół Ziemi’ (3): „Własność druga ieſt obrot Słońca koło ziemi.” [81]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

obrót spiralny ‘ruch ciał niebieskich (Słońca, Księżyca) po spiralnej orbicie’ (6): „ieden złożony wynika ſpiralny obrot [Xiężyca] leniwſzy nad obrot gwiazd, minutami 47. a nad obrot ſłońca minutami 48.” [79]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

obrót Ziemi ‘według (nieakceptowanej przez Bystrzonowskiego) teorii heliocentrycznej, ruch obiegowy Ziemi wokół Słońca’ (1): „gdyby ziemia około ſłońca krążyła, muſiałaby podczas porownania dnia z nocą naywiękſzy cyrkuł niebieſki Ekwatora biegaiąc, ktorego ieſt mil 5406. we 24. godzin przebieżeć. Za tym co godzina ubieżeć 225 mil. A co minuta iak puł czwartey mili. Z ktorego obrotu ziemi tak prędkiego muſieliby wſzyſcy ludzie zawrot głowy cierpieć.” [7]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

obrót Ziemi około Słońca ‘według teorii heliocentrycznej, ruch obiegowy Ziemi wokół Słońca’ (1): „Było w prawdzie to naprzod zdanie Filolauſa, Aryſtarcha, Kopernika, oſadziących na tym mieyſcu ziemię, gdzie poſpolite zdanie kładzie ſłońce. Y przypisuiących ten obrot ziemi około ſłońca, ktore ieſt ſłońca około ziemi. Lecz ten błąd maſz zbity w Informacyi Coſmograficzney.” [193]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

okrąg ‘ekliptyka’ (1): „Rok ſłoneczny ieſt bieg ktorym ſłońce zacząwſzy od pierwſzego punktu okręgu ſwego, zupełną czyni rewolucyą koło ziemi wracaiąc ſię do tego punktu.” [110]; not.: Kn, T, L (Jan Śniadecki); in.zn.: SPXVII/XVIII.

opozycyja (łc. *oppositiō*) ‘aspekt planet, w którym jedna planeta od drugiej jest oddalona o 180°’ (3): „Piąty aſpekt ieſt oppozycya: gdy ieden Planeta od drugiego ieſt odległy ſześcią znakami Zodyaku, to ieſt na graduſow 180. to ieſt całym pułcyrkułem.” [88]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), WTA (Ernst).

parallaxis (łc. *parallaxis* z gr.) ‘zmiana położenia ciała niebieskiego (tu Księżyca) na sferze niebieskiej, wynikająca ze zmiany położenia obserwatora na Ziemi’ (2): „dyferrencya mieyſca Xiężyca raz widzianego z ziemi y z centrum teyże ziemi, ktora ſię zowie *parallaxis*, od drugiey *parallaxim* nierownie ſię mieniła.” [79]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: WTA (J. Bohomolec).

perigaeum (p.łc. *perigeum* z gr. *perígeios* ‘otaczający ziemię’, gdzie *peri* ‘przy’ + gr. *géa* ‘ziemia’) ‘w ujęciu geocentrycznym: punkt najmniejszego oddalenia Księżyca, Słońca lub planet od Ziemi’ (6): „znayduie ſię w Xiężyca obrocie

właſność: iż raz ſię zbliża ku ziemi, y zowie ſię to zbliżenie *Perigaeum*. Drugi raz oddala ſię od ziemi ku firmamentowi, y zowie ſię to oddalenie *Apogaeum*." [79]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), WTA (Edling, Szybiński, Śniadecki)[130].

rewolucyja (łc. *revolūtiō*) 'obieg' (29): „Wenus całą rewolucyą koło ſłońca odprawia w mieſięcy dziewięć." [90]; brak: Kn, T, not.: WTA[131], in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

rewolucyja corocznia (kalka łc. *revolūtiō annua*, gdzie *revolūtiō* 'obrót', *annua* 'roczna') 'obieg roczny Słońca wokół Ziemi' (1): „Z mapp, iako y z sfery ziemney łatwo doyść możeſz ktore ſą kraie, Państwa y Prowincye podſłoneczne. Zaczym iakie maią właſności y rewolucyą corocznią opiſaną w liczbie XXII. Informacyi II." [283]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rewolucyja roczna (kalka łc. *revolūtiō annua*, gdzie *revolūtiō* 'obrót', *annua* 'roczna') 'obieg roczny Słońca wokół Ziemi' (1): „Dla lepſzego wyrozumienia właſności kraiow podſłonecznych, zaſłonecznych y ſubpolarnych wiedzieć trzeba. Iż kraie czyli to południowe czyli pułnocne, ktore ſą w iednakowey dyſtancyi od ekwatora, od cyrkułu ſolſtycyonalnego, albo ſubpolarnego, iednakowe właſności, roczną czaſu rewolucyą, y konſtellacyi apparencyą maią." [212]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: WTA (Sławkowic, Latos).

rozłączać się 'o ciałach niebieskich: oddalać się od siebie' (1): „Xiężyc dla prędſzego ſwego biegu raz ſię łączy, drugi raz rozłącza y na przeciw ſłońca stawa, pośrzednią między ſobą maiąc ziemię." [76]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII--ind., in.zn.: L.

wschodzić 'o Słońcu, planetach i gwiazdach: ukazywać się nad horyzontem' (25): „Gwiazda w konſtellacyi Poganiacza pierwſzey wielkości wſchodzi rano 27. dnia Września na naſzym horyzoncie." [108]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wschód 'ukazanie się Słońca, Księżyca, gwiazd lub planet nad horyzontem' (21): „co dzień Xiężyc odmienia mieyſce ſwego wſchodu y zachodu." [78]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wybieg księżycowy 'niewielkie wychylenia (ku północy lub ku południu) orbity Księżyca' (2): „Czyli zaś ten obrot ſpiralny Xiężyca od wſchodu ku zachodowi z nieiakim wybiegiem raz ku pułnocy, drugi ku południowi lubo leniwſzy nad

[130] J. Waniakowa (WTA s.v.) zaznacza, że Edling i Szybiński używają tego terminu jeszcze w ujęciu geocentrycznym, zaś Śniadecki już w ujęciu heliocentrycznym.

[131] Rzeczownik *rewolucyja* był powszechny w tekstach astronomicznych od XVI do XVIII w. (WTA s.v.).

ſłońce y gwiazdy, ieſt w ſobie ieden: czyli dwoiſty?" [78]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zachodzić 'o Słońcu, planetach i gwiazdach: chować się pod horyzontem' (23): „Gwiazda w konſtellacyi Poganiacza pierwſzey wielkości wſchodzi rano 27. dnia Września na naſzym horyzoncie, y oznacza deſzcz. Zachodzi rano 19. dnia Czerwca, y oznacza pogodę." [108]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

zachód 'chowanie się Słońca, Księżyca, gwiazd lub planet pod horyzontem' (17): „Dawni żeglarze wſzyſtkich kraiow świata, we dnie płynąc po morzu, dochodzili, albo ze wſchodu, zachodu y południa ſłonecznego, albo z Inſuł, y portow ſobie wiadomych." [448]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

zapadać 'o Słońcu: chować się pod horyzontem' (1): „niektore Europeyſkie Miaſta dzień naturalny ſłoneczny zaczynaią od zachodu ſłońca, ktorych zegary, gdy ſłońce zapada, wybiiaią godzinę 24." [112]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

złączenie (kalka semantyczna łc. *coniunctiō*) 'takie położenie dwóch ciał na sferze niebieskiej, w którym mają one jednakową długość ekliptyczną; koniunkcja' (3): „Pięć aſpektow naypryncypalnieyſzych ſię rachuie. Pierwſzy złączenie: gdy ieden z drugim planetą na iednym zostaią graduſie; ktorego znaku Zodyakowego, lubo ieden wyżey, drugi niżey, ieden ku pułnocy, drugi ku południowi, mnieyſzą, lub większą maiąc deklinacyą, zoſtaią." [88]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

4.3. Nazwy zjawisk i procesów astronomicznych

aequinoctium (łc. *aequinoctium* z łc. *aequs* 'równy' + łc. *nox*, *noctis* 'noc') 'zrównanie dnia z nocą, moment, w którym Słońce przechodzi przez jeden z dwu punktów przecięcia ekliptyki z równikiem niebieskim; równonoc' (13): „REGUŁA VI. Determinuie ſpoſob wynalezienia dnia *ſolſtitium* y *aequinoctium*." [105]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *porównać*, K s.v. *słoneczny* (Piekarski, Chmielowski), WTA (Latos).

aequinoctium jesienne (kalka łc. *aequinoctium autumnāle*, gdzie *autumnāle* 'jesienne') 'jesienne zrównanie dnia z nocą; równonoc jesienna' (5): „Czas *aequinoctium* Jeſiennego, gdy Jeſień ma początek, y porownanie czyni nocy ze

dniem, ieſt dzień 21. Września. Pod ktory czas ſłońce wchodzi na znak Wagi." [106]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

aequinoctium wiosienne (kalka łc. *aequinoctium vernum*, gdzie *vernum* 'wiosenne') 'wiosenne zrównanie dnia z nocą; równonoc wiosenna' (3): „Komputyſtowie naznaczaią 25. dzień Marca, iako dzień *aequinoctium* wioſiennego." [51–52]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

aequinoctium wiosnowe (kalka łc. *aequinoctium vernum*, gdzie *vernum* 'wiosenne') 'wiosenne zrównanie dnia z nocą' (22): „Czas *aequinoctium* Wioſnowego, to ieſt porownanie dnia z nocą, gdy Wioſna ma początek ieſt dzień 21. Marca. Pod ktory czas ſłońce wchodzi na znak Barana, y przez ćwierć roku obchodząc trzy znaki: Barana, Byka, Bliźniąt, oznacza Wioſnę." [119]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

ćmić 'powodować zaćmienie' (3): „długość zaćmienia ſłońca ieſt czas ten, ktorego penumbra Xiężyca bieżąc po ziemi, onęż ćmi." [85]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, K (Tylkowski), in.zn.: T, L.

ćmić się 'o ciałach niebieskich: ulegać zaćmieniu' (3): „ſłońca część na zachod patrząca ćmić ſię zaczyna naypierwey, y naypierwey do ſwey iaſności przychodzi." [85]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Zawisza), in.zn.: T.

jesień 'pora roku' (26): „Jeſień nam ſię zaczyna od porownania dnia z nocą, kończy ſię na przesileniu ſłońca, gdy ſłońce zſtępuiąc, trzy znaki niebieſkie, to ieſt Wagę, Niedźwiadka, Strzelca przebiega." [111]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kwadra (łc. *quadra*)

1. 'faza Księżyca' (18): „Po kwadrze zaś, iż więcey iak połowę półsferza świetnego Xiężyc obraca ku ziemi, co raz też większą częścią oświeca ziemię." [77]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.
2. 'faza każdej planety (przez analogię do faz Księżyca)'[132] (4): „Też planety maią ſwoie nowie, kwadry, y pełnie, iako y xiężyc. Gdy wyżey ſłońca na *apogaeum* zoſtaią maią pełnią: gdy niżey ſłońca na *perigaeum* maią now." [89]; not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L, K.

kwadra ostatnia

1. 'faza, w której widoczna jest zachodnia część Księżyca' (15): „Po pełni (...) zbliżaiąc ſię Xiężyc do ſłońca, a półsferzem, ciemnym nakręcaiąc ſię ku ziemi,

[132] Można tu zatem mówić o neosemantyzacji wyrazu *kwadra* zapożyczonego z łaciny. Proces neosemantyzacji można też obserwować w wypadku pozostałych nazw faz Księżyca: *nów*, *pełnia*, *kwadra pierwsza* oraz *kwadra ostatnia*.

iaſnym ku niebu, zaczyna coraz y światła umykać ziemi. A zbliżywſzy ſię na graduſow 90. odległości tylko od ſłońca (...) czyni oſtatnią kwadrę.” [77]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

2. ‘faza, w której widoczna jest zachodnia część planet (przez analogię do Księżyca)’ (3): „[Jowiſz] ma raz now, raz pełnią, raz kwadry pierwſzą y oſtatnią.” [92]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, in.zn.: T, L.

kwadra pierwsza

1. ‘faza, w której widoczna jest wschodnia część Księżyca’ (14): „[Xiężyc] około dnia 8. albo 9. oddaliwſzy ſie od ſłońca na graduſow 90. cyrkułu ſwego, połową półsferza świetnego obraca ſię ku ziemi, y w ten czaſ czyni pierwſzą kwadrę.” [77]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.
2. ‘faza, w której widoczna jest wschodnia część planet (analogicznie do faz Księżyca)’ (2): „[Mars] Gdy ſię na ćwierć drogi ſwoiey oddali od ſłońca, zoſtaie w pierwſzey kwadrze.” [91]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, in.zn.: T, L.

kwadratura (łc. *quadrātūra*) ‘kwadra, faza Księżyca’ (3): „Wiatr na nowiu lub kwadraturze iakiey zaczynaiący y przez trzy dni trwaiący, zwyczaynie przez całą kwadrę panuie.” [464]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: L.

lato ‘pora roku’ (52): „*Lato* nam ſię zaczyna od przesilenia się ſłońca, kończy ſię na porownaniu dnia z nocą, gdy ſłońce zſtępuiąc, trzy znaki niebieſkie, to ieſt Raka, Lwa, Pannę przebiega.” [111]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

lunacyja (łc. *lunātiō*) ‘okres między dwoma nowiami Księżyca’ (23): „*Mieſiąc Xiężycowy*, to ieſt iedna cała lunacya od nowiu do nowiu, zamyka w ſobie alternatą ieden po dni 29. drugi po dni 30.” [115]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Beimler, Chmielowski).

makuły pl. (łc. *maculae* [*sōlis*], gdzie *maculae* ‘plamy, skazy’, *sōl* ‘Słońce’) ‘plamy słoneczne, widoczne ciemniejsze obszary na powierzchni Słońca’ (3): „makuły, plamy ktore ſię ſtatecznie znayduią w kręgu ſłonecznym, te ktore były raz na brzegu ku niebu firmamentowym, za czaſem wydaią ſię w poſzrod okręgu, za czaſem na przeciwym brzegu ku ziemi.” [83]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), WTA (kalendarze), in.zn.: T, L.

noc ‘część doby, kiedy słońce jest pod horyzontem i panuje ciemność’ (13): „noc ktora ſię dzieie gdy ſłońce pod ziemię zapada.” [14]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

nów

1. ‘pierwsza faza cyklu księżycowego’[133] (101): „*Now* ſię zowie gdy na iednymże graduſie Zodyaku zchodzi ſię Xiężyc ze ſłońcem.” [111]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.
2. ‘pierwsza faza planet (analogicznie do cyklu księżycowego)’ (7): „Też planety maią ſwoie nowie, kwadry, y pełnie, iako y xiężyc. Gdy wyżey ſłońca na *apogaeum* zoſtaią maią pełnią: gdy niżey ſłońca na *perigaeum* maią now.” [89]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T, L.

odmiana Księżyca ‘faza Księżyca, lunacja’ (1): „we wſzyſtkich rzeczach ſublunarnych według odmiany Xiężyca, dzieie ſię alteracya.” [80]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, K, not.: L, WTA (Wyrwicz).

pełnia

1. ‘faza Księżyca, podczas której jego połowa widoczna z Ziemi jest całkowicie oświetlona’[134] (56): „Oddaliwſzy ſię zaś od ſłońca na graduſow 180. iż całym półsferzem świetnym patrzy Xiężyc na ziemię, naprzeciw ſobie maiąc ſłońce: więc na ten czas czyni pełnią.” [77]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.
2. ‘faza każdej planety, podczas której jedna jej połowa jest oświetlona przez Słońce (analogicznie do faz Księżyca)’ (7): „Też planety maią ſwoie nowie, kwadry, y pełnie, iako y xiężyc. Gdy wyżey ſłońca na *apogaeum* zoſtaią maią pełnią: gdy niżey ſłońca na *perigaeum* maią now.” [89]; not. SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L.

pełnia ekwinokcyjonalna ‘pełnia równonocna, faza Księżyca przypadająca po równonocy wiosennej’ (9): „Wielkanoc święcono zawſze w Niedzielę naſtępuiącą po 14. dniu, to ieſt po pełni aekwinokcyonalney.” [119]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

plamy (kalka semantyczna łc. *maculae* [*sōlis*], gdzie *maculae* ‘plamy, skazy’, *sōl* ‘Słońce’) ‘plamy słoneczne, widoczne ciemniejsze obszary na powierzchni Słońca; makuły’ (2): „Doſzli bowiem Aſtronomowie iż makuły i plamy z ebullicyi ogniſtych exhalacyi pochodzące, przez śrzodek sfery dwa razy w roku proſtą linią iak dyametr prezentuią, przez dni prawie 14.” [83]; not.: L, K (Bystrzonowski), WTA (J. Bohomolec, Koc), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

---

[133] Według A. Bańkowskiego (ESJPB s.v.) nazwę można traktować jako substantywizowany przymiotnik **novъ* (*měsęcь*). Z kolei J. Waniakowa (WTA, s. 82–83) zauważa, że ze względu na brak wyrazu w staro-cerkiewno-słowiańskim oraz różnorodność odpowiedników słowiańskich nazwę *nów* można traktować jako kalkę łc. *nova* [*luna*].

[134] Według A. Bańkowskiego (ESJPB s.v.) *pełnia* to neologizm od *pełny*. Z kolei J. Waniakowa (WTA, s. 93) uważa, że ze względu na różnorodność odpowiedników nazwy *pełnia* w językach słowiańskich rzeczownik ten należy uznać za kalkę łc. *plēna* [*lūna*].

południe ‘godzina 12 w dzień, środek dnia’ (2): „ſłońce wymierza godzinę dwunaſtą, to ieſt ſamo południe.” [104]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

poranek ‘wczesna pora dnia, ranek’ (4): „dzień czyli to aſtronomiczny, czyli naturalny, zamyka w ſobie nie tylko wieczor y poranek, ale też południe y pułnoc.” [14]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

porównanie dnia z nocą ‘zrównanie dnia z nocą; równonoc’ (10): „Czas *aequinoctium* Wioſnowego, to ieſt porownanie dnia z nocą, gdy Wioſna ma początek ieſt dzień 21. Marca. Pod ktory czas ſłońce wchodzi na znak Barana, y przez ćwierć roku obchodząc trzy znaki: Barana, Byka, Bliźniąt, oznacza Wioſnę.” [106]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L, K (Solski), Chmielowski[135].

północ / pułnoc ‘połowa nocy’ (12): „dzień czyli to aſtronomiczny, czyli naturalny, zamyka w ſobie nie tylko wieczor y poranek, ale też południe y pułnoc.” [14]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

przesilenie Słońca ‘moment, w którym Słońce osiąga największe odchylenie od równika; solstycjum’ (4): „*Zima*: nam ſię zaczyna od przesilenia ſłońca, kończy ſię na porownaniu dnia z nocą.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Bystrzonowski), Chmielowski[136].

przesilenie się Słońca letniego ‘przesilenie letnie’ (1): „Czas *folſtitium* letniego, to ieſt przeſilenia ſię ſłońca letniego gdy lata ieſt początek, y dzień naywiękſzy względem Europeyſkich kraiow, ieſt 21. dzień Czerwca.” [105]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

przesilenie się Słońca zimowego ‘przesilenie zimowe’ (1): „Czas *folſtitium* zimowego, to ieſt przeſilenia ſię ſłońca zimowego, gdy zima ma początek, y dzień naymnieyſzy względem Europeyſkich kraiow, ieſt dzień 21. Grudnia.” [106]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

rano ‘wczesna pora dnia’ (5): „wieczor y rano zamykały w ſobie drugie dwie części, to ieſt: pułnoc y południe. Wieczor tedy zaczynał ſię od godziny 3. po południu, zabieraiąc godzin 12. aż do godziny 3. po pułnocy. Poranek zaś zaczynał ſię od godziny 3. po pułnocy zabieraiąc 12 godzin. Aż do godziny 3. po południu.” [14]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

---

[135] Jest to peryfrastyczny odpowiednik łc. *aequinoctium*. J. Waniakowa rejestruje ponadto funkcjonujące w polszczyźnie XVI i XVII w. synonimiczne zestawienia i złożenia: *zrownanie dnia z nocą* (Grodzicki), *nocodzienne porownanie* (Łaszcz), *nocorównia* (Łaszcz), *równonocnik* (Wolfowic) (WTA, s. 106).

[136] J. Waniakowa przywołuje zestawienia: *przesilenie Słońca letnie y zimne* z tekstów Wolfowica oraz *przesilenie dnia z nocą* i *przesilenie nocy* ze Sławkowica (WTA, s. 95).

scyntylacyja (łc. *scintillātiō* ‘iskrzenie’) ‘migotanie światła gwiazd spowodowane ruchem atmosfery ziemskiej’ (1): „Scyntyllacya zaś gwiazd, to ieſt drżenie światła y migotanie w oku ludzkim, pochodzi to z ſubtelnych proſzkow, atomow po atmosferze rozpierzchłych y unoſzących ſię, przez ktore przebiiaiąc ſię gwiazdowe światło, miga ſię.” [95]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski)[137].

solstitium (łc. *sōlstitium* z łc. *sōl* ‘słońce’ + łc. *sistere* ‘ustawić, zatrzymać się’) ‘przesilenie dnia z nocą’ (8): „REGUŁA VI. Determinuie ſpoſob wynalezienia dnia *folſtitium* y *aequinoctium*.” [105]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *słońce* (Spiczyński), K (Piekarski, Chmielowski).

solstitium letnie (kalka łc. *sōlstitium aestīvum*, gdzie *aestīvum* ‘letnie’) ‘przesilenie letnie’ (10): „Czas *folſtitium* letniego, to ieſt przeſilenia ſię ſłońca letniego gdy lata ieſt początek, y dzień naywiękſzy względem Europeyſkich kraiow, ieſt 21. dzień Czerwca.” [105]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski.

solstitium zimowe (kalka łc. *sōlstitium hībernum*, gdzie *hībernum* ‘zimowe’) ‘przesilenie zimowe’ (9): „Czas *folſtitium* zimowego, to ieſt przeſilenia ſię ſłońca zimowego, gdy zima ma początek (...), ieſt dzień 21. Grudnia.” [106]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

wieczór ‘część doby tuż po zachodzie słońca’ (6): „Wieczor tedy zaczynał ſię od godziny 3. po południu, zabieraiąc godzin 12. aż do godziny 3. po pułnocy.” [14]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wiosna ‘pora roku’ (25): „*Wioſna* u mięſzkaiących nas na pułsferzu pułnocnym ziemi, zaczyna ſię od porownania dnia z nocą, kończy ſię na przesileniu ſię ſłońca; gdy ſłońce wſtępuiąc w trzy znaki niebieſkie, to ieſt Barana, Byka, y Bliźnięta przebiega.” [111]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

zaćmić się ‘ulec zaćmieniu’ (1): „[Słońce] pod czaſ męki CHRYSTUSOWEY pod pełnią Xiężyca ſię zaćmiło.” [21]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

zaćmienie ‘przesłonięcie części lub całej tarczy ciała niebieskiego przez inne ciało’ (28): „Czwarta właſność Xiężyca ieſt zaćmienie.” [76]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L[138].

---

[137] J. Waniakowa przywołuje termin *scyntylacja* z tekstów M. Ernsta oraz S. Kramsztyka z XIX w. (WTA, s. 75, 100).

[138] Jak zauważa J. Waniakowa, można mieć wątpliwości, czy *zaćmienie* to kalka łc. *eclipsis*, czy też niezależnie rozwijający się termin polski. Badaczka przyjmuje, że ze względu na podobieństwo formalne odpowiedników tego terminu w językach słowiańskich można przyjąć, że

zaćmienie Księżyca ‘częściowe lub całkowite zasłonięcie tarczy Księżyca’ (16): „wnoſi ſię z zaćmienia Xiężyca: ktore dla tego ſię dzieie, że ziemia między Xiężycem y ſłońcem ſrzodek biorąc, przeimuie promienie ſłoneczne, aby nie oświecały Xiężyca.” [76]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

zaćmienie Księżyca niezupełne ‘częściowe zasłonięcie tarczy Księżyca’ (1): „w niektorych nie zupełnego Xiężyca zaćmieniach tey części bywa zaćmienie, ktora patrzy na południe: w innych tey części, ktora patrzy na pułnoc.” [76–77]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zaćmienie Słońca ‘częściowe lub całkowite zasłonięcie tarczy Słońca przez Księżyc’ (13): „Ricciolus naywiękſze zaćmienie ſłońca determinuie godzin 5. minut 52.” [86]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

zaćmienie Ziemi ‘częściowe lub całkowite zasłonięcie tarczy Słońca przez Księżyc, co prowadzi do braku światła na Ziemi’ (1): „ta defekcya światła, niepowinnaby ſię zwać zaćmieniem ſłońca, ale zaćmieniem ziemi.” [84]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

zima ‘pora roku’ (60): „*Zima*: nam ſię zaczyna od przesilenia ſłońca, kończy ſię na porownaniu dnia z nocą, gdy ſłońce uſtępuiąc, trzy znaki niebieſkie, to ieſt Koziorozca, Wodnika, y Ryby przebiega.” [111]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

4.4. Nazwy punktów i miejsc wyznaczanych na sferze niebieskiej[139]

biegun niebieski ‘jeden z dwu punktów na sferze niebieskiej, przez które przechodzi oś ziemna i oś niebieska’ (1): „Oś ziemna, ieſt to dyametr, to ieſt linia imaginacyą prowadzona przez centrum ziemi, a pociągniona aż do biegunow Niebieſkich, ieſt oraz oſią Niebieſką, na ktorey całe Niebo gwiazdowe dokoła

astronomiczne znaczenie rzeczownika *zaćmienie* rozwijało się niezależne od terminu łacińskiego. Kalkami są natomiast zestawienia: *zaćmienie zupełne* (łc. *eclipsis totalis*) oraz *zaćmienie cząstkowe* (łc. *eclipsis partialis*) (WTA, s. 85). U Bystrzonowskiego jest poświadczone tylko zestawienie *zaćmienie* [*Księżyca*] *niezupełne*, które można uznać za neologizm utworzony na rodzimym gruncie w opozycji do zestawienia: *zaćmienie zupełne*.

[139] Zwraca uwagę zbieżność formalna tej grupy słownictwa ze słownictwem geograficznym (por. WTA, s. 101).

ziemi codzienną czyni rewolucyą.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (W. Potocki).

biegun południowy (kalka łc. *polus antarcticus*, gdzie *polus* ‘biegun’, *antarcticus* ‘południowy’) ‘punkt położony nad biegunem południowym Ziemi, w którym oś świata przebija sferę niebieską’ (2): „[Aſtronomowie] kładą konſtellacye południowe, ktore ku biegunowi południowemu, drugi koniec firmamentu opaſuią na graduſow 66.” [96]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

biegun pułnocny (kalka łc. *polus arcticus*, gdzie *polus* ‘biegun’, *arcticus* ‘północny’) ‘położony nad północnym biegunem Ziemi punkt, w którym oś świata przebija sferę niebieską’ (2): „[Aſtronomowie] kładą konſtellacye pułnocne, to ieſt gwiazdy ktore ku biegunowi pułnocnemu koniec firmamentu opaſuią na graduſow 66.” [96]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

cyrkuł ekwatora ‘koło wielkie, które dzieli sferę niebieską na dwie części: północną i południową; równik niebieski’ (3): „kraie pod Ekwatorem położone gdzie był Ray, pod czas *aequinoctium*, gdy ſłońce zoſtaie w cyrkule Ekwatora, to ieſt w znaku Barana y Wagi, dnia liczą zupełnych 12. godzin, y nocy 12. godzin.” [15]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł horyzontalny ‘koło wielkie, równik niebieski, które dzieli sferę niebieską na dwie części: północną i południową’; (2): „Słońce aby iednę zupełną uczyniło około ziemi rewolucyą dzień naturalny wymierzaiąc dwadzieściaczterogodzinny: to ieſt aby przyſzło do tego cyrkułu południowego, albo horyzontalnego, od ktorego ſwoy obrot zaczęło, powinno łożyć na to godzin 24. y minut 4.” [81]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

cyrkuł niebieski ‘koło na sferze niebieskiej’ (3): „Dwa cyrkuły ſolſtytyonalne ſą dwa cyrkuły pomnieyſze, rowno odległe od cyrkułu ekwinokcyonalnego na graduſow 23. y puł; podległe takimże cyrkułom Niebieſkim.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

cyrkuł niebieski ekwatora ‘koło wielkie, które dzieli sferę niebieską na dwie części: północną i południową; równik niebieski’ (1): „gdyby ziemia około ſłońca krążyła, muſiałaby podczas porownania dnia z nocą naywiękſzy cyrkuł niebieſki Ekwatora obiegaiąc, ktorego ieſt mil 5406. we 24. godzin przebieżeć.” [7]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

cyrkuł podzodyjaczny ‘pas nieba obejmujący 12 konstelacji, przez które przechodzi Słońce w ruchu rocznym’ (1): „Trzeci aſpekt ieſt kwadratowaty: gdy ieden Planeta od drugiego czwartą częścią Zodyaku, to ieſt 90. graduſami, ſwego cyrku-

łu podzodyacznego ieſt odległy.” [88]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł południowy ‘linia przechodząca przez oba bieguny świata i zenit; południk niebieski’ (52): „Dzień ſłoneczny, ieſt iedno ſłońca okrążenie, uczynione do koła ziemi, od cyrkułu południowego do tegoż cyrkułu: ktory okrąg zamyka wſobie godzin 24.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

dom ‘w astrologii 1/12 część sfery niebieskiej przyporządkowana odpowiedniej części Ziemi’ (6): „Cały okrąg Niebieſki dzielą na cztery częśći przez dwa cyrkuły południowy y horyzontalny, a każdą z tych częśći dzielą znowu na trzy, cyrkułami prowadzonemi przez interſekcye cyrkułu południowego z horyzonyalnym, ktore 12. częśći nazywaią 12. domami.” [136]; not.: T, L, Chmielowski, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn[140].

ekwator (łc. *aequātor*) ‘równik niebieski, koło wielkie, które dzieli sferę niebieską na dwie części: północną i południową’ (18): „ſłońce ſtworzone na Ekwatorze, to ieſt na cyrkule rowno odległym od oſtatnich granic ſwoich, to ieſt w pół nieba, gdy porownanie ieſt dnia z nocą.” [21]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Solski), in.zn.: L.

ekwator niebieski ‘równik niebieski, koło wielkie, które dzieli sferę niebieską na dwie części: północną i południową’ (1): „Cyrkuł ekwinokcyonalny, to ieſt Ekwator, ieſt to ten cyrkuł imaginacyą po wierzchu ziemi prowadzony, ktory ekwatorowi Niebieſkiemu rowno ieſt podległy, ktory na dwie pułsferze całą ziemię dzieli.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

elevatio poli (łc. *ēlevātiō polī*, gdzie *ēlevātiō* ‘podniesienie’, *polus* ‘biegun’) ‘wysokość bieguna nad horyzontem, według której określano szerokość geograficzną miejsca’ (4): „tak ſłońce, xiężyc y inne planety, iako y gwiazdy mocą *primi mobilis* od wſchodu ku zachodowi, codziennie obchodzą. A zatym dobrze ſię do *elevationem poli* ſtoſuią.” [188]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *biegun* (Wyrwicz), K (Solski).

elewacyja (łc. *ēlevātiō*, gdzie *ēlevātiō* ‘podniesienie’) ‘wysokość ciała niebieskiego nad horyzontem’ (6): „Liczbę znalezioną tey elewacyi na cyrkule południowym uniwerſalnym, zacząwſzy od *polum* pułnocnego odrachuy przez graduſy

[140] J. Waniakowa podkreśla, że wyraz miał znaczenie astrologiczne i poświadczony był przede wszystkim w prognostykach (WTA, s. 101). Bystrzonowski również używa wyrazu *dom* w znaczeniu astrologicznym, w partiach tekstu, w których występuje przeciwko astrologii i wróżbiarstwu. Można przypuszczać, że znaczenie astrologiczne rzeczownika *dom* ukształtowało się pod wpływem łc. *domūs*.

wyznaczone na tymże cyrkule.” [273]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

elewacyja poli (kalka łc. *ēlevātiō polī*, gdzie *ēlevātiō* ‘podniesienie’, *polus* ‘biegun’) ‘wysokość bieguna nad horyzontem, według której określano szerokość geograficzną miejsca’ (19): „Przez wyſokość oſi Niebieſkiey, albo *elewacyą poli*, że ſię rozumie punktu polarnego albo biegu Niebieſkiego podnieſienie nad horyzont, rzekło ſię w Informacyi II.” [274]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (*Sekret wyjawiony*)[141].

głowa smocza (kalka łc. *caput dracōnis*, gdzie *caput* ‘głowa’, *dracō* ‘smok’) ‘punkt przecięcia się orbity Księżyca i orbity Słońca znajdujący się w głowie gwiazdozbioru Smoka; węzeł orbity Księżyca’ (3): „ſmocza głowa y ogon ſą to dwa punkta okręgu drogi ſłońca y xiężyca na krzyż ſię przecinaiące.” [139]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Syreniusz), WTA (Wyrwicz).

granica południowa ‘zwrotnik Koziorożca’ (1): „cała ſzerokość obrotu ſłońca między granicą południową y pułnocną, to ieſt między *tropicum Cancri* y *Capricorni* liczy ſię cyrkułu naywiękſzego graduſow 47.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[142].

granica pułnocna ‘zwrotnik Raka’ (1): „cała ſzerokość obrotu ſłońca między granicą południową y pułnocną, to ieſt między *tropicum Cancri* y *Capricorni* liczy ſię cyrkułu naywiękſzego graduſow 47.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[143].

granica Słońca ‘jeden z dwu zwrotników, do których docierając Słońce wyznacza początek zimy lub lata’ (1): „granice ſłońca, ktore ſię *tropici* zowią.” [78]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

horyzont (łc. *horizōn*, *-ontis* z gr.) ‘granica między widnokręgiem a niebem’ (78): „na każdym mieyſcu ziemi ſtanąwſzy człowiek, iak tylko dokoła zaſięgnąć okiem może, wſzędzie na ziemi wydaie ſię cyrkuł, ktory ſię zowie horyzont.” [4]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

linija południowa (kalka łc. *linea merīdiāna*, gdzie *merīdiāna* ‘południowa’) ‘wyznaczona na poziomym podłożu linia sygnalizująca południk miejscowy, tj. miejsce, przez które w południe Słońce przechodzi pionowo; meridiana’ (30): „Linia południowa ieſt dyametr cyrkułu południowego, to ieſt ta linia mieyſca

---

[141] S. Solski proponuje synonimiczne zestawienie: *elewacyja osi niebieskiej* (S. Solski, *Geometra polski*, Kraków 1683, s. 4).

[142] J. Waniakowa rejestruje synonim: *kres słońca południowy* z Wyrwicza (WTA, s. 119).

[143] J. Waniakowa rejestruje synonimy: *kres słońca pułnocny* z Wyrwicza oraz *obręcz odwrotna rakowa* z Giecego (WTA, s. 119).

tego, ktoremu ſłońce wymierza godzinę dwunaſtą, to ieſt ſamo południe.” [104]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K s.v. *kompas* (Solski).

nadir (śr.łc. *nadir* z arab. *nazir* ‘przeciwległy’ od *nazīr as-samt* ‘przeciwległy do zenitu’) ‘punkt sfery niebieskiej przeciwległy zenitowi’ (1): „Cyrkuł horyzontalny, ieſt to cyrkuł (...) dzielący ziemię na dwie części, iedno pułsferze gorne względem punktu *Zenith* nazwanego (...). Na drugie pułsferze dolne, za centrum tego cyrkułu horyzontalnego, maiące przeciwny punkt *Nadir* nazwany.” [208]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., WTA (Sałtszewicz, Edling, Wyrwicz)[144].

ogon smoczy (kalka łc. *cauda dracōnis*, gdzie *cauda* ‘ogon’, *dracō* ‘smok’) ‘punkt przecięcia się orbity Księżyca i orbity Słońca znajdujący się w ogonie gwiazdozbioru Smoka; węzeł orbity Księżyca’ (3): „ſmocza głowa y ogon ſą to dwa punkta okręgu drogi ſłońca y xiężyca na krzyż ſię przecinaiące.” [139]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Syreniusz), WTA (Wyrwicz).

okrąg niebieski ‘pas nieba obejmujący 12 konstelacji, przez które przechodzi Słońce w ruchu rocznym; zodiak’ (2): „[Wieſzczbiarze] Cały okrąg Niebieſki dzielą na cztery części przez dwa cyrkuły południowy y horyzontalny.” [136]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

***oś* [*niebieska*]** ‘wyobrażalna linia prosta przechodząca przez bieguny niebieskie, będąca przedłużeniem osi obrotu Ziemi; oś świata’ (12): „ziemia cała iednym punktem sfery ſwoiey ieſt oſadzona w pośrzod Niebios, ku *polum* pułnocnym, drugim ku polum południowym według oſi Niebieſkiey, przez centrum ziemi przechodzącey.” [450]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Solski).

podniesienie biegu niebieskiego nad horyzont ‘wysokość bieguna nad horyzontem, według której określano szerokość geograficzną miejsca; elewacja poli’ (1): „Przez wyſokość oſi Niebieſkiey, albo *elewacyą poli*, że ſię rozumie punktu polarnego albo biegu Niebieſkiego podnieſienie nad horyzont, rzekło ſię w Informacyi II.” [274]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L,[145].

---

[144] Według W.P. Turka (dz. cyt., s.v.) wywodzący się z języka arabskiego wyraz *nadir* przeniknął do polszczyzny dopiero w XIX w. przez medium francuskie. Na francuskie pośrednictwo wskazuje też SWOS s.v. oraz SWOK-Sz s.v. Z kolei J. Waniakowa uważa pośrednictwo francuskie za dyskusyjne i wskazuje na łacinę jako język medium (WTA, s. 152). Warto zwrócić uwagę, że badaczka wymienia *Compendium geograficzne* Sałtszewicza z 1746 r. jako pierwszy tekst, w którym *nadir* został poświadczony. Jeśli uwzględnić, że pierwsze wydanie *Informacyi* pochodzi z 1743 r. i jest oparte na wcześniejszych publikacjach kalendarzowych, to niewykluczone, że wyraz *nadir* po raz pierwszy mógł pojawić się u Bystrzonowskiego.

[145] *Podniesienie biegu niebieskiego nad horyzont* oraz *podniesienie punktu polarnego nad horyzont* to peryfrastyczne odpowiedniki terminu łacińskiego *ēlevātiō polī*. J. Waniakowa odnotowuje synonimiczne zestawienie: *wyniesienie bieguna nad ziemiokres* z Giecego (WTA, s. 119).

podniesienie punktu polarnego nad horyzont ‘wysokość bieguna nad horyzontem, według której określano szerokość geograficzną miejsca; elewacja poli’ (1): „Przez wyſokość oſi Niebieſkiey, albo *elewacyą poli*, że ſię rozumie punktu polarnego albo biegu Niebieſkiego podnieſienie nad horyzont, rzekło ſię w Informacyi II.” [274]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

polus (łc. *polus* z gr.) ‘biegun, jeden z dwu punktów na sferze niebieskiej, przez które przechodzi oś ziemska i oś niebieska’ (18): „*polus*, to iest punkt nieba, koło ktorego, iako koło osi, obraca ſię firmament.” [4]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, WTA (Sałtszewicz).

polus antarcticus (łc. *polus antarcticus*, gdzie *polus* ‘biegun’, *antarcticus* ‘południowy’) ‘biegun południowy, punkt na sferze niebieskiej, przez które przechodzi oś ziemska i oś niebieska’ (1): „od tych granic ku obydwom tak południowemu iako y pułnocnemu biegunom niebieſkim, *polus Arcticus* y *polus Antarcticus* nazwanym, iż zoſtaie graduſow 133. między ktoremi wſchod, zachod, y południe ſłońce odprawuie.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

polus arcticus (łc. *polus arcticus*, gdzie *polus* ‘biegun’, *arcticus* ‘północny’) ‘biegun północny, punkt na sferze niebieskiej, przez które przechodzi oś ziemska i oś niebieska’ (1): „od tych granic ku obydwom tak południowemu iako y pułnocnemu biegunom niebieſkim, *polus Arcticus* y *polus Antarcticus* nazwanym, iż zoſtaie graduſow 133. między ktoremi wſchod, zachod, y południe ſłońce odprawuie.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

punkt wertykalny ‘najwyżej położony punkt na niebie; zenit’ (1): „Ile (...) graduſami polus wynieſiony ieſt nad horyzont, tylą graduſami odległy ieſt punkt wertykalny, to ieft *Zenith* od ekwatora, ktora odległość zowie ſię ſzerokość mieyſca.” [214]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

tropicus (łc. *tropicus* ‘zwrotny, to jest taki, pod którego znakiem Słońce pozornie zawraca’ z gr.) ‘zwrotnik, równoleżnik ograniczający obszar Ziemi, na który w ciągu roku promienie słoneczne mogą padać prostopadle’ (2): „Oſtatnie dwa cyrkuły drogi ſłoneczney (...) dla tego zową ſię *tropici*, to ieſt granice ſłońca, iż do nich przyſzedſzy, nazad wraca ſię ku Ekwatorowi.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (*Gazeta Polska*).

tropicus Cancri (łc. *tropicus Cancri*) ‘zwrotnik Raka, równoleżnik na półkuli północnej, do którego docierając Słońce wyznacza początek lata’ (8): „ſłońce codziennym ſwoim ſferycznoſpiralnym obrotem biorąc od *tropicum Capricorni*, to ieſt tego cyrkułu, na ktorym ſłońce zoſtaiąc pod czas *folſtitium* zimowego około 21. dnia Grudnia, zabieraiąc ſię ku pułnocy, ku ſwoiey drugiey granicy,

ktore ſię nazywa *tropicus Cancri*, to ieſt tego cyrkułu na ktorym ſłońce czyni *ſolſtitium* letnie, iż formuie cyrkułow 182.” [81–82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

tropicus Capricorni (łc. *tropicus Capricorni*) ‘zwrotnik Koziorożca, równoleżnik na półkuli południowej, do którego docierając Słońce wyznacza początek zimy’ (8): „cała ſzerokość obrotu ſłońca między granicą południową y pułnocną, to ieſt między *tropicum Cancri* y *Capricorni* liczy ſię cyrkułu naywiękſzego graduſow 47.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

wysokość ‘wyniesienie ciała niebieskiego nad horyzont; elewacyja’ (2): „Na kwadranſie Aſtronomicznym obſerwowana wyſokość ſłońca południwego, gdy będzie naywiękſza oznacza czas *ſolſtitium* letniego.” [106]; not.: K (Solski), WTA (J. Bohomolec), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

wysokość osi niebieskiej ‘podniesienie bieguna niebieskiego nad horyzont’ (2): „Przez wyſokość oſi Niebieſkiey, albo *elewacyą poli*, że ſię rozumie punktu polarnego albo biegu Niebieſkiego podnieſienie nad horyzont, rzekło ſię w Informacyi II.” [274]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Solski).

zenith (łc. *zenith* z arab. *samt ar-ra’s* ‘punkt wierzchołkowy’) ‘najwyższy punkt na sferze niebieskiej, wyznaczony przez linię pionu prowadzoną z miejsca obserwacji’ (2): „ile bowiem graduſami *poluſ* wynieſiony ieſt nad horyzont, tylą graduſami odległy ieſt punkt wertykalny, to ieſt *Zenith* od ekwatora, ktora odległość zowie ſię ſzerokość mieyſca.” [214]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Żędzianowski, Sałtszewicz)[146].

zodyjak (łc. *zōdiacus* z gr.) ‘pas nieba obejmujący 12 konstelacji, przez które przechodzi Słońce w ruchu rocznym’ (18): „Mieſiąc ſłoneczny ieſt dwunaſta część iedney rewolucyi ſłońca, to ieſt drogi albo Zodyaku, ktory na dwanaście znakow wzwyż pomienionych ſię dzieli.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

[146] Według W. Turka (dz. cyt., s.v.) wywodzący się z języka arabskiego wyraz *zenit* przeniknął do polszczyzny przez medium francuskie w XIX w. Na francuskie pośrednictwo wskazuje także SWOS s.v., zaś SWOK-Sz s.v. wskazuje pośrednictwo języka starohiszpańskiego. Z kolei J. Waniakowa uważa, że medium była w tym wypadku łacina (WTA, s. 107, 152). Pierwszym polskojęzycznym tekstem, w którym poświadczono wyraz *zenit* jest prawdopodobnie XVII-wieczna praca A. Żędzianowskiego. Bystrzonowski używa tylko nieprzyswojonej formy wyrazu, tj. *zenith*.

4.5. Inne nazwy astronomiczne

astrolog (łc. *astrologus* z gr.)

1. ‘człowiek badający ruchy ciał niebieskich; astronom’ (6): „dość wiedzieć ktorego dnia przypada now, mniey uważaiąc godzinę y minuty tegoż nowiu, w ktorych godzinach y minutach ſami Aſtrologowie ſię nie zgadzaią.” [126]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Komoniecki), in.zn.: L.

2. ‘człowiek przepowiadający przyszłość z gwiazd’ (89): „Ci [przepowiadaiący przyszłość] są albo Czarownicy (...) albo Snow wykładacze, albo Aſtrologowie.” [133]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Tylkowski), L.

astrologija (łc. *astrologia* z gr.) ‘nauka badająca wpływ ciał niebieskich na życie człowieka’ (21): „Aſtrologia iako część nayprzednieyſzey między innemi Matematycznemi umieiętnościami Aſtronomii illacye nieodminne z długich y ſtatecznych obſerwacyi obrotow Niebieſkich formuie.” [150]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Duńczewski), L.

astrologija judycyjarna (kalka łc. *astrologia iūdiciāria*, gdzie łc. *iūdiciāria* ‘sądowa’) ‘nauka badająca wpływ ciał niebieskich na życie człowieka’ (4): „[astrologowie] chcą uczynić rożnicę ſwoiey naturalney Aſtrologiii od Judycyarney.” [186]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Duńczewski).

astrologija naturalna (kalka łc. *astrologia nātūrālis*, gdzie łc. *nātūrālis* ‘prawdziwa, rzeczywista’) ‘nauka o ciałach niebieskich; astronomia’ (2): „Mowią iż tylko Judycyarna potępiona ieſt Aſtrologią a nie naturalna.” [177]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski, Duńczewski).

astronom (łc. *astronomus* z gr.) ‘uczony badający położenie i ruch ciał niebieskich’ (49): „od wſzelkich ſuppozycyi, kreślenia, kalkulacyi, właſnych Aſtronomom, oſobliwie względem obrotow niebieſkich ſuperſpeduię.” [74]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Solski), T, L.

astronomiczny (łc. *astronomicus* z gr.) ‘związany z astronomią, dotyczący astronomii’ (2): „Informacya astronomiczna o Niebieſkich Luminarzach, y ich Niebioſach.” [74]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Solski, Danet), L.

astronomija (łc. *astronomia* z gr.) ‘nauka o ciałach niebieskich’ (5): „Przez Aſtronomią rozumie ſię umieiętność o Niebioſach y Luminarzach Niebieſkich co do ich konſtytucyi, iſtoty, y właſności; iako to figury, wielkości, obrotu, odległości, światła, zaćmienia, influencyi, y innych przypadkow ſobie przyzwoitych.” [74]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Birkowski, Gorczyn), L (Żebrowski).

kalkulacyja astronomiczna ‘obliczenia astronomiczne’ (1): „do kalkulacyi Aſtronomicznych ta ſuppozycya ſpoſobnieyſza.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

obserwacyja astronomiczna ‘systematyczne, ukierunkowane oglądanie obiektów astronomicznych dla ustalenia podstawowych danych’ (3): „według obſerwacyi Aſtronomiczney, wſzyſtkie gwiazdy teraz co raz bardziey zbliżaią ſię ku *polum* naſzemu.” [99]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

4.6. Nazwy instrumentów astronomicznych i ich części[147]

astralabijum / astrolabijum (łc. *astrolabium* z gr. *astér* ‘gwiazda’ + gr. *labé* ‘uchwyt’) ‘instrument służący do określania położenia ciał niebieskich nad horyzontem’ (2): „Geografowie inny wynaleźli ſpoſob reprezentacyi ziemi y Niebios (...) *Geolabia*. To ieſt reprezentacyą optyczną zupełney sfery ziemi. Y *Aſtralabia*: to ieſt reprezentacyą optyczną zupełney sfery gwiazdowego Nieba.” [281]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII s.v. *astrolab* (Solski), L, WTA[148].

baculus Jacobi (łc. *baculus Jacobi*, gdzie *baculus* ‘kij, laska’) ‘instrument służący do mierzenia wysokości ciał niebieskich nad horyzontem; laska Jakuba’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy: (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c.” [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[149].

horometrum (p.łc. *horometrum* z gr. *hóros* ‘czas’ + gr. *metreín* ‘mierzyć’) ‘instrument służący do ustalania czasu na podstawie położenia gwiazd; nokturnał’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy: (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z in-

[147] O dawnych instrumentach astronomicznych patrz: G. Rosińska, *Instrumenty astronomiczne na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku*, Wrocław 1974; D. Burczyk-Marona, *Instrumenty naukowe w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1993. Por. ponadto WTA s.v.

[148] J. Waniakowa zwraca uwagę, że z tego instrumentu wynalezionego przez Hipparcha w II w. p.n.e., korzystał u nas już zapewne w XIII w. Witelon (WTA, s. 29).

[149] Bystrzonowski stosował tylko łacińską nazwę tego instrumentu, choć w polszczyźnie funkcjonował już rodzimy odpowiednik: *laska Jakubowa*, co poświadcza T s.v. *astrolab.*

wentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c." [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[150].

horoscopium (p.łc. *hōroscopium* z gr. *hóros* 'czas' + gr. *skopeín* 'patrzeć') 'część instrumentu astronomicznego zwanego chorobates (poziomicy)' (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy: (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c." [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

instrument astronomiczny 'przyrząd służący do badań astronomicznych' (1): „Linia południowa ieſt dyametr cyrkułu południowego, to ieſt ta linia mieyſca tego, ktoremu ſłońce wymierza godzinę dwunaſtą, to ieſt ſamo południe. Wynalezienie linii południowey ſłuży to do ułatwienia kompaſow, to ſtanowienia inſtrumentow Aſtronomicznych obſerwacyi planet ſłużących, to zakładania regularnie budynkow, &c." [104]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), K (Solski, Chmielowski).

kwadrans [***astronomiczny***] (łc. *quadrāns* [*astronomicus*], gdzie *quadrāns* 'czwarta część') 'przyrząd astronomiczny zbudowany z ćwiartki obwodu koła z podziałką kątową i przeziernikiem; kwadrant' (2): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy: (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c. Teraźnieyſzych czaſow poſpolitſze ſą: *Kwadrat Geometryczny*, *Cyrkuł*, *Semicyrkuł*, *Kwadrans*, *Tablica X. Solskiego* [475]; „Na kwadranſie Aſtronomicznym obſerwowana wyſokość ſłońca południwego, gdy będzie naywiękſza oznacza czas *ſolſtitium* letniego." [106]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII s.v. *astronomiczny* (Solski), T, L.

---

[150] Przytaczany tu fragment *Inforamcyi* jest wzorowany na odpowiednim fragmencie encyklopedii K. Schotta (por. przypis 15 we *Wstępie*). U Schotta w tym szeregowym zestawieniu nazw instrumentów mamy jednak: *holometrum* (z gr. *hólos* 'cały' + gr. *metreín* 'mierzyć'). Trudno powiedzieć, na ile zmiana *holometrum* na *horometrum* była świadomie wprowadzona przez Bystrzonowskiego.

perspektywa [***astronomiczna***] (p.łc. *perspectiva* [*astronomica*]) ‘instrument do obserwacji ciał niebieskich; teleskop’ (14): „*Teleſcopia*, albo perſpektywy, ktore odległe objecta y gołym okiem nie doyrzane, zbliżaią, y widome czynią.” [472]; „Aſtronomiczne perſpektywy, ſłużące do obſerwacyi gwiazd y planet, obadwa ſzkła tak okularne, iako *objectivum* maią wypuklaſte, dla większey aukcyi luminarzow.” [473]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

puszka horograficzna kompasowa[151] ‘instrument służący do określania kierunku geograficznego’ (1): „Aby w puſzkach magneſowych czyli to żeglarſkich, czyli Horograficznych kompaſowych, czyli Geometrycznych, ſtrzałka żelazna, iednym końcem pułnoc, drugim południe, to ieſt linią południową na każdym mieyſcu ſwoim obrotem okazowała, tę dzielność zabierać powinna od magneſu w ten ſpoſob.” [452]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

sfera (łc. *sphaera* z gr.) ‘model kuli ziemskiej lub kosmosu’ (31): „sfery ſwoią okrągłością bardziey ſtoſuią ſię do okrągłości Niebios y Ziemi, a niżeli mappy, więc rzeczywiście cały świat wyrażaią, y do imaginatywy y poięcia bardziey ſłużą a niżeli mappy.” [271]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Naroński), in.zn.: T.

sfera armillarna (kalka łc. *sphaera armillaris*, gdzie łc. *sphaera* ‘kula’, *armillaris* ‘kolista, bransoletowa’) ‘instrument w formie koncentrycznych, przegubowo połączonych pierścieni; model sfery niebieskiej, łączący w sobie sferę astronomiczną i sferę ziemską’ (8): „Sfera Armillarna ieſt wyobrażenie oraz Nieba gwiazdowego, obrotow iego y ſłońca oraz ziemi. (...) poniekąd zamyka w ſobie oraz sferę Aſtronomiczną, oraz Geograficzną. Atoli ſame tylko pryncypalne cyrkuły Nieba y obrotu ſłońca reprezentuie. Ziemię zaś lubo całą, ale do proporcyi Nieba tak małą, że mało co z niey kto wyczytać może, gdzie iakie pańſtwa y częśći pomnieyſze ziemi. Przecięż sfera Armillarna do zupełnieyſzey imaginatywy całego świata bardziey ſłuży.” [273]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

sfera astronomiczna ‘instrument mający formę koncentrycznych, przegubowo połączonych pierścieni’ (15): „Sfera Aſtronomiczna ieſt wyobrażenie Nieba gwiazdowego, y cyrkułow obrotu Niebieſkiego, oſobliwie Słońca.” [272]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *astronomiczny* (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

[151] Przymiotnikowe człony zestawienia to derywaty: *horograficzna* od *horografia* z łc. *hōra* z gr. ‘strona świata’ + gr. *gráphein* ‘pisać’, zaś *kompasowa* od zapożyczonego z łc. *compas* ‘zegar słoneczny’.

sfera niebieska ‘model nieba gwiazdowego, sfera astronomiczna’ (4): „[informacya da inſtrukcyą] O wyrozumieniu Sfery ziemney Geograficzney, Niebieſkiey y Armillarney.” [191]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: K.

telescopium (p.łc. *telescopium* z gr. *téle* ‘daleko’ + gr. *skopeín* ‘patrzeć’)[152] ‘przyrząd astronomiczny do obserwacji ciał niebieskich’ (1): „*Teleſcopia*, albo perſpektywy, ktore odległe objecta y gołym okiem nie doyrzane, zbliżaią, y widome czynią.” [472]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K, not.: WTA (J. Bohomolec).

triquetrum (łc. *triquetrum* ‘trójkątny’) ‘przyrząd do mierzenia wysokości ciał niebieskich; trójkąt paralaktyczny, lineał Ptolemeusza’ (1): „*Geometria* ieſt nauka miernicza do ktorey należy: (...) *5to*. Wydzielać wſzelkie odległości, wyſokości, głębokości, y grunta, choć nie doſtępne. Do czego z inwentowane od Geometrow rożne inſtrumenta: iako to dawnieyſze: *Baculus Jacobi*, *Protheus Militaris*, *Horoſcopium*, *Horometrum*, *Aſſerculus Zublerianus*, *Menſula Praetoriana*, *Triquetrum*, *Radius Latinus*, *Pantometrum Kircherianum*, &c.” [475]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: WTA[153].

* * *

Leksyka astronomiczna to 206 JZ, co stanowi 9,5% słownictwa specjalistycznego obecnego w *Informacyi*. Grupę tę należałoby jeszcze poszerzyć o słownictwo, które uwzględniłam w części poświęconej kosmografii, tj. o nazwy sfer tworzących wszechświat (34 JZ). Pod względem znaczeniowym jest to leksyka zróżnicowana: są tu nazwy obiektów astronomicznych i ich części (40 JZ), nazwy związane z ruchem i położeniem ciał niebieskich (58 JZ), nazwy zjawisk i procesów astronomicznych (46 JZ), nazwy punktów i miejsc wyznaczonych na sferze niebieskiej (38 JZ), nazwy instrumentów astronomicznych i ich części (14 JZ) oraz inne nazwy astronomiczne (10 JZ).

W badanym materiale jest znaczna grupa nazw redundantnych (22 pary i szeregi synonimiczne). Pojawienie się par i szeregów synonimicznych jest spowodowane różnymi czynnikami: zapożyczaniem wyrazów w formie nieprzyswojonej (cytaty) oraz przyswojonej, funkcjonowaniem w polszczyźnie XVIII wieku syno-

[152] Według SWOS s.v. nazwa *teleskop* trafiła do polszczyzny z języka greckiego przez medium francuskie, zaś SWOK-Sz s.v. wskazuje na bezpośredni wpływ języka greckiego. Poświadczona w *Informacyi* nieprzyswojona forma wyrazu wskazuje raczej na wpływy języka łacińskiego. Przyrząd został opisany np. w pracy K. Schotta pt. *Technica curiosa*.

[153] Jak podaje J. Waniakowa, instrument ten był używany np. na Akademii Krakowskiej już w XIV w. O przyrządzie tym pisze jeszcze w XIX w. Steczkowski (WTA, s. 30, 135).

nimii słowotwórczej, tworzeniem nazw specjalistycznych drogą neosemantyzacji, derywacji morfologicznej i derywacji syntaktycznej opartej na różnych modelach oraz kalkowaniu struktur łacińskich. Stąd też w badanym materiale takie np. pary i szeregi synonimiczne, jak: *droga Księżyca* (zestawienie oparte na modelu: S $+S_{Gen}$) – *droga księżycowa* (zestawienie oparte na modelu S + Adj), *koniunkcyja* (zapożyczenie łacińskie właściwe) – *złączenie* (kalka semantyczna łc. *coniunctiō*), *tropicus Cancri* (zapożyczenie cytatowe) – *granica pułnocna* (zestawienie oparte na modelu S + Adj), *tropicus Capricorni* (zapożyczenie cytatowe) – *granica południowa* (zestawienie oparte na modelu S + Adj), *solstitium letnie* (kalka łc. *sōlstitium aestīvum*) – *przesilenie się Słońca letniego* (zestawienie oparte na modelu S + S_{Gen} + Adj).

Udział poszczególnych technik tworzenia leksyki astronomicznej przedstawia tabela 10.

Tabela 10. Sposoby tworzenia leksyki astronomicznej

Sposób tworzenia leksyki astronomicznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw astronomicznych
Zapożyczanie	92	45
Derywacja syntaktyczna	77	37
Derywacja morfologiczna	6	3
Derywacja semantyczna	29	14
Pochodzenie niejasne	2	1
Razem	206	100

W grupie leksyki astronomicznej zapożyczenia (92 JZ) stanowią niemal połowę, bo 45% zgromadzonego materiału. Wpływy obce w słownictwie astronomicznym obrazuje tabela 11.

Tabela 11. Źródła zapożyczania leksyki astronomicznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent zapożyczeń
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	14	15,0
łaciński (zapożyczenia właściwe)	19	20,5
łaciński (kalki strukturalne)	37	40,5
łaciński (kalki semantyczne)	5	5,5
grecki przez medium łacińskie	17	18,5
Razem	92	100,0

W grupie zapożyczeń najliczniejsze są kalki strukturalne (37 JZ), np.: *gwiazda błądząca* (łc. *stēlla errāns*), *obrót Księżyca* (kalka łc. *mōtus lūnae*), *ogon smoczy* (łc. *cauda dracōnis*). Wyrazistą podgrupę tworzą tu zestawienia hybrydowe, takie jak np.: *gwiazda errans* (łc. *stēlla errāns*), *solstitium letnie* (łc. *sōlstitium aestīvum*), *solstitium zimowe* (łc. *sōlstitium hībernum*). Dość licznie reprezentowane są również zapożyczenia cytatowe (14 JZ), np.: *baculus Jacobi*, *elevatio poli*, *polus antarcticus*, *tropicus Cancri*, *tropicus Capricorni*, wyjątkowe natomiast są kalki semantyczne (5 JZ), np.: *plamy* (łc. *maculae* [*sōlis*]), *złączenie* (łc. *coniunctiō*).

Zapożyczenia właściwe (36 JZ) to latynizmy (19 JZ), np.: *aspekt*, *deklinacyja*, *ekwator*, *konstelacyja*, *kwadra*, *libracyja*, oraz grekolatynizmy (17 JZ), np.: *apogaeum*, *astralabijum/astrolabijum*, *astrolog*, *ekliptyka*, *sfera*. W jednym wypadku źródła zapożyczenia są dyskusyjne – chodzi o rzeczownik *nadir*, który wywodzi się z języka arabskiego. Leksykony podają, że nazwa ta trafiła do polszczyzny przez medium francuskie. Przyjmuję tu jednak stanowisko J. Waniakowej[154], która zaznacza, że medium francuskie w wypadku nazwy *nadir* jest wątpliwe i wskazuje na pośrednictwo łacińskie. Dominacja zapożyczeń łacińskich w grupie słownictwa astronomicznego jest oczywista – łacina była językiem nauki, pierwsze traktaty astronomiczne, które powstawały na ziemiach Polski, były pisane po łacinie, zapożyczenia arabskie i greckie z zakresu astronomii przenikały do polszczyzny od średniowiecza właśnie przez medium łacińskie. Wpływ łaciny na polską terminologię astronomiczną trwał nieprzerwanie aż do XX wieku [155].

Liczną grupę słownictwa astronomicznego tworzą derywaty syntaktyczne (77 JZ; 37 %). Są to nazwy obiektów i zjawisk astronomicznych oraz nazwy związane z ruchem i położeniem ciał niebieskich. Członem podstawowym zestawień są rzeczowniki, z których te najbardziej aktywne tworzyły przynajmniej po kilka konstrukcji, np. rzeczownik *obrót* jest podstawą 15 nazw, takich jak np.: *obroty gwiazd i planet*, *obroty niebieskie*, *obrót ekscentryczny*, *obrót gwiazd*, *obrót jednostajny od wschodu do zachodu*, *obrót Księżyca*, *obrót luminarzow niebieskich*, *obrót nieba gwiazdowego*, *obrót sferycznospiralny, obrót słoneczny*, *obrót Słońca koło Ziemi*, *obrót spiralny*, *obrót Ziemi*, *obrót Ziemi około Słońca*. Rzeczownik *droga* stał się podstawą dla czterech zestawień: *droga Księżyca*, *droga księżycowa*, *droga słoneczna*, *droga Słońca*. Dominują tu zestawienia proste, dwuelementowe, nazwy trój- oraz czteroelementowe są rzadsze. Szczegóły ujęto w tabeli 12.

[154] WTA, s. 111.
[155] WTA, s. 152.

Tabela 12. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki astronomicznej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	42	56
S + S_{Gen}	17	22
S + Num	1	1
S + S_{Gen} + Adj	6	8
S + S_{Gen} + S_{Gen}	3	4
S + Adj + S_{Gen}	1	1
S + Adj + Adj	1	1
S + S_{Gen} + S_{Instr}	1	1
S + S_{Gen} + Adj + S_{Acc}	2	3
S + Adj + S_{Gen} + S_{Gen}	1	1
S + Adj + Adj + Adj	1	1
S + Adj + Adj + Part	1	1
Razem	77	100

Najliczniej są reprezentowane nazwy dwuelementowe budowane zgodnie z modelami: S + Adj (42 JZ), np.: *bieg księżycowy*, *krąg słoneczny*, *konstelacyja zodyjaczna*, *luminarz niebieski*; S + S_{Gen} (17 JZ), np.: *bieg Słońca*, *droga Księżyca*, *granica Słońca*, *obrót gwiazd*; S + Num (1 JZ): *kwadra pierwsza*. Nazwy trójczłonowe reprezentujące model S + S_{Gen} + Adj (6 JZ) to przykładowo: *obrót nieba gwiazdowego*, *przesilenie się Słońca zimowego*, *zaćmienie Księżyca niezupełne*. Według modelu S + S_{Gen} + S_{Gen} (3 JZ) powstały zestawienia: *obrót Słońca koło Ziemi*, *obrót Ziemi około Słońca*, *obroty gwiazd i planet*. Pozostałe modele trójelementowe są reprezentowane przez pojedyncze nazwy: S + Adj + S_{Gen} (1 JZ): *cyrkuł niebieski ekwatora*; S + Adj + Adj (1 JZ): *puszka horograficzna kompasowa*; S + S_{Gen} + S_{Instr} (1 JZ): *porównanie dnia z nocą*. Nazwy czteroelementowe zostały utworzone według następujących modeli: S + S_{Gen} + Adj + S_{Acc} (2 JZ): *podniesienie biegu niebieskiego nad horyzont*, *podniesienie punktu polarnego nad horyzont*; S + Adj + S_{Gen} + S_{Gen} (1 JZ): *obrót jednostajny od wschodu do zachodu*; S + Adj + Adj + Adj (1 JZ): *luminarz niebieski stały i jednostajny*; S + Adj + Adj + Part (1 JZ): *luminarz niebieski niestały i błąkający się*.

Drogą derywacji morfologicznej powstało kilka nazw (6 JZ; 3%), np.: *wschód*, *zaćmienie*, *librowanie się*. Liczniejszą grupę tworzą neosemantyzmy (29 JZ; 14%). Są to nazwy, które nowe znaczenie zyskały drogą metaforyzacji, np.: *ćmić*, *ćmić się*, *dom*, oraz specjalizacji znaczenia, np.: *gwiazda*, *Księżyc*, *Słońce*.

Pochodzenie dwu nazw z zakresu astronomii jest niejasne. Chodzi o rzeczowniki *pełnia* oraz *nów*. Według A. Bańkowskiego (ESJPB s.v.) *pełnia* to neologizm od

pełny. Z kolei J. Waniakowa[156] uważa, że ze względu na różnorodność odpowiedników w językach słowiańskich nazwy *pełnia* rzeczownik ten należy uznać za kalkę łacińskiego *plena* (*luna*). Jeśli zaś chodzi o *nów*, to A. Bańkowski (ESJPB s.v.) sądzi, że nazwę tę można traktować jako substantywizowany przymiotnik **новъ* (*měsęcь*). Natomiast J. Waniakowa[157] stwierdza, iż ze względu na brak wyrazu w języku staro-cerkiewno-słowiańskim oraz różnorodność odpowiedników słowiańskich nazwę *nów* można traktować jako kalkę łacińską *nova* (*luna*).

Dla 30 JZ z zakresu astronomii (tj. 14% nazw astronomicznych) nie znaleziono poświadczeń w leksykonach ilustrujących polszczyznę pierwszej połowy XVIII wieku. Są to np.: *aequinoctium wiosienne*, *aspekt kwadratowaty*, *aspekt kwadratury*, *aspekt opozycji*, *bieg komet*, *bieg księżycowy*, *bieg Słońca*, *konstelacyja zodyjaczna*, *libracyja*, *librowanie się*, *luminarz niebieski stały i jednostajny*, *luminarz stały*, *niebo saturnowe*, *niebo wenusowe*, *scyntylacyja*, *wybieg księżycowy*, *zaćmienie Księżyca niezupełne*, *zaćmienie Ziemi*, *znak zodyjakowy*.

[156] WTA, s. 93.
[157] WTA, s. 82–83.

5. Leksyka chronograficzna

Czas zawsze znajdował się w kręgu zainteresowań człowieka. Na podstawie obserwacji cienia dość łatwo ustalono dobowy podział czasu, znacznie większych problemów przysparzało ustalanie czasu dłuższego niż doba[158]. Podstawę wyznaczania dłuższych odcinków czasowych, takich jak miesiąc i rok, dała obserwacja ruchu ciał niebieskich (tj. rzeczywistego ruchu Księżyca wokół Ziemi oraz pozornego ruchu Słońca)[159]. Dlatego chronografia, rozumiana jako 'rachuba czasu', jest ściśle powiązana z astronomią, zaś leksyka chronograficzna wykazuje bardzo wyraźny związek ze słownictwem astronomicznym, a właściwie jest jego częścią. Wydzielam tu jednak leksykę chronograficzną z grupy słownictwa astronomicznego ze względu na rangę, jaką nadał jej Bystrzonowski.

Encyklopedysta interesował się zjawiskami astronomicznymi i czasem astronomicznym przede wszystkim dlatego, że czas ten wpływał na kształt kalendarza liturgicznego – data Wielkiej Nocy (a w konsekwencji także innych świąt ruchomych) jest przecież powiązana z terminem pierwszej wiosennej pełni Księżyca. Sztuka konstruowania kalendarzy, obliczania dat kościelnych świąt ruchomych wymagała rozległej, specjalistycznej wiedzy z zakresu astronomii[160]. Bystrzonowski niewątpliwie taką wiedzę posiadał, miał też doświadczenie praktyczne w zakresie sporządzania kalendarzy – przygotowywał wszak *Kalendarze historyczno-polityczne*, które były publikowane w Lublinie w latach 1740–1743. Swoją wiedzą i doświadczeniem podzielił się w dwu rozdziałach encyklopedii: w *Informacyi chronograficznej* [110–127] oraz *Praktyktyce chronograficznej* [127–132]. W pierwszym z nich omówił zagadnienia związane z czasem i kalendarzem, wskazał na różnice między kalendarzem astronomicznym i kalendarzem urzędowym (nazywanym tu *kalendarzem politycznym*) oraz kalendarzem kościelnym, wyjaśnił, co to takiego kalendarz gregoriański i ka-

---

[158] Por. J. Szymański, dz. cyt., s. 121–145.

[159] Pozornego ruchu z punktu widzenia współczesnej nauki. Należy pamiętać, że Bystrzonowski opowiadał się zdecydowanie przeciw teorii heliocentrycznej i ruch Słońca wokół Ziemi uważał za ruch rzeczywisty.

[160] Przypomnijmy w tym miejscu (o czym już wspominałam w rozdziale dotyczącym słownictwa astronomicznego), że jezuici wprowadzali do programu szkolnego na poziomie *quadrivium* elementy wiedzy z zakresu astronomii, które miały pomóc w posługiwaniu się kalendarzami.

lendarz juliański, dlaczego było konieczne przeprowadzenie reformy kalendarza[161]. W drugim rozdziale przedstawił sposób obliczania dat liturgicznych świąt ruchomych (zwłaszcza Wielkiej Nocy).

W żadnym miejscu Bystrzonowski nie informował, z czyich prac z zakresu chronografii korzystał. Porównanie encyklopedii Bystrzonowskiego z tekstami łacińskimi pokazuje bardzo wyraźne zależności *Informacyi* od *Cursus mathematici* Kaspara Schotta. Schott w księdze XI *De chronographia, seu Temporum ratione* omawia takie zagadnienia, jak czas astronomiczny, czas polityczny, czas kościelny, kalendarz gregoriański, kalendarz juliański, rok pospolity, rok przestępny itp. Problematyce chronograficznej sporo miejsca poświęcił w swojej encyklopedii również Christian Wolff. Ponadto można też przypuszczać, że Bystrzonowski znał przynajmniej niektóre z kalendarzy publikowanych w Polsce w pierwszej połowie XVIII wieku[162], choćby te wydawane przez jezuitów, jak np. przez Jana Poszakowskiego.

Słownictwo chronograficzne wyekscerpowane z *Informacyi* dzielę na dwie grupy: a) nazwy związane z kalendarzem astronomicznym oraz b) nazwy związane z kalendarzem kościelnym.

5.1. Nazwy związane z kalendarzem astronomicznym

chronograficzny (łc. *chronographicus* z gr. *chrónos* ‘czas’ + gr. *grapheín* ‘pisać’) ‘dotyczący pomiaru czasu’ (3): „Co ſię zaś tycze czaſu, ktory Xiężyc wymierza ſwoim obrotem? O tym ſię rzekło w Informacyi Chronograficzney pod liczbą III. y XI.” [79]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind, K (Bystrzonowski).

cyclus lunaris (łc. *cyclus lūnāris*, gdzie *cyclus* ‘cykl’, *lūnāris* ‘księżycowy’) ‘w kalendarzu juliańskim cykl księżycowy, okres wynoszący 19 lat, po którym lunacje przypadają na te same dni w roku’ (1): „Tę zaś lat 19. rewolucyą, y liczby 19. dyſpartyment dla oznaczenia lunacyi Juliuſz nazwał *Cyclum lunarem*, to ieſt okrąg xiężycow.” [117]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

cyclus solaris (łc. *cyclus sōlāris*, gdzie *cyclus* ‘cykl’, *sōlāris* ‘słoneczny’) ‘w kalendarzu juliańskim cykl słoneczny, to jest okres 28 lat’ (1): „Tę tedy rewolucyą lat 28. (...) Juliuſz nazwał *Cyclum ſolarem*, to ieſt okrąg ſłoneczny, y do ſwego

[161] O dyskusji na temat zmiany kalendarza patrz: T. Przypkowski, *Udział polskich astronomów w reformie kalendarza oraz spór o kalendarz gregoriański*, w: *Historia astronomii w Polsce*, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975, s. 215–228.

[162] Na temat bogatej literatury kalendarzowej wydawanej w Polsce w pierwszej połowie XVIII w. pisał B. Rok, *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985.

kalendarza go przyłączył.” [118]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

czas ‘kategoria służąca do chronologicznego porządkowania wydarzeń’ (20): „determinacya czaſu, y ſłowy onegoż określenie ieſt to czas wymierzony obrotami Niebieſkiemi Planet y gwiazd, ktoremi według ordynacyi Boſkiey czaſy wymierzamy.” [12]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

czas astronomiczny (kalka łc. *tempus astronomicum*, gdzie *tempus* ‘czas’, *astronomicum* ‘astronomiczny’) ‘rachuba czasu opracowana na podstawie obserwacji ruchu ciał niebieskich’ (8): „*Czas Aſtronomiczny*: ieſt to wymiar trwałości rzeczy ſtworzonych na obrocie luminarzow Niebieſkich oſadzony.” [110]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *astronomiczny* (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

czas astronomiczny księżycowy (kalka łc. *tempus astronomicum lūnāre*, gdzie *tempus* ‘czas’, *astronomicum* ‘astronomiczny’, *lūnāre* ‘księżycowy’) ‘czas determinowany obiegiem Księżyca wokół Ziemi’ (3): „*Czas Aſtronomiczny xiężycowy*, ieſt bieg xiężyca do koła ziemi doſkonale od Aſtronomow wymiarkowany y na części podzielony, to ieſt na roki y mieſiące.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

czas astronomiczny słoneczny (kalka łc. *tempus astronomicum sōlāre*, gdzie *tempus* ‘czas’, *astronomicum* ‘astronomiczny’, *sōlāre* ‘słoneczny’) ‘czas determinowany obiegiem Słońca wokół Ziemi’ (3): „*Czaſ Aſtronomiczny ſłoneczny* ieſt bieg ſłońca dokoła ziemi, doſkonale wymiarkowany y na części podzielony. To ieſt na Roki, Mieſiące, dni, godziny, minuty.” [110]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

czas polityczny (kalka łc. *tempus polīticum*, gdzie *tempus* ‘czas’, *polīticum* ‘związany z państwem, rządzeniem’) ‘rachuba czasu opracowana na podstawie obserwacji ruchu ciał niebieskich i zatwierdzona urzędowo; czas urzędowy’ (5): „*Czas polityczny*: ieſt ſamże czas Astronomiczny, to ieſt bieg ſłońca y xiężyca do regulowania ſpraw codziennych życia ludzkiego akkomodowany od pierwſzych prawodawcow.” [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

czas polityczny księżycowy (kalka łc. *tempus polīticum lūnāre*, gdzie *tempus* ‘czas’, *polīticum* ‘związany z państwem, rządzeniem’, *lūnāre* ‘księżycowy’) ‘rachuba czasu opracowana na podstawie obserwacji ruchu Księżyca i zatwierdzona urzędowo’ (3): „Czas Xiężycowy polityczny dzieli ſię na rok i mieſiące.” [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

czas polityczny słoneczny (kalka łc. *tempus polīticum sōlāre*, gdzie *tempus* ‘czas’, *polīticum* ‘związany z państwem, rządzeniem’, *sōlāre* ‘słoneczny’) ‘rachuba

czasu opracowana na podstawie obserwacji ruchu Słońca i zatwierdzona urzędowo' (3): „Czas polityczny ſłoneczny zkłada ſię naprzod z dni." [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

czas słoneczny (kalka łc. *tempus sōlāre*, gdzie *tempus* 'czas', *sōlāre* 'słoneczny') 'czas determinowany obiegiem Słońca wokół Ziemi' (1): „[gwiazdy] iednę ſwoię zupełną rewolucyą uczyniły, to ieſt rok gwiazdowy, na to czaſu ſłonecznego trzebaby lat 25900." [98]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: WTA (J. Bohomolec).

dzień

1. 'doba' (288): „Jeden mieſiąc według rownego biegu pomiarkowany, zamyka w ſobie dni 30. godzin 10. minut 20." [111]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.
2. 'czas, kiedy jest jasno' (45): „bez magneſu tey odwagi byli ſtarodawni Marynarze, że we dnie ſłońcem, w nocy gwiazdami ſię rządząc, na dalekie od brzegow puſzczali ſię morza." [206]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

dzień artyficyjalny (kalka łc. *diēs artificiālis*, gdzie *diēs* 'dzień', *artificiālis* 'konwencjonalny, ustalony przez człowieka') 'czas od wschodu do zachodu słońca' (3): „*Dzień artyficyalny* nazywa ſię ten, ktory zaczyna od wſchodu ſłońca, kończy ſię na zachodzie." [113]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII s.v. *artyficyjalny* (b.cyt.), L (Żebrowski), Chmielowski.

dzień astronomiczny (kalka łc. *diēs astronomicus*, gdzie *diēs* 'dzień', *astronomicus* 'astronomiczny') 'doba, czas mierzony obiegiem Słońca wokół Ziemi' (3): „[dzień] Aſtronomiczny zaczyna ſię od cyrkułu południowego, to ieſt od ſamego południa, albo pułnocy, y dzieli ſię na godzin 24." [112]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *astronomiczny* (b.cyt.), K (Bystrzonowski), WTA (J. Bohomolec).

dzień Księżyca (kalka łc. *diēs lūnae*, gdzie *diēs* 'dzień', *lūna* 'Księżyc') 'doba księżycowa trwająca 24 godziny i 43 minuty' (9): „z Aſtronomicznym Nowiem y dni Xiężyca ledwie kiedy ſię zgodzą." [272]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

dzień księżycowy (kalka łc. *diēs lūnāris*, gdzie *diēs* 'dzień', *lūnāris* 'księżycowy') 'doba księżycowa trwająca 24 godziny i 43 minuty' (1): „przez godzin 24. y minut 43. ktory ieſt wymiar iednego dnia Xiężycowego, dwa razy ſię wznoſi morze, y przybiera przez godzin bliſko 6. y dwa razy opada przez drugie godzin 6." [457]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

dzień naturalny (kalka łc. *diēs nātūrālis*, gdzie *diēs* 'dzień', *nātūrālis* 'naturalny') 'doba, czas obiegu Słońca wokół Ziemi, dzielony na 24 godziny' (10): „dzień

cały naturalny, to ieſt ieden obrot ſłońca około ziemi, dzieli ſię na dwie części: to ieſt dzień albo światło, ktorym ſłońce oświeca iaki horyzont; y noc ktora ſię dzieie gdy ſłońce pod ziemię zapada." [14]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[163], not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski.

dzień naturalny słoneczny (kalka łc. *diēs nātūrālis sōlāris*, gdzie *diēs* 'dzień', *nātūrālis* 'naturalny', *sōlāris* 'słoneczny') 'doba, czas obiegu Słońca wokół Ziemi, dzielony na 24 godziny' (1): „niektore Europeyſkie Miaſta dzień naturalny ſłoneczny zaczynaią od zachodu ſłońca, ktorych zegary, gdy ſłońce zapada, wybiiaią godzinę 24." [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

dzień polityczny (kalka łc. *diēs polīticus*, gdzie *diēs* 'dzień', *polīticus* 'związany z państwem, rządzeniem') 'doba, czas mierzony w różny sposób w poszczególnych krajach' (1): „[dzień] Polityczny zaś według rożności kraiu rożnie ſię zaczyna y rożnie na godziny dzieli." [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, K, not.: Chmielowski, L s.v. *godzina* (b.cyt.).

dzień słoneczny (kalka łc. *diēs sōlāris*, gdzie *diēs* 'dzień', *sōlāris* 'słoneczny') 'w ujęciu geocentrycznym: czas potrzebny na jeden obieg Słońca wokół Ziemi' (2): „Dzień ſłoneczny, ieſt iedno ſłońca okrążenie, uczynione do koła ziemi, od cyrkułu południowego do tegoż cyrkułu: ktory okrąg zamyka w ſobie godzin 24." [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

dni epagomeni (kalka łc. *diēs epagomeni*, gdzie *diēs* 'dzień', *epagomenus* '(dzień) wprowadzony, dodany' z gr.) 'w niektórych kalendarzach 5 dni doliczanych pod koniec roku po to, by rok kalendarzowy (składający się z 12 trzydziestodniowych miesięcy) był równy z rokiem astronomicznym' (2): „Na oſtatek Aſeth Krol 32. Egipſki, kompletował go [tj. rok] dniami *Epagomenas* nazwanymi." [113]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

dni przybyszowe (kalka łc. *diēs epagomeni*, gdzie *diēs* 'dzień', *epagomenus* '(dzień) wprowadzony, dodany' z gr.) 'w niektórych kalendarzach dodatkowe 5 dni doliczane pod koniec roku po to, by rok kalendarzowy (składający się z 12 trzydziestodniowych miesięcy) był równy z rokiem astronomicznym' (1): „[rok u Egipcyan] Dzielił ſię na mieſięcy 12. z ktorych każdy zkładał ſię z dni 30. Oſtatek zaś dni 5. ktore kompletuią rok Aſtronomiczny po zakończonych 12. mieſiącach, na końcu roku obchodzili, y zwali ie z Grecka *Epagomenas*, to ieſt przybyſzowe." [113]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski, in.zn.: L.

[163] L s.v. *godzina* rejestruje synonimiczne zestawienie *dzień przyrodzony* (b.cyt.).

epakta pl. (łc. *epactae* ‘dni dodatkowe, doliczane do poszczególnych miesięcy księżycowych dla wypełnienia roku słonecznego’ z gr. *epaktós* ‘narzucony, przybysz, obcy’) ‘w kalendarzu gregoriańskim dodatkowe dni niwelujące różnicę między rokiem księżycowym i rokiem słonecznym (wprowadzone do kalendarza w miejsce złotej liczby)’ (62): „*Epacta*, ſą to reſzta dni roku ſłonecznego, ktorą przewyżſza rok xiężycowy. To ieſt: ſą dni mieſiąca Grudnia w roku ſłonecznym kończącym ſię, rachowane od oſtatniey lunacyi zkończonego roku xiężycowego.” [124]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Solski), WTA (Brożek).

godzina ‘jednostka czasu równa 60 minutom’ (144): „na cztery części rownie podzieliwſzy godzin 24. to ieſt zupełny ieden obrot słoneczny od godziny 3. po południu, do godziny 9. zabiera 6. godzin wieczor. Od godziny 9. do godziny 3. po pułnocy, zabiera 6. godzin noc. Od godziny 3. do godziny 9. ranney, zabiera 6. godzin poranek. Od godziny 9. do godziny 3. po południu, zabiera 6. godzin południe.” [15]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L (Solski).

godzina słoneczna (kalka łc. *hōra sōlāris*) ‘jednostka czasu równa 60 minutom’ (5): „*Godzina ſłoneczna*, ieſt dwudzieſta czwarta część dnia ſłonecznego.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Syreniusz).

idasy / ***idusy*** pl. (łc. *īdūs*) ‘w kalendarzu juliańskim 15. dzień miesiąca w marcu, maju, lipcu i październiku, a 13. w miesiącach pozostałych. Dzień, w którym płacono odsetki, uiszczano opłaty, zwracano długi’ (2): „[Juliuſz] każdego mieſiąca dzień pierwſzy nazwał *Kalendami*, naſtępuiące *Nonami*, y *Idaſami*.” [116]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Drobiszewski).

idy pl. (łc. *īdūs*) ‘w kalendarzu juliańskim 15. dzień miesiąca w marcu, maju, lipcu i październiku, a 13. w miesiącach pozostałych. Dzień, w którym płacono odsetki, uiszczano opłaty, zwracano długi’ (1): „dni każdego mieſiąca nazwane od Kalendow, Idow, Nonow.” [127]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Drobiszewski).

indykcyja [***rzymska***] (śr.łc. *indictiō* ‘podatek okresowy lub nadzwyczajny’) ‘w starożytnym Rzymie piętnastoletni okres, w którym pobierano stały podatek (wysokość podatku zmieniano co 15 lat); wtórnie w średniowieczu i później okres piętnastoletni stosowany w systemie datowania dokumentów’ (11): „co to ieſt okrąg, czyli rewolucya indykcyi Rzymſkiey? Jeſt rewolucya lat piętnaſtu. (...) Ta indykcya żadney nie ma kombinacyi z obrotami Niebieſkimi. Ale od ſtarych Rzymian poſtanowiona dla wybierania daniny y poborow. (...) Tey indykcyi

y teraz w Bullach Papieſkich (...) oſobliwie w ſtylu Łacińſkim zażywaią." [127]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[164].

kalendarz (łc. *kalendārium*) 'system rachuby czasu' (50): „kalendarz każdy ieſt to dyſtrybucya czaſu corocznego na ſwoie części." [110]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kalendarz astronomiczny (kalka łc. *kalendārium astronomicum*) 'system rachuby czasu, opierający się na obserwacji zjawisk astronomicznych' (1); „Inny komput lat, mieſięcy, czyli to w Kalendarzu Juliuſzowym, czyli w Kościelnym: inny bydź powinien w Aſtronomicznym." [271]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kalendarz Grzegorzowy (kalka łc. *kalendārium Gregorianum*) 'kalendarz zreformowany na życzenie papieża Grzegorza XIII' (5): „Rozłożenie tych Epakt w kalendarzu Grzegorzowym tym porządkiem uczynione." [124]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[165].

kalendarz Juliuszow (kalka łc. *kalendārium Juliannum*) 'kalendarz juliański opracowany na zlecenie Juliusza Cezara' (10): „*Kalendarz Juliuſzow* był to wymiar całego roku politycznego, y wydział na ſwoie części." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski).

kalendy pl. (łc. *kalandae*) 'w kalendarzu juliańskim pierwszy dzień każdego miesięca' (5): „[Juliuſz] każdego mieſiąca dzień pierwſzy nazwał *Kalendami*, naſtępuiące *Nonami*, y *Idaſami*." [116]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Chmielowski).

kwadrans (łc. *quadrāns* 'czwarta część') 'jednostka czasu równa 1/4 godziny' (1): „wolno y wolnym krokiem idący, poſpolicie uidzie na kwadrans krokow 1500." [478]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

kwatera (łc. *quater* 'czterykroć') 'kwadrans, 1/4 godziny' (1): „przez obſerwacye doſzli Matematycy, iż Xiężyc ieżeli dziś wznidzie o godzinie 7. ſłoneczney, iuż iutro nie o ſiodemy ſamey, ale poźniey trzema bliſko kwaterami na oſmą wznidzie, to ieſt na minucie 45. na oſmą." [78]; not.: Kn, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, T.

miesiąc 'jedna dwunasta część roku' (102): „Przez addycyą złącz liczbę epakty z liczbą mieſięcy." [102]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

---

[164] Termin *indykcyja* odnosi się do realiów średniowiecznych, nie odnotowuje go jednak ani SłStp, ani SPXVI. Rejestruje go natomiast SŁ-P oraz SŁŚr – przypuszczalnie zatem termin funkcjonował tylko w łacińskojęzycznych dokumentach, co też sygnalizuje Bystrzonowski.

[165] K rejestruje też synonimiczne zestawienie: *kalendarz gregoriański* (*Introdukcja do uniwersalnej historiej*).

miesiąc księżycowy (kalka łc. *mēnsis lūnāris*, gdzie *mēnsis* ‘miesiąc’, *lūnāris* ‘księżycowy’) ‘czas między dwoma następującymi po sobie, jednakowymi położeniami Księżyca względem Słońca i Ziemi’ (18): „*Mieſiąc Xiężycowy*, ktory ſię Synodowy to ieſt zchadzkowy zowie, ieſt ten bieg Xiężyca, ktorym ſię poczyna oddalać od ſłońca, poty krążąc koło ziemi, poki ſię znowu nie złączy z ſłońcem. Ten mieſiąc zamyka w ſobie dni 29. godzin 12. minut 44.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, T, not.: Kn, L.

miesiąc księżycowy astronomiczny (kalka łc. *mēnsis lūnāris astronomicus*, gdzie *mēnsis* ‘miesiąc’, *lūnāris* ‘księżycowy’, *astronomicus* ‘astronomiczny’) ‘czas między dwoma następującymi po sobie, jednakowymi położeniami Księżyca względem Słońca i Ziemi’ (3): „tym ſię rożni mieſiąc Xiężycowy polityczny od Aſtronomicznego, że Aſtronomiczny oprocz dni 29. godzin 12. do zupełności ſwoiey liczy minut 44. ktore zaniedbano w mieſiącu politycznym.” [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

miesiąc księżycowy polityczny (kalka łc. *mēnsis lūnāris polīticus*, gdzie *mēnsis* ‘miesiąc’, *lūnāris* ‘księżycowy’, *polīticus* ‘związany z państwem, rządzeniem’) ‘czas między dwoma następującymi po sobie, jednakowymi położeniami Księżyca względem Słońca i Ziemi’ (2): „tym ſię rożni mieſiąc Xiężycowy polityczny od Aſtronomicznego, że Aſtronomiczny oprocz dni 29. godzin 12. do zupełności ſwoiey liczy minut 44. ktore zaniedbano w mieſiącu politycznym.” [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

miesiąc schadzkowy (kalka łc. *mēnsis synodicus*, gdzie *mēnsis* ‘miesiąc’, *synodicus* Adj. od *synodos* ‘zebranie, zejście się’) ‘czas między dwoma następującymi po sobie, jednakowymi położeniami Księżyca względem Słońca i Ziemi’ (1): „*Mieſiąc Xiężycowy*, ktory ſię Synodowy to ieſt zchadzkowy zowie, ieſt ten bieg Xiężyca, ktorym ſię poczyna oddalać od ſłońca, poty krążąc koło ziemi, poki ſię znowu nie złączy z ſłońcem.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

miesiąc słoneczny (kalka łc. *mēnsis sōlāris*, gdzie *mēnsis* ‘miesiąc’, *sōlāris* ‘słoneczny’) ‘jedna dwunasta część roku słonecznego’ (6): „Mieſiąc ſłoneczny ieſt dwunaſta część iedney rewolucyi ſłońca, to ieſt drogi albo Zodyaku, ktory na dwanaście znakow wzwyż pomienionych ſię dzieli.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, T, not.: Kn, L.

miesiąc synodowy (kalka łc. *mēnsis synodicus*, gdzie *mēnsis* ‘miesiąc’, *synodicus* Adj. od *synodos* ‘zebranie, zejście się’) ‘czas między dwoma następującymi po sobie, jednakowymi położeniami Księżyca względem Słońca i Ziemi’ (3):

„*Mieſiąc Xiężycowy*, ktory ſię Synodowy to ieſt zchadzkowy zowie, ieſt ten bieg Xiężyca, ktorym ſię poczyna oddalać od ſłońca, poty krążąc koło ziemi, poki ſię znowu nie złączy z ſłońcem. Ten mieſiąc zamyka w ſobie dni 29. godzin 12. minut 44.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[166].

minuta (łc. *minūta*) ‘1/60 godziny’ (32): „Ten mieſiąc zamyka w ſobie dni 29. godzin 12 minut 44.” [111]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

minuta godzinna ‘1/60 godziny’ (3): „[ſłońce] po ſwoiey ekliptyce, to ieſt drogi ſwoiey cyrkule dążąc, przez 24. godzin przepędza bliſko ieden gradus, korreſponduiący 4. minutom godzinnym.” [82]; brak: SPXVII/XVIII, Kn[167], T, L, not.: K (Bystrzonowski).

minuta słoneczna ‘1/60 część godziny słonecznej’ (1): „*Minuta pierwſza ſłoneczna*, ieſt ſześćdzieſiąta część iedney godziny ſłoneczney.” [111]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

nony pl. (łc. *nōnae* od *nōnus* ‘dziewiąty’) ‘w kalendarzu juliańskim dziewiąty dzień przed idami’ (3): „[Juliuſz] każdego mieſiąca dzień pierwſzy nazwał *Kalendami*, naſtępuiące *Nonami*, y *Idaſami*.” [116]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), Chmielowski.

okrąg księżycowy (kalka łc. *cyclus lūnāris*, gdzie *cyclus* ‘cykl’, *lūnāris* ‘księżycowy’) ‘w kalendarzu juliańskim cykl księżycowy, to jest okres wynoszący 19 lat, po którym lunacje przypadają na te same dni w roku’ (5): „Tę zaś lat 19. rewolucyą, y liczby 19. dyſpartyment dla oznaczenia lunacyi Juliuſz nazwał *Cyclum lunarem*, to ieſt okrąg xiężycowy.” [117]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

okrąg słoneczny (kalka łc. *cyclus sōlāris*, gdzie *cyclus* ‘cykl’, *sōlāris* ‘słoneczny’) ‘w kalendarzu juliańskim cykl słoneczny, tj. okres 28 lat’ (6): „Tę tedy rewolucyą lat 28. (...) Juliuſz nazwał *Cyclum ſolarem*, to ieſt okrąg ſłoneczny, y do ſwego kalendarza go przyłączył.” [118]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Piekarski).

[166] Leksykony (L s.v. *lunacja*) i monografie (WTA s.v. *lunacja*) rejestrują synonimiczne zestawienie *miesiąc synodyczny* z Wyrwicza i J. Śniadeckiego.

[167] SPXVII/XVIII oraz Kn notują synonim: *minuta godziny*.

rok

1. ‘czas pełnego obiegu Słońca wokół Ziemi równy 365 dniom’[168] (306): „REGUŁA VIII. Wſzyſtkich Świąt ruchomych w każdym roku przypadaiących, dzień determinuie.” [131]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.
2. ‘umowna rachuba czasu, różna w różnych kulturach’ (15): „[rok u Egipcyan] Dzielił ſię na mieſięcy 12. z ktorych każdy zkładał ſię z dni 30. Oſtatek zaś dni 5. ktore kompletuią rok Aſtronomiczny po zakończonych 12 mieſiącach, na końcu roku obchodzili, y zwali ie z Grecka *Epagomenas*, to ieſt przybyszowe.” [113]; not.: L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

rok astronomiczny (kalka łc. *annus astronomicus*, gdzie *annus* ‘rok’, *astronomicus* ‘astronomiczny‘) ‘rok liczący 365 dni i 6 godzin’ (10): „Rok juliuſzowy poſpolity zamyka w ſobie dni 365. zupełne, bez przydatku godzin bliſko 6. ktore rok Aſtronomiczny liczy.” [114]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *astronomiczny* (b.cyt.), K (Solski).

rok gwiazdowy (kalka łc. *annus sīderālis*, gdzie *annus* ‘rok’, *sīderālis* ‘gwiezdny’)[169] ‘czas pełnego obiegu gwiazd wokół Ziemi (tzn. dotarcia do tego samego punktu na firmamencie, z którego gwiazda zaczynała obieg Ziemi)’ (1): „żeby gwiazdy do tego punktu firmamentu przyſzły na ktorym ſtworzone obrot ſwoy zaczęły, y iednę ſwoię zupełną rewolucyą uczyniły, to ieſt rok gwiazdowy.” [98]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Jan Śniadecki), WTA (Koc, Steczkowski).

rok [***Juliuszowy***] ***pospolity*** (kalka łc. *annus Juliannus commūnis*, gdzie *annus* ‘rok’, *commūnis* ‘zwyczajny, pospolity’) ‘miara czasu równa 365 dni; rok kalendarzowy’ (19): „Rok Juliuſzowy ieſt dwoiaki, ieden poſpolity, drugi przybyſzowy, albo przeſtępny. (...) Rok juliuſzowy poſpolity zamyka w ſobie dni 365. zupełne, bez przydatku godzin bliſko 6. ktore rok Aſtronomiczny liczy.” [113]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Jan Śniadecki).

rok [***Juliuszowy***] ***przestępny*** (kalka łc. *annus Juliannus bisextīlis*, gdzie *annus* ‘rok’, *bisextīlis* ‘zawierający jeden dzień przybyszowy’)[170] ‘przypadający raz na cztery lata rok liczący 366 dni; rok przybyszowy’ (24): „[Juliuſz] ten rok czwarty

---

[168] Jak wyjaśnia W. Boryś, znaczenie temporalne rzeczownika *rok* jest wtórne wobec znaczenia ‘umówiony okres (np. zatrudnienia, wynajęcia do służby)’, gdyż takie umowy zawierano zwykle na okres roczny (SEJPBor s.v.).

[169] W tekstach łacińskich spotykamy także synonimiczne zestawienie: *annus sīdereus*. J. Waniakowa wskazuje na J. Koca (1770) jako autora rodzimego zestawienia: *rok gwiazdowy* (WTA, s. 122). Należy zaznaczyć, że Bystrzonowski używał określenia *rok gwiazdowy* jeszcze z punktu widzenia geocentrycznego, Koc natomiast z punktu widzenia heliocentrycznego.

[170] O etymologii zestawienia *rok przestępny* patrz: WTA, s. 97. Por. też uwagi A. Bańkowskiego, który wyjaśnia, że określenie *bisextīlis* (od *bis-sextus* ‘po raz drugi szósty’) w odniesieniu do roku pojawia się u św. Izydora. Nazwę objaśnia się tym, że ów dzień dodatkowy wstawiano po

nazwał *przybyſzowym*, dla dnia iednego ktory przybył: zwyczayniey zaś zowie ſię przeſtępny Rok, dla rożnicy od roku xiężyca przybyſzowego." [114]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Petrycy).

rok* [*Juliuszowy*] *przybyszowy (kalka łc. *annus Julianus bisextīlis*, gdzie *annus* 'rok', *bisextīlis* 'zawierający jeden dzień przybyszowy') 'rok liczący 366 dni; rok przestępny' (21): „Rok Juliuſzowy ieſt dwoiaki, ieden poſpolity, drugi przybyſzowy, albo przeſtępny." [113]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Jan Śniadecki).

rok Księżyca (kalka łc. *annus lūnae*, gdzie *annus* 'rok', *lūna* 'Księżyc') 'rok złożony z miesięcy księżycowych' (3): „[Zwierzchność Kościelna] dwoiakiego na to zażyła roku Juliuſzowego, iednego ſłońca, drugiego xiężyca. Roku słońca zażyła do koordynacyi Świąt nieruchomych; roku xiężyca dla koordynacyi Świąt ruchomych." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok Księżyca pospolity (kalka łc. *annus lūnae commūnis*, gdzie *annus* 'rok', *lūna* 'Księżyc', *commūnis* 'zwyczajny, pospolity') 'rok złożony z 12 miesięcy księżycowych' (1): „*Rok xiężyca poſpolity*: ieſt ktory zamyka w ſobie mieſięcy Synodowych 12." [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok Księżyca przybyszowy (kalka łc. *annus lūnae bisextīlis*, gdzie *annus* 'rok', *lūna* 'Księżyc', *bisextīlis* 'przybyszowy') 'rok złożony z 13 miesięcy księżycowych' (2): „*Rok xiężyca przybyſzowy*: ieſt ktory zamyka w ſobie mieſięcy Synodowych 13." [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

rok księżycowy (kalka łc. *annus lūnāris*, gdzie *annus* 'rok', *lūnāris* 'księżycowy') 'rok złożony z miesięcy księżycowych' (16): „Rok xiężycowy ieſt zebrana y liczba pewna mieſięcy Xiężycowych. Dwoiaki ieſt zaś rok Xiężycowy, ieden poſpolity, drugi przybyſzowy." [112]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *księżycowy*, Chmielowski.

rok księżycowy pospolity (kalka łc. *annus lūnāris commūnis*, gdzie *annus* 'rok', *lūnāris* 'księżycowy', *commūnis* 'zwyczajny, pospolity') 'rok złożony z 12 miesięcy księżycowych' (5): „rok Xiężycowy poſpolity wſpak tym ſię rożni od Aſtronomicznego, że rok poſpolity Xiężycowy, każdy ſwoy mieſiąc mniey 44. minut komputuie." [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

rok księżycowy pospolity niezupełny 'rok liczący 353 dni' (1): „*Rok poſpolity Xiężycowy* zamyka mieſięcy 12. Ten ſam rok poſpolity gdy zkłada ſię z dni 354.

---

ostatnim dniu sześciodniowych świąt marcowych, uroczyście obchodzonych w Rzymie ku czci boga Marsa, przedłużając niejako ich dzień szósty (*sextus*) do 48 godzin (ESJPB s.v. *przestępny*).

nazywa ſię *zupełny*. Gdy zkłada ſię z dni 353. nazywa ſię *niezupełny*." [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok księżycowy pospolity zupełny 'rok liczący 354 dni' (1): „*Rok poſpolity Xiężycowy* zamyka mieſięcy 12. Ten ſam rok poſpolity gdy zkłada ſię z dni 354. nazywa ſię *zupełny*. Gdy zkłada ſię z dni 353. nazywa ſię *niezupełny*." [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok księżycowy przybyszowy (kalka łc. *annus lūnāris bisextīlis*, gdzie *annus* 'rok', *lūnāris* 'księżycowy', *bisextīlis* 'przybyszowy') 'rok złożony z 13 miesięcy księżycowych' (3): „*Rok przybyſzowy* xiężycowy zamyka mieſięcy trzynaście. Ten ſam rok gdy ſię zkłada z dni 384. nazywa ſię *zupełny przybyſzowy*. Gdy zamyka dni 383 nazywa ſię *niezupełny*." [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok księżycowy przybyszowy niezupełny 'rok złożony z 13 miesięcy księżycowych, liczący 383 dni' (1): „*Rok przybyſzowy* xiężycowy zamyka mieſięcy trzynaście. Ten ſam rok gdy ſię zkłada z dni 384. nazywa ſię *zupełny przybyſzowy*. Gdy zamyka dni 383. nazywa ſię *niezupełny*." [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok księżycowy przybyszowy zupełny 'rok złożony z 13 miesięcy księżycowych, liczący 384 dni' (1): „*Rok przybyſzowy* xiężycowy zamyka mieſięcy trzynaście. Ten ſam rok gdy ſię zkłada z dni 384. nazywa ſię *zupełny przybyſzowy*. Gdy zamyka dni 383. nazywa ſię *niezupełny*." [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok polityczny (kalka łc. *annus cīvīlis*, gdzie *annus* 'rok', *cīvīlis* 'obywatelski, społeczny') 'umowna rachuba czasu nawiązująca najczęściej do roku słonecznego; rok kalendarzowy' (4): „Z dni naturalnych zkłada ſię *Rok polityczny*: ktory ieſt pewna liczba dni naturalnych zupełnych od Prawodawcow wyrachowana." [113]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok słoneczny (kalka łc. *annus sōlāris*, gdzie *annus* 'rok', *sōlāris* 'słoneczny') 'czas pełnego obiegu Słońca wokół Ziemi' (30): „*Rok ſłoneczny* ieſt bieg ktorym ſłońce zacząwſzy od pierwſzego punktu okręgu ſwego, zupełną czyni rewolucyą koło ziemi wracaiąc ſię do tego punktu." [110]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Piekarski), Chmielowski.

rok słoneczny astronomiczny (kalka łc. *annus sōlāris astronomicus*, gdzie *annus* 'rok', *sōlāris* 'słoneczny', *astronomicus* 'astronomiczny') 'czas pełnego obiegu Słońca wokół Ziemi' (5): „rok ſłoneczny Aſtronomiczny ma dni 365. godzin zupełnych pięć, y minut pierwſzych 49." [120]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok słoneczny polityczny (kalka łc. *annus sōlāris cīvīlis*, gdzie *annus* 'rok', *sōlāris* 'słoneczny', *cīvīlis* 'obywatelski, społeczny') 'umowna rachuba czasu opar-

ta o czas słoneczny' (1): „lata ſłoneczne polityczne ſtoſuią ſię lepiey do lat Aſtronomicznych." [123]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok słoneczny pospolity (kalka łc. *annus sōlāris commūnis*, gdzie *annus* 'rok', *sōlāris* 'słoneczny', *commūnis* 'pospolity') 'czas pełnego obiegu Słońca wokół Ziemi trwający 365 dni' (5): „rok ſłoneczny poſpolity zamyka w ſobie dni 365. Rok przybyſzowy zamyka dni 366." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok słoneczny przybyszowy (kalka łc. *annus sōlāris bisexstilis*, gdzie *annus* 'rok', *sōlāris* 'słoneczny', *bisextīlis* 'przybyszowy') 'miara czasu równa okresowi obiegu Słońca wokół Ziemi, tj. 366 dniom' (3): „rok ſłoneczny poſpolity zamyka w ſobie dni 365. Rok przybyſzowy zamyka dni 366." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok Słońca (kalka łc. *annus sōlis* gdzie *annus* 'rok', *sōl* 'Słońce') 'czas pełnego obiegu Słońca wokół Ziemi' (3): „Rok tedy Kościelny ieſt ten, ktory częścią ſię zkłada z roku ſłońca, częścią z roku xiężyca Juliuſzowego." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rok zwyczajny (kalka łc. *annus commūnis*, gdzie *annus* 'rok', *commūnis* 'pospolity') 'miara czasu równa 365 dni; rok kalendarzowy' (2): „Rok ſłoneczny Juliuſzowy oprocz że ſię dzieli na Mieſięcy 12. dzieli ſię y na tygodnie, ktorych rok zwyczayny zamyka 12. y dzień 1., a rok przybyſzowy zamyka 52. y dni 2." [114]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

tydzień 'jednostka czasu, siedem kolejnych dni' (20): „Każdy tydzień zamyka w ſobie dni 7." [114]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

5.2. Nazwy związane z kalendarzem kościelnym

czas kościelny (kalka łc. *tempus ecclēsiasticum*, gdzie *tempus* 'czas', *ecclēsiasticum* 'kościelny') 'rachuba czasu opracowana na potrzeby Kościoła' (3): „*Czas Kościelny*, ſą też ſame, dni, mieſiące y roki od Juliuſza wymiarkowane, a od zwierzchności Kośćielney rozporządzone dla publicznego chwały Boſkiey obrządku." [115]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski.

dni krzyżowe (kalka łc. *diēs crucis*, gdzie *diēs* 'dzień', *crux*, *crucis* 'krzyż') 'w kalendarzu kościelnym trzydniowy okres przed Wniebowstąpieniem, kiedy to prowadzone są procesje do przydrożnych krzyży' (2): „Dni zaś Krzyżowe przy-

padaią w poniedziałek, Wtorek y Srzodę przed Wniebowstąpieniem Pańſkim." [132]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L, K (Haur, Bystrzonowski)[171].

kalendarz kościelny (kalka łc. *kalendārium ecclēsiasticum*, gdzie *ecclēsiasticum* 'kościelny') 'kalendarz z wykazem świąt liturgicznych' (19): „Rok ten Kościelny rozłożony na ſwoie mieſiące i tygodnie, zowie ſię Kalendarz Kościelny, albo minucye." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kalendarz kościelny dawny (kalka łc. *kalendārium ecclēsiasticum antīqvum*, gdzie *ecclēsiasticum* 'kościelny', *antīqvum* 'dawny') 'kalendarz juliański z wykazem świąt liturgicznych' (5): „Że zaś Kalendarz Kościelny zamykał w ſobie kalendarz Juliuſzow, więc zrozumieć trzeba, co to był Kalendarz Juliuſzow? Co kalendarz Kościelny dawny, co były za defekta tych kalendarzow? Co Kalendarz nowy, iakim ſpoſobem ſtała ſię iego poprawa." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kalendarz* [*kościelny*] *nowy (kalka łc. *kalendārium ecclēsiasticum novum*, gdzie *ecclēsiasticum* 'kościelny', *novum* 'nowy') 'kalendarz gregoriański z wykazem świąt liturgicznych' (5): „Kalendarz zaś ktorego Kościoł zażywał od R. 1582. y do tego czaſu zażywa, nazywa ſię Kalendarz nowy." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Piekarski), Chmielowski.

kalendarz* [*kościelny*] *stary (kalka łc. *kalendārium ecclēsiasticum antīqvum*, gdzie *ecclēsiasticum* 'kościelny', *antīqvum* 'dawny') 'kalendarz juliański z wykazem świąt liturgicznych' (13): „Ten kalendarz ktorego Kościoł Boży zażywa aż do roku Chryſtuſowego 1582. nazywa ſię teraz Kalendarz ſtary." [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (*Merkuriusz Polski*), Chmielowski.

litera niedzielna (kalka łc. *littera dominicalis*, gdzie *littera* 'znak, litera', *dominicalis* 'Pańska, dotycząca Boga') 'w kalendarzu juliańskim litera (od A do G) przyporządkowana pierwszej niedzieli w roku' (4): „Z tey tabliczki litery Niedzielney (...) doydzieſz w ten ſpoſob." [130] brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski)[172].

minucyje pl. (łc. *minūtia*) 'kalendarz kościelny' (1): „Rok ten Kościelny rozłożony na ſwoie mieſiące i tygodnie, zowie ſię Kalendarz Kościelny, albo minucye." [116]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

rok kościelny (kalka łc. *annus ecclēsiasticus*, gdzie *annus* 'rok', *ecclēsiasticus* 'kościelny') 'rok liturgiczny łączący w sobie rok słoneczny i księżycowy' (2): „Rok

[171] O *dniach krzyżowych* por.: SMiTK s.v. *dzień*.

[172] O *literze niedzielnej* por.: J. Szymański, dz. cyt., s. 125–128.

tedy Kościelny ieſt ten, ktory częśćią ſię zkłada z roku ſłońca, częśćią z roku xiężyca Juliuſzowego.” [116]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

suchedni / suche dni[173] ‘w kalendarzu kościelnym trzy dni (środa, piątek i sobota) postu przypadające raz na kwartał: po Zielonych Świątkach, po święcie Podniesienia Krzyża, po dniu św. Łucji oraz po Popielcu’ (2): „Suchedni przypadają cztery razy w rok to ieſt pierwſze we Srzodę po Zielonych Świątkach. Drugie we Srzodę po Święcie Podwyżſzenia Krzyża. Trzecie we Śrzodę po S. Lucyi. Czwarte we Śrzodę po Popielcu.” [132]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

święto ‘dzień poświęcony uroczystościom kultowym’ (3): „Czas Kościelny, ſą też ſame, dni, mieſiące y roki od Juliuſza wymiarkowane, a od zwierzchności Kościelney rozporządzone dla publicznego chwały Boſkiey obrządku. To ieſt aby Niedziele y Święta pewnych dni w roku przypadaiące, były święcone od wiernych.” [115]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

święto nieruchome (kalka łc. *fēstum immōbile*, gdzie *fēstum* ‘święto’, *immōbile* ‘nieruchome’) ‘święta kościelne przypadające zawsze na ten sam dzień w roku’ (11): „*Święta nieruchome*: ſą Święta zawſze iednegoż dnia mieſiąca, lubo nie iednego dnia w tygodniu przypadaiące.” [115]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

święto ruchome (kalka łc. *fēstum mōbile*, gdzie *fēstum* ‘święto’, *mōbile* ‘nieruchome’) ‘święto kościelne, którego termin jest zmienny’ (13): „*Święta ruchome*: ſą Święta ktore zawſze iednego dnia w tygodniu, lubo nie iednego dnia mieſiąca przypadaią.” [116]; brak: SPXVII/XVIII, T, not.: Kn, L.

złota liczba (kalka łc. *numerus aureus*, gdzie *aureus* ‘złoty’)[174] ‘w kalendarzu juliańskim liczba oznaczająca 19-letnie cykle Księżyca, a wykorzystywana do sporządzania kalendarza kościelnego i obliczania dat świąt ruchomych’ (31): „tę liczbę 19. oznaczaiącą lunacye, nazwano *Złota Liczba*.” [117]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Solski).

[173] Nazwa *suchedni / suche dni* występuje w *Informacyi* dwukrotnie: raz pisana łącznie, a raz rozdzielnie. Trudno tu zatem jednoznacznie stwierdzić, czy mamy do czynienia jeszcze z zestawieniem, czy już ze zrostem. (O *suchedniach* pisze W. Kopaliński: por. SMiTK s.v. *suchy*).

[174] Zestawienie: *numerus aureus* spotykamy np. u Ch. Wolffa i K. Schotta. Z kolei J. Szymański wskazuje jako wzorzec łaciński zestawienie *littera aurea*. Nazwa ma związek z tym, że daty cykli księżycowych wypisywano na placach greckich miast złotymi cyframi (por. J. Szymański, dz. cyt., s. 115).

* * *

Leksyka chronograficzna w badanym materiale to 89 nazw (4% analizowanej leksyki specjalistycznej). Słownictwo to tworzy dwie grupy: nazwy związane z kalendarzem astronomicznym (75 JZ) oraz nazwy związane z kalendarzem kościelnym (14 JZ). Jest tu niewielka grupa nazw redundantnych, tworzących osiem par synonimicznych. Synonimia jest m.in. efektem rywalizowania zapożyczeń cytatowych z kalkami, np. *cyclus lunaris* (zapożyczenie cytatowe) – *okrąg księżycowy* (kalka łc. *cyclus lūnāris*); *cyclus solaris* (zapożyczenie cytatowe) – *okrąg słoneczny* (kalka łc. *cyclus sōlāris*). Może być też pochodną synonimii obecnej w języku łacińskim, np. w badanym materiale mamy parę: *dzień Księżyca – dzień księżycowy*, która powstała w efekcie kalkowania dwóch zestawień łacińskich: *diēs lūnae* oraz *diēs lūnāris.* Zdarza się również, że synonimy w języku polskim powstają w wyniku różnego sposobu przyswojenia tego samego wyrazu łacińskiego, np. tworzące parę rzeczowniki: *idasy – idy* to zapożyczenia łacińskiego rzeczownika rodzaju męskiego *idus* – raz w postaci pełnej (*idus*), drugi raz z odrzuceniem łacińskiej końcówki *-us*[175] (*id*), a w dalszej kolejności dostosowania rzeczownika do polskiej fleksji, stąd końcówka *-y.*

Badane nazwy z zakresu chronografii powstały drogą zapożyczania oraz drogą derywacji syntaktycznej i semantycznej, co w szczegółach przedstawia tabela 13.

Tabela 13. Sposoby tworzenia leksyki chronograficznej

Sposób tworzenia leksyki chronograficznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw
Zapożyczanie	71	80
Derywacja syntaktyczna	8	9
Derywacja semantyczna	9	10
Pochodzenie niejasne	1	1
Razem	89	100

W badanym materiale zdecydowanie dominują zapożyczenia (71 JZ; 80%) nad słownictwem rodzimym. Wpływy obce w grupie słownictwa chronograficznego przedstawia tabela 14.

[175] O innych przypadkach takiego podwójnego zapożyczania wyrazów łacińskich na *-us* patrz: D. Moszyńska, dz. cyt., s. 33.

Tabela 14. Źródła zapożyczania leksyki chronograficznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	2	3
łaciński (zapożyczenia właściwe)	9	13
łaciński (kalki strukturalne)	58	81
grecki przez medium łacińskie	2	3
Razem	71	100

Najliczniej reprezentowane są kalki strukturalne (58 JZ), np.: *miesiąc schadzkowy* (łc. *mēnsis synodicus*), *miesiąc słoneczny* (łc. *mēnsis sōlāris*), *rok słoneczny* (łc. *annus sōlāris*), *rok słoneczny astronomiczny* (łc. *annus sōlāris astronomicus*), *rok słoneczny polityczny* (łc. *annus sōlāris cīvīlis*), *rok słoneczny pospolity* (łc. *annus sōlāris commūnis*). Zdecydowanie mniej liczne są zapożyczenia właściwe przejęte z łaciny (9 JZ), np.: *idasy* / *idusy*, *idy*, *kalendarz*, *kalendy*, *minucyje*, *nony* lub z greki przyjęte za pośrednictwem łaciny (2 JZ): *chronograficzny*, *epakta*. Ponadto mamy tu dwa zapożyczenia cytatowe: *cyclus lunaris* oraz *cyclus solaris*.

Derywacja syntaktyczna posłużyła do utworzenia 8 JZ, co stanowi 9% materiału. Szczegóły dotyczące derywowania zestawionych nazw chronograficznych ilustruje tabela 15.

Tabela 15. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki chronograficznej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	4	50
S + Adj + Adj + Adj	4	50
Razem	8	100

Nazwy dwuwyrazowe zbudowane zgodnie z modelem S + Adj (4 JZ) to np.: *minuta godzinna*, *indykcyja rzymska*. Model S + Adj + Adj + Adj (4 JZ) repreznтują np. zestawienia: *rok księżycowy pospolity zupełny*, *rok księżycowy przybyszowy niezupełny*. Nie do końca jest jasne, jak należy interpretować nazwę *suchedni / suche dni*. Nazwa ta występuje w *Informacyi* dwukrotnie: raz pisana łącznie, a raz rozdzielnie, dlatego trudno jednoznacznie stwierdzić, czy mamy do czynienia jeszcze z zestawieniem, czy już ze zrostem (wówczas należałoby uznać, że jest to złożony derywat morfologiczny).

Nielicznie w badanej grupie są reprezentowane również derywaty semantyczne (9 JZ; 10%). Są to np.: *czas*, *godzina*, *miesiąc*, *rok*, *tydzień*, które wyspecjalizowały znaczenie.

Dla 31 nazw chronograficznych, takich jak np.: *miesiąc księżycowy polityczny*, *miesiąc schadzkowy*, *miesiąc synodowy*, *rok Księżyca przybyszowy*, *rok księżycowy pospolity*, *rok księżycowy pospolity niezupełny*, *rok księżycowy pospolity zupełny*, *rok księżycowy przybyszowy*, *rok księżycowy przybyszowy niezupełny*, *rok księżycowy przybyszowy zupełny*, *rok polityczny*, *rok słoneczny astronomiczny*, *rok słoneczny polityczny*, *rok słoneczny pospolity*, *rok słoneczny przybyszowy*, nie udało się znaleźć poświadczeń poza encyklopedią Bystrzonowskiego.

6. Leksyka geograficzna

Geografia w średniowieczu była traktowana jako dział kosmografii. W XVIII wieku dziedzina ta zyskała status samodzielnej dyscypliny naukowej, a proces jej usamodzielniania wiązał się z rozwojem nauk przyrodniczych i sięgał korzeniami XVI i XVII stulecia[176]. Początkowo głównym zadaniem geografii miał być opis powierzchni Ziemi (poszczególnych regionów i wybranych miejsc), z czasem w kręgu badawczym znalazły się również obszary wodne[177]. W pierwszej połowie XVIII wieku zainteresowania geografią i przyrodą poszerzyły się o ogólną refleksję, że przyroda może być wykorzystywana na potrzeby człowieka, wzrosło też zainteresowanie bogactwami naturalnymi. Rozwojowi nauk geograficznych towarzyszyło przekonanie o konieczności nauczania geografii, dlatego w latach trzydziestych XVIII wieku trafiła ona do szkół jako nowy przedmiot[178]. Na użytek szkolny opracowano wiele podręczników do geografii – celowały w tym zwłaszcza ośrodki pijarskie i jezuickie. Jak podaje M.E. Kowalczyk, w momencie ukonstytuowania się Komisji Edukacji Narodowej funkcjonowały 42 takie polskie podręczniki[179]. Piśmiennictwo szkolne pierwszej połowy XVIII wieku zaczynało wyrabiać nawyki patrzenia na własny kraj jako na potencjalny teren eksploatacji bogactw przyrody[180]. Dlatego też ówczesny czytelnik szukał w publikacjach geograficznych informacji praktycznych.

---

[176] Por. M.E. Kowalczyk, *Wiedza hydrograficzna w świetle piśmiennictwa geograficznego XVIII wieku*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Edukacja, wykształcenie, wiedza*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2005, s. 133; F. Wolański, *Staropolskie podręczniki i kompendia geograficzne jako źródło wiedzy o świecie w XVIII wieku*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 196.

[177] Według ustaleń F. Wolańskiego, pierwszym podręcznikiem, w którym pojawiły się zagadnienia dotyczące hydrografii, była praca autorstwa W.J. Sałtszewicza z 1746 r. (F. Wolański, dz. cyt., s. 197).

[178] Geografię do szkół jako pierwsi wprowadzili w 1737 r. teatyni, w 1740 r. pijarzy i wreszcie w 1752 r. jezuici. Poziomem nauczania geografii jezuici bardzo szybko wyprzedzili teatynów i pijarów (por.: K. Augustowska, *Uwagi o początkach geografii w szkołach XVIII wieku w Polsce*, „Zeszyty Naukowe WSP w Gdańsku" 1963/1964, t. V/VI, s. 215–220).

[179] M.E. Kowalczyk, dz. cyt., s. 140.

[180] Por. T. Bieńkowski, *Wiedza o przyrodzie w Polsce XVI–XVIII wieku.* (*Funkcja edukacyjna i kierunki zainteresowań*), „Rozprawy z Dziejów Oświaty" 1981, XXI, s. 26–27.

Kompozycja podręczników opierała się na podobnym schemacie[181]: w publikacjach, które miały być powszechnym opisem świata, omawiano cztery *części świata*, tj. kontynenty, rozpoczynając zawsze od Europy, którą wraz z Azją i Afryką określano jako *stary ląd* lub *stary świat*, by poszerzać opis o Amerykę, określaną jako *Nowy Świat*. Wyjaśniano etymologię nazw geograficznych, określano położenie kontynentów i ich rozmiary. Najwięcej miejsca poświęcano Europie, opisywano poszczególne państwa, przedstawiano wiadomości o górach, rzekach, jeziorach, morzach, wyspach, półwyspach i cieśninach, podawano informacje o klimacie i bogactwach naturalnych. Sygnalizowano także istnienie słabo zbadanych obszarów Ziemi, przede wszystkim tych położonych wokół biegunów, ale także niektórych wysp. W osiemnastowiecznych pracach z zakresu geografii coraz częściej odwoływano się do pomiarów matematycznych, wprowadzano uniwersalne narzędzia opisu geograficznego, określając długość i szerokość geograficzną poszczególnych miejsc.

Ważną pozycję w podręcznikach zajmowała geografia polityczna. Przedstawiano informacje na temat różnych państw, prowincji i innych jednostek terytorialnych wchodzących w ich skład, wymieniano ważniejsze miasta. Fakultatywnie dodawano też wiadomości o granicach państw i ich zmianach oraz o panującym ustroju, o ważniejszych akademiach i portach, o ciekawszych obiektach, o militarnym znaczeniu wybranych miast, ponadto dołączano wykazy panujących władców oraz wykazy biskupstw.

Od połowy XVIII wieku w podręcznikach do geografii umieszczano informacje z zakresu hydrografii, która według ówczesnych pojęć zajmowała się opisem, klasyfikacją i pomiarami otwartych obiektów wodnych (tj. mórz, oceanów, jezior i rzek) oraz naturalnych wypływów wód podziemnych w postaci źródeł, wycieków. W polu badawczym hydrografii znalazły się wszystkie obiekty bezpośrednio związane z wodą, takie jak: studnie, porty, kanały, wyspy, ujścia rzek, cieśniny. W konsekwencji hydrografia, opisując wody i wybrzeża, wspierała ówczesną żeglugę[182]. I taką też funkcję pełniły opisy hydrograficzne w *Informacyi*[183].

Bystrzonowski zagadnienia z zakresu geografii omawia w kilku rozdziałach: *Informacyi geograficznej* [191–270] oraz *Praktyce geograficznej* [270–296], częściowo również w *Informacyi elementarnej* w podrozdziałach *O elemencie wody* [441–

[181] Schemat ten przywołuję za F. Wolańskim (dz. cyt.). Wolański ustalił taki porządek na podstawie analizy podręczników do geografii autorstwa J. Naumańskiego z 1729 r., W. Łubieńskiego z 1740 r., W.J. Sałtszewicza z 1746 r., K.P. Szaniawskiego z 1748 r., H. Karpińskiego z 1766 r., K. Wyrwicza z 1770 r., R. Ładowskiego z 1774 r., F. Siarczyńskiego z 1790 r., M. Siekierzyńskiego z 1790 r., F. Paprockiego z 1756 r. W swojej pracy F. Wolański nie uwzględnia encyklopedii Bystrzonowskiego.

[182] Por. M.E. Kowalczyk, dz. cyt., s. 141.

[183] Opisy obiektów wodnych znalazły się w rozdziałach encyklopedii dotyczących geografii, ale również w rozdziałach poświęconych żegludze.

444] oraz *O elemencie Ziemi* [444–446] i w *Informacyi hydrograficznej* [447–457]. W pierwszym z rozdziałów encyklopedysta omawia budowę wewnętrzną Ziemi (tu jeszcze widać wyraźne wpływy średniowieczne: w centrum globu umieszczone jest piekło)[184], następnie charakteryzuje budowę zewnętrzną Ziemi, przedstawia cztery kontynenty, ale w kolejności innej, niż to było ogólnie przyjęte: rozpoczyna od krótkich opisów Afryki, Azji i Ameryki. Dołącza do tego informacje na temat *kraju subpolarnego*, by w końcu zdecydowanie więcej miejsca poświęcić Europie. Tutaj można znaleźć już nieco dokładniejszą charakterystykę poszczególnych państw, np. Portugalii, Hiszpanii, Moskwy (państwa moskiewskiego) czy Francji. Zgodnie z ówczesnym zwyczajem Bystrzonowski wyjaśnia także etymologię wielu nazw miast i kontynentów, np. Petersburga, Ameryki czy Florydy[185]. Znacznie więcej uwagi, co oczywiste, autor *Informacyi* poświęcił Polsce: zamieścił opis poszczególnych prowincji (małopolskiej, wielkopolskiej, litewskiej), wymienił ważniejsze góry i rzeki, podał wiadomości o bogactwach naturalnych, w które obfitowały poszczególne regiony. Przedstawił ponadto (co również było zgodne z ówczesnym zwyczajem) stan duchowny w Polsce.

W *Praktyce geograficznej* Bystrzonowski opisał instrumenty geograficzne, takie jak *mappy*, *geolabija*, wprowadził podstawowe pojęcia z zakresu geografii, takie jak *długość* czy *szerokość geograficzna*, *ekwator*, *arkusy* itp. W *Informacyi elementarnej* oraz w *Informacyi hydrograficznej* opisał wodną powłokę Ziemi.

Redagując rozdziały dotyczące geografii, Bystrzonowski przywoływał wielu autorów polskich i obcych (nie podając przy tym tytułów ich prac): Jana Długosza, Aleksandra Gwagnina, Macieja Miechowitę, Marcina Kromera, Szymona Starowolskiego, Wojciecha Tylkowskiego, Wacława Grodeckiego, Gerarda Mercatora, Abrahama Orteliusa, Andreasa Cellariusa, a przede wszystkim niemieckiego geografa Heinricha Scherera.

Materiał leksykalny z zakresu geografii wyekscerpowany z *Informacyi matematycznej* układa się w następujące grupy:

---

[184] Por. wstępne uwagi w rozdziale *Leksyka kosmograficzna*.

[185] O uwagach etymologicznych dotyczących nazw miejscowych pomieszczonych w *Informacyi* patrz: A. Szczaus, *Uwagi metajęzykowe w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego (1749 r.)*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2009, t. 8, s. 144–145.

6.1. Nazwy ogólne dotyczące geografii

geograf (od *geografia*) ‘specjalista w zakresie geografii’ (25): „Geografowie aby całą sferę ziemi doſkonale opiſali.” [207]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Starowolski, Chmielowski).

geograficzny (łc. *geōgraphicus* z gr.) ‘dotyczący geografii’ (2): „Informacya geograficzna.” [191]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Niesiecki, Chmielowski).

geografija (łc. *geōgraphia* z gr. *géa* ‘ziemia’ + gr. *grapheín* ‘pisać’) ‘nauka badająca Ziemię’ (2): „inwencya ludzka długim experymentem wyuczona taką zporządziła naukę, to ieſt *Geografią*, ktora każdemu w domu właſnym zoſtaiącemu, nie tylko w imaginatywie świat cały ziemny: ale przed oczy czyli to w Mappach, czyli w ſwerze Geograficzney ſtawić może.” [191]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Narośki, Chmielowski).

6.2. Nazwy z zakresu kartografii[186]

arkus południowy (kalka łc. *arcus merīdiānus*, gdzie *arcus* ‘łuk’, *merīdiānus* ‘południowy’) ‘południk, łuk koła na powierzchni Ziemi łączący oba bieguny’ (4): „arkuſ południowy okazuie dwie kardynalne plagi, albo kraie świata: ieden południowy, drugi pułnocny.” [447]; not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T, L.

arkus wertykalny (kalka łc. *arcus verticālis*, gdzie *arcus* ‘łuk’, *verticālis* ‘pionowy’) ‘południk, łuk wielkiego koła na powierzchni Ziemi łączący bieguny’ (5): „Marynarze (...) horyzontalny cyrkuł dzielą zwyczaynie przez arkuſy wertykalne.” [447]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

cyrkuł (łc. *circulus*) ‘umowne koło na powierzchni kuli ziemskiej prostopadłe do osi Ziemi; równoleżnik’ (17): „według Geografii naywiękſzy cyrkuł ziemi liczy mil 5400.” [445]; brak: Kn, not.: L (Wyrwicz), in.zn.: SPXVII/XVIII, T.

[186] Leksyka z tej grupy wykazuje znaczną zbieżność formalną ze słownictwem astronomicznym (por. uwagi na temat zbieżności słownictwa geograficznego i astronomicznego pomieszczone w WTA, s. 101).

cyrkuł ekwatorowy (kalka łc. *circulus aequātōris*, gdzie *circulus* ‘koło’, *aequātōris* ‘równikowy’) ‘koło wielkie kuli ziemskiej dzielące glob na dwie półkule: północną i południową; równik’ (1): „między cyrkułami ekwatorowym y parallelnym prowadzonym przez Lublin na cyrkule południowym tegoż Miaſta, liczy ſię graduſow 54.” [214]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

cyrkuł ekwinokcyjonalny (kalka łc. *circulus aequinoctnālis*, gdzie *circulus* ‘koło’, *aequinoctnālis* ‘równonocny’) ‘koło wielkie kuli ziemskiej dzielące glob na dwie półkule: północną i południową; ekwator, równik’ (8): „*Cyrkuł ekwinokcyonalny*, to ieſt Ekwator, ieſt to ten cyrkuł imaginacyą po wierzchu ziemi prowadzony, ktory ekwatorowi Niebieſkiemu rowno ieſt podległy, ktory na dwie pułsferze całą ziemię dzieli.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

cyrkuł horyzontalny (kalka łc. *circulus horizontalis*, gdzie *circulus* ‘koło’, *horizontalis* ‘poziomy’) ‘koło wielkie kuli ziemskiej dzielące glob na dwie półkule: północną i południową; równik ziemski’ (12): „*Cyrkuł horyzontalny*, ieſt to cyrkuł (...) dzielący ziemię na dwie części, iedno pułsferze gorne względem punktu *Zenith* nazwanego (...). Na drugie pułsferze dolne, za centrum tego cyrkułu horyzontalnego, maiące przeciwny punkt *Nadir* nazwany.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

cyrkuł merydyjonalny (kalka łc. *circulus merīdiānus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *merīdiānus* ‘południowy’) ‘linia przechodząca przez oba bieguny ziemskie i przez równik; południk geograficzny’ (4): „*Cyrkuły Merdyonalne*, ſą to cyrkuły ktore przez punkta polarne prowadzone, y przez ekwatora na dwie częśći ziemię dzielą, na iedno pułsferze wſchodnie, a drugie zachodnie.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł parallelny (kalka łc. *circulus parallēlus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *parallēlus* ‘równoległy’) ‘okrąg wyznaczony na powierzchni Ziemi równolegle do ekwatora; równoleżnik’ (1): „między cyrkułami ekwatorowym y parallelnym prowadzonym przez Lublin na cyrkule południowym tegoż Miaſta, liczy ſię graduſow 54.” [214]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

cyrkuł parallelowy (kalka łc. *circulus parallēlus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *parallēlus* ‘równoległy’) ‘okrąg wyznaczony na powierzchni Ziemi równolegle do ekwatora; równoleżnik’ (21): „*Cyrkuły Parallelowe*, ſą to cyrkuły rowno odległe od ekwatora, aż do punktow obydwu polarnych przez wſzyſtkie cyrkuły południowe, naywięcey co dzieſiąty gradus prowadzone.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł polarny (kalka łc. *circulus polāris*, gdzie *circulus* ‘koło’, *polāris* ‘polarny’) ‘równoleżnik oddzielający strefę polarną Ziemi; koło polarne, koło podbiegunowe’ (10): „*Dwa cyrkuły pomnieyſze polarne*, ſą dwa cyrkuły rowno odległe od punktow polarnych na graduſow 23. y puł, a od ſolſtytyonalnych na graduſow 43.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *zasłoneczny*, K (Solski).

cyrkuł polarny południowy (kalka łc. *circulus polāris antarcticus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *polāris* ‘polarny’, *antarcticus* ‘południowy’) ‘równoleżnik oddzielający strefę polarną Ziemi; koło polarne południowe’ (7): „Cyrkuł polarny południowy ciągnie ſię przez kraie południowe niżey Afryki ieſzcze nieznaiome, y niżey Ameryki za morzem Magellańſkim.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł polarny pułnocny (kalka łc. *circulus polāris arcticus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *polāris* ‘polarny’, *arcticus* ‘północny’) ‘równoleżnik oddzielający strefę polarną Ziemi; koło polarne północne’ (7): „Cyrkuł polarny pułnocny ciągnie ſię przez Norwegią, Lapponią, białe morze, Samoiedę w Europie. Przez Syberyą w Azyi. Przez nową Brytannią, Groenlandyą w Ameryce.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł południowy (kalka łc. *circulus merīdiānus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *merīdiānus* ‘południowy’) ‘linia przechodząca przez oba bieguny ziemskie i przez równik; południk geograficzny’ (10): „Ieżeli obadwa porty ſą pod iednym cyrkułem południowym położone? Na ten czas zawſze linią południową od plagi pułnocney kardynalney, ku pladze kardynalney południowey; albo wſpak, ma bydź okręt kierowany.” [455]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[187].

cyrkuł południowy uniwersalny (kalka łc. *circulus merīdiānus ūniversālis*, gdzie *circulus* ‘koło’, *merīdiānus* ‘południowy’, *ūniversālis* ‘ogólny’) ‘południk, od którego liczy się długość geograficzną; południk zerowy’ (10): „Odlicz na ekwatorze graduſy od cyrkułu południowego pierwſzego rachuiąc ku wſchodowi, aż do cyrkułu południowego uniwerſalnego.” [275]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

cyrkuł solstycyjonalny (kalka łc. *circulus sōlstitiālis*, gdzie *circulus* ‘koło’, *sōlstitiālis* ‘zwrotnikowy’) ‘jeden z dwu równoleżników, nad którym znajduje się Słońce w momencie przesilenia; zwrotnik’ (12): „*Dwa cyrkuły ſolſtycyonalne* ſą dwa cyrkuły pomnieyſze, rowno odległe od cyrkułu ekwinokcyonalnego na graduſow 23. y puł; podległe takimże cyrkułom Niebieſkim.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

---

[187] J. Waniakowa rejestruje zestawienie *cyrkuł południowy*, ale w znaczeniu astronomicznym ‘południk niebieski’ z J. Bohomolca (WTA, s. 101).

cyrkuł solstycyjonalny południowy (kalka łc. *circulus sōlstitiālis antarcticus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *sōlstitiālis* ‘zwrotnikowy’, *antarcticus* ‘południowy’) ‘równoleżnik na półkuli południowej; zwrotnik Koziorożca’ (5): „Kray zaſłoneczny południowy, ieſt to ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrkułem ſolſtycyonalnym południowym, y polarnym południowym, do koła ſzeroka na graduſow 43. Zawiera w ſobie koniec Afryki y Ameryki, y południową ieſzcze niewiadomą ziemię.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł solstycyjonalny pułnocny (kalka łc. *circulus sōlstitiālis arcticus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *sōlstitiālis* ‘zwrotnikowy’, *arcticus* ‘północny’) ‘równoleżnik na półkuli północnej; zwrotnik Raka’ (9): „Kray zaſłoneczny pułnocny, albo *Zona Septemtrionala temperata*, co do ſłonecznych upałow utemperowana. Jeſt to ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrkułem ſolſtycyonalnym pułnocnym, y polarnym pułnocnym, do koła ſzeroka na graduſow 43. Zawiera w ſobie prawie całą Europę, Azyą, y Amerykę pułnocną.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł solstycyjonalny tropiczny (kalka łc. *circulus sōlstitiālis tropicus*, gdzie *circulus* ‘koło’, *sōlstitiālis* ‘zwrotnikowy’, *tropicus* ‘zwrotnikowy’) ‘jeden z dwu zwrotników’ (1): „Pryncypalne ſekcye y cyrkuły dzielące ziemię ſą te. Oś ziemna z dwiema punktami polarnemi. Cyrkuł ekwinokcyonalny. Dwa cyrkuły tropiczne ſolſtycyonalne. Dwa cyrkuły polarne południowy y pułnocny. Cyrkuły merydyonalne. Cyrkuły parallelowe. Cyrkuł horyzontalny.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł subpolarny (kalka łc. *circulus subpolaris*, gdzie gdzie *circulus* ‘koło‘, *subpolaris* ‘podbiegonowy‘) ‘równoleżnik oddzielający strefę polarną Ziemi; koło podbiegunowe’ (6): „Dla lepſzego wyrozumienia właſności kraiow podſłonecznych, zaſłonecznych y ſubpolarnych wiedzieć trzeba. Iż kraie czyli to południowe czyli pułnocne, ktore ſą w iednakowey dyſtancyi od ekwatora, od cyrkułu ſolſtycyonalnego, albo ſubpolarnego, iednakowe właſności, roczną czaſu rewolucyą, y konſtellacyi apparencyą maią.” [212]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

cyrkuł wertykalny (kalka łc. *circulus verticālis*, gdzie *circulus* ‘koło’, *verticālis* ‘pionowy’) ‘południk’ (8): „okręt ma ſwoię mieć żeglugę według cyrkułu wertykalnego, plagi kardynalney wſchodowey, albo zachodniey.” [455]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Solski).

cyrkuł zasłoneczny ‘zwrotnik’ (1): „[Afryka] Naywięcey położona ieſt w podſłonecznym kraiu między cyrkułami ſolſtycyonalnemi nieco wykraczaiąc za

cyrkuły zaſłoneczne.” [215]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

część Ziemi ‘kontynent’ (2): „Radzę poſtarać ſię (...) o cztery Mappy uniwerſalne 4. częśći Ziemi: To ieſt Azyi, Afryki, Ameryki, y Europy.” [284]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[188].

długość [***geograficzna***] (kalka łc. *longitūdō* [*geōgraphica*], gdzie *longitūdō* ‘długość’, *geōgraphica* ‘geograficzna’) ‘współrzędna geograficzna, odległość punktu od południka zerowego na wschód lub zachód, mierzona wzdłuż równoleżnika’ (31): „Przez długość Geograficzną (...) rozumie ſię liczba graduſow na ekwatorze wyrachowana, ktora ſię zamyka między cyrkułem południowym pierwſzym. Przez Kanaryiſkie inſuły prowadzonym, y miedzy cyrkułem południowym partykularnego mieyſca.” [275]; „Długość ktorego kraiu bierze ſię od cyrkułu południowego, ktory idzie od punktow polarnych, przez Inſuły Kanaryiſkie, albo Azores, y liczy ſię, czyli to liczbą graduſow na ekwatorze, czyli na cyrkule parallelowym, aż do cyrkułu południowego mieyſca iakiego.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: K (Bystrzonowski), L (Wyrwicz, Śniadecki).

ekwator (łc. *aequator*) ‘równik ziemski, koło wielkie kuli ziemskiej dzielące glob na dwie półkule: północną i południową’ (50): „Ekwator, ieſt to ten cyrkuł imaginacyą po wierzchu ziemi prowadzony, ktory ekwatorowi Niebieſkiemu rowno ieſt podległy, ktory na dwie pułsferze całą ziemię dzieli. Jedno pułsferze pułnocne, a drugie południowe.” [207]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Solski).

gradus (łc. *gradus*) ‘jednostka określania położenia geograficznego’ (183): „Ekwator dzieli ſię na 360. graduſow, to ieſt częśći rownych, ktorych 15. co godzina obiega ſłońce.” [22]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L, Chmielowski.

kwadrans (łc. *quadrans*) ‘jednostka miary kąta równa 90 stopni; też 1/4 część horyzontu’ (8): „ten cyrkuł dwiema liniami perpendykularnymi w centrum ſię przecinaiącemi, wydziel na 4. kwadranſe, z ktorych iedna dwiema końcami oznaczy punkta polarne, oraz dwie plagi pryncypalne południową y pułnocną, tudzieſz też dwa wiatry.” [453]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

oś ziemna (kalka łc. *axis mundi*, gdzie *axis* ‘oś’, *mundus* ‘świat’) ‘wyobrażalna linia prosta przechodząca przez bieguny geograficzne, wokół której Ziemia obraca się w ciągu doby’ (4): „*Oś ziemna*, ieſt to dyametr, to ieſt linia imaginacyą pro-

[188] K rejestruje synonim: *część świata* (Danet, Puzyna).

wadzona przez centrum ziemi, a pociągniona aż do biegunow Niebieſkich, ieſt oraz oſią Niebieſką, na ktorey całe Niebo gwiazdowe dokoła ziemi codzienną czyni rewolucyą." [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[189], not.: K (Bystrzonowski).

parallel (łc. *parallela* z gr.) 'wyznaczona na powierzchni Ziemi linia równoległa do ekwatora; równoleżnik' (1): „Gdyby zaś na żadnym cyrkule parallelowym (...) nie znaydowała ſię gwiazda ryſowana? Tedy według gwiazdy bliżſzego parallelu, przerzeczonym ſpoſobem dochodzić należy drogi Loxodromiczney okrętu, y plagi świata, według ktorey do portu zmierzać ma okręt." [458]; brak: Kn, SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: T, L, K.

polus (łc. *polus* 'biegun') 'biegun geograficzny, punkt na powierzchni Ziemi, przez który przechodzi oś ziemska, i w którym zbiegają się południki' (4): „Mappy (...) iedne ſą, ktore parallelowe cyrkuły maią cyrklowate, oſobliwie tych mieyſc ziemi, ktore ſą bliżſze ktoremu *polum*. Drugie ſą, ktore parallelowe cyrkuły maią, proſtą linią prowadzone oſobliwie tych kraiow ziemi, ktore ſą bliżſze ekwatora." [281]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

polus antarcticus (łc. *polus antarcticus*, gdzie *polus* 'biegun', *antarcticus* 'południowy') 'biegun południowy, punkt na półkuli południowej, przez który przechodzi oś ziemska, i w którym zbiegają się południki' (2): „Dwa punkta oſtatnie zwierzchnie ziemi tey linii dyametrowey, ſą dwa punkta polarne, iedno pułnocne zowie ſię *polus arcticus*. Drugie południowe: zowie ſię *polus antarcticus.*" [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

polus arcticus (łc. *polus arcticus*, gdzie *polus* 'biegun', *arcticus* 'północny') 'biegun północny, punkt na półkuli północnej, przez który przechodzi oś ziemska, i w którym zbiegają się południki' (2): „Dwa punkta oſtatnie zwierzchnie ziemi tey linii dyametrowey, ſą dwa punkta polarne, iedno pułnocne zowie ſię *polus arcticus*. Drugie południowe: zowie ſię *polus antarcticus.*" [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *biegun*, K (Żędzianowski, Chmielowski).

polus południowy (kalka łc. *polus antarcticus*, gdzie *polus* 'biegun', *antarcticus* 'południowy') 'biegun południowy, punkt na półkuli południowej, przez który przechodzi oś ziemska, i w którym zbiegają się południki' (5): „pod imieniem kraiu ſubpolarnego południowego, powinna ſię brać tylko na część ziemi, ktora ieſt położona pomiędzy cyrkułem ſubpolarnym, y ſamym *polum* południowym." [226]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

[189] L s.v. *oś* rejestruje synonim: *oś ziemska* (Hube).

polus pułnocny (kalka łc. *polus arcticus*, gdzie *polus* ‘biegun’, *arcticus* ‘północny’) ‘biegun północny, punkt na półkuli północnej, przez który przechodzi oś ziemska, i w którym zbiegają się południki’ (2): „daleko więcey ieſt odkrytych y znaiomych kraiow około *polum* pułnocnego, a niżeli południowego.” [226]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

położenie ‘miejsce na kuli ziemskiej; szerokość i długość geograficzna danego miejsca, położenie geograficzne’ (3): „REGUŁA I. Uſtawia ſfery Geograficzną, Aſtronomiczną, y Armillarną tak, iak ſię ma partykularnie mieyſce względem położenia całego Świata.” [273]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

południe ‘kierunek geograficzny, strona świata, w której słońce podczas swojego dziennego ruchu znajduje się najwyżej’ (89): „długość ziemi bierze ſie od zachodu ku wſchodowi, ſzerokość od południa ku pułnocy, albo wſpak: iż wſzyſtkie prawie kraie wſchodnie y zachodnie iuż odkryte, wiele zaś kraiow ſubpolarnych ieſzcze nieznaiomych.” [214]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

północ / pułnoc ‘kierunek geograficzny, strona świata przeciwna południu’ (84): „Wynaleś linią południową mieyſca tego, do ktorego rektyfikuieſz ſferę, y na tey linii tak ią uſtaw, ażeby cyrkuł południowy uniwersalny doſkonale wpadł na linią południową. To przy tym zachowuiąc aby *polus* pułnocny na pułnoc, południowy na południe był obrocony.” [273]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

punkt polarny ‘biegun ziemski’ (2): „[sfera geograficzna] Ma ſtyl przez śrzodek ſfery, ktory reprezentuie oś ziemną, y dwa punkty polarne.” [272]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: K.

szerokość [***geograficzna***] (kalka łc. *lātitūdō* [*geōgraphica*], gdzie *lātitūdō* ‘szerokość’) ‘współrzędna geograficzna mierzona wzdłuż południków’ (44): „Przez ſzerokość Geograficzną iakiego mieyſca (...) rozumie ſię odległość tegoż mieyſca od Ekwatora, to ieſt cyrkułu ekwinokcyonalnego, wyrachowana na cyrkule południowym i co do graduſow y minut.” [274]; „Szerokość ktorego kraiu bierze ſię od ekwatora ku *polum*, y liczy ſię liczbą graduſow od ekwatora aż do cyrkułu parallelowego iakiego mieyſca na cyrkule południowym.” [214]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Łęski), K (Bystrzonowski).

wschód ‘strona świata, w której ukazuje się wschodzące Słońce’ (112): „Bo gdy ſłońce od wſchodu ku zachodowi obrot ſwoy ſprawuie, w ten czas Wenus y Merkuryuſz ſwoim właſnym obrotem koło ſłońca wyżſzy ſemicyrkuł obiegaiąc, dążą przeciwnie od zachodu ku zachodowi (sic!).” [90]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

zachód ‘strona świata, w której zachodzi Słońce w czasie równonocy’ (109): „W naſzych kraiach [tęcza] pokazuie ſię albo na wſchodzie gdy ſłońce ieſt na zachodzie; albo na zachodzie, gdy ſłońce ieſt na wſchodzie.” [340]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

6.3. Nazwy instrumentów geograficznych

geolabijum (łc. *geolabium* z gr. *géa* ‘ziemia’ + gr. *labé* ‘uchwyt’) ‘model kuli ziemskiej’ (1): „Geografowie inny wynaleźli ſpoſob reprezentacyi ziemi y Niebios; to ieſt (...) *Geolabia*. To ieſt reprezentacyą optyczną zupełney ſfery ziemi.” [281]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

instrument geograficzny ‘przyrząd do badań geograficznych’ (1): „Wiedzieć tedy ſpoſob należy poznania tey deklinacyi magneſu na każdym mieyſcu inaczey wſzyſtkie inſtrumenta Geometryczne, Gnomoniczne, Hidrograficzne, Geograficzne magneſem w ſwoim używaniu ſię rządzące, znacznego błędu byłyby okazyą.” [452]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski).

mappa (p.łc. *mappa*)[190] ‘płaski obraz powierzchni Ziemi, przedstawiony w zmniejszeniu za pomocą umownych znaków i odpowiedniego rzutu’ (54): „Mappy (...) ſą te figury, ktore toż ſamo reprezentuią na płaſkiey karcie, co ſfery w ſwoiey cyrkumferencyi.” [271]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

okrąg geograficzny ‘globus, model kuli ziemskiej’ (1): „Geografowie aby całą ſferę ziemi doſkonale opiſali, na mappach y okrągach Geograficznych należycie okryślili.” [207]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

ſfera geograficzna [***ziemna***] ‘globus’ (29): „Troiaka zaś znayduie ſię (...) ſfera. Jedna Geograficzna ktora ieſt figurą całego okrągu ziemi.” [270]; „Na cyrkule horyzontalnym obwiedzionym czyli to około ſfery Geograficzney Ziemney, czyli Niebieſkiey, znayduią ſię wypiſane dwie pryncypalnieyſze części cyrkułu. Z ktorych Pierwſza wydzielona na 360. części rownych, wyznaczaiących 360.

[190] ESJPB s.v., SWOS s.v. oraz SWOK-Sz s.v. podają, że łacińskie *mappa* oznaczało ‘obrus, serweta’, zaś zmiana znaczenia rzeczownika nastąpiła na gruncie języka niemieckiego. Lektura tekstów nurtu *scientia curiosa* pokazuje, że przesunięcie znaczenia z ‘obrus, serweta’ na nazwę instrumentu można obserwować już na gruncie późnołacińskim, np. K. Schott w księdze XII *De geographia* swojej encyklopedii *Cursus mathematicus* wielokrotnie przywołuje nazwy instrumentów: *Globus & Mappa*.

graduſow Zodyaku.” [276]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

6.4. Nazwy stref klimatycznych i ważniejszych obszarów geograficznych

klima (łc. *clīma* z gr. *klíma* ‘strefa’) ‘jedna z 32 stref Ziemi wyznaczona ze względu na czas operowania słońca; plaga, strefa’ (18): „*Klima* zaś, ieſt ta porcya ziemi od ekwatora ku punktom polarnym dwiema cyrkułami dokoła określona, tak ſzeroko, iak tylko ktorym kraiom ſłońce dzień naydłużſzy wymierzać może pułgodziną większy.” [213]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, L, K (Tasso, Botero).

klima subpolarny południowy ‘strefa podbiegunowa południowa’ (1): „Zaczym południowych 6. pułnocnych 6. klimatow ſię liczy ſubpolarnych.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

klima subpolarny pułnocny ‘strefa podbiegunowa północna’ (1): „Zaczym południowych 6. pułnocnych 6. klimatow ſię liczy ſubpolarnych.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraj ‘ziemia, teren, obszar’ (39): „cała ziemia ma u Geografow ſwoy wydział na 4. kraie, ktore Plagami nazywaią.” [213]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L (Chmielowski).

kraj gorący (kalka łc. *zōna torrida*, gdzie łc. *zōna* ‘strefa kuli ziemskiej’, *torrida* ‘rozpalona’) ‘strefa gorąca, międzyzwrotnikowa, obszar położony między zwrotnikami Raka i Koziorożca’ (2): „Kraie podſłoneczne zowią ſię *Zona Torrida*: to ieſt gorący krai. Jeſt to część ziemi, ktora ſię zamyka między obiema cyrkułami ſolſtycyonalnymi, do koła ſzeroka na graduſow 47.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Tylkowski).

kraj okołopolarny południowy ‘koło podbiegunowe południowe’ (1): „Czyli zaś te kraie południowe około polarne ſą morzami podzielone, czyli iednę część ziemi nierozdzielną ſkładaią? ieſzcze ciekawa inwencya ludzka niedoſzła.” [226]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kraj podsłoneczny ‘strefa gorąca, międzyzwrotnikowa, obszar położony między zwrotnikami Raka i Koziorożca’ (14): „Kraie podſłoneczne zowią ſię *Zona Torrida*: to ieſt gorący krai. Jeſt to część ziemi, ktora ſię zamyka między obie-

ma cyrkułami ſolſtycyonalnymi, do koła ſzeroka na graduſow 47.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *podsłoneczny* (Wyrwicz), K (Bystrzonowski).

kraj południowy ‘Południe’ (13): „Kray południowy: ſą te częśći ziemi, ktore ſą położone między wſchodem y zachodem zimowym. Jakie ſą Afrykańſkie kraie.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L s.v. *ziemia* (Staszic), K (Żędzianowski).

kraj pułnocny ‘koło podbiegunowe północne’ (12): „Kray pułnocny ſą te częśći ziemi, ktore ſą położone między wſchodem y zachodem letnim. Jakie ſą Szwecya, wielka część Moſkwy &c.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, T, not.: Kn, L.

kraj subpolarny południowy ‘koło podbiegunowe południowe’ (6): „Kray ſubpolarny południowy, ieſt ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrkułem polarnym południowym y ſamym polum, dokoła ſzeroka na graduſow 23. y puł. Zawiera w ſobie oprocz morza, ſamą ziemię nieznaiomą.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraj subpolarny pułnocny ‘koło podbiegunowe północne’ (7): „Kray ſubpolarny pułnocny, albo *zona frigida*, ieſt to ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrkułem polarnym pułnocnym, y ſamym polum pułnocnym, dokoła ſzeroka na graduſow 22. y puł.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraj świata ‘plaga, strefa, obszar’ (7): „Marynarze (...) horyzontalny cyrkuł dzielą zwyczaynie przez arkuſy wertykalne. Pierwſzy arkuſ południowy okazuie dwie kardynalne plagi, albo kraie świata: ieden południowy, drugi pułnocny; arkus drugi poprzeczny przecinaiący tak cyrkuł horyzontalny z arkuſem południowym na cztery części rowne, oznacza dwie inne plagi, albo kraie świata: ieden wſchodowy, drugi zachodni.” [447]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, L, in.zn.: T.

kraj wschodni ‘Wschód, Orient’ (9): „Kray wſchodni ſą te częśći ziemi, ktore ſą położone na wſchód ſłońca. A ſą te wſzyſtkie kraie, ktore ſą położone między cyrkułami ſolſtycyonalnemi y ekwatorem. Jakie względem Polſki ſą Azyatyczne kraie.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (A.M. Fredro, Botero).

kraj zachodni ‘Zachód’ (11): „Kray zachodni ſą te częśći ziemi, ktore ſą położone na zachod między temi cyrkułami. Jakie ſą Niemce, Francya, Hiſzpania, Anglia.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (A.M. Fredro).

kraj zasłoneczny południowy ‘strefa klimatu umiarkowanego, obszar między zwrotnikiem Koziorożca a kołem podbiegunowym południowym’ (1): „Kray zaſłoneczny południowy, ieſt to ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrku-

łem ſolſtycyonalnym południowym, y polarnym południowym, do koła ſzeroka na graduſow 43.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraj zasłoneczny pułnocny ‘strefa klimatu umiarkowanego, obszar między zwrotnikiem Raka a kołem podbiegunowym północnym’ (1): „Kray zaſłoneczny pułnocny, albo *Zona Septemtrionalis temperata*, co do ſłonecznych upałow utemperowana. Jeſt to ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrkułem ſolſtyconalnym pułnocnym, y polarnym pułnocnym, do koła ſzeroka na graduſow 43. Zawiera w ſobie prawie całą Europę, Azyą, y Amerykę pułnocną.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraje cyrkumpolarne[191] ‘strefa klimatu polarnego, obszar podbiegunowy północny i południowy’ (3): „Mappy albo ſą uniwerſalne, ktore na puł rozdzieloną sferę ziemi reprezentuią. W iednym pułsferzu Europę, Azyą, Afrykę, y cyrkumpolarne ich kraie. W drugim pułsferzu Amerykę y cyrkumpolarne iey części ziemi.” [281]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraje okcydentalne[192] ‘Zachód’ (1): „według rożnice kraiow bardziey oryentalnych albo okcydentalnych, każde ziemi mieyſce ma ſwoy cyrkuł południowy.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraje oryjentalne[193] ‘Wschód, Orient’ (1): „według rożnice kraiow bardziey oryentalnych albo okcydentalnych, każde ziemi mieyſce ma ſwoy cyrkuł południowy.” [208]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Mikuć).

kraje podekwatorowe[194] ‘obszar równikowy’ (2): „Ile bowiem graduſami *poluſ* wynieſiony ieſt nad horyzont, tylą graduſami odległy ieſt punkt wertykalny, to ieſt *Zenith* od ekwatora, ktora odległość zowie ſię ſzerokość mieyſca. Dla czego kraie podekwatorowe żadney ſzerokości, iako y kraie pod pierwſzym południowym cyrkułem położone, żadney długości Geograficzney niemaią.” [214]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraje podziemne ‘antypody, obszar położony po przeciwnej stronie kuli ziemskiej’ (4): „po wynalezieniu magnesu (...) Marynarze bezpiecznie ſię puſzczaią na Ocean, podziemne zwiedzaią kraie, całą do koła opływaią ziemię.” [448] ; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

---

[191] Drugi człon zestawienia to zapożyczenie łc. *circumpolaris* z łc. *circum* ‘wokoło, naokoło’ + *polaris* ‘biegunowy’.

[192] Drugi człon zestawienia to zapożyczenie łc. *occidentālis* ‘zachodni’.

[193] Drugi człon zestawienia to zapożyczenie łc. *orientālis* ‘wschodni’.

[194] Drugi człon zestawienia to hybrydowy derywat utworzony od wyrażenia przyimkowego *pod ekwatorem*, gdzie *ekwator* ‘równik’.

kraje polarne ‘obszar podbiegunowy’ (1): „Już zbliżaiąc ſię ku Ameryce dokoła polarnych kraiow nowa Zelandia, y Inſuły Salomona.” [228]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraje solstycyjonalne[195] ‘obszar podzwrotnikowy’ (1): „Gdy zaś daley ſię słońce odſunie ku kraiom ſolſtycyonalnym, na ten czaſ aura goręſza, y pogodnieyſza.” [210]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraje subpolarne[196] ‘obszar podbiegunowy’ (7): „wſzyſtkie prawie kraie wſchodnie y zachodnie iuż odkryte, wiele zaś kraiow ſubpolarnych ieſzcze nieznaiomych.” [214]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kraje zasłoneczne ‘obszar położony między zwrotnikiem (Raka lub Koziorożca) a kołem podbiegunowym’ (8): „Względem pomienionych cyrkułow Geografowie zwierzchnią ſferyczność ziemi dzielą na trzy części, na kraie podſłoneczne, na kraie zaſłoneczne, y kraie ſubpolarne.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Wyrwicz), K (Bystrzonowski).

plaga (łc. *plaga* ‘strefa, okolica’) ‘obszar, strona świata, strefa’ (19): „cała ziemia ma u Geografow ſwoy wydział na 4. kraie, ktore *Plagami* nazywaią. Kray wſchodni, zachodni, pułnocny, y południowy.” [213]; not.: T, L, K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

plaga południowa ‘półkula południowa’ (3): „ten cyrkuł dwiema liniami perpendykularnymi w centrum ſię przecinaiącemi, wydziel na 4. kwadranſe, z ktorych iedna dwiema końcami oznaczy punkta polarne, oraz dwie plagi pryncypalne południową y pułnocną, tudzieſz też dwa wiatry.” [453]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

plaga pułnocna ‘półkula północna’ (3): „Jeżeli zaś obadwa mieyſca iedneyże ſą długośći Geograficzney? Znak ieſt iż obadwa te mieyſca ſą na iedymże cyrkule południowym; a zatym iż według linii południowey, ku kardynalney pladze pułnocney albo południowey ma płynąć okręt.” [455]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

plaga wschodnia ‘półkula wschodnia’ (1): „ten cyrkuł dwiema liniami perpendykularnymi w centrum ſię przecinaiącemi, wydziel na 4. kwadranſe, z ktorych iedna dwiema końcami oznaczy punkta polarne, oraz dwie plagi pryncypalne południową y pułnocną, tudzieſz też dwa wiatry. Druga oznaczy drugie dwie

[195] Drugi człon zestawienia to zapożyczenie łc. *sōlstitiālis* ‘zwrotnikowy‘.

[196] Drugi człon zestawienia to zapożyczenie łc. *subpolaris* ‘podbiegunowy’.

pryncypalne plagi: wſchodnią y zachodnią, oraz też dwa wiatry.” [453]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

plaga wschodowa ‘półkula wschodnia’ (2): „obadwa te mieyſca ſą na iednymże cyrkule parallelowym. A zatym iż okręt ma ſwoię mieć żeglugę według cyrkułu wertykalnego, plagi kardynalney wſchodowey, albo zachodniey.” [455]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

plaga zachodnia ‘półkula zachodnia’ (3): „Na ten czas okręt zawſze należy kierować ku iedneyże pladze kardynalney wſchodowey, albo zachodniey, pod iednym cyrkułem wertykalnym, ktorą plagę okazywać zawſze będzie puſzka żeglarſka.” [455]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ziemia ‘obszar stanowiący pewną całość geograficzną’ (37): „Oprocz wyżey wyrażonych cyrkułow dzielących ziemię: ieſzcze Geografowie ią dzielą na te części, ktore *Clima* nazywaią.” [213]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

ziemia południowa subpolarna ‘koło podbiegunowe południowe’ (4): „cokolwiek ieſt wody między Azyą, Ameryką, y ziemią południową ſubpolarną, zowie ſię morze ſpokoyne.” [214]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zona frigida (łc. *zōna frīgida*, gdzie *zōna* ‘strefa kuli ziemskiej’, *frīgida* ‘zimna’) ‘koło podbiegunowe północne’ (1): „Kray ſubpolarny pułnocny, albo *zona frigida* ieſt to ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrkułem polarnym pułnocnym, y ſamym polum pułnocnym, dokoła ſzeroka na graduſow 22. y puł.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zona septemtrionalis temperata (łc. *zōna septemtriōnālis temperāta*, gdzie łc. *zōna* ‘strefa kuli ziemskiej’, *septemtriōnālis* ‘północna’[197], *temperāta* ‘umiarkowanie ciepła’) ‘strefa klimatu umiarkowanego, obszar między zwrotnikiem a kołem polarnym’ (1): „Kray zaſłoneczny pułnocny, albo *Zona Septemtrionalis temperata*, co do ſłonecznych upałow utemperowana. Jeſt to ta część ziemi, ktora ſię zamyka między cyrkułem ſolſtycyonalnym pułnocnym, y polarnym pułnocnym, do koła ſzeroka na graduſow 43. Zawiera w ſobie prawie całą Europę, Azyą, y Amerykę pułnocną.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zona torrida (łc. *zōna torrida*, gdzie łc. *zōna* ‘strefa kuli ziemskiej’, *torrida* ‘rozpalona’) ‘strefa gorąca, międzyzwrotnikowa, obszar położony między zwrotnikami’ (1): „Kraie podſłoneczne zowią ſię *Zona Torrida*: to ieſt gorący krai. Jeſt to

[197] Jak wyjaśnia SŁ-P s.v., przymiotnik *septemtriōnālis* wywodzi się od *septem-triō*, co pierwotnie oznaczało ‘siedem wołów zaprzężonych w jarzmo’, wtórnie ‘gwiazdozbiór Niedźwiedzicy’, zaś metonimicznie ‘północ’.

część ziemi, ktora ſię zamyka między obiema cyrkułami ſolſtycyonalnymi, do koła ſzeroka na graduſow 47.” [209]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[198].

6.5. Nazwy z zakresu geomorfologii

bagno ‘podmokły teren, grzęzawisko, mokradło’ (5): „[Hollandya leży] na ſamych bagnach: ktore, dwie rzeki wielkie ſwemi odnogami czynią: Ren y Moſa.” [237]; not.: SPXVII/XVIII (Twardowski, A.M. Fredro), T, L, in.zn.: Kn.

dolina ‘podłużne wgłębienie na powierzchni ziemi, kotlina’ (5); „Czyli ziemia (...) zaraz z dolinami, pagorkami y gorami ſtanęła?” [203]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

góra ‘wzniesienie terenu odcinające się od niżej położonego otoczenia’ (55): „W mappach maſz wyrażone pryncypalne gory, rzeki, iak y przez ktore Pańſtwa płyną. Zkąd początek biorą, y gdzie wpadaią.” [283]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

insuła (łc. *īnsula*) ‘wyspa, ziemia otoczona ze wszystkich stron wodą’ (82): „Dania ieſt udzielne Kroleſtwo częśćią z Peninſuł, częśćią z Inſuł złożone.” [242]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek, Chmielowski), L.

ląd (śr.w.nm. *lant*) ‘teren wśród wody, ziemia’ (1): „[żeglarze] portami y lądem miarkuiąc ſwoię żeglugę, z kraiu do kraiu płynęli.” [448]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

pagorek ‘nieznaczne wzniesienie terenu, wzgórze’ (1): „Czyli ziemia (...) zaraz z dolinami, pagorkami y gorami ſtanęła?” [203]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

peninsuła (łc. *paenīnsula*, gdzie łc. *paene* ‘prawie, niemal’ + łc. *īnsula* ‘wyspa’) ‘półwysep’ (9): „Do Pańſtwa Moſkiewſkiego należy wielka część Azyi. To ieſt Tartarya pułnocna, w ktorey ieſt Syberia obſzerna Prowincya, Peninſuła Kamtſchadka.” [243]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Chmielowski).

[198] To zapożyczenie cytatowe w znaczeniu geograficznym odnotowuje J. Waniakowa z podręcznika Sałtszewicza z 1746 r. (J. Waniakowa, *Wybrane najstarsze słownictwo astronomiczne*, „Język Polski” 2003, s. 108–109).

równina ‘płaski, pozbawiony wzniesień teren’ (2): „obſzerne rowniny około Libii w Afryce.” [204]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

skała ‘bryła kamienna, wielki głaz’ (5): „rzeki biorąc w początkach ſwoich, albo z bagnow, albo ze ſkał, maią ſwego duktu incept.” [203]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

trzęsienie ziemi (kalka łc. *terrae mōtus*, gdzie *terra* ‘ziemia’, *mōtus* ‘drżenie’) ‘gwałtowne ruchy skorupy ziemskiej’ (12): „Trzęſienie ziemi pochodzi z obfitości exhalacyi wietrznych, od ognia podziemnego rozgrzanych.” [445]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

wyspa ‘ląd otoczony ze wszystkich stron wodą’ (14): „Na morzu też Septemtryonalnym w roku 1739. przez Kapitana Spannberga świeżo wynalezionych wyſp pomnieyſzych liczy ſię 24.” [58]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ziemia ‘suchy obszar kuli ziemskiej; ląd, kontynent’ (9): „Czyli zaś te kraie południowe około polarne ſą morzami podzielone, czyli iednę część ziemi nierozdzielną ſkładaią? ieſzcze ciekawa inwencya ludzka niedoſzła.” [226]; not.: Kn, T, L, SPXVII/XVIII-ind.

6.6. Nazwy z zakresu hydrografii

aukcyja (łc. *auctiō* ‘dodanie’) ‘podniesienie poziomu wód morskich i oceanicznych spowodowane siłami przyciągania Księżyca’ (1): „[Marynarzowi należy] rozeznanie tak generalnych iako y prowincyonalnych wiatrow, znakow nawałności morſkiey, czaſow uſtępu y przyſtępu, aukcyi y dyminucyi morza.” [447]; brak: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

brzeg ‘granica między wodą i lądem, ściana lądu ograniczająca zbiorowisko wody’ (5): „po wielu mieyſcach pewnemi czaſy, y pewnych godzin morze odſtępuie y przyſtępuie do brzegow, burzy ſię, y intumeſcencyi nabywa.” [456]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

dno ‘dolna powierzchnia zbiornika wodnego’ (4): „Morza, rzeki, y źrodła, rożnych ſą kolorow: to dla dna, ktorego korytem płyną.” [442]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

dno morskie ‘dolna powierzchnia morza’ (1): „Okręty lubo naywiękſze bez niebespieczeńſtwa pogrążenia na dno morſkie unoſzą ſię po morzu.” [19]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T.

dyminucyja (łc. *dēminūtiō* ‘zmniejszenie, ubytek’) ‘obniżanie poziomu wód morskich i oceanicznych spowodowane siłami przyciągania Księżyca’ (1): „Marynarzowi [należy] rozeznanie tak generalnych iako y prowincyonalnych wiatrow, znakow nawałności morſkiey, czaſow uſtępu y przyſtępu, aukcyi y dyminucyi morza.” [447]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

flukt (łc. *fluctus*) ‘fala morska’ (3): „Gdy (...) gwałtownie flukty odchodzą y wracaią ſię nawałnośći prędkiey znak.” [464]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Chmielowski).

fluxus (łc. *fluxus* ‘płynięcie’) ‘przypływ morza’ (1): „experyencya uczy, iż ſię ten *fluxus* y *refluxus* morza znayduie. *Imo*. Gdy Xiężyc wznidzie iednym prawie Zodyaku znakiem nad horyzont tego mieyſca, morze ſię wznośi, y tym coraz więkſzey ieſt intumeſcencyi, poki do cyrkułu południowego nie doydzie.” [456]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (W. Potocki), Chmielowski, in.zn.: Kn, T, L.

hak (śr.w.nm. *hāke*) ‘mielizna na rzece’ (1): „Rotmanowi [należy wiedzieć drogę] po rzekach, gdzie prąt, gdzie hak, gdzie iaka zawada, albo niebeſpieczeńſtwo dla ſtatku.” [447]; not.: T, L, K (W. Potocki), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

hydrografija (p.łc. *hydrographia* z gr. *hydór* ‘woda’ + gr. *gráphein* ‘pisać’)[199] ‘nauka badająca i opisująca wodną powłokę Ziemi’ (1): „*Hidrografia* ieſt nauka o Elemencie wody.” [447]; brak Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski), Chmielowski.

hydrograf (od *hydrografija*) ‘badacz wodnej powłoki Ziemi’ (2): „Inſtrumenta do poznania ſpadziſtośći mieyſca ſą na to właſne Hidrografom.” [461]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

hydrograficzny (p.łc. *hydrogarphicus* z gr.) ‘dotyczący wodnej powłoki Ziemi’ (2): „Informacya hidrograficzna.” [433]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

intumescencyja (p.łc. *intumēscentio* od *intumēscere* ‘wezbrać, nabrzmieć’) ‘podniesienie poziomu wód morskich i oceanicznych spowodowane siłami przyciągania Księżyca’ (1): „po wielu mieyſcach pewnemi czaſy, y pewnych godzin

[199] Według SWOS s.v. oraz SWOK-Sz s.v. jest to sztuczne zapożyczenie *hydro-* + *grafia*. Bystrzonowski najprawdopodobniej przejął gotowe złożenie z któregoś tekstu łacińskiego: o *hydrografii* piszą np. Schott i Wolff.

morze odſtępuie y przyſtępuie do brzegow, burzy ſię, y intumeſcencyi nabywa." [456]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

jezioro 'naturalny zbiornik wodny, nie mający połączenia z morzem' (30); „Redukuią niektorzy do międzyziemnych morza y morze Kaſpiyſkie w Azyi. Ale raczey ieſt obſzerne iezioro, nie morze. Gdyż kommunikacyi z oceanem niema, chyba podziemnemi meatami." [215]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kanał (wł. *canale*, łc. *canālis*) 'sztuczne połączenie wód rozdzielonych lądem, przekop łączący drogi wodne' (1): „[Peter Wielki] przekopawſzy wielki kanał między Ingryą y Karelią, złączył ie z obſzernym ieziorem Adoga nazwanym." [243]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kanał ciasny 'cieśnina morska' (4): „Drugie morze ktore z Oceanu północnego wypływa między Danią, Szwecyą, Zelandyą, ciasnym kanałem *Zund* nazwanym, ieſt morze Bałtyckie." [215]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

koryto 'łożysko rzeki, zagłębienie utworzone przez płynącą wodę' (4): „kraiow ſpadziſtość korytem ſwoim okazuie Wiſła." [461]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, L, in.zn.: T.

meat (łc. *meātus* 'kanał, koryto') 'kanał, koryto wodne, łożysko rzeki' (3): „Morza, rzeki, y źrodła, rożnych ſą kolorow: to dla dna, ktorego korytem płyną; to dla rożnego koloru meatow, ktoremi ſię farbuią; to dla reflexyi ſłonecznych promieni, y światła, mieniących powierzchnią apperencyą wody." [442]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

morze 'część oceanu, wielki, zamknięty obszar wodny; też ocean'[200] (115): „Lubo tyle rzek, y iezior ſłodkie wody maiących wpada w morze, przecież woda morſka nie ſłodnieie." [422]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ocean (łc. *oceanus* z gr. *Okeanós* 'w mitologii: bóg wód') 'wielki obszar słonej wody, oblewający lądy ze wszystkich stron' (18): „Cokolwiek zaś między temi częściami znayduie ſię morza, wſzyſtko należy do iednego Oceanu ktory rożne bierze nazwiſka." [214]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII, L.

[200] Należy podkreślić, że Bystrzonowski zasadniczo rozdziela już znaczenia rzeczowników: *morze* oraz *ocean* w taki sposób, jak czyni to współczesna nauka. Sporadycznie zdarza się jednak, że *morze* pojawia się w kontekstach wskazujących na szersze znaczenie tego rzeczownika ('ocean'), np.: „Cokolwiek wody między Afryką, Azyą, y ziemią ſubpolarną południową zowie ſię morze Indyiſkie albo wſchodnie." [215]. By precyzyjnie rozdzielić znaczenia obu wyrazów, Bystrzonowski niekiedy opatruje rzeczownik *morze* przydawką *międzyziemnne*, np.: „procz tych ſą inne międzyziemne morza, ktore naprzod ciaſnym kanałem z Oceanu wypływaią, a potym ſzeroko ſię rozlawſzy rożne pańſtwa oblewaią." [215].

odnoga ‘część morza, jeziora wciskająca się klinem w ląd; też boczne koryto rzeki’ (2): „Rzek y odnog ieziornych od ſamey Orſzy ku Smoleńſku przez 24. mil tyle ſię znayduie: że gdy Zygmunt pod Smoleńſko z woyſkiem tym traktem ciągnął, moſtow wyſtawionych 340. narachował *Wapowſki* w ſwoiey Historyi.” [262]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

odstąpić ‘o morzu, oceanie: odpływać’ (2): „po wielu mieyſcach pewnemi czaſy, y pewnych godzin morze odſtępuie y przyſtępuie do brzegow, burzy ſię, y intumeſcencyi nabywa.” [456]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

opadać ‘o wodzie: obniżać poziom, odpływać’ (1): „dwa razy ſię wznoſi morze, y przybiera przez godzin bliſko 6. y dwa razy opada przez drugie godzin 6.” [457]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

ponik (od *ponikać* ‘znikać’) ‘miejsce, gdzie ciek wodny (potok, strumyk) zanika pod ziemią’ (1): „pożytek tych podziemnych ponikow jest. Aby służyły do wyrabiania rożnych minerałow w ziemi.” [203]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

prąt ‘podwodny konar, pień’ (1): „Rotmanowi [należy wiedzieć drogę] po rzekach, gdzie prąt, gdzie hak, gdzie iaka zawada, albo niebeſpieczeńſtwo dla ſtatku.” [447]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T s.v. *pręt*, L s.v. *prąd*.

przeście ciasne ‘cieśnina morska’ (1): „[Coppenhagen] nad ſamym Zuntem, to ieſt ciaſnym prześciem na morze Bałtyckie z Niemieckiego.” [242]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: K[201].

przybierać ‘o wodzie: podnosić się, wzbierać’ (1): „dwa razy ſię wznoſi morze, y przybiera przez godzin bliſko 6. y dwa razy opada przez drugie godzin 6.” [457]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

przystąpić ‘o morzu, oceanie: przypłynąć’ (2): „po wielu mieyſcach pewnemi czaſy, y pewnych godzin morze odſtępuie y przyſtępuie do brzegow, burzy ſię, y intumeſcencyi nabywa.” [456]; in.zn.: SP XVII/XVIII, Kn, T, L.

przystęp ‘przypływ morza’ (1): „[Marynarzowi należy wiedzieć] czaſow uſtępu y przyſtępu, aukcyi y dyminucyi morza.” [447]; not.: L (b.cyt.), K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

refluxus (łc. *refluxus* od *reflectere* ‘zwracać’) ‘odpływ wód morskich i oceanicznych związany z działaniem Księżyca’ (1): „experyencya uczy, iż ſię ten *fluxus* y *refluxus* morza znayduie. *1mo*. Gdy Xiężyc wznidzie iednym prawie Zodyaku znakiem nad horyzont tego mieyſca, morze ſię wznoſi, y tym coraz więkſzey

[201] K rejestruje synonim: *morze ciasne* (Chmielowski).

ieſt intumeſcencyi, poki do cyrkułu południowego nie doydzie.” [456]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., Chmielowski.

rzeka ‘woda płynąca łożyskiem do ujścia’ (88): „W Portugalii znacznieyſze ſą rzeki: Tagus, Mondeo.” [227]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

sfera ziemnowodna ‘wodna powłoka Ziemi’ (1): „rzeki, ieziora, y morza powiękſey części oblewaią ziemię y czynią iedną sferą ziemnowodną.” [5]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[202].

staw ‘sztuczny lub naturalny niewielki zbiornik wodny’ (7): „Jezior, rzek, y ſtawow w Pruſiech na 2037. liczy *Cellarius*.” [260]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

szkopuł (łc. *scopulus* z gr.) ‘podwodna skała’ (1): „Marynarzowi [należy wiedzieć] cały trakt morza między dwiema portami, od ktorego odwiia, y do ktorego ma zawiiać; do czego ſłuży wiadomość położenia morza, iego głębokośći, ſzkopułow, inſuł, portow.” [447]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

ustęp ‘odpływ wód morskich i oceanicznych związany z działaniem Księżyca’ (1): „[Marynarzowi należy] rozeznanie tak generalnych iako y prowincyonalnych wiatrow, znakow nawałności morſkiey, czaſow uſtępu y przyſtępu, aukcyi y dyminucyi morza.” [447]; brak: Kn[203], not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: T, L.

woda mineralna (kalka łc. *aqua mineralis*) ‘woda źródlana zawierająca większe ilości związków mineralnych’ (4): „[Karpackie gory] Zamykaią w ſobie wody mineralne.” [268]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (*Compendium medicum*, Beimler).

woda morska (kalka łc. *aqua maritima*, gdzie *maritima* ‘morska’) ‘woda nasycona solą’ (3): „Lubo tyle rzek, y iezior ſłodkie wody maiących wpada w morze, przecież woda morſka nie ſłodnieie. (...) Co pochodzi to z więkſzey obfitości wod ſłonych y ſiarczyſtych w morzu.” [422]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Karnkowski), Chmielowski.

woda podziemna (kalka łc. *aqua subterrānea*, gdzie *subterrānea* ‘podziemna’) ‘woda podskórna lub głębinowa’ (1): „ſą kanały wod podziemnych, iednych do morza płynących, drugich z morza wypadaiących.” [203]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Sykstus).

---

[202] L s.v. *ziemnowodny* notuje synonimiczne zestawienie: *glob* albo *kula ziemnowodna* (Wyrwicz).

[203] Kn s.v. notuje synonim: *ustępowanie*.

woda siarczysta (kalka łc. *aqua sulphurōsa*, gdzie *sulphurōsa* ‘pełna siarki) ‘woda nasycona związkami siarki’ (1): „Lubo tyle rzek, y iezior ſłodkie wody maiących wpada w morze, przecież woda morſka nie ſłodnieie. (...) Co pochodzi to z większey obfitości wod ſłonych y ſiarczyſtych w morzu.” [422]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Starowolski).

woda słodka (kalka łc. *aqua dulcis*, gdzie *dulcis* ‘słodka’) ‘woda o niskim stopniu zasolenia występująca w zbiornikach śródlądowych’ (1): „Lubo tyle rzek, y iezior ſłodkie wody maiących wpada w morze, przecież woda morſka nie ſłodnieie.” [422]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Botero).

woda słona (kalka łc. *aqua salsa*, gdzie *salsa* ‘słona’) ‘woda morska i oceaniczna nasycona solą’ (1): „Lubo tyle rzek, y iezior ſłodkie wody maiących wpada w morze, przecież woda morſka nie ſłodnieie. (...) Co pochodzi to z większey obfitości wod ſłonych y ſiarczyſtych w morzu.” [422]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Botero).

wpadać ‘o rzekach: wpływać do innej rzeki, jeziora, morza; uchodzić’ (30): „[Nil] wpada w morze Medyterrańſkie.” [216]; not.: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

wpływać ‘o rzekach: wpadać do innej rzeki, jeziora, morza; uchodzić’ (2): „te wody ktore tylą rzekami wpływaią w morza, znowu do proporcyi innemi wypływaią, okrążaiąc ziemię dla iey pożytku.” [442]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, in.zn.: L.

wylać ‘o rzekach: wystąpić z brzegów’ (1): „*Ren* y *Moza* rzeki tak wylały, że więcey iak nad 7. wſi y miaſteczek z ludźmi zatopiły.” [54]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

wypadać ‘o rzekach: brać początek, mieć źródło; wypływać’ (3): „*Prut*: w Pokuciu z Tatrowych gor wypada, przez Wołoſzczyznę idąc w Dunay wpada.” [270]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

wypływać ‘o rzekach: brać początek, mieć źródło’ (6): „*Noteć*: wypływa z ieziora Gopło w Kuiawach. Przez Woiewodztwa Kaliſkie y Poznańſkie płynąc, w Wartę wpada.” [270]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Crescentius), in.zn.: Kn, T.

źrzodło / źrodło medyczne (kalka łc. *fōns medicātus*, gdzie *fōns* ‘źródło’, *medicātus* ‘medyczny’) ‘naturalny wypływ na powierzchnię ziemi wody mineralnej, mającej właściwości lecznicze’ (6): „o źrzodłach medycznych świadczy *Ocko* Medyk.” [254]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

6.7. Nazwy z zakresu geografii politycznej

baronat (nm. *Baronat*)[204] ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w niektórych krajach Europy Zachodniej’ (1): „[Xięſtwo Luxemburſkie] Zamyka w ſobie Marchionaty 2. Graffſtw 7. Baronatow kilkanaście.” [237]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

cyrkuł (łc. *circulus*) ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego; okręg, obwód’ (3): „Inni Geografowie całe Niemce (...) dzielą (...) na częśći 10. ktore cyrkułami nazywaią.” [236]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Botero), in.zn.: T.

grafstwo (od *graf*) ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w niektórych krajach Europy Zachodniej, obszar zarządzany przez grafa’ (15): „[Xięſtwo Luxemburſkie] Zamyka w ſobie Marchionaty 2. Graffſtw 7. Baronatow kilkanaście.” [237]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Łubieński).

granica ‘umowna linia rozdzielająca dwa obszary, często wyznaczana słupami, kopcami’ (6): „*Moſkwa* albo Ruś biała, w Europie temi ſię określa granicami.” [243]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

graniczyć ‘sąsiadować, mieć wspólną garnicę’ (5): „[*Moſkwa*] Od Zachodu z Polſką, Litwą y Kurylandyą graniczy.” [243]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

gubernijum (śr.łc. *gubernium*)[205] ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego (tu o Brazylii)’ (1): „W Ameryce obſzerne państwo Brazylii, gdzie ſą 14. gubernia.” [227]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Leszczyński).

kanton (fr. *canton*) ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w Szwajcarii’ (4): „Kantony albo Powiaty Szwaycarſkie ſą te: Berna, Baſilea, Friburg, Tigurum, Soludurum, Schweitz, Zugh, Underwald, Uri, Glaris, Schafhauſen, Appenzel, Lucerna.” [238]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Chmielowski).

kasztelanija (od *kasztelan*) ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w Polsce, obszar zarządzany przez kasztelana’ (3): „W komput Woiewodow

---

[204] Według SPXVII/XVIII *baronat* jest wyrazem pochodnym od ang. *baron*. Jednak ze względu na realia, których dotyczy opis pomieszczony w *Informacyi*, przyjmuję stanowisko SWOS s.v., według którego jest to zapożyczenie nm. *Baronat*.

[205] Leksykony (SWOS s.v. oraz ESJPB s.v.) rejestrują formę *gubernia* i wskazują na język rosyjski jako na źródło zapożyczenia. Wyraz poświadczony w *Informacyi* wykazuje bliższy związek (zwłaszcza formalny) z śr.łc. *gubernium* ‘zarządzanie, zawiadywanie’, a to z łc. *gubernāre* ‘kierować, rządzić, zawiadywać’.

w chodzi Kaſztelanii 3. Krakowſka, Wileńſka, Trocka y Staroſtwo Żmudzkie." [250]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kraj 'terytorium stanowiące pewną całość polityczną, państwo' (30): „*Arabia*, kray ieſt obſzerny, położony między morzami czerwonym y Perſkim, rzeką Eufrates, y Syrią." [222]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, L, in.zn.: T.

królestwo 'państwo, na czele którego stoi król' (52): „INFORMACYA III. O wydziale ziemi na ſwoie części, Kroleſtwa, Prowincye &c." [214]; not.: SPXVII/XVIII (Dell Aqua, Pasek), Kn, T, L.

księstwo 'państwo podległe władzy książęcej' (51): „Śląsk zamyka w ſobie Xięſtw 16." [240]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

landsgrafija (od *landgraf*) 'jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w niektórych państwach Europy Zachodniej' (1): „[*Saxonia*] Zamyka w ſobie Landzgrafią Turyngii, rozdzieloną na dwa Xięſtwa Koburgeńſkie y Schwartzemburgeńſkie." [240]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Botero).

landsgrafstwo (od *landgraf*) 'jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w niektórych państwach Europy Zachodniej' (3): „[we Francyi] Landzgraffſtwa Awenionſkie, y Niſteńſkie." [229]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

marchijonat (śr.łc. *marchionatus*) 'jednostka podziału administarcyjno-terytorialnego w niektórych krajach Europy Zachodniej' (4): „[Xięſtwo Luxemburſkie] Zamyka w ſobie Marchionaty 2. Graffſtw 7. Baronatow kilkanaście." [237]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Botero, Chmielowski).

margrabstwo (od *margrabia*) 'jednostka podziału administarcyjno-terytorialnego w niektórych krajach Europy Zachodniej, obszar zarządzany przez margrabiego' (9): „[Sabaudya] Zamyka w ſobie Margrabſtwa: Genewſkie, Mauryaneńſkie, Taratazyńſkie, y Suzeńſkie." [231]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

miasto 'obszar gęsto i planowo zabudowany' (158): „niech każdy cokolwiek ſię na mappach rozumieiący, obaczy pańſtwa y miaſta." [139]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

miasto stołeczne (kalka łc. *urbs prīnceps*, gdzie *urbs* 'miasto', *prīnceps* 'najważniejsze') 'stolica, główne miasto' (51): „Stołeczne miaſto ieſt Oliſippo albo Lisbona." [227]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

państwo 'terytorium stanowiące całość polityczną' (72): „W mappach maſz wyrażone pryncypalne gory, rzeki, iak y przez ktore Pańſtwa płyną. Zkąd początek biorą, y gdzie wpadaią." [284]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

port (łc. *portus*) ‘miasto nadbrzeżne, w którym jest przystań dla statków’ (8): „[W Portugalii] Sławny port *Cabo* S. Wincentego.” [227]; not.: K (*Merkuriusz Polski*), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

powiat ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego państwa; okręg’ (42): „[Woiewodztwo Bracławſkie] Dzieli ſię na dwa Powiaty.” [254]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

prefektura (łc. *praefectūra*) ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego podlegająca prefektowi’ (1): „Norwegia dzieli ſię na dwie Prefektury.” [242]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Potocki).

prowincyja (łc. *prōvincia*) ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego państwa; dzielnica, kraina’ (87): „[informacya geograficzna da inſtrukcyą] o wydziale ziemi na ſwoie części, Kroleſtwa, Prowincye &c.” [191]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

przedmieście ‘zabudowany teren przylegający do miasta’ (1): „[China] Miaſta tak gęſte, budowne, obſzerne, liczy, iż ledwie ſię nieſtykaią przedmieścia miaſt wielu.” [218]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

starostwo ‘jednostka podziału administarcyjno-terytorialnego w Rzeczypospolitej, obszar podległy staroście’ (7): „W komput Woiewodow w chodzi Kaſztelanii 3. Krakowſka, Wileńſka, Trocka y Staroſtwo Żmudzkie.” [250]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, L, in.zn.: T.

stolica ‘główne miasto w państwie (księstwie)’ (11): „Xięſtwo Arauzykańſkie, ktorego ſtolica *Orange*, albo Arauſio.” [229]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Botero), in.zn.: Kn, T.

województwo ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w Polsce; obszar zarządzany przez wojewodę’ (119): „[Polska] Ma w każdym prawie Woiewodztwie huty, rudy, hamernie, laſy ſoſnowe, dębowe, bukowe, &c.” [248]; not.: SPXVII/XVIII (Kalnofojski), Kn, T, L.

ziemia ‘jednostka podziału administracyjno-terytorialnego w Polsce’ (28): „[woiewodztwo Lubelſkie] Dzieli ſię na Ziemię Lubelſką, Łukowſką, y Powiat Urzędowſki.” [252]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

6.8. Nazwy z zakresu geografii gospodarczej

alabaster (łc. *alabaster* z gr.) ‘minerał, szlachetna odmiana gipsu’ (4): „Pod Sandomierzem Kamińſka gora marmuru y alabaſtru ma znaki.” [252]; not.: SPXVII/XVIII (Syreniusz, Danet), Kn, T, L.

auryfodyna (łc. *aurifodīna* z łc. *aurum* ‘złoto’ + łc. *fodīna* ‘kopalnia’) ‘kopalnia złota’ (3): „W woiewodztwie Krakowskim o auryfodynach, osobliwie na pograniczu Węgierſkim (...) świadczy *Długosz*, *Pretorius*.” [250]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

cyna (nm. *Zinn*) ‘srebrzystobiały metal’ (7): „Tamże [w Woiewodztwie Krakowſkim] Cyna, Ołow, Gleyta, Ruda żelaza, Merkuryuſz, iż ſię znayduią. (...) świadczy *Kromer*, *Weber*.” [251]; not.: SPXVII/XVIII (Drużbacka), Kn, T, L.

dyjament (fr. *diamant*, wł. *diamante*, śr.łc. *diamentum* z gr.) ‘kamień szlachetny’ (2): „Same dyamenty nie co innego ſą, tylko zkrzepły pot ze ſkał wyciśniony, y ztwardzony operacyą ſłońca.” [418]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

farba (nm. *Farbe*) ‘barwnik, pigment występujący w przyrodzie w naturalnej postaci’ (1): „Znayduią ſię także rożne farby: iako to Rubryka pod Babią gorą. Ugier ciemny y iaſny pod Zakrocimiem.” [251]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

fodyna (łc. *fodīna*) ‘kopalnia, miejsce wydobycia kruszców’ (7): „Złotych minerałow, magneſu, kryſztału, nawet dyamentow, y innych ledwie nie wſzyſtkich kruſzcow, że ſą fodyny: świadczą *Tylkowſki*, *Starowolſki*, &c.” [268]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek).

glejta (śr.w.nm. *geleite* ‘towarzyszyć’) ‘minerał towarzyszący wydobywanemu kruszcowi’ (1): „Tamże [w Woiewodztwie Krakowſkim] Cyna, Ołow, Gleyta, Ruda żelaza, Merkuryuſz, iż ſię znayduią.” [251]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

glinka ‘skała osadowa’ (1): „Biały kolor maią wody, ktore przez ſrebrne, kreciane gory płyną; żołtawy, ktore złotemi minerami, aurypigmentem, glinką ſię farbuią, lub żołty piaſek na dnie maią.” [442]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

głaz ‘duży kamień’ (1): „Minerały: iako złoto, ſrebro, żelazo, miedź, ołow, &c. Y kamienie: iako marmury, głazy, opoka, &c. tym więcey ziemney w ſobie maią materyi, im bardziey uciążaią.” [444]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

górnik ‘kopacz rudy’ (3): „Więkſza zachodzi kweſtya o rozdze kruſzcowey, ktorey zażywaią Indzinierowie y Gornicy do wynalezienia kruſzcow złotych, ſrebrnych,

miedzianych, żelaznych, ſolnych, nawet y ſkarbow w wnętrznościach ziemi zakrytych." [159]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

grunt koperwasowy[206] 'ziemia zawierająca siarczki żelaza' (1): „Mieyſca bliſkie gruntu mineralnego, oſobliwie ſaletrzyſtego, ſiarczyſtego, koperwaſowego, marglowego, powietrze ſwoiemi exhalacyami przyciężſze czyni." [307]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grunt marglowy[207] 'biała lub szara skała osadowa wykorzystywana do wyrobu wapna' (1): „Mieyſca bliſkie gruntu mineralnego, oſobliwie ſaletrzyſtego, ſiarczyſtego, koperwaſowego, marglowego, powietrze ſwoiemi exhalacyami przyciężſze czyni." [307]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grunt mineralny 'ziemia bogata w sole mineralne' (1): „Mieyſca bliſkie gruntu mineralnego, oſobliwie ſaletrzyſtego, ſiarczyſtego, koperwaſowego, marglowego, powietrze ſwoiemi exhalacyami przyciężſze czyni." [307]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

grunt saletrzysty 'ziemia bogata w złoża saletry' (1): „Mieyſca bliſkie gruntu mineralnego, oſobliwie ſaletrzyſtego, ſiarczyſtego, koperwaſowego, marglowego, powietrze ſwoiemi exhalacyami przyciężſze czyni." [307]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grunt siarczysty 'ziemia bogata w złoża siarki' (1): „Mieyſca bliſkie gruntu mineralnego, oſobliwie ſaletrzyſtego, ſiarczyſtego, koperwaſowego, marglowego, powietrze ſwoiemi exhalacyami przyciężſze czyni." [307]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

hamernia (od *hammer* 'młot') 'kuźnia' (1): „[Polska] Ma w każdym prawie Woiewodztwie huty, rudy, hamernie, laſy ſoſnowe, dębowe, bukowe, &c." [248]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

huta (nm. *Hütte*) 'warsztat, w którym wytapia się metale z rudy' (1): „[Polska] Ma w każdym prawie Woiewodztwie huty, rudy, hamernie, laſy ſoſnowe, dębowe, bukowe, &c." [248]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

indzinijer (wł. *ingegnere*, fr. *ingenieur*) 'specjalista w zakresie górnictwa' (1): „Większa zachodzi kweſtya o rozdze kruſzcowey, ktorey zażywaią Indzinierowie y Gornicy do wynalezienia kruſzcow złotych, ſrebrnych, miedzianych,

[206] Drugi człon zestawienia to przymiotnik derywowany od *koperwas* z nm. *Kupferwasser* 'siarczan żelaza'.

[207] Drugi człon zestawienia to przymiotnik derywowany od *margiel* z nm. *Mergel* 'biała lub szara skała osadowa wykorzystywana do wyrobu wapna'.

żelaznych, ſolnych, nawet y ſkarbow w wnętrznościach ziemi zakrytych.” [159]; not.: SPXVII/XVIII-ind., brak: Kn, T, in.zn.: L, K[208].

kamień lazurowy ‘minerał, gatunek jaspisu’ (1): „Pod Chęcinami o miedzi y kamieniu lazurowym [świadczy]: *Długosz*.” [252]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Syreniusz).

kamień mosiężny ‘ruda mosiądzu’ (1): „Moſiężny kamień w Ilkuckich dobrach y innych mieyſcach, że ſię znayduie, piſze *Opaliński*.” [250]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Szyrwid).

koperwas (nm. *Kupferwasser*) ‘siarczan żelaza’ (1): „O koperwaſie pod Bieczem, Sączem. Pod Tatrami o antymonium, ſaletrze, świadczą *Lipſki* w praktycznych obſerwancyach: *Xormius*, *Kromer*.” [251]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

kreta (łc. *crēta*) ‘skała osadowa, silnie porowaty wapień; kreda’ (1): „[woiewodztwo Lubelſkie] ma wielkie dokumenta znayduiącey ſię ſoli pod Targowiſkiem y Zakrzewem. Znayduie ſię kreta pod Chodlem.” [252]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kruszec ‘ruda metali (srebra, złota, miedzi); też okruchy soli’ (32): „Złotych minerałow, magneſu, kryſztału, nawet dyamentow, y innych ledwie nie wſzyſtkich kruſzcow, że ſą fodyny: świadczą *Tylkowſki*, *Starowolſki*, &c.” [238]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kryształ (łc. *crystallus* z gr.) ‘bezbarwna, przezroczysta odmiana kwarcu’ (1): „Złotych minerałow, magneſu, kryſztału, nawet dyamentow, y innych ledwie nie wſzyſtkich kruſzcow, że ſą fodyny: świadczą *Tylkowſki*, *Starowolſki*, &c.” [268]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

marmur (łc. *marmor* z gr.) ‘skała o różnych barwach, złożona głównie z kalcytu’ (9): „Minerały: iako złoto, ſrebro, żelazo, miedź, ołow, &c. Y kamienie: iako marmury, głazy, opoka, &c. tym więcey ziemney w ſobie maią materyi, im bardziey uciążaią.” [444]; not.: SPXVII/XVIII (Danet), Kn, T, L.

merkuryjusz (śr.łc. *mercurius*)[209] ‘rtęć, żywe srebro’ (9): „Pod Baligrodem o Merkuryuſzu piſze *Kromer*.” [253]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

---

[208] Zaznaczmy, że pierwotnie zapożyczenie *indzinijer* oznaczało w polszczyźnie tylko inżyniera wojskowego (por. T. Nowak, *O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, nr 3, s. 475–479). Z czasem (według ESJPB s.v. dopiero w XIX w.) wtórnie wykształciło się znaczenie ‘specjalista w zakresie nauk technicznych’.

[209] ESJPB s.v. wskazuje na metaforyczne źródło nazwy tego płynnego metalu, nawiązujące do imienia „ruchliwego” boga rzymskiego, Mercuriusa.

metal (łc. *metallum* ‘wszelki kruszec, ruda’ z gr.)[210] ‘wszelki kruszec, ruda’ (4): „[W woiewodztwie Krakowſkim] o ſrebrnym metalu świadczy *Kromer*, *Starowolſki*.” [250]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

miedź ‘ciężki, kowalny metal o czerwonawym połysku’ (14): „Pod Sączem y Bożęcinem o miedzi [świadczy]: *Starowolſki*.” [252]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

minera (śr.łc. *minera* ‘kopalnia’) ‘ruda, kruszec, kopalina’ (1): „Biały kolor maią wody, ktore przez ſrebrne, kreciane gory płyną; żołtawy, ktore złotemi minerami, aurypigmentem, glinką ſię farbuią, lub żołty piaſek na dnie maią.” [442]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

minerał (śr.łc. *minerale*) ‘ruda, kruszec, kopalina’ (20): „to w żupach, to w innych fodynach gornicy kopiąc głęboko minerały, wody y rzek obſzernych ſię dokopuią.” [203]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Chmielowski).

mosiądz ‘rodzaj metalu, stop miedzi z cynkiem’ (4): „Moſiądz robiono y na blachy bito pod Żukowem y Zagorzem.” [260]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

ołów ‘niebieskobiały ciężki metal, łatwotopliwy, miękki i giętki’ (12): „Z Olkuſkich Fodyn na rok dawano ſrebra 6. tyſięcy grzywien. Ołowiu na 50. tyſięcy kamieni.” [250]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

porfir (fr. *porphyre*, wł. *porfiro* z łc.) ‘skała magmowa czerwonego lub zielonego koloru’ (1): „pożytek tych podziemnych ogniow (...) ieſt wieloraki (...) dla alchimii, to ieſt wyrobienia rozmaitych minerałow, kruſzcow y fodyn ziemnych. Jako to złota, ſrebra, miedzi, ołowiu, żelaza, ſoli, alabaſtru, marmuru, porfiru.” [202]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Chmielowski).

rubryka (łc. *rubrīca*) ‘glinka zawierająca czerwony barwnik’ (1): „Znayduią ſię także rożne farby: iako to Rubryka pod Babią gorą. Ugier ciemny y iaſny pod Zakrocimiem.” [251]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ruda ‘surowiec, z którego uzyskuje się metal’ (1): „[Polska] Ma w każdym prawie Woiewodztwie huty, rudy, hamernie, laſy ſoſnowe, dębowe, bukowe, &c.” [248]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ruda żelazna ‘surowiec, z którego uzyskuje się żelazo’ (6): „pod Kielcami, Sandomierzem, o ſrebrnym kruſzcu, miedzi, żelazney rudzie świadczy *Starowolſki*.” [252]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

[210] SWOS s.v., ESJPB s.v. wskazują na niemieckie (*Metall*) lub francuskie (*métal*) pochodzenie rzeczownika *metal* ‘kruszec, kowalna połyskliwa substancja’. Znaczenie poświadczone w *Informacyi* nawiązuje jednak bezpośrednio do łc. *metallum* ‘wszelki kruszec, ruda, metal’.

salisfodyna (śr.łc. *salisfodīna* z łc. *sāl* ‘sól’ + łc. *fodīna*,‘kopalnia’) ‘kopalnia soli; żupa’ (2): „[Woiewodztwo Krakowſkie] nadewſzyſtko ma nayſławnieyſze Salisfodyny Wielickie y Bocheńſkie, z ktorych prowent Polſkiemu Kroleſtwu niemnieyſzy przychodzi, iak innym Pańſtwom z Auryfodyn.” [251]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski)[211].

sól ‘bezbarwny, przezroczysty minerał używany głównie do celów spożywczych’ (7): „[woiewodztwo Lubelſkie] ma wielkie dokumenta znayduiącey ſię ſoli pod Targowiſkiem y Zakrzewem.” [252]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

srebro ‘biały metal szlachetny’ (23): „Pod Przemyślem y Sanokiem o miedzi pomięſzaney z ſrebrem, świadczy *Ortebius*, *Mercator*.” [253]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

stal (nm. *Stahl*) ‘stop żelaza z węglem’ (3): „[Hamernie] ſtal od żelaza odbieraią.” [260]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ugier (d.nm. *oger* z łc. *ochra* z gr.) ‘skała ilasta o żółtym lub brunatnym ubarwieniu, wykorzystywana do wyrobu farb’ (1): „Znayduią ſię także rożne farby: iako to Rubryka pod Babią gorą. Ugier ciemny y iaſny pod Zakrocimiem.” [251]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Kluk), K (Bystrzonowski).

vitriolum (łc. *vitriolum*) ‘siarczany niektórych metali, przypominające wyglądem kawałki szkła’ (1): „O rudzie żelazney y *vitriolum* w tymże kraiu [w Prusiech] znayduiącym ſię, piſze *Długoſz*.” [260]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Beimler).

węgiel ‘naturalny węgiel kopalny’ (1): „Po wielu mieyſcach naturalnie węgle ſię kopią, oſobliwie w Belgium około Leodium: ktore ogień w ſobie utrzymuią.” [445]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

złoto ‘metal szlachetny o żółtej barwie’ (35): „złoto ciężſze ieſt nad inne kruſzcze.” [460]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

żelazo ‘kowalny topliwy metal’ (31): „pożytek tych podziemnych ogniow (...) ieſt wieloraki (...) dla alchimii, to ieſt wyrobienia rozmaitych minerałow, kruſzcow y fodyn ziemnych. Jako to złota, ſrebra, miedzi, ołowiu, żelaza, ſoli, alabaſtru, marmuru, porfiru.” [202]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

żupa (nm. *Schopf* ‘szopa, drewniana budowla, w której składano wydobytą sól’)[212] ‘kopalnia soli’ (1): „to w żupach, to w innych fodynach gornicy kopiąc głęboko

[211] Według ustaleń SPXVII/XVIII pierwsze poświadczenie w polszczyźnie rzeczownika *salisfodyna* pochodzi z 1743 r., a więc zapewne z pierwszego wydania *Informacyi*.

[212] Na temat etmologii wyrazu *żupa* patrz: S. Gajda, *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole 1976, s. 44.

minerały, wody y rzek obſzernych ſię dokopuią.” [203]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

* * *

Słownictwo geograficzne tworzy grupę liczącą 215 JZ, co stanowi 10% całości analizowanego słownictwa specjalistycznego. Pod względem znaczeniowym jest to zróżnicowana grupa. Są tu nazwy ogólne z zakresu geografii (3 JZ), nazwy z zakresu kartografii (40 JZ), nazwy instrumentów geograficznych (5 JZ), nazwy stref klimatycznych i ważniejszych obszarów geograficznych (36 JZ), nazwy z zakresu geomorfologii (12 JZ), nazwy z zakresu hydrografii (46 JZ), nazwy z zakresu geografii politycznej (27 JZ) oraz nazwy z zakresu geografii gospodarczej (46 JZ).

Synonimy (22 pary i szeregi synonimiczne), które występują w tej grupie, są efektem wykorzystania różnych technik tworzenia słownictwa specjalistycznego, np. z jednej strony mamy przyswojone słownictwo zapożyczone, z drugiej zaś rodzimy odpowiednik powstały drogą derywacji syntaktycznej, tak jak w wypadku pary: *plaga* (z łc. *plaga*) – *kraj świata*. Kolejną przyczyną powstania synonimów jest obecność w badanym materiale zapożyczeń cytatowych, którym odpowiada kalka lub rodzime zestawienie, np.: *zona torrida – kraj gorący*; *zona septemtrionalis temperata – kraj zasłoneczny pułnocny*. Jeszcze inną przyczyną pojawienia się nazw redundantnych jest wykorzystanie synonimów słowotwórczych i leksykalnych jako elementów tworzących nazwy zestawione, stąd np. pary synonimiczne: *cyrkuł parallelny – cyrkuł parallelowy*, *kraj subpolarny południowy – kraj okołopolarny południowy*, *kraje cyrkumpolarne – kraje subpolarne*.

Udział poszczególnych technik tworzenia leksyki geograficznej przedstawia tabela 16.

Tabela 16. Sposoby tworzenia leksyki geograficznej

Sposób tworzenia leksyki geograficznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw geograficznych
Zapożyczanie	96	45
Derywacja syntaktyczna	48	22
Derywacja morfologiczna	18	8
Derywacja semantyczna	53	25
Razem	215	100

Zapożyczenia (96 JZ) są najliczniejszą grupą nazw geograficznych i stanowią niemal połowę, bo 45%, badanego materiału. Szczegółowe dane dotyczące leksyki obcej prezentuje tabela 17.

Tabela 17. Źródła zapożyczania leksyki geograficznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	7	7,0
łaciński (zapożyczenia właściwe)	29	30,5
łaciński (kalki strukturalne)	32	33,5
grecki przez medium łacińskie	13	13,5
niemiecki	10	10,5
francuski	1	1,0
różne źródła	4	4,0
Razem	96	100,0

Zapożyczenia cytatowe są w badanej grupie reprezentowane przez 7 JZ, takich jak: *fluxus*, *refluxus*, *polus antarcticus*, *polus arcticus*, *zona frigida*, *zona septemtrionalis temperata*, *zona torrida*. Liczniejsze są zapożyczenia właściwe (57 JZ), wśród których dominują latynizmy (29 JZ), np.: *arkus*, *aukcyja*, *auryfodyna*, *cyrkuł*, *dyminucyja*, *ekwator*, *flukt*, *gradus*, *insuła*, *intumescencyja* oraz grekolatynizmy (13 JZ), np.: *geografija*, *klima*, *marmur*, *ocean*, *parallel*. Liczną grupę nazw z zakresu geografii gospodarczej stanowią również zapożyczenia niemieckie (10 JZ), np.: *cyna*, *farba*, *glejta*, *huta*, *koperwas*, *metal*, *stal*, *żupa*. Marginalnie zaś zaznaczył swój wpływ język francuski (1 JZ): *kanton*. Dla czterech nazw leksykony podają różne źródła pochodzenia. Na przykład wywodzący się z greki rzeczownik *dyjament* trafił do polszczyzny albo przez medium francuskie, albo przez włoskie lub łacińskie. Jeszcze bardziej złożony proces zapożyczania można obserwować na przykładzie nazwy skały *porfir*, która wywodzi się z greki, przeszła przez medium łacińskie, a do polszczyzny trafiła albo za pośrednictwem włoskim, albo francuskim.

Drogą kalkowania struktury powstały 32 nazwy, takie jak np.: *cyrkuł ekwatorowy* (łc. *circulus aequātōris*), *cyrkuł ekwinokcyjonalny* (łc. *circulus aequinoctiālis*), *cyrkuł horyzontalny* (łc. *circulus horizontalis*), *cyrkuł merydyjonalny* (łc. *circulus merīdiānus*), *polus południowy* (łc. *polus antarcticus*), *polus pułnocny* (łc. *polus arcticus*).

Derywaty syntaktyczne tworzą trzecią pod względem liczebności grupę nazw geograficznych (48 JZ; 22%). Dominują zestawienia proste, dwuelementowe, rzadziej natomiast spotykane są zestawienia trójelementowe. Szczegóły ilustruje tabela 18.

Tabela 18. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki geograficznej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	37	77
S + S_{Gen}	2	4
S + Adj + Adj	9	19
Razem	48	100

Nazwy dwuelementowe reprezentujące model S + Adj (37 JZ) to np.: *dno morskie*, *okrąg geograficzny*, *przeście ciasne*, *punkt polarny.* Zestawienia o strukturze S + S_{Gen} (2 JZ) to: *część Ziemi*, *kraj świata*. Dość liczne są zestawienia trójczłonowe reprezentujące model S + Ad + Ad (9 JZ), np.: *klima subpolarny południowy*, *kraj zasłoneczny południowy*, *kraj zasłoneczny pułnocny*, *sfera geograficzna ziemna.*

Niezbyt często do tworzenia leksyki geograficznej była wykorzystywana derywacja morfologiczna. Jest to 18 JZ, co stanowi 8% nazw geograficznych. Są to nazwy tworzone od podstaw obcych, np.: *hydrograf*, *kasztelanija*, *landsgrafija*, *landsgrafstwo*, *margrabstwo*, rzadziej rodzimych, np.: *królestwo*, *księstwo*, *przystęp*. Znacznie większa grupa nazw geograficznych powstała natomiast w efekcie derywacji semantycznej (53 JZ; 25%), polegającej w tym wypadku na specjalizacji znaczeń. Są to np. takie nazwy, jak: *bagno*, *brzeg*, *dno*, *głaz*, *góra*, *jezioro*, *koryto*, *kraj*, *skała*, *wyspa.*

Dla znacznej części, bo aż dla 68 JZ z zakresu geografii (tj. 31% nazw geograficznych obecnych w tekście *Informacyi*), nie znaleziono poświadczeń w leksykonach ilustrujących polszczyznę pierwszej połowy XVIII wieku. Są to głównie zestawienia, rzadziej nazwy proste, takie jak np.: *arkus wertykalny*, *auryfodyna*, *baronat*, *cyrkuł ekwatorowy*, *cyrkuł merydyjonalny*, *cyrkuł parallelny*, *cyrkuł parallelowy*, *cyrkuł polarny południowy*, *cyrkuł polarny pułnocny*, *część Ziemi*, *dyminucyja*, *grunt koperwasowy*, *grunt marglowy*, *grunt mineralny*, *grunt saletrzysty*, *grunt siarczysty*, *hydrograf*, *intumescencyja*, *kanał ciasny*, *klima subpolarny południowy*, *klima subpolarny pułnocny*, *kraj okołopolarny południowy*, *kraj podsłoneczny*, *kraj subpolarny południowy*, *kraj subpolarny pułnocny*, *kraj zasłoneczny południowy*, *kraj zasłoneczny pułnocny*, *kraje cyrkumpolarne*, *kraje okcydentalne*, *kraje podekwatorowe*, *kraje podziemne*, *kraje polarne*, *kraje solstycyjonalne.*

7. Leksyka medyczna

Medycyna uprawiana w Polsce bardzo długo nawiązywała do teorii czterech żywiołów, stworzonej przez Empedoklesa i rozwijanej przez Hipokratesa oraz Galena. Według tej teorii świat jest zbudowany z czterech elementów: *ognia*, *powietrza*, *ziemi* i *wody*, z którymi są powiązane cztery właściwości (przez Bystrzonowskiego nazywane *kwalitatywami*): *suchość*, *wilgoć*, *ciepło* i *zimno*[213]. Analogicznie do wszechświata (makrokosmosu) zbudowany jest ludzki organizm (mikrokosmos), w którym krążą cztery płyny ustrojowe zwane *humorami*, tj.: *krew*, *flegma*, *melancholija* i *cholera*. Zaburzenia równowagi tych płynów są przyczyną powstawania chorób[214].

Do takiej wizji medycyny i człowieka nawiązuje Bystrzonowski. Ale to nie choroby leżą w centrum jego zainteresowania (choć marginalnie o nich wspomina, wskazując na przyczyny niektórych dolegliwości), tylko budowa i funkcjonowanie ludzkiego organizmu. Encyklopedysta traktuje człowieka jako część kosmosu, przedstawia go jako doskonałe dzieło, w które Bóg tchnął życie szóstego dnia stworzenia. Omówienie budowy i funkcjonowania narządów wzroku i słuchu, układów oddechowego, trawiennego, nerwowego i rozrodczego umieścił Bystrzonowski w jednym z podrozdziałów *Informacyi kosmograficznej* zatytułowanym *Dzień szosty stworzenia świata* [25–48]. To z tych partii tekstu pochodzi analizowana leksyka medyczna (głównie anatomiczna).

Opisy anatomiczne pomieszczone w encyklopedii z całą pewnością są wzorowane na innych tekstach, choć tym razem Bystrzonowski nie wskazał (nawet w sposób ogólny, podając tylko nazwiska autorów) źródeł, z których korzystał. Konfrontacja encyklopedii z tekstami łacińskimi pozwala stwierdzić pewne zależności w układzie treści i sposobie redagowania opisów anatomicznych np. od tych, które są pomieszczone w pracy Kaspara Schotta *Magia universalis*. Bystrzonowski mógł też korzystać z bogatej już w tym czasie rodzimej literatury medycznej. Od XVI wieku ukazało się drukiem sporo polskojęzycznych prac z zakresu szeroko pojętej medycyny[215]: po-

---

[213] Por. uwagi wstępne w rozdziale dotyczącym leksyki kosmograficznej.

[214] Por. np.: W. Piotrowski, *Medycyna polskiego renesansu*, Jawor 1995; *Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce*, red. K. Maślankiewicz, Warszawa 1983, s. 549–551.

[215] Przeglądu polskojęzycznych prac z zakresu medycyny dokonała F. Wysocka w: *Zarys historii polskiej literatury medycznej i piśmiennictwa medycznego do początków XIX wieku*, Piotrków Trybunalski 1999.

czynając od zielników Stefana Falimirza (*O ziołach i mocy ich*, wyd. 1534), Marcina Siennika (*Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych opisanie*, wyd. 1568), Marcina z Urzędowa (*Herbarz polski*, wyd. 1595), Szymona Syreniusza (*Zielnik*, wyd. 1613), poprzez teksty poruszające problemy farmacji, np. Piotra Krescentyna (*Księgi o gospodarstwie*, wyd. 1549) czy Marcina Siennika (*Lekarstwa doświadczone*, wyd. 1564), prace dotyczące baleologii, np. Marcina Oczki (*Cieplice*, wyd. 1578)[216], aż po popularyzatorskie teksty poświęcone medycynie teoretycznej, takie jak tekst Andrzeja Glabera (*Problemata Aristotelis*, wyd. 1535). Rodzime słownictwo z zakresu anatomii zebrał też Jan Ursinus w formie słowniczka dołączonego do łacińskojęzycznej pracy *De ossibus humanis* (wyd. 1610). Polskojęzyczną literaturę dotyczącą tylko anatomii rozpoczyna *Facies anatomica* Chrystiana Henryka Kircheima (wyd. 1722). Jak zaznacza F. Wysocka, następną pracą poświęconą anatomii będzie wydane dopiero pięćdziesiąt lat później, czterotomowe, zbiorowe dzieło *Nauka o ciele ludzkim* (wyd. 1774–1777). Badaczka nie uwzględnia pracy Bystrzonowskiego[217].

Leksyka medyczna wyekscerpowana z *Informacyi* tworzy następujące pola:

7.1. Nazwy ogólne z zakresu medycyny

akcyja witalna (kalka łc. *āctiō vītālis*, gdzie *vītālis* ‘życiodajny’) ‘funkcja życiowa organizmów żywych (tj. oddychanie, trawienie, wydalanie, rozmnażania)’ (9): „Przez zmysł appetytu wewnętrzny nie rozumie ſię tu łaknienie, ktora akcya witalna ieſt właſna nutrycyi. Ale rozumie ſię potencya ſprawuiąca chuci y żądze, albo też awersye.” [46]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

akcyja życia (kalka łc. *āctiō vītae*, gdzie *vīta* ‘życie’) ‘funkcja życiowa organizmów żywych (tj. oddychanie, trawienie, wydalanie, rozmnażanie)’ (1): „Przez zmyſł ludzki zwierzchny rozumie ſię potencya, to ieſt dzielność duſzy ludzkiey, do wyrobienia materyalnych zmyślnych akcyi życia, potrzebuiąca zwierzchney częśći ciała doſtatecznie organizowaney y wydoſkonaloney.” [33]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[216] Pracę Oczki Bystrzonowski znał z całą pewnością – powołuje się na nią w rozdziale dotyczącym geografii, gdzie opisuje bogactwa naturalne Polski: „Pod Tyrawą, Strachocinem, Dobromilem o źrzodłach medycznych świadczy *Ocko* Medyk” [254].

[217] O polskich podręcznikach anatomii patrz: F. Wysocka, dz. cyt., s. 62–77.

akt witalny (kalka łc. *āctiō vītālis*, gdzie *vītālis* ‘życiodajny’) ‘funkcja życiowa organizmów żywych (tj. oddychanie, trawienie, wydalanie, rozmnażanie)’ (1): „ciało ludzkie: według ktorego więkſzey y doſkonalſzey dyſpozycyi organow ciała, y duſza doſkonalſze ſprawuie ſwoie akty witalne.” [31]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

anatomija (śr.łc. *anatomia* z gr.) ‘budowa organizmu żywego’ (3): „Co ſię tycze noſa? według iego anatomii, taką ma kompozycyą.” [40]; not.: SPXVII/XVIII (Wojsznarowicz, Birkowski), Kn, in.zn.: T, L.

augmentacyja (łc. *augmentātiō* ‘pomnożenie, powiększenie’) ‘przyrost tkanek organizmów żywych, powiększanie organizmu (proces zachodzący do 24 roku życia człowieka)’ (6): „Augmentacya (...) ieſt przymnożenie więkſzey coraz porcyi ciała przez nutrycyą ſporządzoney.” [46]; brak: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

dusza ‘według óczesnych pojęć: wewnętrzna siła organizmu odpowiedzialna za sprawowanie wszystkich funkcji życiowych’ (36): „zęby, pazury, włosy, ożywia duſza ludzka. Bo y te częśći ſprawuią akcyą witalną nutrycyi y augmentacyi.” [32]; not.: L (Biblia Gdańska), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

medycyna (łc. *medicīna*) ‘nauka o zdrowiu i chorobach człowieka’ (1): „z wielu miar doſkonali ſię co raz ten świat. (...) To przez nowe coraz doſkonalſzych manufaktur inwencye y w ſztukach tak rzemieślniczych, iako y w wolnych ćwiczeniach doſkonalenie: Jako to w Architekturze, Muzyce, Artyleryi, w woiennym trybie, żegludze, Medycynie.” [55]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

medyk (łc. *medicus*) ‘człowiek zajmujący się leczeniem’ (2): „Tak zmaſtykowany pokarm y połknięty, poty w żołądku (...) ſię warzy, poki ſię nie wygotuie y nierozrzedzi. Ktora pokarmu ſubſtancya od Medykow nazywa ſię *Chilus*.” [45]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

nutrycyja (śr.łc. *nūtrītiō* ‘karmienie, żywienie’) ‘przyrost i odbudowa tkanek organizmów żywych, będące efektem odżywiania (proces trwający przez całe życie człowieka)’ (14): „Nutrycya ieſt to przymnożenie witalne nowey częśći ciała ludzkiego, przez odmianę pokarmu y napoiu w ſubſtancyą ciała.” [45]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski).

potencyja (łc. *potentia*) ‘siła odpowiedzialna za sprawowanie funkcji życiowych’ (4): „potencya, to ieſt dzielność duſzy ludzkiey, do wyrobienia materyalnych zmyślnych akcyi życia, potrzebuiąca zwierzchney częśći ciała doſtatecznie organizowaney y wydoſkonaloney.” [33]; brak: Kn, in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L.

7.2. Nazwy części ciała i organizmu jako całości

ciało ‘organizm ludzki jako całość’ (22): „[embryon] przez reſztę czaſu do dziewięciu blisko mieſięcy, co raz ſię co do ciała lepiey doſkonali, poki ſię przez rodzenie z żywotem macierzyńſkim nie rozſtanie.” [30]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

część ciała ‘organ wewnętrzny lub zewnętrzny’ (4): „[dusza ludzka] członki y części ciała ożywia.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Kircheim).

część wewnętrzna ‘organ, narząd wewnętrzny’ (3): „Czterema humorami attemperowane wewnętrzne części: to ieſt krwią, żołcią, melancholią, y flegmą.” [25]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

członki ‘części ciała’ (2): „[dusza ludzka] członki y części ciała ożywia.” [32]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

członki powierzchne ‘zewnętrzne części ciała’ (1): „[żywot macierzyńſki formuie] formę parcyalną przyzwoitą ſercu, wątrobie, śledzionie, muzgowi i innym wſzyſtkim członkom tak wewnętrznym iako y powierzchnym.” [30]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

członki powierzchowne ‘zewnętrzne części ciała’ (1): „[BOG z gliny wylepił] częśći y członkow tak wewnętrznych, iako y powierzchownych.” [25]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Albertus Magnus).

członki wewnętrzne ‘organy, narządy wewnętrzne’ (3) „[żywot macierzyńſki formuie] formę parcyalną przyzwoitą ſercu, wątrobie, śledzionie, muzgowi i innym wſzyſtkim członkom tak wewnętrznym iako y powierzchnym.” [30]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Albertus Magnus).

głowa ‘część ciała zawierająca mózg’ (1): „[Duſza] lubo nogi y ręce ożywia, przecież w pięcie nie rozumie, w ręce nie widzi, w ſercu nie ſłyſzy &c. Ale w głowie rozumie, w ſercu chcenia y chuci ſprawuie, w oku widzi &c.” [33]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L (Kircheim).

kanalik ‘przewód w organizmie’ (5): „Ta cała ſtruktura ucha ma kommunikacyą z muzgiem, y łączy ſię z muzgiem przez żyłowaty kanalik *nervus auditorius* nazwany.” [38]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L.

kanał (łc. *canālis*) ‘przewód w organizmie’ (1): „Cztery ſą meaty y niby kanały, przez ktore ogłos rzeczy pod ſłuch podpadaiących do ucha wpada.” [38]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

meat (łc. *meātus* ‘kanał’) ‘w ciele ludzkim przewody słuchowe, węchowe itp.’ (5): „dwa meaty od nozdrzow pochodzące, dzieli przytwardſza chrząſtka ktore meaty maią z gardłem kommunikacyą.” [40]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., WTL-2 (Kircheim), in.zn.: T, L.

noga ‘kończyna dolna’ (3): „[Duſza] lubo nogi y ręce ożywia, przecież w pięcie nie rozumie, w ręce nie widzi, w ſercu nie ſłyſzy &c. Ale w głowie rozumie, w ſercu chcenia y chuci ſprawuie, w oku widzi &c.” [33]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

organ (łc. *organum* z gr.) ‘część organizmu ludzkiego o określonej budowie i funkcjach’ (3): „ciało ludzkie: według ktorego więkſzey y doſkonalſzey dyſpozycyi organow ciała, y duſza doſkonalſze ſprawuie ſwoie akty witalne.” [31]; brak: SPXVII/XVIII, T, not.: L, K (Młodzianowski), in.zn.: Kn.

organum (łc. *organum* z gr.) ‘część organizmu ludzkiego o określonej budowie i funkcjach’ (3): „Pięć zmyſłow (...) się liczy. Zmyſł widzenia, ſłyſzenia, powonienia, ſmakowania y dotykania: z ktorych każdy ſobie właſną około objectum ſobie przyzwoitego ſprawuie zmyślność, w należytey ſobie częśći ciała, ktora ſię *organum* nazywa.” [34]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

pazur ‘paznokieć’ (4): „zęby, pazury, włosy, ożywia duſza ludzka. Bo y te częśći ſprawuią akcyą witalną nutrycyi y augmentacyi.” [32]; not.: SPXVII/XVIII--ind., K (Chmielowski), in.zn.: Kn, T, L.

pięta ‘tylna część stopy’ (1): „[Duſza] lubo nogi y ręce ożywia, przecież w pięcie nie rozumie, w ręce nie widzi, w ſercu nie ſłyſzy &c.” [33]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

por (łc. *porus* z gr.) ‘kanalik w skórze’ (1): „krew y inne humory porow y żyłek w ſobie żadnych nie maią.” [33]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L (Bielski).

ręka ‘kończyna górna’ (3): „Wydoſkonalone pięć zmyſłow (...) to ieſt oko, ucho, nos, ięzyk, ręce, nogi.” [25]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

włos ‘cienkie włókno na głowie człowieka’ (4): „zęby, pazury, włosy, ożywia duſza ludzka.” [32]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wnętrzności ‘narządy wewnętrzne, trzewia’ (1): „[duſza] Formuie wſzyſtkie wnętrzności, wſzyſtkie inſtrumenta zmyſłow, żyłki, koſteczki, ciałko, ſkorkę, y całą ekonomią ciała ludzkiego, co wſzyſtko poſpolicie nazywayą embryonem.” [29]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

7.3. Nazwy tkanek i mięśni

błona ‘tkanka oddzielająca poszczególne narządy’ (1): „membrana, to ieſt błona żołądek dzieląca od kiſzek, *diafragma* nazwana.” [43]; not.: SPXVII/XVIII (Szyrwid), Kn, T, L.

błonka ‘tkanka okrywająca narządy anatomiczne’ (4): „muzg, oczy, uſzy, ięzyk, nos, ſerce, śledzionę, wątrobę, płuca, żołądek, żyły, kośći, ciało, chrząstki, muſzkuły, błonki, ſzpik, ſadło, te wſzyſtkie częśći duſza ożywia.” [32]; not.: SPXVII/XVIII (Tylkowski, Kircheim), Kn, T, L.

chrząstka ‘twarda i elastyczna tkanka chrzęstna’ (4): „Dwa meaty od nozdrzow pochodzące, dzieli przytwardſza chrząſtka ktore meaty maią z gardłem kommunikacyą.” [40]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Kircheim).

ciałko ‘tkanki pokrywające szkielet ludzki’ (1): „[duſza] Formuie wſzyſtkie wnętrzności, wſzyſtkie inſtrumenta zmyſłow, żyłki, koſteczki, ciałko, ſkorkę, y całą ekonomią ciała ludzkiego, co wſzyſtko poſpolicie nazywayą embryonem.” [29]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ciało ‘tkanki pokrywające szkielet ludzki’ (9): „Powleczona ta cała kompozycya członkow ciałem y ſkorą.” [27]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

kosteczka ‘element szkieletu zbudowany z tkanki kostnej’ (1): „[duſza] Formuie wſzyſtkie wnętrzności, wſzyſtkie inſtrumenta zmyſłow, żyłki, koſteczki, ciałko, ſkorkę, y całą ekonomią ciała ludzkiego, co wſzyſtko poſpolicie nazywayą embryonem.” [29]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kość ‘element szkieletu zbudowany z tkanki kostnej’ (9): „muzg, oczy, uſzy, ięzyk, nos, ſerce, śledzionę, wątrobę, płuca, żołądek, żyły, kośći, ciało, chrząstki, muſzkuły, błonki, ſzpik, ſadło, te wſzyſtkie częśći duſza ożywia.” [32]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

muszkuł (łc. *mūsculus*) ‘mięsień lub nerw’ (9): „ſą inſze muſzkuły, to ieſt ſuche żyły, ktore obracaią oko, to w prawą, to w lewą, to na doł, to do gory.” [35]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

sadło ‘tkanka tłuszczowa’ (1); „muzg, oczy, uſzy, ięzyk, nos, ſerce, śledzionę, wątrobę, płuca, żołądek, żyły, kośći, ciało, chrząstki, muſzkuły, błonki, ſzpik, ſadło, te wſzyſtkie częśći duſza ożywia.” [32]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

skóra ‘tkanki pokrywające ciało’ (1); „Powleczona ta cała kompozycya członkow ciałem y ſkorą.” [26]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L (Kircheim).

skórka ‘tkanki pokrywające ciało’ (1): „[duſza] Formuie wſzyſtkie wnętrzności, wſzyſtkie inſtrumenta zmyſłow, żyłki, koſteczki, ciałko, ſkorkę, y całą ekonomią ciała ludzkiego, co wſzyſtko poſpolicie nazywayą embryonem.” [29]; not.: L (Kircheim), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

szpik (nm. *Speck*)[218] ‘tkanka wypełniająca wolne przestrzenie w kościach’ (1): „muzg, oczy, uſzy, ięzyk, nos, ſerce, śledzionę, wątrobę, płuca, żołądek, żyły, kośći, ciało, chrząstki, muſzkuły, błonki, ſzpik, ſadło, te wſzyſtkie częśći duſza ożywia.” [32]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

żyła sucha ‘nerw lub ścięgno, też mięsień’ (3): „Ruſzanie ſię (...) dzieie ſię kibitnośćią iunktur kośći z kośćią; częśći z inną częśćią ciała, to krwiſtemi, to ſuchemi żyłami, to muſzkułami.” [44]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T s.v. *mózg*, L s.v. *nerw*, K (Kircheim).

7.4. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu trawiennego

chilus (p.łc. *chilus* z gr. *chylós* ‘sok’) ‘substancja powstająca w żołądku w procesie trawienia pokarmu’ (4): „Tak zmaſtykowany pokarm y połknięty, poty w żołądku (...) ſię warzy, poki ſię nie wygotuie y nierozrzedzi. Ktora pokarmu ſubſtancya od Medykow nazywa ſię *Chilus*.” [45]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Krumłowski), K (Bystrzonowski).

chimus (p.łc. *chimus* z gr. *chymós* ‘sok’) ‘substancja powstająca w wątrobie w procesie trawienia pokarmu’ (3): „W wątrobie druga znowu preparacya y konkocya subſtancyi pokarmu ſię odprawia. Gdzie lepiey wygotowany ſubtelnieyſzą ſtaie ſię ſubſtancyą *Chimus* nazwaną.” [45]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

dyjafragma (łc. *diaphragma* z gr.) ‘błona oddzielająca żołądek od jelit’ (3): „membrana, to ieſt błona żołądek dzieląca od kiſzek, *diafragma* nazwana.” [43]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L s.v. *myszka*, K (*Compendium medicum*).

[218] Leksykony różnie objaśniają etymologię wyrazu *szpik*; według SJPD s.v. jest to zapożyczenie nm. *Speck* (‘tłuszcz, słonina’), zaś według SWOS s.v. jest to rodzimy derywat od *szpikować* ‘przetykać mięso paskami słoniny’ z nm. *specken*. Ponieważ *szpik* w dawnych tekstach był opisywany jako tłustość (np. u Kluka czytamy: „miękka olejna tłustość z krwią pomięszana” – cyt. za L s.v.) przyjmuję, że jest to zapożyczenie niemieckiego rzeczownika, a nie rodzimy derywat odczasownikowy.

flak (nm. *Flecke*) ‘jelito, kiszka’ (1): „ſubſtancya chilu dzieli ſię na dwoie. Jedna mniey użyteczna część z żołądka odchodzi do flakow. Druga przednieyſza do wątroby.” [45]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

gęba ‘jama ustna’ (1): „W gębie nayprzod bydź powinna pokarmu maſtykacya y ruminacya.” [45]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

introsumpcyja (p.łc. *intrōsūmptiō* z łc. *intrō* ‘do środka’ + *sūmptiō* ‘przyjmowanie’) ‘przyjmowanie pokarmu’ (1): „wzroſt brać przez introſumpcyą pokarmu, trawić go, y w właſną obracaiąc ſubſtancyą.” [33]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII--ind., K (Bystrzonowski).

język ‘narząd mowy i smaku’ (8): „Wydoſkonalone pięć zmyſłow (...) to ieſt oko, ucho, nos, ięzyk, ręce, nogi.” [25]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII-ind., Kn.

kiszka ‘część przewodu pokarmowego, jelito’ (1): „membrana, to ieſt błona żołądek dzieląca od kiſzek, *diafragma* nazwana.” [43]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

konkokcyja (łc. *concoctiō* ‘trawienie’) ‘trawienie pokarmu’ (6): „W wątrobie druga znowu preparacya y konkokcya subſtancyi pokarmu ſię odprawia.” [45]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Hercius, Beimler).

łaknienie ‘odczuwanie głodu’ (1): „Przez zmysł appetytu wewnętrzny nie rozumie ſię tu łaknienie, ktora akcya witalna ieſt właſna nutrycyi. Ale rozumie ſię potencya ſprawuiąca chuci y żądze, albo też awersye.” [46]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

mastykacyja (śr.łc. *masticatio*) ‘rozdrabnianie pokarmu, przeżuwanie’ (1): „W gębie nayprzod bydź powinna pokarmu maſtykacya y ruminacya.” [45]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

membrana (łc. *membrāna*) ‘błona oddzielająca żołądek od jelit’ (1): „membrana, to ieſt błona żołądek dzieląca od kiſzek, *diafragma* nazwana.” [43]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Compendium medicum*), in.zn.: T, L.

muszkuł mezenteryczny[219] ‘część otrzewnej, podwójny fałd otrzewnej podtrzymujący jelita w jamie brzusznej i doprowadzający do nich naczynia krwionośne’ (1): „Ziewanie ieſt to witalne poruſzenie muſzkułow mezenterycznych.” [43]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

[219] Zestawienie *muszkuł mezenteryczny* odpowiada łc. *mesenterium* z gr. *mésos* ‘środkowy’ + gr. *énteron* ‘jelito’.

ruminacyja (łc. *rūmināti*ō) ‘przeżuwanie pokarmu’ (1): „W gębie nayprzod bydź powinna pokarmu maſtykacya y ruminacya.” [45]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

trawić ‘przetwarzać i przyswajać spożyty pokarm’ (5): „wyprożniony żołądek pokarmem, nie maiąc co trawić (...) ſam ſię trawi.” [45]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wątroba ‘wieloczynnościowy organ wewnętrzny’ (8): „W wątrobie druga znowu preparacya y konkocya subſtancyi pokarmu ſię odprawia.” [45]; not.: SPXVII/XVIII (A.M. Fredro), Kn, T, L.

ząb ‘płytka służąca do chwytania i rozdrabniania pokarmu’ (3): „zęby, pazury, włosy, ożywia duſza ludzka. Bo y te częśći ſprawuią akcyą witalną nutrycyi y augmentacyi.” [32]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

żołądek ‘narząd wewnętrzny, w którym zachodzi częściowe trawienie’ (11): „[pokarm] póty w żołądku przy cieple naturalnym ſię warzy (...), póki ſię nie wygotuie y nierozrzedzi.” [45]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

żuć ‘rozdrabniać pokarm w jamie ustnej’ (1): „czym potrawa oſobliwie przytwardſza lepiey ſię żuie, tym lepſza y prędſza w żołądku iey konkokcya.” [45]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

żyłka mesaraiczna (kalka łc. *vēna mesaraica*, gdzie łc. *vēna* ‘żyła’, łc. *mesaraica* ‘krezka’ z gr.) ‘żyła śródjelitowa’ (1): „Łaknienie ztąd ſię rodzi. Że wyprożniony żołądek pokarmem, nie maiąc co trawić (...) ſam ſię trawi, y kurcząc ſię przez ſsanie żyłek meſſaraicznych od wątroby, tę naturalną exgencyą czuie.” [45]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[220].

7.5. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu oddechowego oraz budową narządów mowy

arteryja (łc. *artēria* z gr.) ‘drogi oddechowe: krtań, tchawica i oskrzela’ (2): „zporządzone ſą na to płuca, aby przez nos y uſta, a potym y arteryą ciągnęły w ſiebie

[220] WTL-2 s.v. notuje synonim *mesaraika* (*Compendium medicum auctum*, wyd. 1719), L.A. Jankowiak rejestruje *mesaraika*, *mezaraika* z Falimirza (L.A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. II, *Słownik*, Warszawa 2006, s. 252). Z kolei J. Reymond rejestruje zestawienie hybrydowe *żyły meseraicae* z podręcznika anatomii Ch.H. Kircheima z 1722 (J. Reymond, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii anatomicznej na podstawie analizy polskojęzycznych podręczników i słowników anatomicznych*, Radom 2009, s. 28).

powietrze.” [43]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (*Promptuarium medicum*), in.zn.: L.

gardło ‘część przewodu oddechowego’ (3): „dwa meaty od nozdrzow pochodzące, dzieli przytwardſza chrząſtka ktore meaty maią z gardłem kommunikacyą, y nimi wciąga ſię powietrze do płuc.” [40]; not.: SPXVII/XVIII (Beimler, Pasek), Kn, T, L.

języczek ‘część podniebienia miękkiego’ (2): „ścińiony żołądek y płuca ſwemi muſzkułami (...) toż ſamo powietrze wyciſka przez krztań do oſtatniego meatu gardłowego. Gdzie toż ſamo powietrze z gardła wypadaiąc, y ięzyczka rozmaitym przyciſkaniem rożny głos formuie.” [42]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

kanalik mammilarny[221] ‘kanał nosowo-łzowy’ (1): „Ten meat kończy ſię kośćią dziurkową na kſztałt durſzlaka, albo sita. Do ktorey kośći ſą przypoione dwa mięſiſte mammilarne kanaliki na kſztałt gębki, z ſamym muzgiem złączone, ktore napełnione humorami od muzgu odchodzącemi, przez kość durſzlakową do noſa ſpływaią.” [40]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kość durszlakowa (kalka łc. *os crībrosum*, gdzie łc. *os* ‘kość’, *crībrosum* ‘sitowa’ od łc. *crībrum* ‘sito’)[222] ‘kość sitowa, z której zbudowana jest jama nosowa’ (2): „wonia przez nozdrza, dwa pierwſze meaty, y kość durſzlakową ſię przebiwſzy, w gębczaſto mięſiſtych kanalikach ſię opiera.” [40]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kość dziurkowa (kalka łc. *os crībrosum*, gdzie łc. *os* ‘kość’, *crībrosum* ‘sitowa’ od łc. *crībrum* ‘sito’) ‘kość sitowa, z której zbudowana jest jama nosowa’ (1): „Ten meat kończy ſię kośćią dziurkową na kſztałt durſzlaka, albo sita. Do ktorey kośći ſą przypoione dwa mięſiſte mammilarne kanaliki na kſztałt gębki, z ſamym muzgiem złączone, ktore napełnione humorami od muzgu odchodzącemi, przez kość durſzlakową do noſa ſpływaią.” [40]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

krztań ‘gardło wraz z przełykiem’ (1): „ścińiony żołądek y płuca ſwemi muſzkułami (...) toż ſamo powietrze wyciſka przez krztań do oſtatniego meatu gardłowego.” [42]; not.: SPXVII/XVIII (Syreniusz), Kn, T, L.

---

[221] Drugi człon zestawienia to przymiotnik przypuszczalnie derywowany od łc. *mamilla* ‘rodzaj dzióbka lub kurka, z którego wypływa woda’ (por. SŁ-P s.v.). Być może cała nazwa *kanalik mammilarny* jest wzorowana na terminie łacińskim.

[222] W miejsce łc. *crībrosum* Bystrzonowski proponuje przymiotniki *dziurkowa* lub *durszlakowa* – ten drugi utworzony od zapożyczonego z języka niemieckiego rzeczownika *durszlak* ‘sito, cedzak’. W XVII-wiecznym podręczniku J. Ursinusa pojawiają się synonimy: *kość rzeszotowata*, *durszlak* oraz *przetak* (WTL-2 s.v.; J. Reymond, dz. cyt., s. 25).

nos ‘narząd węchu i oddychania’ (10): „Zmyſł powonienia ſprawuie powonienie w noſie, rzeczy zapachem nadanych.” [34]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

nozdrza ‘otwory zewnętrzne nosa’ (2): „wonia przez nozdrza, dwa pierwſze meaty, y kość durſzlakową ſię przebiwſzy, w gębczaſto mięſiſtych kanalikach ſię opiera.” [40]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

odetchnienie ‘wciąganie i wypuszczanie powietrza z płuc’ (2): „Odetchnienie żyiącego człowieka od tegoż organu ciała zawiſło, co y mowienie.” [43]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

płuco ‘narząd oddechowy’ (8): „zporządzone ſą na to płuca, aby przez nos y uſta, a potym y arteryą ciągnęły w ſiebie powietrze.” [43]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

podniebienie ‘wewnętrzne sklepienie jamy ustnej’ (1): „powietrze z gardła wypadaiąc, y ięzyczka rozmaitym przyciſkaniem rożny głos formuie. Ktory ogłos ięzyka ludzkiego prędkim obrotem, o zęby y podniebienie odmiennym odbiciem w ſyllaby y ſłowa ſię artykularne doſkonali.” [42]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

tchnienie ‘oddychanie’ (1): „zporządzone ſą na to płuca, aby przez nos y uſta, a potym y arteryą ciągnęły w ſiebie powietrze, y nim (...) temperowały gorącość częśći wewnętrznych, oſobliwiey ſerca, uſtawicznym wachlowaniem go chłodząc. Co ſamo ieſt witalnym tchnieniem.” [43]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

usta ‘jama ustna, wargi’ (2): „zporządzone ſą na to płuca, aby przez nos y uſta, a potym y arteryą ciągnęły w ſiebie powietrze.” [43]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

ziewanie ‘odruchowe wciąganie powietrza przez otwarte usta’ (3): „Ziewanie iet to witalne poruſzenie muſzkułow mezenterycznych.” [43]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

7.6. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu krążenia oraz układu limfatycznego

cyrkulacyja (łc. *circulātiō*) ‘krążenie, obieg krwi w organizmie’ (3): „paraliżem ktora część ciała ieſt zarażona, ta władnąć ſobą nie da, bo krew w nich okrzepła, w ſwoiey cyrkulacyi zatamowana, nieſpoſobną czyni w niey władzy.” [44]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Kircheim).

serce ‘główny narząd układu krążenia’ (16): „zporządzone ſą na to płuca, aby przez nos y uſta, a potym y arteryą ciągnęły w ſiebie powietrze, y nim (...) temperowały gorącość częśći wewnętrznych, oſobliwiey ſerca.” [43]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

śledziona ‘organ wewnętrzny wyłączający czerwone krwinki z krwiobiegu’ (4): „muzg, oczy, uſzy, ięzyk, nos, ſerce, śledzionę, wątrobę, płuca, żołądek, żyły, kośći, ciało, chrząstki, muſzkuły, błonki, ſzpik, ſadło, te wſzyſtkie częśći duſza ożywia.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

żyła ‘naczynie krwionośne’ (3): „krew y inne humory porow y żyłek w ſobie żadnych nie maią. Ani ſą ziednoczone ściśle z ciałem ludzkim, ale krew tak tylko czyni cyrkulacyą przez żyły po wſzyſtkich członkach.” [33]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L[223].

żyła krwista (kalka łc. *vēna sanguinea*, gdzie *vēna* ‘żyła’, *sanguineum* ‘zawierające krew’) ‘naczynie krwionośne’ (1): „Ruſzanie ſię (...) dzieie ſię kibitnością iunktur kośći z kośćią; częśći z inną częśćią ciała, to krwiſtemi, to ſuchemi żyłami, to muſzkułami.” [44]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T[224], not.: L s.v. *płuca* (*Zoologia dla szkół*).

żyłka włosiana (kalka łc. *vēna capillācea*, gdzie *vēna* ‘żyła’, *capillācea* ‘podobna do włosa’) ‘włosowate naczynie krwionośne’ (2): „Część zaś pryncypalna chimu w krew zamieniona z wątroby przez żyłki od ſwoiey ſubtelności włoſiane nazwane, po całym ciele (...) odchodzi.” [45]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

7.7. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu rozrodczego

brzemienna ‘ciężarna kobieta’ (1): „na te zwierzęta uſilniey zapatrzywſzy ſię brzemienne matki (...) w formowaniu ciała ludzkiego, podobnąż wyrażały poſturę.” [31]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L (Urzędowski).

---

[223] Włączam do tej grupy rzeczownik *żyła*, mimo że w polszczyźnie historycznej miał on różne znaczenia: ‘naczynie krwionośne’, ale też ‘nerw’ (por. WTL-1 s.v.), zaś kontekst nie zawsze pozwala dokładnie określić, o które z nich chodzi (por. np. następujący cytat z *Informacyi*: „[BOG z gliny wylepił] częśći y członkow tak wewnętrznych, iako y powierzchownych. (...) tak (...) ſporządzone ſerce, wątroba, śledziona, płuca, żołądek, muzg, kości, żyły, chrząſtki, y wſzyſtkie wewnętrzne częśći.” [25]).

[224] Kn i T s.v. *krew* rejestrują synonimy: *żyła krewna*, *żyła krew mająca*.

embryjon (śr.łc. *embrio*, *embrionis* z gr.) ‘płód, zarodek’ (3): „[duſza] Formuie wſzyſtkie wnętrzności, wſzyſtkie inſtrumenta zmyſłow, żyłki, koſteczki, ciałko, ſkorkę, y całą ekonomią ciała ludzkiego, co wſzyſtko poſpolicie nazywayą *embryonem*.” [29]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Albertus Magnus)[225].

płeć męska ‘zespół cech charakterystycznych dla organizmów męskich’ (1): „[żywot macierzyſty] formę materyalną organiczną nieżyiącą ciała, dla płci męſkiey przez dni około 40. dla płci niewieśćiey przez dni około 80. doſkonali.” [30]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L[226].

płeć niewieścia ‘zespół cech charakterystycznych dla organizmów żeńskich’ (1): „[żywot macierzyſty] formę materyalną organiczną nieżyiącą ciała, dla płci męſkiey przez dni około 40. dla płci niewieśćiey przez dni około 80. doſkonali.” [30]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, in.zn.: L[227].

płód ‘zarodek, embrion’ (2): „przyznawſzy żywotowi macierzyńſkiemu dzielność w formowaniu ciała ludzkiego, y formy organiczney łatwa ſię znaiduie przyczyna: tak w rodzenia dzieci w naturę matek, iako odrodkow częſtokroć y poczwarnych płodów.” [31]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

poczęcie ‘początek ciąży’ (4): „Tak y w każdego człowieka poczęciu ſię proporcyonalnie dzieie. Iż iako ſama wſzechmocność Boſka wyformowała ciało Adama tak też (...) każdego dziecięcia formuie ciało.” [30]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

poronić ‘przedwcześnie urodzić martwy płód’ (1): „Tę zaś formę materyalną organiczną nieżyiącą ciała, dla płci męſkiey przez dni około 40. dla płci niewieśćiey przez dni około 80. doſkonali. W ktorym czaſie chociaż matka poroni, ieſzcze nie ieſt poronienie człowieka.” [30]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

poronienie ‘przedwczesne urodzenie martwego płodu’ (1): „Tę zaś formę materyalną organiczną nieżyiącą ciała, dla płci męſkiey przez dni około 40. dla płci niewieściey przez dni około 80. doſkonali. W ktorym czaſie chociaż matka poroni, ieſzcze nie ieſt poronienie człowieka.” [30]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

---

[225] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia rzeczownika *embryjon* w polszczyźnie pochodzą z 1861 r.

[226] F. Wysocka zaznacza, że rzeczownik *płeć* ‘sexus’ w XVII w. (np. u Syreniusza) występuje tylko w zestawieniach, co świadczy o słabej leksykalizacji wyrazu w tym czasie (WTL-1 s.v. *płeć*).

[227] Kn s.v. *płeć* notuje synonimy: *płeć biała*, *płeć żeńska*. Z kolei L s.v. *płeć* rejestruje zestawienia: *płeć niewieścia* oraz *płeć męzka*, ale w znaczeniu gramatycznym.

rodzenie ‘wydawanie na świat potomstwa’ (1): „przez reſztę czaſu do dziewięciu blisko mieſięcy, co raz ſię co do ciała lepiey doſkonali, poki ſię przez rodzenie z żywotem macierzyńſkim nie rozſtanie.” [30]; not.: SPXVII/XVIII (Komoniecki), Kn, T, L.

żywot macierzyński ‘macica’ (10): „[embryon] przez reſztę czaſu do dziewięciu blisko mieſięcy, co raz ſię co do ciała lepiey dosſkonali, poki ſię przez rodzenie z żywotem macierzyńſkim nie rozſtanie.” [30]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[228].

żywot macierzysty ‘macica’ (3): „żywot (...) macierzysty (...) wzrost czyni embryonowi.” [30]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

7.8. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu nerwowego i narządów zmysłów

akcyja witalna duchowna ‘funkcja psychiczna’ (3): „[potencye] ktore ſłużą do ſprawowania witalnych duchownych, ſamemu duchowi rozumnemu właſnych akcyi. A te ſą potencye: rozumienie y chcenia.” [44]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

appetyt (łc. *appetītus*) ‘silna chęć; popęd, instynkt’ (14): „Przez zmysł appetytu wewnętrzny nie rozumie ſię tu łaknienie, ktora akcya witalna ieſt właſna nutrycyi. Ale rozumie ſię potencya ſprawuiąca chuci y żądze, albo też awersye.” [46]; not.: SPXVII/XVIII, T, L, in.zn.: Kn.

awersyja (łc. *āversiō*) ‘niechęć, odraza’ (2): „Przez zmysł appetytu wewnętrzny nie rozumie ſię tu łaknienie, ktora akcya witalna ieſt właſna nutrycyi. Ale rozumie ſię potencya ſprawuiąca chuci y żądze, albo też awersye.” [46]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (J.S. Lubomirski, *Merkuriusz Polski*).

chcenie ‘ochota, chęć, pragnienie’ (2): „[potencye] ktore ſłużą do ſprawowania witalnych duchownych, ſamemu duchowi rozumnemu właſnych akcyi. A te ſą potencye: rozumienie y chcenia.” [44]; brak: L, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T.

chuć (czes. *chuť*) ‘silna chęć, pociąg fizyczny; popęd’ (3): „ſą potencye nutrycya, augmentacya, imaginatywa y chuć czyli appetyt.” [44]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

[228] Kn, T oraz L s.v. *żywot* rejestrują synonim: *żywot niewieści*.

imaginatywa (śr.łc. *imaginativa*) ‘wyobraźnia jako jedna ze zdolności umysłowych człowieka’ (13): „Potencya imaginatywy ieſt to zmyſł wewnętrzny poſpolity, ſłużący do poięcia materyalnego rzeczy pod zmysły zewnętrzne podpadaiących.” [46]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

instrumenta chcenia ‘organy odpowiedzialne za wolę’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

instrumenta chuci ‘narządy odpowiedzialne za popęd’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

instrumenta dotykania (kalka łc. *īnstrūmentum tāctūs*, gdzie *tāctūs* ‘dotyk’) ‘narządy dotyku’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

instrumenta imaginacyi ‘narządy odpowiedzialne za wyobraźnię’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

instrumenta powonienia (kalka łc. *īnstrūmentum olfactūs*, gdzie *olfactūs* ‘węch’) ‘narząd węchu’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

instrumenta rozumienia ‘narządy odpowiedzialne za rozumienie’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

instrumenta słyszenia (kalka łc. *īnstrūmentum audītūs*, gdzie *audītūs* ‘słuch’) ‘narządy słuchu’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[229].

[229] K s.v. *instrument* rejestruje synonimy: *instrumenta słuchu* (Beimler) oraz *instrumenta słuchania* (Tylkowski).

instrumenta smaku ‘narządy smaku’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

instrumenta widzenia (kalka łc. *īnstrūmentum vīsūs*, gdzie *vīsus* ‘wzrok’) ‘narząd wzroku’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

instrumenta zmysłów (kalka łc. *īnstrūmentum sēnsūs*, gdzie *sēnsūs* ‘zmysł’) ‘narządy zmysłów’ (1): „[duſza] Formuie wſzyſtkie wnętrzności, wſzyſtkie inſtrumenta zmyſłow, żyłki, koſteczki, ciałko, ſkorkę, y całą ekonomią ciała ludzkiego, co wſzyſtko poſpolicie nazywayą embryonem.” [29]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Syreniusz).

instrumenta zmyślności (kalka łc. *īnstrūmentum sēnsūs*, gdzie *sēnsūs* ‘zmysł’) ‘narządy zmysłów’ (1): „Są też inſtrumenta rozumienia, imaginacyi, chcenia y chuci, ſłyſzenia, widzenia, powonienia, ſmaku, chodzenia, dotykania y innych zmyślności.” [32]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mózg / muzg ‘główny organ układu nerwowego’ (19): „Ta cała ſtruktura ucha ma kommunikacyą z muzgiem.” [38]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L (Kircheim).

pamięć ‘zdolność pamiętania’ (1): „Organum imaginatywy y pamięci ieſt muzg ludzki.” [46]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

powonienie ‘zmysł węchu’ (3): „Zmyſł powonienia ſprawuie powonienie w noſie, rzeczy zapachem nadanych.” [34]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

rozum ‘władza poznawcza ludzkiego umysłu’ (9): „ieſt w człowieku duchowne (...) przyzwoite rozumienie, pochodzące od potencyi rozumu.” [47]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek, Birkowski), Kn, T, L.

rozumienie ‘uświadomienie sobie czegoś, pojmowanie’ (3): „[potencye] ktore ſłużą do ſprawowania witalnych duchownych, ſamemu duchowi rozumnemu właſnych akcyi. A te ſą potencye: rozumienie y chcenia.” [44]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

słuch ‘zmysł umożliwiający odbieranie wrażeń dźwiękowych’ (3): „Cztery ſą meaty y niby kanały, przez ktore ogłos rzeczy pod ſłuch podpadaiących do ucha wpada.” [38]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

słyszeć ‘odbierać wrażenia dźwiękowe’ (3): „aby człowiek ſłyſzał trzy do tego ſłużą rzeczy. Pierwſza iako inſtrument ucho w ſwoiey organizacyi wydoſkonalone

y duſzą żyiącą ożywione. Drugie objectum, to ieſt rzecz brzmieniem y dźwiękiem nadana. Trzecia iuż ſamo witalne poięcie i czucie rzeczy brzmiącey, to ieſt ſłyſzenie." [37]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

słyszenie 'odbieranie wrażeń dźwiękowych' (5): „Co ſię tycze ſamego ſłyſzenia ludzkiego? to w ten ſię dzieie ſpoſob." [38]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

smakowanie 'zmysł umożliwiający odbieranie wrażeń smakowych' (3): „Zmyſł ſmakowania, ſprawuie ſmakowania uczucie w czuiących ſubtelnych żyłkach, po całym ciele rozpierzchłych, a z muzgiem kommunikacyą maiących." [34]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, in.zn.: Kn.

widzenie 'odbieranie wrażeń wzrokowych' (13): „zmyſł widzenia, ſprawuie widzenie w oku, rzeczy materyalnych kolorem y światłem nadanych." [34]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

widzieć 'odbierać wrażenia wzrokowe' (8): „By człowiek widział, te w widzeniu ſłużą y ſą potrzebne rzeczy. Pierwſze oko w ſwey organizacyi wydoſkonalone, y duſzą żyiącą ożywione. Drugie *objectum*, to ieſt rzecz widoma. Trzecia iuż ſamo pojęcie rzeczy widomey, to ieſt ſamo widzenie." [34]; not.: SPXVII/XVIII (Opaliński), Kn, T, L.

wola 'zdolność psychiczna człowieka do świadomego postępowania' (7); „Potencye rozumu y woli ludzkiey." [47]; not.: SPXVII/XVIII (Tylkowski), Kn, T, L.

wzrok 'zmysł, zdolność widzenia' (2): „Ten [humor kryształowy] gdy oſobliwie w podeſzłym wieku z powinney okrągławey figury ſię umnieyſza, przytępſzy wzrok czyni." [34]; not.: SPXVII/XVIII (Tylkowski), Kn, T, L.

zmysł 'zdolność organizmu do odbierania i analizowania bodźców' (19): „Wydoſkonalone pięć zmyſłow (...) to ieſt oko, ucho, nos, ięzyk, ręce, nogi." [25]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

zmysł dotykania (kalka łc. *sēnsus hapticus*, gdzie *sēnsus* 'zmysł', *hapticus* 'dotyczący dotyku') 'zdolność organizmu do odbierania bodźców dotykowych; zmysł dotyku' (3): „Co do zmyſłu dotykania należy? Tego inſtrumenta ſą, wſzyſtkie częśći ciała ludzkiego zmyślnemi żyłkami nadane, maiącemi kommunikacyą z muzgiem." [41]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Tylkowski).

zmysł powierzchny (kalka łc. *sēnsus externus*, gdzie *sēnsus* 'zmysł', *externus* 'zewnętrzny') 'zdolność organizmu do odbierania bodźców zewnętrznych' (2): „rozum ludzki (...) to czyni z dependencyą zmysłow tak powierzchnych iako y wewnętrzney imaginatywy." [48]; brak: SPXVII/XVIII, T, L, not.: Kn.

zmysł powonienia (kalka łc. *sēnsus olfaciendi*, gdzie *sēnsus* ‘zmysł’, *olfaciendi* gerundium od *olfactāre* ‘wąchać’) ‘zdolność odbierania bodźców zapachowych; zmysł węchu’ (3): „Zmyſł powonienia ſprawuie powonienie w noſie, rzeczy zapachem nadanych.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (W. Potocki).

zmysł słyszenia (kalka łc. *sēnsus audiendi*, gdzie *sēnsus* ‘zmysł’, *audiendi* gerundium od *audīre* ‘słyszeć’) ‘zdolność do odbierania bodźców dźwiękowych; zmysł słuchu’ (4): „Zmyſł ſłyſzenia, ſprawuie ſłyſzenie w uchu rzeczy materyalnych brzmieniem y dźwiękiem nadanych.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Albertus Magnus).

zmysł smakowania (kalka łc. *sēnsus gustāndi*, gdzie *sēnsus* ‘zmysł’, *gustāndi* gerundium od *gustāre* ‘kosztować’) ‘zdolność odbierania bodźców smakowych; zmysł smaku’ (4): „Zmyſł ſmakowania, ſprawuie ſmakowania uczucie w czuiących ſubtelnych żyłkach, po całym ciele rozpierzchłych, a z muzgiem kommunikacyą maiących.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zmysł wewnętrzny (kalka łc. *sēnsus internus*, gdzie *sēnsus* ‘zmysł’, *internus* ‘wewnętrzny’) ‘zdolność odbierania bodźców pochodzących z wnętrza organizmu ludzkiego’ (3): „Potencya imagnatywy ieſt to zmyſł wewnętrzny poſpolity, ſłużący do poięcia materyalnego rzeczy pod zmysły zewnętrzne podpadaiących.” [46]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Kuligowski)[230].

zmysł widzenia (kalka łc. *sēnsus videndi*, gdzie *sēnsus* ‘zmysł’, *videndi* gerundium od *vidēre* ‘widzieć’) ‘zdolność organizmu do odbierania i analizy bodźców wzrokowych’ (5): „zmyſł widzenia, ſprawuie widzenie w oku, rzeczy materyalnych kolorem y światłem nadanych.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Albertus Magnus).

zmysł zewnętrzny (kalka łc. *sēnsus externus*, gdzie *sēnsus* ‘zmysł’, *externus* ‘zewnętrzny’) ‘zdolność organizmu do odbierania bodźców zewnętrznych’ (2): „Potencya imagnatywy ieſt to zmyſł wewnętrzny poſpolity, ſłużący do poięcia materyalnego rzeczy pod zmysły zewnętrzne podpadaiących.” [46]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Kircheim).

zmysł zwierzchny (kalka łc. *sēnsus externus*, gdzie *sēnsus* ‘zmysł’, *externus* ‘zewnętrzny’) ‘zdolność organizmu do odbierania bodźców zewnętrznych’ (3): „Przez zmyſł ludzki zwierzchny rozumie ſię potencya, to ieſt dzielność duſzy ludzkiey, do wyrobienia materyalnych zmyślnych akcyi życia, potrzebuiąca

[230] K rejestruje też synonim: *zmysł wnętrzny* (Kuligowski).

zwierzchney częśći ciała doſtatecznie organizowaney y wydoſkonaloney.” [33]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Syreniusz).

żądza ‘silny pociąg fizyczny; chuć’ (1): „Przez zmysł appetytu wewnętrzny nie rozumie ſię tu łaknienie, ktora akcya witalna ieſt właſna nutrycyi. Ale rozumie ſię potencya ſprawuiąca chuci y żądze, albo też awersye.” [44]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

żyłka ‘nerw’ (7): „Zmyſł ſmakowania, ſprawuie ſmakowania uczucie w czuiących ſubtelnych żyłkach, po całym ciele rozpierzchłych, a z muzgiem kommunikacyą maiących.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, in.zn.: L.

7.9. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem narządu wzroku

błonka jagodna ‘barwna, nieprzejrzysta błonka gałki ocznej; tęczówka’ (2): „Między temi trzema błonkami trzy ſię zamykaią humory. Pierwſzy wodniſty (...), między rogową y iagodną błonkami zamknięty.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

błonka jagodowa ‘barwna, nieprzejrzysta błonka gałki ocznej; tęczówka’ (3): „Biorąc od frontu (...) oko ludzkie ze trzech ſkłada ſię błonek (...). Druga ieſt iagodowa: dla rożnośći kolorow.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Kircheim).

błonka rogowa (kalka łc. *tunica* [*oculi*] *cornea*, gdzie *tunica* ‘powłoka’, *cornea* ‘rogowa’) ‘zewnętrzna, przezroczysta błonka gałki ocznej; rogówka’ (3): „oko ludzkie ze trzech ſkłada ſię błonek. Pierwſza ieſt rogowa (...) ktorey funkcya ieſt obrazki rzeczy widomych (...) do oka przyimować, y humory w oku utrzymywać.” [34]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Kircheim), L.

błonka siatczysta ‘światłoczuła błona wewnętrzna wyścielająca gałkę oczną; retyna’ (1): „Biorąc od frontu (...) oko ludzkie ze trzech ſkłada ſię błonek. (...) Trzecia ieſt ſiatczyſta: na kſztałt ſiatki paięczey rozpoſtarta.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[231].

cheroides (łc. *choroides* z gr.) ‘naczyniówka, tylna część błony naczyniowej pokrywająca zewnętrzną część siatkówki; dno oka’ (1): „dno wewnętrzne oka *chero-*

[231] Leksykony (SPXVII/XVIII, T s.v. *błonka*) rejestrują synonim: *błonka siatkowa*.

ides (sic!) nazwane ieſt czarnego koloru.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K, not.: WTL-2 (*Dykcyjonarz medyczny*).

dno oka (kalka łc. *fundus oculi*, gdzie *fundus* ‘dno’, *oculus* ‘oko’) ‘naczyniówka, tylna część błony naczyniowej pokrywająca zewnętrzną część siatkówki’ (1): „dno wewnętrzne oka *cheroides* (sic!) nazwane ieſt czarnego koloru” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

humor kryształowy (kalka łc. *humor crystallinus*) ‘stożek krystaliczny, twarda substancja przylegająca do tęczówki’ (4): „Między temi trzema błonkami trzy ſię zamykaią humory. Pierwſzy wodniſty (...), między rogową y iagodną błonkami zamknięty. Drugi kryſztałowy (...) do błonki iagodney ſubtelnemi żyłkami przypięty (...) Trzeci humor ieſt niby ſzklany (...) retynie przyległy.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Kircheim).

humor szklany (kalka łc. *humor vitreus*, gdzie *vitreus* ‘szklany’) ‘ciało szkliste wypełniające tylną część gałki ocznej’ (2): „Między temi trzema błonkami trzy ſię zamykaią humory. Pierwſzy wodniſty (...), między rogową y iagodną błonkami zamknięty. Drugi kryſztałowy (...) do błonki iagodney ſubtelnemi żyłkami przypięty (...) Trzeci humor ieſt niby ſzklany (...) retynie przyległy.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Kircheim).

humor wodnisty (łc. *humor aquōsus*, gdzie *aquōsus* ‘wodny’) ‘substancja wodnista wypełniająca przednią część gałki ocznej, przestrzeń między rogówką a tęczówką’ (2): „Między temi trzema błonkami trzy ſię zamykaią humory. Pierwſzy wodniſty do wody podobny, między rogową y iagodną błonkami zamknięty.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L s.v. *wodnisty* (Kircheim).

humor wodny (kalka łc. *humor aquōsus*, gdzie *aquōsus* ‘wodny’) ‘substancja wodnista wypełniająca przednią część gałki ocznej, przestrzeń między rogówką a tęczówką’ (1): „Między temi trzema błonkami trzy ſię zamykaią humory. (...) Trzeci humor ieſt niby ſzklany gęſtſzy nad wodny, miękſzy nad kryſztałowy, retynie przyległy.” [34]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

myops (łc. *myōps* ‘krótkowzroczny’ z gr. *mýops* ‘mrużący oczy’) ‘krótkowidz’ (1): „Jedni ſą *Myopes* krotkiego wzroku: drudzy *Praesbytae* dalekiego wzroku.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

nervus ophius[232] ‘nerw oczny’ (1): „Ta cała ſtruktura oka utrzymuie ſię y ma kommunikacyą z ſamym muzgiem przez żyłowaty kanalik, nazwany *Nervus Ophius* (sic!).” [35]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

oko ‘narząd wzroku’ (40): „zmyſł widzenia, ſprawuie widzenie w oku, rzeczy materyalnych kolorem y światłem nadanych.” [34]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

praesbyta (łc. *presbyter* z gr. *presbýteros* ‘starszy’) ‘dalekowidz’ (1): „Jedni ſą *Myopes* krotkiego wzroku: drudzy *Praesbytae* dalekiego wzroku.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

retyna (łc. *retina*) ‘siatkówka, błona wewnętrzna wyścielająca gałkę oczną’ (4): „Między temi trzema błonkami trzy ſię zamykaią humory. (...) Trzeci humor ieſt niby ſzklany (...) retynie przyległy.” [34]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII--ind., T s.v. *nerw*, L s.v. *dno*.

wzrok daleki ‘wada wzroku, dalekowzroczność’ (1): „*Praesbytae* [są] dalekiego wzroku.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

wzrok krótki ‘wada wzroku, krótkowzroczność’ (1): „Jedni ſą *Myopes* krotkiego wzroku.” [473]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

źrzenica ‘otwór w tęczówce oka’ (3): „maleńka dziurka źrzenicą nazwana: przez ktorą *objecta* widome do oka wchodzą. Wydaie ſię zaś ta źrzenica czarna, że dno wewnętrzne oka *cheroides* (sic!) nazwane ieſt czarnego koloru.” [34]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

7.10. Nazwy związane z budową i funkcjonowaniem narządu słuchu

błonka sucha ‘błona bębenkowa’ (2): „Cztery ſą meaty y niby kanały, przez ktore ogłos rzeczy pod ſłuch podpadaiących do ucha wpada. Pierwſzy ieſt niby obłąkowaty poczynaiący ſię od zwierzchniey częśći ucha, a kończący błonką ſuchą, natężoną na kſztałt skory na bębnie na ktorą ieſt wyciągniona przez ſrzodek żyła ſucha utrzymuiąca tęż błonkę.” [38]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[232] W tekstach łacińskich mamy zestawienie *nervus ophthalamicus*, gdzie *ophthalamicus* ‘oczny’. Zestawienia *nerus ophius*, obecnego w obu wydaniach *Informacyi*, nie udało się zweryfikować.

drżenie ‘drgania błony bębenkowej’ (3): „ogłos wpadſzy w ucho w pierwſzey błonce natężoney, podobne brzmienie, drżenie, to ieſt *ſpeciem* ogłoſu, podobne mowię brzmieniu rzeczy, ktora ſię da ſłyſzeć, ſprawuie.” [38]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, K (Tylkowski), in.zn.: L.

labirynt (śr.łc. *labyryntus* z gr.) ‘kanały półkoliste, część ucha wewnętrznego; błędnik’ (1): „Cztery ſą meaty y niby kanały, przez ktore ogłos rzeczy pod ſłuch podpadaiących do ucha wpada. (...) Trzeci meat labirynt zwany, rożnemi pomnieyſzymi meatami y anfraktami podzielony.” [38]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

nervus auditorius (łc. *nervus audītōrius*) ‘nerw słuchowy’ (1): „Ta cała ſtruktura ucha ma kommunikacyą z muzgiem, y łączy ſię z muzgiem przez żyłowaty kanalik *nervus auditorius* nazwany.” [38]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ucho ‘narząd słuchu’ (18): „Co ſię tycze ucha? Według iego anatomii taką ma kompozycyą.” [38]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

7.11. Nazwy związane z fizjologią i płynami ustrojowymi

cholera (łc. *cholera* z gr.) ‘według ówczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych ciekłych składników organizmu ludzkiego; żółć’ (2): „im więcey cholery, tym większa popędliwość do gniewu.” [47]; not.: SPXVII/XVIII (Tylkowski), Kn, T, L.

flegma (łc. *phlegma* z gr.) ‘według ówczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych płynnych składników organizmu ludzkiego; śluz’ (3): „Czterema humorami attemperowane wewnętrzne części: to ieſt krwią, żołcią, melancholią, y flegmą.” [25]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

humidum radicale (łc. *ūmidum rādīcāle*, gdzie *ūmidum* ‘wilgoć, zwłaszcza med. jako jeden ze składników organizmu ludzkiego’, *rādīcāle* ‘pierwotny’) ‘wilgoć cielesna’ (1): „Jeżeli wyſycha wigor ſuſząc *humidum radicale* przemagaiąca ſuchość, z tąd idą ſuchoty; ieżeli zbytnia wilgoć napełnia częśći ciała, z tąd pochodzi puchlina &c.” [432]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

humor (łc. *humor*) ‘płyn fizjologiczny taki jak: krew, żółć, flegma lub melancholia; także inne płyny w organizmie ludzkim’ (30): „Czterema humorami attemperowane wewnętrzne części: to ieſt krwią, żołcią, melancholią, y flegmą.” [25]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

humor melancholiczny (kalka łc. *humor melancholicus*) ‘według óczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych płynnych składników organizmu ludzkiego; żółć’ (2): „im więcey we krwi melancholicznego humoru, tym większa ſkłonność do żalow.” [47]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Hercius).

krew ‘według óczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych płynnych składników organizmu ludzkiego’ (13): „krew ieſt tylko wygotowanym y ſubtelnym pokarmem ciała.” [33]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

melancholija (śr.łc. *melancholia* z gr. *mélaina* ‘czarna’, *cholé* ‘żółć’) ‘jeden z czterech zasadniczych płynnych składników organizmu ludzkiego; czarna żółć’ (2): „Czterema humorami attemerowane wewnętrzne części: to ieſt krwią, żołcią, melancholią, y flegmą.” [25]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

plwocina ‘ślina zmieszana ze śluzem’ (1): „pot, plwocina (...) ſą tylko mniey użyteczne zoſtaiące od pokarmu częśći, y zbyteczne humorow wyrzuty.” [33]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

pot ‘wydzielina gruczołów potowych’ (1): „pot, plwocina (...) ſą tylko mniey użyteczne zoſtaiące od pokarmu częśći, y zbyteczne humorow wyrzuty.” [33]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wilgoć ‘według ówczesnych pojęć: właściwość organizmu ludzkiego’ (3): „Jeżeli wyſycha wigor ſuſząc *humidum radicale* przemagaiąca ſuchość, z tąd idą ſuchoty; ieżeli zbytnia wilgoć napełnia częśći ciała, z tąd pochodzi puchlina &c.” [432]; brak: Kn[233], not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

żółć ‘według ówczesnych pojęć: jeden z czterech zasadniczych ciekłych składników organizmu ludzkieg; cholera’ (2): „Czterema humorami attemperowane wewnętrzne części: to ieſt krwią, żołcią, melancholią, y flegmą.” [25]; not.: SPXVII/XVIII (Beimler), Kn, T, L.

7.12. Nazwy chorób i dolegliwości

alteracyja (łc. *alterātiō*) ‘niedomaganie, choroba, zły stan zdrowia’ (2): „Pierwſzy raz płynący po morzu, ordynaryinie dzień y drugi alteracyą cierpią y womituią.” [464]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Haur, Petrycy), in.zn.: L.

[233] Kn s.v. rejestruje synonimy słowotwórcze: *wilgotność* oraz *wilgość*.

febra (łc. *febris*) ‘gorączka z dreszczami’ (1): „częſtokroć z zbytniego gorąca żołądka, febry ſię rodzą.” [432]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

gorączka ‘chorobliwie podwyższona temperatura ciała’ (2): „Jeżeli temperatura pierwſzych humorow powaryuie; weźmie gorę ciepło nad zimno, gotowe gorączki, maligny.” [423]; not.: SPXVII/XVIII (*Vademecum medicum*), Kn, T, L.

kaszel ‘gwałtowny wydech jako objaw choroby dróg oddechowych’ (1): „od muzgu ſpływaia *excrementa* do noſa, częſtokroć y do gardła (...) Przez co ſprawuie ſię kaſzel, y piersi ciężkość.” [40]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

krwi zapalenie ‘stan zapalny’ (1): „Częſtokroć z oziębienia żołądka gorączka bierze, y maligny przez zapalenia krwi ſię rodzą.” [432]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

maligna (łc. *malīgna* [*febris*] ‘złośliwa [gorączka]’) ‘gorączka połączona z częściową utratą przytomności’ (2): „Częſtokroć z oziębienia żołądka gorączka bierze, y maligny przez zapalenie krwi ſię rodzą.” [432]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

paraliż (łc. *paralysis* z gr.) ‘bezwład, porażenie, utarta zdolności ruchowej’ (1): „paraliżem ktora część ciała ieſt zarażona, ta władnąć ſobą nie da, bo krew w nich okrzepła, w ſwoiey cyrkulacyi zatamowana.” [44]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

piersi ciężkość ‘dolegliwości dróg oddechowych; suchoty’ (2): „od muzgu ſpływaia *excrementa* do noſa, częſtokroć y do gardła (...) Przez co ſprawuie ſię kaſzel, y piersi ciężkość.” [40]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Hercius).

puchlina ‘chorobliwe gromadzenie się płynów w tkankach’ (1): „Jeżeli wyſycha wigor ſuſząc *humidum radicale* przemagaiąca ſuchość, ztąd idą ſuchoty; ieżeli zbytnia wilgoć napełnia częśći ciała, z tąd pochodzi puchlina &c.” [432]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

suchoty ‘gruźlica’ (2): „gdy (...) zflakowacieią płuca: y oddech ciężki, y głoſu odmianę, pierśi ciężkość ſprawuią, y w ſuchoty wprawuią.” [43]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

womitować (łc. *vomitāre*) ‘wymiotować, zwracać’ (1): „Pierwſzy raz płynący po morzu, ordynaryinie dzień y drugi alteracyą cierpią y womituią.” [464]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

* * *

Słownictwo medyczne to w sumie 182 JZ, co stanowi 8% całości analizowanej leksyki specjalistycznej. Pod względem znaczeniowym jest to grupa bardzo różnorodna. Są tu nazwy ogólne z zakresu medycyny (10 JZ), nazwy części ciała i organizmu jako całości (20 JZ), nazwy tkanek i mięśni (13 JZ), nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu trawiennego (20 JZ), nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu oddechowego oraz budową narządów mowy (15 JZ), nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu krążenia i układu limfatycznego (6 JZ), nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu rozrodczego (11 JZ), nazwy związane z budową i funkcjonowaniem układu nerwowego i narządów zmysłów (42 JZ), nazwy związane z budową i funkcjonowaniem narządu wzroku (18), nazwy związane z budową i funkcjonowaniem narządu słuchu (5), nazwy związane z fizjologią i płynami ustrojowmi (11 JZ), nazwy chorób i dolegliwości (11 JZ). Synonimia nazw medycznych (14 par i szeregów synonimicznych) ma swe źródła w synonimii słowotwórczej, stąd np. para: *żywot macierzyński – żywot macierzysty* (przymiotnikowy człon zestawienia utworzony od wspólnej podstawy *macierz* za pomocą sufiksów *-ińsk*i lub *-isty*). Inną przyczyną pojawienia się synonimii w tej grupie była możliwość wymiany komponetów tworzących zestawienia, które powstawały w wyniku kalkowania struktury łacińskiej, np. łc. *os crībrosum* zostało oddane za pomocą dwóch zestawień: *kość dziurkowa* oraz *kość durszlakowa*; łc. *āctiō vītālis* zostało zastąpione zestawieniami: *akcyja witalna – akcyja życia – akt witalny*.

Nazwy z zakresu medycyny powstawały w różny sposób, co prezentuje tabela 20.

Tabela 20. Sposoby tworzenia leksyki medycznej

Sposób tworzenia leksyki medycznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw medycznych
Zapożyczanie	74	40
Derywacja syntaktyczna	25	14
Derywacja morfologiczna	27	15
Derywacja semantyczna	56	31
Razem	182	100

Słownictwo zapożyczone (74 JZ) stanowi 40% analizowanych nazw medycznych. Źródłem zapożyczeń była przede wszystkim łacina, rzadziej inne języki, co szczegółowo prezentuje tabela 21.

Tabela 21. Źródła zapożyczania leksyki medycznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	6	8
łaciński (zapożyczenia właściwe)	22	30
łaciński (kalki strukturalne)	30	40
grecki przez medium łacińskie	14	19
niemiecki	2	3
Razem	74	100

Jest tu kilka zapożyczeń cytatowych (6 JZ), np.: *cheroides*, *humidum radicale*, *nervus auditorius*, *nervus ophius*, dominują jednak zapożyczenia właściwe, zaczerpnięte przede wszystkim z łaciny (22 JZ), np.: *cyrkulacyja*, *febra*, *humor*, *imaginatywa*, *introsumpcyja*, *kanał*, *konkokcyja*, *maligna*, *mastykacyja*, *meat*, *medycyna*, *medyk*, *membrana*, *muszkuł*, oraz z greki, przyswojone przez medium łacińskie (14 JZ), np.: *anatomija*, *arteryja*, *cholera*, *dyjafragma*, *embryjon, flegma*, *labirynt*, *melancholija*. Wyjątkowe są zapożyczenia z języka niemieckiego (2 JZ): *flak*, *szpik*. Nieco mniej liczne od zapożyczeń właściwych są kalki strukturalne (30 JZ) z języka łacińskiego, np. *zmysł dotykania* (łc. *sēnsus hapticus*), *błonka rogowa* (łc. *tunica cornea*).

Derywaty syntaktyczne (25 JZ; 14%) to głównie zestawienia dwuelementowe, wyjątkowo zaś trójelementowe, co pokazuje tabela 22.

Tabela 22. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki medycznej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	17	68
S + S_{Gen}	7	28
S + Adj + Adj	1	5
Razem	25	100

Dominują dwuwyrazowe zestawienia reprezentujące model S + Adj (17 JZ), np.: *płeć męska*, *płeć niewieścia*, *wzrok daleki*, *wzrok krótki*, *żywot macierzyński*. Nieco rzadziej występują zestawienia dwóch rzeczowników, reprezentujące model S + S_{Gen} (7 JZ), np.: *instrumenta chcenia*, *instrumenta dotykania*, *krwi zapalenie*, *piersi ciężkość*. Wyjątkowe w badanym materiale jest zestawienie trójelementowe o modelu S + Adj + Adj (1 JZ): *akcyja witalna duchowna*.

Nazwy powstałe drogą derywacji morfologicznej (27 JZ; 15%) to przede wszystkim nazwy czynności i stanów, np.: *łaknienie*, *rodzenie*, *powonienie*, *tchnie-*

nie, a także nazwy dolegliwości i chorób, takie jak np.: *gorączka*, *puchlina*, *suchoty*, które ze słowotwórczego punktu widzenia należą do nazw wytworów czynności i nazw cech.

Liczne w grupie nazw medycznych są derywaty semantyczne (56 JZ; 31%), np.: *błona*, *ciało*, *gardło*, *gęba*, *głowa*, *język*, *kaszel*, *kiszka*, *kość*, *krew*, *krztań*, *mózg*, *noga*, *nos*, *nozdrza*, *oko*, *pamięć*, *pięta*, *płód*, *płuco*, *pot*, *ręka*, *sadło*, *serce.* Są to nazwy zaczerpnięte z języka ogólnego, które w nowym, specjalistycznym kontekście wtórnie zyskiwały specjalistyczne znaczenie.

Dla 36 JZ z zakresu medycyny (tj. 20% nazw medycznych) nie znaleziono poświadczeń w leksykonach polszczyzny pierwszej połowy XVIII wieku. Są to zapożyczenia, np.: *chilus*, *chimus*, *introsumpcyja*, *mastykacyja*, *myops*, *praesbyta*, *ruminacyja* oraz zestawienia, takie jak: *akcyja witalna*, *akcyja życia*, *błonka jagodna*, *błonka siatczysta*, *błonka sucha*, *część wewnętrzna*, *członki powierzchne*, *instrumenta chcenia*, *instrumenta chuci*, *instrumenta dotykania*, *instrumenta słyszenia*, *instrumenta smaku*, *instrumenta widzenia*, *instrumenta zmyślności*, *kanalik mammilarny*, *kość durszlakowa*, *kość dziurkowa*, *muszkuł mezenteryczny*, *wzrok daleki*, *zmysł smakowania*, *żyłka mesaraiczna*, *żyłka włosiana.*

8. Leksyka muzyczna

Muzyka od średniowiecza stanowiła istotny element kultury chrześcijańskiej. Traktowano ją jako jeden ze sposobów wielbienia Boga, wyznaczono jej ważne miejsce w liturgii[234]. Muzyka zajmowała też ważne miejsce wśród dyscyplin naukowych: w średniowiecznych klasyfikacjach umieszczano ją w grupie nauk wyzwolonych obok arytmetyki, geometrii, astronomii, gdyż uważano, że harmonia w muzyce i udana kompozycja są oparte na stosunkach liczbowych, zachowaniu właściwych proporcji[235].

Jezuici szybko zorientowali się, że śpiew i muzyka są dobrym sposobem oddziaływania na wiernych, jednak w Konstytucjach Towarzystwa Jezusowego od XVI wieku znajdowało się wyraźne rozporządzenie, zgodnie z którym w domach jezuickich nie wolno było przechowywać żadnych „przedmiotów schlebiających próżności", czyli m.in. instrumentów muzycznych[236]. Dlatego od samego początku istnienia Towarzystwa Jezusowego zaznaczył się rozdźwięk między przepisami prawa zakonnego dotyczącymi twórczości muzycznej a jej uprawianiem.

W czasie studiów filozoficznych w kolegiach jezuickich zajmowano się teorią muzyki: w ramach kursu matematyki analizowano proporcje decydujące o harmonii, zaś na kursie fizyki poruszano zagadnienia muzyczne przy okazji wykładów o dźwięku i zmyśle słuchu. Omawiano zasady wydawania dźwięków przez poszczególne instrumenty, działanie strun głosowych oraz oddziaływanie muzyki na osobę, w zależności od jej temperamentu[237] .

Muzyce (w tym także akustyce) Bystrzonowski poświęcił niewiele miejsca – w *Informacyi matematycznej* jest to jeden króciutki podrozdział dotyczący tej problematyki zatytułowany *O dźwięku* [427–428]. Bystrzonowski bardzo wyraź-

---

[234] Por. A. Wilson-Dickinson, *Historia muzyki chrześcijańskiej*, przeł. M. Wiśniewska, Warszawa 2007.

[235] O zainteresowaniach teorią muzyki w średniowieczu świadczą np. traktat Boecjusza *De musica* (VI w.), w którym autor zebrał całą starożytną wiedzę o muzyce, oraz prace Albertyna Wielkiego (XIII w.), w których autor wypowiadał się m.in. na temat proporcji w muzyce (por. G. Dąbkowski, *Rozwój historyczny polskiej terminologii z zakresu teorii muzyki*, „Prace Filologiczne" 1991, XXXVI, s. 259–261).

[236] J. Kochanowicz, *Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 545.

[237] Tamże.

nie nawiązuje tu do dwóch tekstów Atanazego Kirchera: encyklopedii muzycznej pt. *Musurgia universalis* (wyd. 1650) oraz tekstu *Phonurgia nova* (wyd. 1678)[238], z których przypuszczalnie przejął część analizowanej tu leksyki. Nie wspomina natomiast encyklopedysta o pracach z zakresu teorii muzyki, które wychodziły spod piór polskich autorów – w XVI i XVII wieku powstały np. łacińskojęzyczne traktaty Marcina Kromera, Jerzego Libana z Legnicy czy podręcznik do muzyki Szymona Starowolskiego. Pierwsze polskojęzyczne prace muzyczne to *Tabulatura muzyki* Jana Aleksandra Gorczyna (wyd. 1647) oraz *Gramatyka muzyczna* Mikołaja Dyleckiego (wyd. 1675)[239]. Prawdopodobnie pod wpływem lektury Kirchera Bystrzonowskiego bardziej interesowała akustyka, problem powstawania dźwięku, załamywanie i odbijanie fal dźwiękowych niż sama muzyka (stąd tytuł podrozdziału: *O dźwięku*). Słownictwo z tej grupy umieszczam zatem w dwóch podgrupach: a) leksyka z zakresu muzyki oraz b) leksyka z zakresu akustyki.

8.1. Leksyka z zakresu muzyki

alt (wł. *alto* z łc.) ‘wysoki głos męski albo niski głos kobiecy’ (1): „dla czego rozmaity w ludziach głos ſię znaiduie: dyſzkant, alt, tenor, bas?” [42]; not.: SPXVII/XVIII (Danet), Kn, T, L.

bas (wł. *basso* z łc.) ‘najniższy głos męski’ (1): „dla czego rozmaity w ludziach głos ſię znaiduie: dyſzkant, alt, tenor, bas?” [42]; not.: SPXVII/XVIII (Gorczyn, Grochowski), Kn, T, L.

chorał (łc. [*mūsica*] *choralis*) ‘jednogłosowy utwór muzyki kościelnej wykonywany *a capella*, skodyfikowany przez papieża Grzegorza I’ (1): „Ta [muzyka] ieſt *Chorał*, ktorą w Chorze do Pſalmodii poſtanowił Grzegorz Papież. Albo *Figurał* z not partytur y rożnych muzycznych figur złożona.” [427]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII (Gorczyn), Kn, L.

chór (łc. *chorus* z gr.) ‘zbiorowy śpiew jedno- lub wielogłosowy’ (1): „Ta [muzyka] ieſt Chorał, ktorą w Chorze do Pſalmodii poſtanowił Grzegorz Papież.” [427]; not.: SPXVII/XVIII (Kn), Kn, T, L.

---

[238] O A. Kircherze i jego dziełach z zakresu muzyki patrz hasło: *Kircher A*., w: *Encyklopedia muzyczna PWN*, red. E. Dziębowska, Kraków 1997, t. 5, s. 87.

[239] Podaję za: G. Dąbkowski, dz. cyt., s. 259–261.

dyszkant (nm. *Discant*) ‘najwyższy głos, sopran’[240] (1): „dla czego rozmaity w ludziach głos ſię znaiduie: dyſzkant, alt, tenor, bas?” [42]; not.: SPXVII/XVIII (Kn), Kn, T, L.

figurał (łc. [*mūsica*] *figūrālis*) ‘wielogłosowa muzyka figuralna wykonywana w kościołach’ (1): „Ta [muzyka] ieſt *Chorał*, ktorą w Chorze do Pſalmodii poſtanowił Grzegorz Papież. Albo *Figurał* z not partytur y rożnych muzycznych figur złożona.” [427]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[241].

grać ‘wykonywać muzykę na jakimś instrumencie’ (1): „Przy weſelnych aktach, bieſiadach, gra Kapela, a ſerce ſię raduie.” [427]; not.: SPXVII/XVIII (Miaskowski), Kn, T, L.

instrument (łc. *īnstrūmentum*) ‘instrument muzyczny’ (1): „rożne inſtrumenta Kapel Regimentowych przygrywaią.” [427]; not.: Kn, T, L (Krasicki), in.zn.: SPXVII/XVIII.

kapela (nm. *Kapelle*) ‘instrumentalny zespół muzyczny’ (2): „Przy weſelnych aktach, bieſiadach, gra Kapela, a ſerce ſię raduie.” [427]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kompozytor (łc. *compositor*) ‘autor utworu muzycznego’ (1): „Pierwſzy kompozytor muzyki u Grekow był.” [427]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (b.cyt.).

muzyczny (łc. *mūsicus* z gr.) ‘dotyczący muzyki’ (1): „Ta [muzyka] ieſt *Chorał*, ktorą w Chorze do Pſalmodii poſtanowił Grzegorz Papież. Albo *Figurał* z not partytur y rożnych muzycznych figur złożona.” [427]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

muzyka (łc. *mūsica* z gr.) ‘układanie i wykonywanie kompozycji muzycznych; też jedna z nauk wyzwolonych zajmująca się sztuką układania dźwięków w kompozycje’ (5): „z wielu miar doſkonali ſie co raz ten świat. (...). To przez nowe coraz doſkonalſzych manufaktur inwencye y w ſztukach tak rzemieślniczych, iako y w wolnych ćwiczeniach doſkonalenie: Jako to w Architekturze, Muzyce, Artyleryi, w woiennym trybie, żegludze, Medycynie.” [55]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

nota (łc. *nota* ‘znak, litera’) ‘znak graficzny oznaczający wysokość dźwięku’ (1): „Ta [muzyka] ieſt Chorał, ktorą w Chorze do Pſalmodii poſtanowił Grzegorz Pa-

[240] O tym, że *dyszkant* w przeszłości odpowiadał współczesnemu terminowi *sopran*, pisze G. Dąbkowski, dz. cyt., s. 260.

[241] L s.v. rejestruje synonimiczne zestawienie: *muzyka figuralna*, zaś T s.v. *muzyka figurą idzie*.

pież. Albo *Figurał* z not partytur y rożnych muzycznych figur złożona.” [427]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

partytura (wł. *partitura*) ‘zapis nutowy utworu przeznaczonego do zespołowego wykonania’ (1): „Ta [muzyka] ieſt *Chorał*, ktorą w Chorze do Pſalmodii poſtanowił Grzegorz Papież. Albo *Figurał* z not partytur y rożnych muzycznych figur złożona.” [427]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

psalmodyja (łc. *psalmōdia* z gr.) ‘śpiew psalmów’ (1): „Ta [muzyka] ieſt *Chorał*, ktorą w Chorze do Pſalmodii poſtanowił Grzegorz Papież. Albo *Figurał* z not partytur y rożnych muzycznych figur złożona.” [427]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Kochowski).

smyczek ‘narzędzie do wydobywania dźwięku z instrumentów strunowych’ (1): „dźwięk, ktory pochodzi (...) z kollizyi dwoch rzeczy brzmiących; Jako gdy we dzwon ſerce uderzy, ſmyczek w ſtronę natężoną.” [427]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

struna ‘w instrumentach muzycznych sprężysta nić będąca źródłem dźwięku’ (1): „dźwięk, ktory pochodzi (...) z kollizyi dwoch rzeczy brzmiących; Jako gdy we dzwon ſerce uderzy, ſmyczek w ſtronę natężoną.” [427]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

tenor (wł. *tenore*) ‘najwyższy głos męski’ (1): „dla czego rozmaity w ludziach głos ſię znaiduie: dyſzkant, alt, tenor, bas?” [42]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

8.2. Leksyka z zakresu akustyki

brzmienie ‘wydawanie dźwięku’ (10): „Zmyſł ſłyſzenia, ſprawuie ſłyſzenie w uchu rzeczy materyalnych brzmieniem y dźwiękiem nadanych.” [34]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

dźwięk ‘brzmienie czegoś, głos’ (11): „Do kwalitatywy trzeciey dywizyi należy dźwięk, ktory pochodzi albo z kolizyi dwoch rzeczy brzmiących (...) Albo z rozrywania gwałtownego powietrza.” [427]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

echo (łc. *ēchō* z gr.) ‘odbicie dźwięku, powtórzenie dźwięku’ (11): „O echu albo reflexyi, y przez reperkusyą o intensyi dźwięku [traktuie] *Phonocamptica*.” [427]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Zimorowic).

głos ‘dźwięk wydawany przez człowieka’ (11): „dla czego rozmaity w ludziach głos ſię znaiduie: dyſzkant, alt, tenor, bas?” [42]; not.: SPXVII/XVIII (Ostroróg, Pasek), Kn, T, L.

konsonancyja (łc. *cōnsonāntiō*) ‘brzmienie’ (1): „O konſonancyi zaś głoſu, y dźwięku traktuie *Muſurgia*.” [427]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

musurgia (p.łc. *musurgia* z łc. *mūsica* ‘muzyka’ z gr. + łc. *urgēre* ‘natężać, naciskać’) ‘nauka badająca dźwięk’ (1): „O konſonancyi zaś głoſu, y dźwięku traktuie *Muſurgia*.” [427]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K: (Bystrzonowski)[242].

odbicie ‘refleks, odbicie dźwięku’ (4): „Bo ſłowo na przykład, BOG głośno wymowione nieco ogłos ſwoy po powietrzu popędziwſzy, y napadſzy na ſkałę, albo gorę, do odbicia tego ogłosu ſpoſobną, tegoż ſłowa Bog ogłos wraca do ucha, y tak echo ſprawuie.” [39]; brak: Kn, not.: K (Otwinowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L.

odbić ‘zmieniać kierunek dźwięku’ (11): „ogłos rzeczy brzmiącey na żadną rzecz taką nie napada na ktorey mogłby ſię doſtatecznie odbić, ale nie odbity proſto w ucho wpada.” [38]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

ogłos ‘odgłos, dźwięk słyszany przez człowieka’ (28): „każda rzecz brzmiąca ſwoi ogłos póty promowuie po powietrzu, póki albo innym *objectum* zatrzymany nie będzie, alboli ſam oſłabiony nie uſtanie.” [38]; brak: Kn, T, not.: K (*Gazeta Polska*), in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

phonocamptica (p.łc. *phonocamptica* z gr. *phoné* ‘dźwięk’ + gr. *kámptós* ‘zgięty’) ‘nauka badająca zjawisko załamywania i odbijania fal dźwiękowych’ (1): „O echu albo reflexyi, y przez reperkusyą o intensyi dźwięku [traktuie] *Phonocamptica*.” [427]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski)[243].

phonurgia (p.łc. *phonurgia* z gr. *phoné* ‘dźwięk’ + łc. *urgēre* ‘natężać, naciskać’) ‘nauka badająca natężenie dźwięku; fonometria’ (2): „O pomnażaniu dźwięku

---

[242] Leksykony nie rejestrują nazwy *musurgia*. Wyraz został zaczerpnięty z encyklopedii muzycznej pt. *Musurgia universalis* A. Kirchera. O *musurgii* pisze również K. Schott w pracy *Magia universalis*, w części poświęconej akustyce.

[243] Leksykony nie notują rzeczownika *phonocamptica*. Rejestruje go tylko w SPXVII/XVIII-ind. w spolszczonej pisowni: *fonokamptyka*. Wyraz *phonocamptica* jest p.łc. złożeniem zaczerpniętym przypuszczalnie z encyklopedii muzycznej pt. *Musurgia universalis* A. Kirchera. Nazwę *phonocamptica* przywołuje też np. K. Schott w tekście *Technica curiosa*.

y głosu natężeniu, ich naturze y propagacyi trakturie *Phonurgia*." [427]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski)[244].

refleks (łc. *reflexus*) 'odbicie fal dźwiękowych' (3): „wſzyſtkie ſyllaby ſłowa nieſtety odbiiaią ſię na reflex." [39]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

refleksyja (łc. *reflexiō*) 'odbicie fal dźwiękowych; echo' (1): „O echu albo reflexyi, y przez reperkusyą o intensyi dźwięku [traktuie] *Phonocamptica*." [427]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn.: L.

rzecz brzmiąca 'przedmiot mający możliwość wydawania dźwięków, źródło dźwięku' (9): „każda rzecz brzmiąca ſwoi ogłos póty promowuie po powietrzu, póki albo innym objectum zatrzymany nie będzie, alboli ſam oſłabiony nie uſtanie." [38]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

***trąba* [*do gadania*]** 'instrument służący do wzmacniania głosu; tuba' (3): „[Kircher] Opiſuie rożne do gadania trąby." [427]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

* * *

Leksyka z zakresu muzyki to zaledwie 33 jednostki leksykalne (w tym 18 nazw dotyczących muzyki oraz 15 dotyczących akustyki), co stanowi 1,5% wszystkich analizowanych leksemów specjalistycznych.

Udział poszczególnych technik w tworzeniu analizowanej leksyki muzycznej przedstawia tabela 22.

Tabela 22. Sposoby tworzenia leksyki muzycznej

Sposób tworzenia leksyki muzycznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw muzycznych
Zapożyczanie	22	67
Derywacja syntaktyczna	2	6
Derywacja morfologiczna	4	12
Derywacja semantyczna	5	15
Razem	33	100

[244] Leksykony nie notują rzeczownika *phonurgia*. Rejestruje go tylko w SPXVII/XVIII-ind. w spolszczonej pisowni: *fonurgija*. Wyraz przypuszczalnie został zaczerpnięty z tekstu *Phonurgia nova* A. Kirchera. Nazwę *phonurgia* przywołuje też np. K. Schott w tekście *Technica curiosa*.

W badanej grupie dominuje zapożyczone słownictwo muzyczne (22 JZ; 67%) nad nazwami rodzimymi. Wpływ poszczególnych języków na leksykę muzyczną przedstawia tabela 23.

Tabela 23. Źródła zapożyczania leksyki muzycznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia właściwe)	8	36
grecki przez medium łacińskie	8	36
włoski	4	18
niemiecki	2	9
Razem	22	100

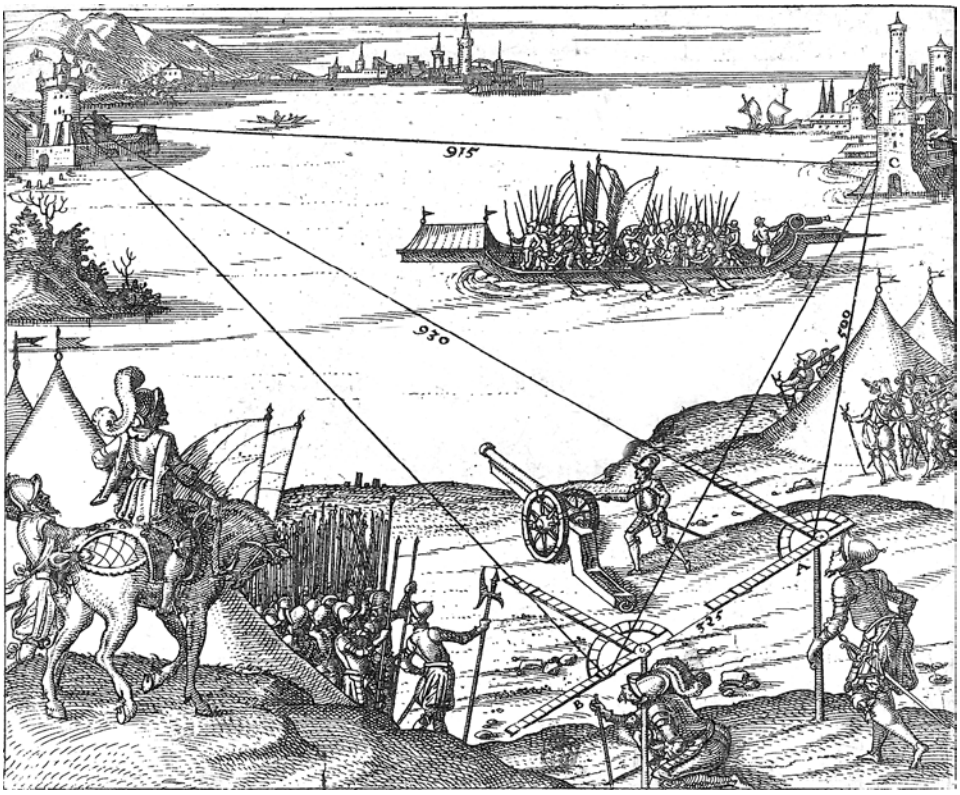
Analizowane słownictwo zapożyczone wywodzi się z języków: łacińskiego (8 JZ), np.: *instrument*, *kompozytor*, *konsonancyja*, *nota*, *refleks*, *refleksyja*; greckiego (8 JZ), np. *chorał*, *chór*, *echo*, *musurgia*, *phonurgia*, *phonocamptica*; włoskiego (4 JZ): *alt*, *bas*, *partytura*, *tenor* oraz z niemieckiego (2 JZ): *dyszkant*, *kapela*. Są to zapożyczenia właściwe, choć nie do końca jasny jest status 3 nazw: *musurgia*, *phonurgia* oraz *phonocamptica*, które można interpretować jako zapożyczenia cytatowe.

Inne sposoby tworzenia leksyki muzycznej były wykorzystywane rzadziej. Derywacja syntaktyczna posłużyła do budowy tylko dwóch nazw z tej grupy. Są to: *rzecz brzmiąca* (S + Part) oraz *trąba do gadania* ($S + S_{Gen}$). Derywaty morfologiczne (4 JZ; 12%) to: *brzmienie*, *odbicie*, *ogłos* i *smyczek*. Derywacja semantyczna z kolei spowodowała włączenie do grupy słownictwa specjalistycznego 5 wyrazów (15%), takich jak: *dźwięk*, *głos*, *grać*, *odbijać*, *struna*.

W leksykonach pierwszej połowy XVIII wieku nie znaleziono poświadczeń dla 8 analizowanych nazw, takich jak: *figurał*, *konsonancyja*, *musurgia*, *phonocamptica*, *phonurgia*, *refleks*, *rzecz brzmiąca*, *trąba do gadania*.

Część II

Leksyka nauk mechanicznych

915
930
C
D

1. Leksyka architektoniczna i budowlana

Architektura była jedną z tych dziedzin, które żywo interesowały jezuitów. W XVI, XVII i XVIII wieku powstało szereg obiektów, głównie sakralnych, wybudowanych z inicjatywy zakonu[1]. Jezuitów zajmowała zarówno teoria, jak i praktyka budownicza. Architekci zakonni mogli się kształcić na dwuletnim kursie matematycznym, prowadzonym od 1729 roku w kolegium w Krasnymstawie, potem również na podobnych kursach w kolegiach we Lwowie, w Wilnie, Poznaniu, Warszawie i za granicą[2]. Co istotne, Bystrzonowski przypuszczalnie wykładał elementy architektury w kolegium w Krasnymstawie[3].

Spod piór polskich jezuitów wyszło w XVII i XVIII wieku kilka tekstów dotyczących architektury i budownictwa. Są to: Bartłomieja Wąsowskiego *Callitectonicorum seu de pulchro architecturae sacre et civilis compendio collectorum* (wyd. 1678), Stanisława Solskiego *Architekt polski* (wyd. 1690) czy Józefa Rogalińskiego *Sztuka budownicza* (wyd. 1775). Nie były to pierwsze na polskim gruncie prace, w których poruszano tę problematykę – uwagi o architekturze znajdujemy już w szesnasto- i siedemnastowiecznych tekstach dotyczących różnych dziedzin, np.: w *Księgach o gospodarstwie* Piotra Krescentyna (wyd. 1542), *Krótkiej nauce budowniczej* przypisywanej Łukaszowi Opalińskiemu (wyd. 1659), *Gospodarstwie* Anzelma Gostomskiego (wyd. 1588), *Ziemiańskiej generalnej oekonomice* Jakuba Kazimierza Haura (wyd. 1679) oraz w *Kalendarzu polskim i ruskim na rok pański 1740* Stanisława Duńczewskiego[4]. Należy jednak podkreślić, że *Architekt polski* Solskiego był pierwszym tak obszernym polskojęzycznym praktycznym podręcznikiem, w całości poświęconym zagadnieniom z zakresu architektury, przeznaczonym dla budowniczych i murarzy. Opublikowana wcześniej *Krótka nauka budownicza* była właściwie niewielkich rozmiarów broszurą, zaś praca *Callitectonicorum* Wą-

---

[1] Por. np. J. Paszenda, *Problem stylu w architekturze jezuickiej*, „Biuletyn Historii Sztuki" 1967, XXIX, nr 2, s. 146–156; J. Poplatek, J. Paszenda, *Słownik jezuitów artystów*, Kraków 1972.

[2] B. Lisiak, *Jezuici polscy a nauki ścisłe od XVI do XIX wieku. Słownik bio-bibliograficzny*, Kraków 2000, s. 13–14.

[3] J. Paszenda, *Nauczanie architektury w szkołach jezuickich*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 388.

[4] Podaję za: Z. Mieszkowski, *Podstawowe problemy architektury w polskich traktatach od połowy XVI do początku XIX wieku*, Warszawa 1970, s. 7–26.

sowskiego była pisana po łacinie, choć autor dołączył do tekstu łacińsko-polsko-włoski słowniczek terminologii architektonicznej.

Uwagi o architekturze pomieszczone w *Informacyi* Bystrzonowskiego wpisują się zatem w dyskurs z bogatą tradycją. Zagadnienia dotyczące architektury i budownictwa Bystrzonowski przedstawił w rozdziale pt. *Informacyja architektoniczna* [299–337]. Autor położył nacisk przede wszystkim na problemy związane z budownictwem gospodarskim, mieszkaniowym, czyli te, które mogły zainteresować przeciętnego czytelnika. Encyklopedysta doradzał w sprawie wyboru materiałów budowlanych, miejsca pod budowę, omawiał kwestie dotyczące projektowania budynków, charakteryzował porządki architektoniczne wywodzące się jeszcze z antyku. Mniej uwagi poświęcił architekturze sakralnej, tj. budowie klasztorów i kościołów. Oddzielny rozdział *Informacyi* dotyczy architektury wojennej[5].

Wydzielenie trzech sfer architektury – cywilnej, sakralnej i wojennej – nie było pomysłem Bystrzonowskiego, encyklopedysta nawiązał do podziału zaproponowanego jeszcze przez Witruwiusza w pracy *De architectura libri decem* napisanej w I wieku p.n.e., a drukiem opublikowanej pod koniec XV wieku. Traktat Witruwiusza jest najwcześniejszym, mającym fundamentalne znaczenie dla teorii architektury tekstem, będącym wzorem dla wszystkich późniejszych autorów, zwłaszcza dla teoretyków renesansu i baroku, takich jak Leon Battista Alberti, Giacomo Barrozi da Vignola, Andrea Palladio, Vincenzo Scamozzi czy Henry Wotton[6]. Do prac wszystkich wymienionych tu teoretyków odwołuje się Bystrzonowski. Ponadto encyklopedysta wielokrotnie przywołuje pracę Christiana Wolffa, zaś z polskich autorów oczywiście jezuitów: Bartłomieja Wąsowskiego[7] oraz Stanisława Solskiego[8]. Wymienieni autorzy, zwłaszcza Solski i Witruwiusz, będą też mieli znaczący wpływ na kształt leksyki z zakresu architektury i budownictwa obecnej w *Informacyi*.

Słownictwo architektoniczne i budowlane wybrane z *Informacyi* Bystrzonowskiego układa się w następujące grupy:

[5] Dlatego też leksykę z zakresu architektury wojennej omówię osobno w kolejnym rozdziale.

[6] O Witruwiuszu oraz jego następcach patrz: W. Szolginia, *Architektura i budownictwo*, wyd. III, Warszawa 1991, s. 6, 281–282, 352, 410, 434.

[7] Bystrzonowski przywołuje pracę Wąsowskiego w dość ogólny sposób, podając nazwisko autora oraz skróconą postać tytułu jego tekstu: „X. naſz *Wąſowſki* w ſwoiey Architekturze, ktorey tytuł: *Pulchrum Architectonicum*, na model bierze (...) ſzerokość ſłupa" [309].

[8] O tym, jak wysoko Bystrzonowski cenił tekst Solskiego, świadczy fakt, że *Architekt polski* jest w *Informacyi* jedyną dokładnie identyfikowaną pracą: „ciekawego oſobliwie w Architekturze Goſpodarſkiey, odſyłam do *Architekta Polſkiego* W.X. Staniſława Solſkiego Soc. JESU, w Krakowie roku 1690. do druku podanego" [336]. Bystrzonowski podaje tytuł tekstu, imię i nazwisko autora, miejsce i rok wydania – żaden z pozostałych tekstów, na które się powołuje, nie jest tak szczegółowo opisany (por. A. Szczaus, *Elementy dialogowości w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749* r. Cz. II *Odsyłacze*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2010, t. 9, s. 277).

1.1. Nazwy osób związanych z architekturą i budownictwem

architekt (łc. *architectus* z gr.) ‘specjalista znający się na projektowaniu i wznoszeniu budynków’ (49): „*Witruwiuſz* nayſławnieyſzy w Architekturze *lib.* 1 *cap.* 1 po każdym Architekcie wyciąga, aby był w wielu naukach ćwiczony.” [299]; not.: SPXVII/XVIII (*Krotka nauka budownicza*, Starowolski), Kn, T, L.

grafista (p.łc. *graphista* z gr.) ‘kreślarz, osoba sporządzająca rysunki architektoniczne’ (2): „*Witruwiuſz* nayſławnieyſzy w Architekturze *lib.* 1 *cap.* 1 po każdym Architekcie wyciąga, aby był w wielu naukach ćwiczony. Aby był (...) *Grafiſta*, dla odryſowania ſtruktury, co do iey planty, wyſokości, y ſzerokości.” [299]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

hydraulik (od *hydraulika*) ‘specjalista znający się na pracach wodnokanalizacyjnych’ (1): „*Witruwiuſz* nayſławnieyſzy w Architekturze *lib.* 1 *cap.* 1 po każdym Architekcie wyciąga, aby był w wielu naukach ćwiczony. Aby był (...) *Hidraulik*, dla dobycia wody, prowadzenia fontan, kanałow.” [299]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), Solski[9].

mularz (śr.d.nm. *mūraere*) ‘murarz’ (1): „[Architekt] otaxuie mularza z pomocnikami.” [336]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

optyk (p.łc. *opiticus* z gr.)[10] ‘specjalista zajmujący się oświetleniem pomieszczeń’ (1): „*Witruwiuſz* nayſławnieyſzy w Architekturze *lib.* 1 *cap.* 1 po każdym Architekcie wyciąga, aby był w wielu naukach ćwiczony. Aby był (...) *Optyk*, dla dyſponowania tak okien, drzwi y ſchodow, aby wſzędzie dochodziło światło.” [299]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (S.H. Lubomirski, Bystrzonowski).

stolarz ‘rzemieślnik wyrabiający przedmioty z drewna’ (2): „Te lineamenta dłotem ſtolarzowi każ wyrobić wgłąb na grubość palca.” [416]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

---

[9] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenie rzeczownika *hydraulik* w polszczyźnie pisanej pochodzi z 1861 r.

[10] SWOS s.v., SWOK-Sz s.v. oraz ESJPB s.v. podają, że *optyk* ‘specjalista w dziedzinie optyki’, ‘osoba zajmująca się wyrobem różnych przedmiotów optycznych, głównie okularów, często również ich sprzedażą’, jest pożyczką nm. *Optiker*. Ponadto ESJPB wskazuje, że pierwsze poświadczenie rzeczownika *optyk* w polskojęzycznych tekstach pisanych pochodzi dopiero z 1861 r. Można jednak przypuszczać, że Bystrzonowski przejął wyraz *optyk* w znaczeniu związanym z architekturą za pośrednictwem łacińskim, dlatego przyjmuję, że jest to grekolatynizm.

1.2. Nazwy związane z projektowaniem budynków

abrys (nm. *Abriss*) ‘plan, projekt, rysunek architektoniczny’ (46): „Architekci przy abryſach iakiey ſtruktury za wymiar kładą ſkalę, to ieſt miarę łokciową.” [309]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Gorczyn, Chmielowski), T, L.

abrys ichnograficzny[11] ‘wykonany w skali rysunek podstawy planowanej budowli, z którego wymiary przenosi się na powierzchnię placu budowy; rzut poziomy, narys, planta’ (3): „dwoiaki Ichnograficzny, y Ortograficzny abrys każdey ſtruktury iako nayregularniey należy wyrobić Architektowi.” [323]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

abrys ortograficzny[12] ‘rysunek frontu budowli, na którym oznaczono wysokość i szerokość planowanego budynku’ (3): „Według ktorey [tablicy] łatwo każdy mieć może czyli abryſ na karcie Ichnograficzny y Ortograficzny, czyli na polu ſam Rawelin.” [359]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

abrys scenograficzny[13] ‘rysunek w skali, na którym oznaczono wysokość, szerokość i głębokość planowanej budowli’ (1): „Przydaią niektorzy trzeci abrys ſcenograficzny: do ktorego należy według reguł perſpektywy reprezentować ſtrukturę iaka w ſobie ieſt.” [350]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K s.v. *perspektywa* (Bystrzonowski).

architektoniczny (łc. *architectonicus* z gr.) ‘dotyczący architektury’ (2): „Informacya architektoniczna.” [299]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski)[14].

architektonika (łc. *architectonica* z gr.) ‘sztuka projektowania budowli’ (3): „Co ſię ſamo wnosi z iſtoty Architektoniki, ktorą tak opisuie Wolff. Iż ieſt umieiętność nayprzod w imaginatywie wyſtawienia ſtruktury.” [299]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski, Danet)[15].

---

[11] Zestawienie *abrys ichnograficzny* jest synonimicznym odpowiednikiem łc. zapożyczenia *ichnografija*.

[12] Zestawienie *abrys ortograficzny* jest synonimicznym odpowiednikiem łc. zapożyczenia *ortografija*.

[13] Zestawienie *abrys scenograficzny* jest synonimicznym odpowiednikiem łc. zapożyczenia *scenografija*.

[14] Według ustaleń SPXVII/XVIII najwcześniejsze poświadczenia przymiotnika *architektoniczny* pochodzą z 1743 r. (chodzi zapewne o pierwsze wydanie *Informacyi* Bystrzonowskiego).

[15] Według ustaleń SPXVII/XVIII najwcześniejsze poświadczenie wyrazu *architektonika* w polszczyźnie pochodzi z 1743 r. (chodzi zapewne o pierwsze wydanie *Informacyi* Bystrzonowskiego). Rzeczownik jednak jest już obecny np. w tekście J.K. Haura *Ziemiańska generalna oekonomika* z 1679 r., w którym autor na stronie tytułowej wyjaśnia, jakie dziedziny obejmuje

architektura (łc. *architectūra* z gr.) ‘nauka i sztuka projektowania oraz wznoszenia budynków’ (26): „Architektura zamyka w ſobie troiaką rożnicę ſtruktur, y dzieli ſię na Architekturę Kośćielną. (...) Na Architekturę poſpolitą (...) Na Architekturę woienną.” [320]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Danet, *Krotka nauka budownicza*), L.

architektura domowa (kalka łc. *architectūra cīvīlis*, gdzie *cīvīlis* ‘obywatelska, społeczna, domowa’) ‘nauka i sztuka projektowania oraz wznoszenia zabudowań mieszkalnych i gospodarczych’ (2): „Do Architektury domowey należą. *Imo*. Skarbce, lamuzy. (...) *2do*. Szpiklerze folwarczne. (...) *3tio*. Stodoły. (...) *4tio*. ſtainie dla koni. (...) *5to*. Wozownie. (...) *6to*. Browary, ſłodownie, ozdownie, gorzelnie (...) auſterye.” [327]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[16].

architektura gospodarska (kalka łc. *architectūra cīvīlis*, gdzie *cīvīlis* ‘obywatelska, społeczna, domowa’) ‘nauka i sztuka projektowania oraz wznoszenia zabudowań mieszkalnych i gospodarczych’ (1): „ciekawego oſobliwie w Architekturze Goſpodarſkiey, odſyłam do *Architekta Polſkiego* W.X. Staniſława Solſkiego.” [336]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

architektura kościelna (kalka łc. *architectūra sacrālis*) ‘nauka i sztuka wznoszenia zabudowań sakralnych’ (2): „Architektura zamyka w ſobie troiaką rożnicę ſtruktur, y dzieli ſię na Architekturę Kośćielną. Do ktorey należy Kośćioły, Kaplice, Ołtarze należycie wyſtawiać.” [320]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

architektura pospolita (kalka łc. *architectūra cīvīlis*, gdzie *cīvīlis* ‘obywatelska, społeczna, domowa’) ‘nauka i sztuka wznoszenia zabudowań mieszkalnych i gospodarskich’ (3): „Architektura zamyka w ſobie troiaką rożnicę ſtruktur, y dzieli ſię (...) Na Architekturę poſpolitą mięſzkaniu ludzkiemu akomodowaną. Do ktorey należy Pałace, dwory, Klaſztory, kamienice, officyny, y inne przyzwoite rezydencyi ludzkiey y fabryki wydoſkonalić.” [320]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

architektura wojenna (kalka łc. *architectūra mīlitāris*, gdzie *mīlitāris* ‘wojenna’) ‘nauka i sztuka projektowania oraz wznoszenia obiektów wojskowych’ (8): „Architektura (...) dzieli ſię na Architekturę Kośćielną. (...) Na Architekturę

---

jego kompendium, wymieniając m.in. „architektonikę, to ieſt naukę budowniczą” (cyt. za tekstem udostępnionym na stronach Polskiej Biblioteki Internetowej, www.pbi.edu.pl).

[16] K rejestruje synonimiczne zestawienie *domowe budownictwo* (Naroński), zaś SPXVII/XVIII s.v. *architektura* poświadcza obecność zapożyczenia cytatowego *architectura civilis* w *Krotkiej nauce budowniczej*.

poſpolitą (...) Na Architekturę woienną. Do ktorey należy fortece, zamki zakładać, y mieyſca przeciw nieprzyiacielſkim inkurſyiom fortyfikować.” [320]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), Chmielowski.

delineacyja (łc. *dēlīneātiō*) ‘plan, projekt, rysunek architektoniczny; abrys’ (3): „odległość tychże liniiek wyraża ſzerokość ſtopniow, do proporcyi tey ſkali, według ktorey dana ieſt delineacya ſtruktury.” [334]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński), Chmielowski.

delineować (łc. *dēlīneāre*) ‘rysować, sporządzać plan, projekt’ (2): „Gdyby potrzeba delineować beluardy z większym ich angułem, nie umnieyſzaiąc ſkrzydeł tychże beluardow, umnieyſzyć należy ſkrzydeł kortyny.” [348]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Wojsznarowicz).

eurytmija (łc. *eurythmia* z gr.) ‘piękno budowli wynikające z harmonii’ (3): „[piękność ſtruktury pochodzi] Z Eurytmii: to ieſt z podobieńſtwa we wſzyſtkim częśći ſobie koreſponduiących.” [308]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski)[17].

hydrotechniczny (p.łc. *hydrotechnicus* z gr. *hydór* ‘woda’ + gr. *technikós* ‘wykonany zgodnie ze sztuką’) ‘dotyczący hydrotechniki, wykorzystania wody do celów gospodarczych’ (1): „Informacya hidrotechniczna.” [461]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ichnografija / ichnographia (łc. *ichnographia* z gr. *íchnos* ‘ślad’ + gr. *gráphein* ‘rysować’)[18] ‘wykonany w skali rysunek podstawy planowanej budowli, z którego wymiary przenosi się na powierzchnię placu budowy’ (16): „Troiaki zaś ieſt abrys ſtruktur u Architektow. Pierwſzy, *Ichnographia* albo *planta*, ktora przez linie na karcie prowadzone wyraża długość ſzerokość y wſzyſtkie anfrakty tak całey, iako y wſzyſtkich częśći ſtruktury.” [321]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Naroński, Chmielowski).

klamra (nm. *Klammer*) ‘narys budynku przypominający kształtem klamrę’ (1): „przyzwoita ie [klasztory] dawać w iednę linią, albo w klamrę a nie w kwadrat.” [326]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

linija (łc. *līnea*) ‘linia określająca obszar zabudowy’ (29): „Linia wału przechodzić nie ma długośćią ſwoią ſtop 750.” [371]; not.: L (Jakubowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

---

[17] Pojęcie *eurytmii* do architektury wprowadził Witruwiusz (M. Witruwiusz, *O budownictwie ksiąg dziesięć*, tłum. i oprac. E. Raczyński, Wrocław 1840).

[18] Terminy: *ichnografija*, *ortografija* oraz *scenografija* mają swe źródła w traktacie Witruwiusza (M. Witruwiusz, dz. cyt.).

model (śr.łc. *modellus*) ‘jednostka miary, na podstawie której obliczano proporcje budynku lub części budynku. W architekturze klasycznej za model służyła średnica lub połowa średnicy kolumny, mierzona u podstawy trzonu’ (93): „dwa tryglify biorą model 1. a trzy międzybalcza biorą modeli 2. y ćwierć. Chcąc zaś dać trzy tryglify a cztery międzybalcza, ſzerokość międzyſłupia wynika modeli 4. y puł.” [317]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski, Chmielowski), in.zn.: Kn, T, L.

modelusz (śr.łc. *modellus*) ‘model, wzorzec’ (7): „Pilaſtry, iednegoż ſą co y kolumnacya modeluſzu, tylko że ſłup u nich graniaſty nie okrągły.” [311]]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (*Zabawy Przyjemne i Pożyteczne*), K (Chmielowski).

ortografija / ortographia (łc. *ortographia* z gr. *orthós* ‘prosty, właściwy’ + gr. *gráphein* ‘rysować’)

1. ‘rysunek frontu budowli, na którym oznaczono wysokość i szerokość budynku’ (20): „Drugi abrys ieſt *Ortographia*: ktora reprezentuie facyatę, lub ktory bok ſtruktury co do wyſokośći, ſzerokośći, y ułożenia ich częśći.” [322]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński), Chmielowski, in.zn.: L.
2. ‘rysunek, na którym oznaczono wysokość, szerokość i głębokość planowanej budowli’ (1): „Do Ortografii należy opiſać wſzyſtkie częśći fortecy, y ich wymiar co do ſzerokośći, wyſokośći lub głębokośći.” [350]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: L, K.

oś ‘wyobrażalna linia prosta wyznaczająca środek kompozycji architektonicznej’ (1): „Aby kolumna wyżſza nad kolumną niżſzą położona oſiami ſię zachodziły.” [318]; not.: K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

planta (p.łc. *planta*)[19] ‘rysunek, projekt, plan budowli’ (16): „Troiaki zaś ieſt abrys ſtruktur u Architektow. Pierwſzy, *Ichnographia* albo *planta*, ktora przez linie na karcie prowadzone wyraża długość ſzerokość y wſzyſtkie anfrakty tak całey, iako y wſzyſtkich częśći ſtruktury.” [321]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

[19] ESJPB s.v. podaje, że *planta* ‘plan, projekt’ pojawił się w polszczyźnie drugiej połowy XVIII w. i jest kontaminacją fr. *plan* z wł. *pianta*. Przyjmuję tu jednak łacińskie źródło wyrazu – SŁ-P s.v. objaśnia, że w dosłownym znaczeniu jest to ‘podeszwa u stopy’. Do przesunięcia znaczenia z ‘podeszwa stopy’ na ‘ślad stopy’, a następnie ‘rysunek, projekt, plan budowli’ doszło jeszcze na gruncie łacińskim: terminu *planta* używa np. K. Schott (jeden z rozdziałów jego *Cursi mathematici* jest zatytułowany: *Ichnographia seu plantarum delineatio*). Na związek semantyczny *planty* i *śladu* wskazuje też sam Bystrzonowski: „Do Ichnografii należy reprezentować plantę, to ieſt ten niby ślad, ktorym na placu ma ſtać forteca. A zatym ſamę długość y ſzerokość dolnych częśći fortecy” [350]. Zaznaczmy jeszcze, że B. Wąsowski w swojej pracy o architekturze używał synonimicznie określenia *ślad* (podaję za: E. Raczyński, *Słownik łacińsko-polski do Witruwiusza*, w: M. Witruwiusz, dz. cyt., s. 409).

proporcyja (łc. *prōportiō*) ‘harmonijny stosunek między częściami a całością obiektu’ (31): „To zaś zwężanie śćian bydź powinno według proporcyi ſzerokośći fundamentu, y iedney do drugiey kondygnacyi.” [305]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

scenographia (łc. *scaenographia* z gr. *skené* ‘buda, namiot’ + gr. *gráphein* ‘rysować’) ‘rysunek, na którym oznaczono wysokość, szerokość i głębokość planowanej budowli’ (1): „Trzeci abrys ieſt *Scenographia*, ktory od pierwſzego wſtępu całą w głąb według długośći, ſzerokośći y wyſokośći tak reprezentuie ſtrukturę.” [322]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński).

skala stylometryczna[20] ‘instrument z podziałką służący do obliczania proporcji’ (1): „Wiedzieć trzeba miarę wielkośći ſtatuy do daney wyſokośći. Ktorą w ten ſposob determinować będzieſz. Z ſkali ſtylometryczney (...) Cyrklem przenieś na linią horyzontalną na ſtole, lub papierze uczynioną 300. łokci dyſtancyi oka.” [315]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

struktura (łc. *structūra*) ‘konstrukcja, budowa’ (120): „Jeżeli ściany ſtruktury maią mieć kolumnacyą, poſtumenta też dwoiako grubſze z fundamentem dla kolumn od gruntu wyprowadzić trzeba.” [301]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

symmetryja (łc. *symmetria* z gr.) ‘harmonia wynikająca z zachowania proporcji’ (8): „[piękność pochodzi] z ſymmetryi: to ieſt proporcyi wſzyſtkich częśći względem ſiebie.” [308]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

1.3. Nazwy budynków

amfiteatr (łc. *amphitheātrum* z gr.) ‘odkryta budowla widowiskowa w kształcie koła, z areną pośrodku i widownią dookoła’ (1); „figury [okrągłey] dawni Architekci tylko w zakładaniu Amfiteatrow, bram y wież zażywali.” [304]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Wargocki), L.

arkus tryjumfalny (kalka łc. *arcus triumphālis*, gdzie *arcus* ‘łuk’) ‘budowla w kształcie bramy, zwykle bogato zdobiona, wzniesiona dla upamiętnienia wybitnej osoby lub doniosłego wydarzenia; łuk tryumfalny’ (1): „Chcąc illuminować arkus tryumfalny, lub front iakiey ſtruktury czyli palącemi ſię literami, czyli

[20] Drugi człon zestawienia, tj. *stylometryczny*, to zapożyczenie p.łc. *stilometricus*, co z kolei z gr. *stýlos* ‘filar, słup’ + gr. *metréin* ‘mierzyć’.

iakiey inwencyi abryſami. Według upodobaney imaginacyi każ z drzewa powyrabiać tabulaty.” [416]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *arkus* (Bystrzonowski).

austeryja (wł. *osteria*)[21] ‘karczma, zajazd, gospoda’ (3): „Do Architektury domowey należą. (...) *6to*. Browary, ſłodownie, ozdownie, gorzelnie (...) auſterye.” [327]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Danet, Wojsznarowicz), T, L.

brama tryjumfalna (kalka łc. *porta triumphālis*, gdzie *porta* ‘brama’) ‘budowla w kształcie bramy, zwykle bogato zdobiona, wzniesiona dla upamiętnienia wybitnej osoby lub doniosłego wydarzenia; łuk tryumfalny’ (1): „Rozmaicie kolumny wyſtawuią. (...) W figurę czworograniaſtą, ſześć, albo ośm graniaſtą. Jaka to w bramach tryumfalnych, katafalkach bywa.” [316]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Chmielowski), L[22].

browar (śr.w.nm. *broawer*) ‘budynek, w którym warzy się piwo’ (2): „Do Architektury domowey należą. (...) *6to*. Browary, ſłodownie, ozdownie, gorzelnie (...) auſterye.” [327]; not.: SPXVII/XVIII (Potocki), Kn, T, L.

budynek (śr.w.nm. *buding*) ‘to, co zbudowane; budowla, gmach’ (4): „Stropy z balek y deſek tylko w drewnianych, y to w iednę kondygnacyą ſłużą budynkach, albo w naywyżſzey kondygnacyi.” [331]; not.: SPXVII/XVIII (*Krotka nauka budownicza*, Birkowski), Kn, T, L.

dwór ‘obszerny dom mieszkalny’ (1): „Do ktorey [architektury poſpolitey] należy Pałace, dwory, Klaſztory, kamienice, officyny, y inne przyzwoite rezydencyi ludzkiey y fabryki wydoſkonalić.” [320]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

fabryka (łc. *fabrica* ‘budowa’) ‘budynek, budowla, gmach’ (7): „Poſtument ponieważ ſłuży do utrzymania y wywyżſzenia kolumny, więc ieżeliby iaka fabryka, przyniżſzych potrzebowała kolumn, bez poſtumentu ſię obeyść może, na ſamey ſwoiey bazie oſadziwſzy kolumnę.” [311]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek, Chmielowski), T, L.

gorzelnia ‘budynek, w którym destylowano alkohol’ (1): „Officyny też, ktorym ogień częſtſzy y większy należy, iako to browary, gorzelnie, piekarnie, kuchnie,

[21] Leksykony i monografie (SWOS s.v., SEJPBr s.v., M. Borejszo, *Zapożyczenia włoskie we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2007, s.v.) wskazują na język włoski jako na źródło zapożyczenia *austeryja*. Jak jednak zaznacza A. Brückner, niejasna jest tu postać z nagłosem *au-*. Nie wyjaśnia problemu również M. Borejszo, choć badaczka podkreśla, że fonemy *o* oraz *ó* w języku włoskim miały niejednolitą wymowę (np. zróżnicowaną dialektalnie), dlatego nie można spodziewać się regularności w ich przyswajaniu przez język polski (M. Borejszo, dz. cyt., s. 56–57).

[22] Kn, T oraz L s.v. *brama* notują synonim: *brama na tryumf.*

bezpieczniey opodal od pryncypalnych ſtruktur bywaią oddalone.” [307]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Haur).

kamienica ‘dom zbudowany z kamieni’ (1): „Do ktorey [architektury poſpolitey] należy Pałace, dwory, Klaſztory, kamienice, officyny, y inne przyzwoite rezydencyi ludzkiey y fabryki wydoſkonalić.” [320]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

lamus (śr.w.nm. *lemhus*) ‘w zespołach dworskich budynek pełniący funkcje składu’ (2): „Do Architektury domowey należą. *1mo*. Skarbce, lamuzy do złożenia y konſerwacyi ſprzętow domowych drożſzych ſłużące.” [327]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

mięszkanie ‘budynek mieszkalny’ (1): „Stodołom, ſzpiklerzom, oborom, ſtayniom, wozowniom, w ktorych naywięcey słomy, mieyſce dalekie od mięſzkania przyzwoite, dla bezpieczeńſtwa od ognia.” [307]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

mur (śr.d.nm. *mur* z łc.) ‘budowla obronna zamykająca miasto lub odgradzająca jakiś teren’ (15): „[miasto] opaſane murem z cioſowego kamienia.” [340]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

obora ‘pomieszczenie dla bydła’ (1): „Stodołom, ſzpiklerzom, oborom, ſtayniom, wozowniom, w ktorych naywięcey słomy, mieyſce dalekie od mięſzkania przyzwoite, dla bezpieczeńſtwa od ognia.” [307]; not.: SPXVII/XVIII (Haur, Pasek), Kn, T, L.

ozdownia ‘suszarnia słodu’ (1): „Do Architektury domowey należą. *1mo*. Skarbce, lamuzy. (...) *2do*. Szpiklerze. (...) *3tio*. Stodoły. (...) *4tio*. ſtainie dla koni. (...) *5to*. Wozownie. (...) *6to*. Browary, ſłodownie, ozdownie, gorzelnie (...) auſterye.” [327]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

pałac (czes. *palac*, wł. *palazzo* z łc.) ‘okazały gmach mieszkalny służący za siedzibę królewską albo wielkopańską, pozbawiony cech obronnych’ (18): „Oprocz przedniey pryncypalney częśći pałacu, daią ſię też pomnieyſze pobocznie pawilony officynom ſłużące, ktore na kſztałt klamry ſkładaią pałac cały.” [323]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

słodownia ‘budynek, w którym wytwarzano słód; mielcuch’ (1): „Do Architektury domowey należą. *1mo*. Skarbce, lamuzy. (...) *2do*. Szpiklerze (...) *3tio*. Stodoły. (...) *4tio*. ſtainie dla koni. (...) *5to*. Wozownie. (...) *6to*. Browary, ſłodownie, ozdownie, gorzelnie (...) auſterye.” [327]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

stajnia ‘budynek przeznaczony dla koni’ (6): „Stodołom, ſzpiklerzom, oborom, ſtayniom, wozowniom, w ktorych naywięcey słomy, mieyſce dalekie od mięſzkania przyzwoite, dla bezpieczeńſtwa od ognia.” [307]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

stodoła (śr.w.nm. *stadel*) ‘budynek przeznaczony do przechowywania zbóż, słomy itp.’ (7): „[Szpiklerzom] należy bydź blisko ſtodoł.” [327]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

szafarnia (od *szafarz*) ‘spiżarnia, spichlerz’ (2): „Dolna kondygnacya [klasztoru] ſłużyć powinna Forcie, izbom gośćinnym, Aptece, Infirmaryi, Refektarzowi, kuchni, kredenſowi, Dyſpenſie, ſzafarni &c.” [326]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Brudecki).

szpiklerz (nm. *Speicher*) ‘w zespołach dworskich drewniany lub murowany budynek gospodarski służący do przechowywania ziarna’ (3): „Wſzyſtkie ſłużbiſte Officyny, ktore ciepła potrzebuią, iako to kuchnia, piekarnia, łaźnia, pralnia, &c., na południe wygodniey ſię lokuią. Officyny, ktorym zimno przyzwoitſze: iako to lamuſy, ſzafarnie, ſzpiklerze, na pułnoc.” [307]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

szpiklerz portowy ‘budynek do magazynowania ziarna, złożony z kilku kondygnacji, wyposażony w urządzenia dźwigowe’ (1): „ſzpiklerzom portowym obſzerność daleko więkſza przyzwoita we dwie naymniey kondygnacye, nie tylko dla ſkładu zboża, ale y dla ſtatkow ſzkutnych.” [327]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

wieża ‘wysoki budynek o niewielkiej powierzchni podstawy’ (11): „tey figury [okrągłey] dawni Architekci tylko w zakładaniu Amfiteatrow, bram y wież zażywali.” [304]; not.: SPXVII/XVIII (Chmielowski), Kn, T, L.

wozownia ‘budynek przeznaczony do przechowywania wozów i innych pojazdów’ (2): „Stodołom, ſzpiklerzom, oborom, ſtayniom, wozowniom, w ktorych naywięcey słomy, mieyſce dalekie od mięſzkania przyzwoite, dla bezpieczeńſtwa od ognia.” [307]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

1.4. Nazwy pomieszczeń i części budynków

altana (śr.łc. *altana*)[23] ‘przybudówka przed wejściem do budynku pałacowego; ganek, galeria’ (1): „[w pałacach] przed drzwiami pryncypalnemi wygodna bywa galerya czyli altana, dla flagi utrzymania.” [325]; not.: SPXVII/XVIII (Drobiszewski), Kn, T, L.

appartament (fr. *appartemen*, wł. *appartamento*) ‘wytworna sala pałacowa’ (3): „Wysokość drzwi wymiar swoi bierze z wysokośći pokoiu, lub innego appartamentu.” [330]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (*Gazeta Polska*, Drużbacka), L.

apteczka ‘pomieszczenie domowe przeznaczone do przechowywania leków, przypraw itp.’ (1): „Częśći pałacu ſą dwoiakie, iedne wſpanialſze poſpolite tak domowym iako y gośćiom. (...) Inne pomnieyſze prywatne. Jakie ſą pokoie, gabinety, Bibilioteka, apteczka, &c.” [323]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), L.

apteka (łc. *apothēca*) ‘pomieszczenie domowe lub klasztorne, w którym przechowuje się i przygotowuje leki, przyprawy’ (1): „Dolna kondygnacya [klasztoru] ſłużyć powinna Forcie, izbom gośćinnym, Aptece, Infirmaryi, Refektarzowi, kuchni, kredenſowi, Dyſpenſie, ſzafarni &c.” [326]; not.: SPXVII/XVIII (Haur), Kn, T, L.

biblijoteka (łc. *bibliothēca* z gr.) ‘pomieszczenie, w którym przechowywane są księgozbiory’ (5): „Biblioteka dla więkſzey wſpaniałośći y widoku zabierać może dwie kondygnacye ſwoią wyſokośćią.” [326]; not.: SPXVII/XVIII (Opaliński), Kn, T, in.zn.: L.

bojowisko ‘w stodole miejsce przeznaczone do młócenia zboża; klepisko’ (4): „W pomnieyſzych ſtodołach boiowiſka tylko idą w poprzek, a zapola bokami” [327]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

brama ‘otwór wjazdowy w ogrodzeniu lub budynku, zamykany najczęściej dwuskrzydłowymi wrotami; niekiedy odrębna, zwykle ozdobna budowla’ (14): „tey figury [okrągłey] dawni Architekci tylko w zakładaniu Amfiteatrow, bram y wież zażywali” [304]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

[23] Leksykony i monografie (SWOS s.v., ESJPB s.v., M. Borejszo, dz. cyt., s.v.) wskazują na język włoski jako na źródło zapożyczenia nazwy *altana* ‘budowla ogrodowa’. Z kolei według SPXVII/XVIII źródłem zapożyczenia jest śr.łc. Znaczenie poświadczone w *Informacyi* wskazuje na związek wyrazu *altana* ze źródłem łc.

cela (łc. *cella*) ‘mała izba mieszkalna’ (5): „W pokoiach, izbach, celach, y codziennym mięſzkaniu ludzkiemu akkomodowaney ſtrukturze, przyzwoity pawiment z drzewa.” [331]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

dyspensa (śr.łc. *dispensa*) ‘komora, spiżarnia’ (1): „Dolna kondygnacya [klasztoru] ſłużyć powinna Forcie, izbom gośćinnym, Aptece, Infirmaryi, Refektarzowi, kuchni, kredenſowi, Dyſpenſie, ſzafarni &c.” [326]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: T, L.

forta (nm. *Pforte*) ‘wejście, brama’ (3): „Figura pomnieyſzego otworu drzwi zwyczainie podługowato kwadratowa. Gdzie zaś większa ſzerokość drzwi zachodzi, iako w bramach, wrotach, fortach, tam wyſokość otworu arkuſem ſię terminuie.” [329]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

fortka ‘wejście, bramka’ (2): „Gdzie ma bydź brama, albo wrota? Fortka nie ſłuży.” [328]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

gabinet (fr. *cabinet*, wł. *gabinetto*) ‘niewielki pokój w pałacu, służący do pracy i do przechowywania cennych zbiorów’ (2): „W narożnikach niektorych [pałacow] przydaią ſię okrągławe gabinety.” [323]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Chmielowski, Pasek), L.

galeryja (fr. *galerie*, wł. *galleria*) ‘kryty ganek, balkon obiegający dookoła salę lub znajdujący się na zewnątrz budynku’ (3): „Bywa, że w poſrzod przyſtępu pałacowego daie ſię galerya y z ſchodami na wyżſzą kondygnacyą.” [323]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

ganek (śr.w.nm. *gank*) ‘przybudówka poprzedzająca wejście do budynku’ (2): „Ganek otacza ſię balaſikami, lub kratami.” [320]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

infirmaryja (śr.łc. *infirmaria*) ‘izba chorych w klasztorze’ (1): „Dolna kondygnacya [klasztoru] ſłużyć powinna Forcie, izbom gośćinnym, Aptece, Infirmaryi, Refektarzowi, kuchni, kredenſowi, Dyſpenſie, ſzafarni &c.” [326]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

izba ‘pomieszczenie mieszkalne’ (11): „W pokoiach, izbach, celach, y codziennym mięſzkaniu ludzkiemu akkomodowaney ſtrukturze, przyzwoity pawiment z drzewa.” [331]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek, Danet), Kn, T, L.

katafalk (wł. *catafalco*) ‘mauzoleum, grobowiec’ (1): „Rozmaicie kolumny wyſtawuią. (...) W figurę czworograniaſtą, ſześć, albo ośm graniaſtą. Jaka to

w bramach tryumfalnych, katafalkach bywa.” [316]; not.: Kn, in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L[24].

klasztor (nm. *Kloster*, st.czes. *klašter* z łc.) ‘budynek lub kompleks budynków zamieszkiwanych przez zakonników lub zakonnice’ (2): „Zakonne Klaſztory tak zakładać należy.” [326]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kredens (fr. *crédence*, wł. *credenza*) ‘izba przeznaczona do przechowywania zastawy stołowej’ (1): „Dolna kondygnacya [klasztoru] ſłużyć powinna Forcie, izbom gośćinnym, Aptece, Infirmaryi, Refektarzowi, kuchni, kredenſowi, Dyſpenſie, ſzafarni &c.” [326]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego*), in.zn.: Kn, T.

kruczganek (nm. *Kreuzgang*) ‘kryte arkadowe przejście wzdłuż zewnętrznej ściany budynku, pojedyncze albo spiętrzone w kilku kondygnacjach’ (4): „Częśći pałacu ſą dwoiakie, iedne wſpanialſze poſpolite tak domowym iako y gośćiom. Jakie ſą przyſionki, kruczganki, ſienie, ſale.” [323]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kuchnia (st.w.nm. *kuchĭna*) ‘pomieszczenie, w którym przygotowuje się posiłki’ (5): „Dolna kondygnacya [klasztoru] ſłużyć powinna Forcie, izbom gośćinnym, Aptece, Infirmaryi, Refektarzowi, kuchni, kredenſowi, Dyſpenſie, ſzafarni &c.” [326]; not.: SPXVII/XVIII (Starowolski, Pasek) Kn, T, L.

kurytarz (fr. *corridor*) ‘długie, wąskie pomieszczenie, z którego wchodzi się do poszczególnych pomieszczeń’ (5): „Kurytarze w proſt iść maią bez anfraktow[25].” [326]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L[26].

loch (nm. *Loch*) ‘pomieszczenie podziemne, piwnica’ (1): „w głąb kopać. (...) Głębiey ieſzcze, ieżeli lochy y piwnice zachodzić maią.” [300]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

łaźnia ‘budynek lub specjalne pomieszczenie przeznaczone do kąpieli’ (1): „Wſzyſtkie ſłużbiſte Officyny, ktore ciepła potrzebuią, iako to kuchnia, piekarnia, łaźnia,

[24] Leksykony (SPXVII/XVIII, T, L s.v. oraz ESJPB, SWOS, SWOK-Sz, TEM, DA s.v.) rejestrują *katafalk* z objaśnieniem ‘podwyższenie, na którym stawia się trumnę’. Ponadto ESJPB podaje, że wcześniej wyraz oznaczał też ‘szafot’. Kontekst, w którym wyraz znalazł się w *Informacyi*, wskazuje jednak, że chodzi o budynek. Znaczenie takie poświadcza też Kn s.v., który przywołuje następujące łacińskie odpowiedniki rzeczownika *katafalk*: *pegma* ‘rusztowanie’, *mausoleum* ‘grobowiec w postaci wolno stojącej budowli’, *heroum* ‘kapliczka poświęcona zmarłemu’, *fastigium* ‘wierzch, dach świątyni’.

[25] Anfrakt (łc. *ānfrāctus*) ‘krzywizna, załamanie, zagięcie’.

[26] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia w polszczyźnie pisanej wyrazu *kurytarz* pochodzą z drugiej połowy XVIII w.

pralnia, &c., na południe wygodniey ſię lokuią." [307]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

officyna (łc. *officīna*) 'przeznaczone dla służby boczne skrzydło pałacu, czasem też wolno stojący budynek obok pałacu (dworu, rzadziej klasztoru), mieszczący izby gospodarcze (kuchnię, piekarnię, gorzelnię, łaźnię, pralnię itp.), a niekiedy też pokoje gościnne' (9): „Nayniżſza kondygnacya częſtokroć po części okien nad ziemię tylko wychodzi, w ktorey dyſponowane kuchnia, piekarnia, ſzpiżarnia, y inne officyny." [325]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Chmielowski, Danet).

pawilon (fr. *pavillon*) 'boczne skrzydło pałacu mieszczące oficyny' (1): „Oprocz przedniey pryncypalney części pałacu, daią ſię też pomnieyſze pobocznie pawilony officynom ſłużące, ktore na kſztałt klamry ſkładaią pałac cały." [323]; brak: Kn, not.: L, K (Potocki), in.zn.: SPXVII/XVIII, T[27].

piekarnia 'oddzielny budynek lub pomieszczenie, w którym wypiekano pieczywo' (2): „Officyny też, ktorym ogień częſtſzy y większy należy, iako to browary, gorzelnie, piekarnie, kuchnie, bezpieczniey opodal od pryncypalnych ſtruktur bywaią oddalone." [307]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

piwnica 'pomieszczenie położone poniżej poziomu gruntu lub częściowo zagłębione' (3): „Spodem zaś piwnica poyść może." [327]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

pokój 'komnata, izba' (38): „Witruwiusz *l.* 6. *c.* 7. chce, aby pryncypalnieyſze pokoie, Biblioteka, patrzyły na wſchod." [307]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

pralnia[28] 'izba, pomieszczenie, gdzie się pierze' (1): „Wſzyſtkie ſłużbiſte Officyny, ktore ciepła potrzebuią, iako to kuchnia, piekarnia, łaźnia, pralnia, &c., na południe wygodniey ſię lokuią." [307]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

przysionek 'przedsionek, pomieszczenie poprzedzające właściwe wejście do wnętrza budynku' (9): „Międzyſłupia iedne ſą ſrzednie y pryncypalne, y bydź powinny

[27] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia w polszczyźnie wyrazu *pawilon* pochodzą z 1806 r.

[28] ESJPB s.v. podaje, że przypuszczalnie jest to rutenizm, którego pierwsze poświadczenia w polszczyźnie pochodzą z 1782 r. Wydaje się jednak, że rzeczownik *pralnia* można potraktować jako zupełnie regularny derywat odczasownikowy od podstawy *prać* z formantem *-alnia*, aktywnym już w okresie staropolskim, a zwiększającym swoją produktywność w XIX i XX w. (por. B. Kreja, *Nazwy pomieszczeń na „-(a)lnia" w języku polskim*, „Język Polski" 1967, s. 182–193; K. Kleszczowa, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice 1998, s. 140–141).

okazalſze: iakie bywaią na froncie przyſionkow w Kośćiołach krzyżowych.” [316]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

refektarz (śr.łc. *refectōrium*) ‘sala jadalna w klasztorze’ (1): „Dolna kondygnacya [klasztoru] ſłużyć powinna Forcie, izbom gośćinnym, Aptece, Infirmaryi, Refektarzowi, kuchni, kredenſowi, Dyſpenſie, ſzafarni &c.” [326]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

sala (fr. *salle*, wł. *sala*) ‘duże pomieszczenie, zwykle o reprezentacyjnym charakterze’ (10): „Jaka ieſt na przykład dyſpartycya na izby, pokoie, ſale, ſienie. Dyſtrybuta okien, drzwi, ſchodow, piecow, kominow &c.” [305]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

sąmsiek ‘komora w spichlerzu przeznaczona do przechowywania zboża’ (1): „Repartycya ich [szpiklerzow] bydź może albo śćianami albo ſąmſiekami, dla zſypywania rożnego rodzaiu zboża.” [327]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

sień ‘przedsionek, krużganek’ (7): „Częśći pałacu ſą dwoiakie, iedne wſpanialſze poſpolite tak domowym iako y gośćiom. Jakie ſą przyſionki, kruczganki, ſienie.” [323]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

strych (śr.w.nm. *esterich* / *estrich* ‘posadzka kamienna’) ‘pomieszczenie pomiędzy dachem a stropem’ (1): „[stropy] te z wierzchu pod ſamym ſtrychem, ceglanym iastrychem wyſłać, albo gliną na kilka palcy wylepić przyzwoita.” [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

szpiżarnia (od *spiża* ‘pokarm’) ‘pomieszczenia na żywność, gospodarski skład żywności’ (1): „Nayniżſza kondygnacya częſtokroć po częśći okien nad ziemię tylko wychodzi, w ktorey dyſponowane kuchnia, piekarnia, ſzpiżarnia, y inne officyny.” [325]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wrota ‘szeroka brama wjazdowa’ (4): „O bramach, wrotach, y drzwiach.” [328]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

zapole ‘przegroda w stodole przeznaczona do przechowywania zboża; sąsiek’ (4): „W pomnieyſzych ſtodołach boiowiſka tylko idą w poprzek, a zapola bokami.” [327]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Inwentarze dóbr szlacheckich*).

1.5. Nazwy budynków sakralnych i ich części

chór (łc. *chorus* z gr.) ‘część kościoła przeznaczona dla duchowieństwa i dla kantorów; prezbiterium’ (1): „[należy] determinować liczbę y ſzerokość tak kolumnacyi, iako y międzyſłupia. (...) Pobocznych zakrystyi y ſkarbcu, choru, drzwi, okien, kruchty gdzie bydź powinna, mieyſca Ołtarzy, &c.” [321]; not.: SPXVII/XVIII (Danet, Szyrwid), Kn, T, L.

kaplica (czes. *kaplice* z łc.) ‘niewielka budowla sakralna, wolno stojąca lub połączona z większym obiektem’ (8): „Cyrkułowata figura pomięſzana z graniaſtą, dość ieſt ozdobna y gruntowna, iaka zwyczaina ieſt Kościołom, Kaplicom.” [305]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kaplica krzyżowa ‘kaplice dobudowane symetrycznie po bokach głównej nawy kościoła’ (1): „Między pierwſzą y drugą nawą Kościelną częſtokroć przydaią ſię krzyżowe Kaplice.” [321]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Niesiecki).

kościół (st.czes. *kostel* z łc.) ‘świątynia, budynek sakralny’ (29): „Architektura (...) dzieli ſię na Architekturę Kośćielną. Do ktorey należy Kośćioły, Kaplice, Ołtarze należycie wyſtawiać.” [320]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kościół kaplicowy ‘kościół z kaplicami po bokach nawy’ (1): „[Paraſtaty] Daią ſię dla tego, aby utrzymywały arkuſzy pomiędzy ſłupiu: iako widzieć w Kościołach Kaplicowych.” [311]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kościół krzyżowy ‘kościół wybudowany na planie krzyża’ (2): „Międzyſłupia iedne ſą ſrzednie y pryncypalne, y bydź powinny okazalſze: iakie bywaią na froncie przyſionkow w Kośćiołach krzyżowych.” [316]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Chmielowski, Bystrzonowski).

kruchta (st.czes. *kruchta*, śr.w.nm. *gruft* / *kruft* z gr.) ‘przedsionek kościelny’ (1): „[należy] determinować liczbę y ſzerokość tak kolumnacyi, iako y międzyſłupia. (...) Pobocznych zakrystyi y ſkarbcu, choru, drzwi, okien, kruchty gdzie bydź powinna, mieyſca Ołtarzy, &c.” [321]; not.: SPXVII/XVIII (Drużbacka), Kn, T, L.

nawa (wł. *nave* z łc.) ‘część kościoła przeznaczona dla wiernych, poprzedzona przedsionkiem’ (2): „Między pierwſzą y drugą nawą Kościelną częſtokroć przydaią ſię krzyżowe Kaplice.” [321]; not.: SPXVII/XVIII (Sarnecki), Kn, T, L[29].

[29] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia wyrazu *nawa* w znaczeniu architektonicznym pochodzą z drugiej połowy XVIII w.

ołtarz (czes. *oltař* z łc.) ‘w kościele stół wraz z nastawą mieszczącą obraz lub rzeźbę, przeznaczony do odprawiania mszy’ (5): „Architektura zamyka w ſobie troiaką rożnicę ſtruktur, y dzieli ſię na Architekturę Kośćielną. Do ktorey należy Kośćioły, Kaplice, Ołtarze należycie wyſtawiać.” [320]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

skarbiec ‘pomieszczenie w kościele przeznaczone do przechowywania cennych rzeczy’ (3): „[należy] determinować liczbę y ſzerokość tak kolumnacyi, iako y międzyſłupia. (...) Pobocznych zakrystyi y ſkarbcu, choru, drzwi, okien, kruchty gdzie bydź powinna, mieyſca Ołtarzy, &c.” [321]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Skrzetuski), in.zn.: T.

zakrystyja (śr.łc. *sacristia*) ‘boczne pomieszczenie w kościele, przylegające do prezbiterium, przeznaczone do przechowywania naczyń i szat liturgicznych’ (2): „[należy] determinować liczbę y ſzerokość tak kolumnacyi, iako y międzyſłupia. (...) Pobocznych zakrystyi y ſkarbcu, choru, drzwi, okien, kruchty gdzie bydź powinna, mieyſca Ołtarzy, &c.” [321]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

1.6. Nazwy obiektów hydrotechnicznych

fontana (wł. *fontana* z łc.) ‘wodotrysk, urządzenie wodne działające pod ciśnieniem’ (1): „[Solski] Uczy iako wodę pędzić do gory. Naucza rożne fontany wyſtawiać &c.” [337]; not.: SPXVII/XVIII (Kn), Kn, T, L.

kanał (nm. *Kanal*, wł. *canale*)

1. ‘sztucznie budowany rów odprowadzający wodę, przekop’ (5): „induſtryą Hollendrow tak cały kray kanałami y rowami oſuſzony, że y lądem y wodą, może od miaſta do miaſta, od wſi do wſi ſię przebrać.” [237]; not.: SPXVII/XVIII (*Merkuriusz Polski*), Kn, T, L.
2. ‘ściek, kanalizacja, rynsztok’ (3): „podziemne murowane y ſklepione y ſpadziſte bydź powinny kanały, aby niemi odchodzić i wolno ſpływać mogły ſmrody.” [326]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

kloaka (łc. *cloāca*) ‘ściek, rynsztok, latryna’ (1): „Kanały y kloaki w każdey rezydencyi tak przyſtoi akkomodować, aby y ludzkiey wygodzie ſłużyły, y fetorem ſwoim czuć ſię nie dały.” [326]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Botero).

studnia ‘otwór w ziemi do wydobywania wody’ (1): „[Solski] Daie ſpoſoby lekkiego ciągnienia wody z ſtudzien.” [337]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

1.7. Nazwy elementów konstrukcyjnych

anguł (łc. *angulus* ‘kąt’) ‘przestrzeń między dwiema stykającymi się ścianami; kąt, róg, węgieł’ (22): „Przez fortyfikacyą nie regularną, rozumie ſię ta figura fortecy lub mieyſca, ktorey śćiany y anguły, nie ſą zobopolnie ſobie rowne.” [364]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Dell’ Aqua), T, in.zn.: L.

ankier / ankra (nm. *Anker*) ‘metalowa albo drewniana klamra łącząca elementy budowli i zabezpieczająca je przed rozsunięciem; kotew’ (3): „Trzeba zaś po wſzyſtkich ścianach horyzontalnie tak ankry dysponować, y z ſobą okowem utwierdzić, aby całą ſtrukturę opaſały y śćisnęły.” [306]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (*Krotka nauka budownicza*, Komoniecki), T, L.

ankrowanie ‘klamry spinające ściany budynku’ (3): „Nie tylko zaś ankrowania w ſklepieniach potrzebne, ale y w poſrzod w zdłuż śćian.” [306]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), Kn, L s.v. *ankrować*.

arkada (łc. *arcata*, fr. *arcade*, wł. *arcata*) ‘element architektoniczny zbudowany z dwóch podpór (filarów, kolumn, słupów) połączonych łukiem’ (1): „Bywa, że dla umnieyſzenia koſztu, nie prowadzą wziąż fundamentu, ale arkady pomiędzy fundament daiąc, na nich oſadzaią ſtrukturę.” [302]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (*Gazeta Polska*, Bystrzonowski), L.

arkus (łc. *arcus* ‘łuk’) ‘element konstrukcyjny o zakrzywionym profilu, podparty z dwóch stron, stosowany do wzmacniania murów, sklepień lub jako element zdobniczy; łuk’ (18): „[Kolumny wyſtawiaią] W figurę czworograniaſtą, ſześć, albo ośm graniaſtą. Jaka to w bramach tryumfalnych, katafalkach bywa. Między ktoremi ieżeli arkuſy poyść maią, to pobocznie paraſtaty, to ieſt przyſłupia ſię przydaią, dla ich utrzymania.” [316]; not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T, L.

balasik ‘filarek, tralka’ (1): „Ganek otacza ſię balaſikami, lub kratami.” [320]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (*Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego*, Bystrzonowski).

balka (nm. *Balken*) ‘element konstrukcyjny budynku wykonany z ociosanego pnia drzewa, rzadziej z kamienia lub innego materiału; belka’ (6): „ſuffit daie ſię

pod balkowaniem, a balki wzdłuż kładą ſię na kapitellach." [316]; not.: SPXVII/XVIII (Dell'Aqua), Kn, T, L.

balkowanie 'ułożone w jednej płaszczyźnie belki stanowiące element nośny stropu' (9): „Im tedy lepiey iednym y drugim latem przeſchnie drzewo, tym ſpoſobnieyſze będzie do budynku. W ścianach wyprężać ſię nie będzie, krzywić w balkowaniu, zſychać we drzwiach, oknach, y podłogach." [302]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Chmielowski, Bystrzonowski), L.

baza (łc. *basis* z gr.) 'podstawa kolumny, postumentu, filaru' (7): Baza kolumny ma te częśći. Wał gorny, laſkę, żłobek; wał dolny, podſadzkę, liſztewki." [312]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), T, L[30].

calc 'twardy grunt, na którym osadza się fundament budynku' (8): „Grunt do ſtruktury ſpoſobny bydź powinien taki, aby bynaymniey ciężarowi całey ſtruktury nie uſtąpił. (...) Zaczym do murowania, aż do calcu kopać trzeba, póki tylko ziemia wybierać ſię pozwoli." [300]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

cębrowanie 'drewniana okładzina, ścianka' (1): „Dla mnieyſzego ſumptu, może pomiędzy pale dawać z grubych krotkich deſek cębrowanie." [301]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

dach (śr.w.nm. *dach*) 'struktura zamykająca budynek od góry, osłaniająca wnętrze przed wpływami atmosferycznymi' (16): „tak zwężać mury trzeba, aby naywyżſza ſzerokość ścian zdolna była do wytrzymania ciężaru dachu." [305]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

dach we dwoje złamany 'dach dwuspadowy' (1): „dach we dwoie złamany podłuż bydź może, dawſzy ſrzodkiem rynny." [328]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[31].

drzwi 'ruchoma płyta (lub zespół płyt) zamykająca otwór wejściowy' (42): „[skarbce powinny] Okna mieć od ziemi wyżey podnieſione, opatrzone kratami żelaznymi y takimiż okiennicami iako y drzwiami." [327]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

[30] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia w polszczyźnie rzeczownika *baza* pochodzą z drugiej połowy XVIII w. L s.v. potwierdza obecność *bazy* w tekście B. Wąsowskiego *Callitectonica*, a więc już w XVII w.

[31] Jest to peryfrastyczny odpowiednik łacińskiego zestawienia *tēstūdinātus tēctum* (gdzie *tēstūdinātus* 'sklepiony', *tēctum* 'dach') zaczerpniętego z traktatu Witruwiusza (por. uwagi w Kn s.v. *dach*). Leksykony notują synonimiczne zestawienia: *dach łamany* (T s.v. *dach*) oraz *dach dwoisty* (SPXVII/XVIII s.v. *dach* z Kn).

facyjata (wł. *facciata*) ‘frontowa ściana budynku, fasada’ (8): „Drugi abrys ieſt *Ortographia*: ktora reprezentuie facyatę, lub ktory bok ſtruktury co do wyſokośći, ſzerokośći, y ułożenia ich częśći.” [322]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

filar (śr.łc. *pilare*) ‘podpora konstrukcji architektonicznych, wspornik’ (2): „Oprocz tych piąciu kſztałtow kolumnacyi wynalezione ſą filary, iako to paraſtaty, pilaſtry, ktore modeluſz zachowuią kolumnacyi, y niemniey do ozdoby fabryk służą.” [311]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

framuga (nm. *Verrahmung*) ‘wnęka w murze, w której osadza się okno lub drzwi’ (2): „[Wolff] Wyſokość pokoiow brać każe z przymurku okien, wyſokośći okna, y z arkuſu framugi okienney.” [325]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

front (łc. *frōns*, *frōntis*)

1. ‘szczyt nad portykiem, uformowany przez najwyższy człon belkowania, zwieńczenie fasady budynku, także drzwi lub okna; fronton’ (6): „Front albo ſzczyt, ieſt to iak korona terminuiąca wyſokość ſtruktury.” [320]; brak: Kn, not.: K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L.
2. ‘przednia ściana, przód budynku’ (27): „Przyłożony tedy gnomon krawędzią do punktu terminuiącego ſkrzydło kortyny, aby anguł gnomonu wpadł na linią głowy beluardu, ten gnomon oznaczy anguł proſty złożony z dwoch frontow.” [348]; brak: Kn, not.: L (b.cyt.), K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T.

front łamany ‘fronton o kilku załamaniach’ (1): „Front albo szczyt (...) Formuie ſię albo w tryanguł, albo w ſemicyrkuł, albo bywa łamany.” [320]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

front obłączasty ‘fronton o kształcie łukowatym’ (1): „Odrzwi zaś, to ieſt poboczna drzwi ozdoba daie ſię; albo gorne nadprożne balkowania częśći prowadzące pobok aż na doł. Albo przyſłupie, czyli kolumneczki utrzymuiące całe xemſowanie nadprogu, oſobliwie w bramach, fortach, drzwiach pryncypalnych. Nad ktorym daie ſię częſtokroć front tryangułowy, lub obłączaſty.” [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

front obłąkowaty ‘fronton o kształcie łukowatym’ (1): „W pośrednim zaś międzyſłupiu nad arkuſem daie ſię front troigraniaſty lub obłąkowaty.” [316]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

front trójgraniasty ‘fronton o kształcie trójkąta’ (1): „W pośrednim zaś międzyſłupiu nad arkuſem daie ſię front troigraniaſty lub obłąkowaty.” [316]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

front tryjangułowy ‘fronton o kształcie trójkąta’ (1): „Odrzwi zaś, to ieſt poboczna drzwi ozdoba daie ſię; albo gorne nadprożne balkowania częśći prowa-

dzące pobok aż na doł. Albo przyſłupie, czyli kolumneczki utrzymuiące całe xemſowanie nadprogu, oſobliwie w bramach, fortach, drzwiach pryncypalnych. Nad ktorym daie ſię częſtokroć front tryangułowy, lub obłączaſty." [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

fuga (nm. *Fuge*) 'żłobek wyrobiony w elemencie drewnianym, umożliwiający połączenie z drugim elementem' (2): „brzegami bii fugowane pale, aby fuga w fugę wpadała." [301]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

fundament (łc. *fundāmentum*) 'podstawa budowli, podwalina' (32): „fundament należy zakładać, to ieſt tę ſubſtrakcyą, na ktorey ſię oſadza cała ſtruktura." [301]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

grunt (nm. *Grund*) 'twarda ziemia, w której osadza się fundamenty budynków' (1): „Fundamentalną ſtrukturę ſkładaią. *1mo*. Grunt ſpoſobny. *2do*. Fundament mocny. *3tio*. Wybor materyi. *4to*. Figura ſtruktury. *5to*. Porządna częśći ſtruktury dyſpozycya. *6to*. Samo według czaſu ſtruktury fundowanie." [300]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

kąt 'róg wewnętrzny, miejsce, w którym schodzą się dwie ściany' (2): „ſtruktura [beluardu] u Architektow naywięcey zawiſła na liniach albo śćianach z ktorych ſię zkłada, y angułach albo kątach tychże śćian." [341]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kloc (nm. *Klotz*) 'część kolumny lub postumentu; słup, filar' (4): „Poſtument ma także bazę, kloc, y koronowanie." [312]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Chmielowski), in.zn.: Kn, T.

kolumna (łc. *columna*) 'podpora architektoniczna; słup, filar' (48): „Uſtęp zaś przyozdobiony bydź może kolumnami, albo pilaſtrami." [305]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kolumnacyja (łc. *columnātiō*) 'podpora architektoniczna złożona z kolumny, postumentu i głowicy' (87): „Każda kolumnacya z trzech pryncypalnych zkłada ſię częśći, z kolumny, poſtumentu, y xemſu." [311]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (*Callitectonica*), K (Bystrzonowski).

kolumnacyja dorycka (kalka łc. *columna dorica*) 'podpora architektoniczna złożona z kolumny, postumentu i głowicy, zdobiona zgodnie z porządkiem doryckim' (14): „*Witruwius*, y *Palladius* na model kolumnacyi Doryckiey kładą puł dyametru ſłupa." [309]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[32].

[32] Sposób zdobienia kolumn oraz belkowania był jednym z wyznaczników tzw. porządków architektonicznych (łc. *ordo architectonicus*: *corinthiacus*, *doricis*, *ionicus*, *romanus*, *tuskanus*).

kolumnacyja jonicka (kalka łc. *columna ionica*) ‘podpora architektoniczna złożona z kolumny, postumentu i głowicy, zdobiona zgodnie z porządkiem jonickim’ (9): „*Goldmanus* y *Wolff* kolumnacyi niżſzey, to ieſt Tuſkańſkiey, Doryckiey, y Jonickiey wyſokośći naznaczaią modelow, albo dyametrow kolumny 13. Kolumnacyi wyżſzey to ieſt Koryntſkiey y Rzymſkiey, modelow 15.” [312]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kolumnacyja koryntska (kalka łc. *columna corinthiaca*) ‘podpora architektoniczna złożona z kolumny, postumentu i głowicy, zdobiona zgodnie z porządkiem korynckim’ (10): „Międzyſłupia rożnicę biorą od rożnego kſztałtu kolumnacyi. W Jonickiey, dopieroż w Koryntſkiey, albo Rzymſkiey wſpanialſze bydź powinny, niż w Tuſkańſkiey y Doryckiey.” [317]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kolumnacyja rzymska (kalka łc. *columna romana*) ‘podpora architektoniczna złożona z kolumny, postumentu i głowicy, zdobiona zgodnie z porządkiem rzymskim’ (8): „*Goldmanus* y *Wolff* kolumnacyi niżſzey, to ieſt Tuſkańſkiey, Doryckiey, y Jonickiey wyſokośći naznaczaią modelow, albo dyametrow kolumny 13. Kolumnacyi wyżſzey to ieſt Koryntſkiey y Rzymſkiey, modelow 15.” [312]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kolumnacyja tuskańska (kalka łc. *columna tuscana*) ‘podpora architektoniczna złożona z kolumny, postumentu i głowicy, zdobiona zgodnie z porządkiem toskańskim’ (14): „Międzyſłupia rożnicę biorą od rożnego kſztałtu kolumnacyi. W Jonickiey, dopieroż w Koryntſkiey, albo Rzymſkiey wſpanialſze bydź powinny, niż w Tuſkańſkiey y Doryckiey.” [317]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

komin (śr.w.nm. *kamin*) ‘kanał służący do odprowadzania dymu z pieca, wyprowadzony ponad dach’ (11): „Przestrzegać iednak trzeba, aby dębowe ankry nie były bliſko oſadzone kominow.” [306]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kominek ‘otwarte palenisko umieszczone w ścianie, służące do ogrzewania pomieszczeń’ (8): „O piecach, kominkach, y kominach.” [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kondygnacyja (łc. *contīgnātiō*) ‘przestrzeń w budynku zawarta między dwoma stropami lub pomiędzy podłogą i dachem, piętro’ (39): „W każdey wyżſzey kon-

Teoretyczne podstawy wyznaczania porządków dał w swoim traktacie Witruwiusz, zaś rozwinęli je Alberti, da Vignola, Palladio (por. W. Szolginia, dz. cyt., s. 314–315).

dygnacyi mury zwężać należy.” [305]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Inwentarze dóbr szlacheckich*)[33].

kopuła (łc. *cūpula*) ‘element architekoniczny w kształcie czaszy’ (1): „Nad xemſowaniem zaś albo ſtatuy, albo eſowaty, lub inſzey figury wierzch na kſztałt kopuły.” [316]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L s.v. *kupula*.

korona (łc. *corōna*) ‘gzyms wieńczący szczyt kolumny lub ściany zewnętrznej budynku’ (3): „Xems ieſt iak korona kolumny.” [311]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[34].

koronowanie ‘gzyms wieńczący górną część kolumny, postumentu itp.’ (3): „Poſtument ma także bazę, kloc, y koronowanie.” [312]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (*Callitectonica*).

krata (śr.łc. *crata*) ‘ażurowa przegroda wydzielająca jakąś przestrzeń lub wypełniająca otwór’ (3): „Ganek otacza ſię balaſikami, lub kratami.” [320]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

krokształyn (nm. *Kragstein*) ‘wspornik, niewielki element konstrukcyjny z kamienia lub innego materiału podtrzymujący nadwieszony człon architektoniczny’ (3): „Xemsik zkłada ſię z wierzchow eſowatych, laſek, puławłku, liſztewek, krzywonoſa, żłobkow, krokſztynow, lub ząbkow.” [312]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

kwadra (łc. *quadra* ‘czwarta część’) ‘część postumentu’ (1): „Baza zaś poſtumentu ma zpłyn kloca, wał wyżſzy y niżſzy, krzywonos, laſkę, kwadry, y oſtatnią nogę poſtumentu.” [312]; not: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L, K.

międzybalcze ‘przestrzeń między belkami’ (6): „chcąc w międzyſłupiu dać tablice tryglifowe dwie, a trzy międzybalcza, ſzerokość międzyſłupia wynika modelow 3. y ćwierć modela.” [317]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

międzysłupie ‘przestrzeń między kolumnami’ (6): „Przez międzyſłupie rozumie ſię odległość od kolumny do kolumny.” [316]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII--ind., L (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

mur (śr.d.nm. *mūr*) ‘murowana ściana budowli’ (2): „W każdey wyżſzey kondygnacyi mury zwężać należy.” [305]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

---

[33] Według ESJPB pierwsze poświadczenie wyrazu *kondygnacyja* w polszczyźnie pisanej pochodzi z 1861 r.

[34] Nazwę *korona* w znaczeniu architektonicznym rejestruje już SPXVI s.v. z M. Bielskiego.

nadpróg ‘pozioma belka drewniana lub kamienna przekrywająca otwór okienny lub drzwiowy, oparta na węgarach’ (4): „drzwi w ſzlachetnieyſzych ſtrukturach ſwoię mieć powinny ozdobę to ieſt nadprog, y odrzwi.” [329]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

nadpróg dorycki ‘pozioma belka drewniana lub kamienna przekrywająca otwór okienny lub drzwiowy, oparta na węgarach, której forma jest zgodna ze stylem doryckim’ (2): „Nadprog formuie ſię na podobieńſtwo xemſowania kolumnacyi. Więc według rożnicy xemſowania, y nadprog bydź może albo Tuſkańſki, albo Dorycki, lub Jonicki, Koryntſki, albo Rzymſki.” [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

nadpróg jonicki ‘pozioma belka drewniana lub kamienna przekrywająca otwór okienny lub drzwiowy, oparta na węgarach, której forma jest zgodna ze stylem jonickim’ (2): „Jeżeli nadprog ma bydź Tuſkańſki albo Dorycki? to xemſowania wyſokość zabierać powinna czwarta część wyſokośći otworu drzwi. Jeżeli ma bydź Jonicki? To bliſko część piąta. Jeżeli Koryntſki albo Rzymſki? To coś więcey niż część piątą.” [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

nadpróg koryntski ‘pozioma belka drewniana lub kamienna przekrywająca otwór okienny lub drzwiowy, oparta na węgarach, której forma jest zgodna ze stylem korynckim’ (2): „Jeżeli nadprog ma bydź Tuſkańſki albo Dorycki? to xemſowania wyſokość zabierać powinna czwarta część wyſokośći otworu drzwi. Jeżeli ma bydź Jonicki? To bliſko część piąta. Jeżeli Koryntſki albo Rzymſki? To coś więcey niż część piątą.” [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

nadpróg rzymski ‘pozioma belka drewniana lub kamienna przekrywająca otwór okienny lub drzwiowy, oparta na węgarach, której forma jest zgodna ze stylem rzymskim’ (2): „Jeżeli nadprog ma bydź Tuſkańſki albo Dorycki? to xemſowania wyſokość zabierać powinna czwarta część wyſokośći otworu drzwi. Jeżeli ma bydź Jonicki? To bliſko część piąta. Jeżeli Koryntſki albo Rzymſki? To coś więcey niż część piątą.” [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

nadpróg tuskański ‘pozioma belka drewniana lub kamienna przekrywająca otwór okienny lub drzwiowy, oparta na węgarach, której forma jest zgodna ze stylem tuskańskim’ (2): „Jeżeli nadprog ma bydź Tuſkańſki albo Dorycki? to xemſowania wyſokość zabierać powinna czwartą część wyſokośći otworu drzwi.” [329]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

narożnik ‘miejsce zetknięcia się dwóch ścian; węgieł, róg’ (5): „Fortece iedne zowią ſię regularne, ktorych wſzyſtkie boki y narożniki ſą iednakowo rowne, iedneyże figury.” [340]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII (Pasek).

noga ‘podpora, podstawa’ (1): „Baza zaś poſtumentu ma zpłyn kloca, wał wyżſzy y niżſzy, krzywonos, laſkę, kwadry, y oſtatnią nogę poſtumentu.” [312]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

odrzwi ‘węgary futryny drzwiowej’ (5): „Odrzwi zaś, to ieſt poboczna drzwi ozdoba daie ſię; albo gorne nadprożne balkowania częśći prowadzące pobok aż na doł.” [329]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

okiennica ‘dwuskrzydłowa lub składana przesłona okna przypominająca konstrukcją drzwiczki’ (1): „[skarbce powinny] Okna mieć od ziemi wyżey podnieſione, opatrzone kratami żelaznymi y takimiż okiennicami iako y drzwiami.” [327]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

okno ‘otwór w ścianie umożliwiający oświetlenie i wentylację wnętrza’ (53): „Zbyteczna liczba okien, drzwi i innych apertur[35] oſłabia ſtrukturę.” [305]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

pal (nm. *Pfahl* z łc.) ‘zaostrzony słup wbijany w ziemię’ (11): „Żeby ſię zaś głowy palow pod kafarem nie łupały, żelaznemi ryfami ie zbiiać może.” [311]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

parastata (śr.łc. *parastata* z gr.) ‘pilaster, słup, filar o kwadratowym przekroju’ (3): „Paraſtata, ieſt podpora albo filar kwadratowy, na ktorym ſię arkuſy opieraią.” [311]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

pawiment (łc. *pavīmentum*) ‘dekoracyjna posadzka, intarsjowana albo mozaikowa’ (5): „drewniana poſadzka mniey koſztowna, y dość bydź może ozdobna, gdy nie z proſtych tarcic ſię daie. Ale ſtolarſką robotą w kwadraciki, tryanguły, gwiazdy, albo inſzą figurę rżnięte y fugowane drzewo przytwardſze, pawiment ſkłada.” [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

piec ‘urządzenie do ogrzewania pomieszczeń’ (14): „Piece y kominki w zimnieyſzych oſobliwie kraiach, iaka ieſt Polſka, nie pośledną ſą ſtruktury wygodney częśćią.” [318]; not. SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

pilaster / pilastr[36] (fr. *pilastre*, wł. *pilastro*) ‘przyścienny filar o przekroju wielokąta, wysunięty przed lico ściany, zaopatrzony w bazę i kapitel’ (8): „Pilaſtry, iedne-

[35] Łc. *apertūra* ‘otwór’.

[36] Według ESJPB s.v. jako pierwsza w polszczyźnie w drugiej połowie XVIII w. pojawiła się pod wpływem francuskim forma *pilastr*, zaś forma *pilaster* jest wtórna, poświadczona w ję-

goż ſą co y kolumnacya modeluſzu, tylko że ſłup u nich graniaſty nie okrągły. Do tego częśćią bywaią wypuſzczane z ścian. Mieſto poſtumenu, miewaią tylko bazy, lub iednoſtaine podſtawki." [311]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, Chmielowski.

podłoga 'posadzka, podłoże w pomieszczeniach wykładane kamieniem, deskami, cegłą' (4): „podłoga od ziemi nieco powinna bydź podnieſiona." [327]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

podpora 'element dźwigający konstrukcję architektoniczną; filar, słup' (1): „Paraſtata, ieſt podpora albo filar kwadratowy, na ktorym ſię arkuſy opieraią." [311]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

podsadzka 'kwadratowa podstawa kolumny, podstawek' (1): „Baza kolumny ma te częśći. Wał gorny, laſkę, żłobek; wał dolny, podſadzkę, liſztewki." [312]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

podstawka / podstawek 'podstawa kolumny' (1): „Pilaſtry, iednegoż ſą co y kolumnacya modeluſzu, tylko że ſłup u nich graniaſty nie okrągły. Do tego częśćią bywaią wypuſzczane z ścian. Mieſto poſtumenu, miewaią tylko bazy, lub iednoſtaine podſtawki." [311]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

pomiędzysłupie 'przestrzeń między kolumnami' (1): „Framuga, ieſt okrągło długie wydrożenie śćiany. Ktore ſię daie w ſzerokośćiach śćiany, w przyſionkach y facyatach, pomiędzyſłupiu, aby nią gładkość śćiany przyozdobić." [319]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

posadzka 'wykładzina podłogowa wykonana z zapraw gipsowych lub wapiennych, albo układana z drewnianych klepek, płyt ceramicznych i kamiennych' (2): „drewniana poſadzka mniey koſztowna." [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

próg 'dolna część futryny drzwiowej' (1): „Prog, nad dwa lub trzy palce wyſokośći, zabierać nie powinien dla wolnieyſzego wſtępu: aby iednym krokiem mogł bydź przeſtąpiony." [330]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

przycieś 'podstawa z belek, na której opiera się ściana; podwalina' (3): „Dąb w ziemi długowieczny, do ſłupowania y przycieśi zgodny." [303]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

przymurek 'mały mur dobudowany do większego muru' (2): „Przymurek, na ktorym oſadza ſię okno." [330]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

---

zyku polskim dopiero w 1861 r. W *Informacyi* wyraz występuje tylko w liczbie mnogiej, stąd też trudno ustalić podstawową formę tego zapożyczenia.

przysłupie ‘słup stojący obok kolumny i połączony z nią łukiem’ (6): „Paraſtata, ieſt podpora albo filar kwadratowy, na ktorym ſię arkuſy opieraią. Łączą ſię czaſem albo z pilaſtrami albo kolumnacyami, y zowią ſię ſkrzydła kolumn, czyli przyſłupie.” [311]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

róg ‘narożnik, kąt’ (3): „*Linia dłużſzey defenſii*: ieſt linia imaginaryina od ſamego rogu albo angułu kawalera iednego ciągnąca ſię do kąta zewnętrznego, złożonego z ſkrzydła Beluardu drugiego, y z linii wału.” [341]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

rynna (nm. *Rinne*) ‘rura do odprowadzania wody z dachu’ (2): „dach we dwoie złamany podłuż bydź może, dawſzy ſrzodkiem rynny.” [328]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

schody ‘konstrukcja łącząca poszczególne kondygnacje budynku, składająca się ze stopni, uzupełniona poręczą’ (20): „Oprocz fundamentu, ścian, kolumnacyi, międzyſłupia, wyſokośći, ſzerokośći, y długośći (...), ſą inne poſpolite częśći, ledwie nie każdey ſtruktury. Jako to drzwi, okna, piece, kominy, kominki, ſchody, dachy, pawimenta, ſuffity, ſklepienia, ktorych proporcya iako ſtrukturę czyni należytą.” [328]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

sklepienie ‘konstrukcja budowlana służąca do przykrycia części budynku’ (12): „Gorne zamknięcie czyli całey, czyli iakiey częśći ſtruktury, ieſt albo ſklepienie, albo ſuffit, albo ſtrop.” [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

skrzydło kolumny ‘filar stojący obok kolumny i połączony z nią łukiem; przysłupie’ (1): „Paraſtata, ieſt podpora albo filar kwadratowy, na ktorym ſię arkuſy opieraią. Łączą ſię czaſem albo z pilaſtrami albo kolumncyami, y zowią ſię ſkrzydła kolumn, czyli przyſłupie.” [311]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

słup ‘główny element kolumny, trzon’ (15): „Za model, to ieſt na miarę całey kolumnacyi Architekci zwyczainie biorą ſzerokość ſłupa.” [309]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

słupik ‘mały słupek’ (1): „Jeżeli nad kolumnacyą iaką front ſię oſadza, to bywa, że nad front wychodzą trzy kwadratowe ſłupiki.” [320]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

słupowanie ‘pale wbite w ziemię stanowiące podstawę dla drewnianych konstrukcji’ (1): „Dąb w ziemi długowieczny, do ſłupowania y przycieśi zgodny.” [303]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

spłyn ‘element łączący dwie płaskie powierzchnie’ (2): „Baza zaś poſtumentu ma zpłyn kloca, wał wyżſzy y niżſzy, krzywonos, laſkę, kwadry, y oſtatnią nogę poſtumentu.” [312]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski), Wąsowski[37].

stopień ‘element schodów’ (16): „*Wolff* naznacza miarę wyſokośći ſtopnia na palcy 6. a naywięcey 7. Geometrycznych.” [333]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

strop ‘płaski sufit; powała’ (3): „Gorne zamknięcie czyli całey, czyli iakiey częśći ſtruktury, ieſt albo ſklepienie, albo ſuffit, albo ſtrop.” [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

suffit (wł. *soffitto*) ‘dolna część stropu, często zdobiona stiukami lub malowidłami’ (6): „Gorne zamknięcie czyli całey, czyli iakiey częśći ſtruktury, ieſt albo ſklepienie, albo ſuffit, albo ſtrop.” [331]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Gazeta Polska*, Chmielowski).

szczyt ‘trójkątna, górna część muru zamykająca dwuspadowy dach’ (2): „Front albo szczyt, ieſt to iak korona terminuiąca wyſokość ſtruktury. Daie ſię na oſtatnim xemſowaniu facyat Kościołow, pałacow, przyſionkow, bram, drzwi, okien &c. Formuie ſię albo w tryanguł, albo w ſemicyrkuł, albo bywa łamany.” [320]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

szkarpa (wł. *scarpa*) ‘przypora’ (1): „*Vitruviuſz l.6 c. II.* radzi aby fundament był od ſamego gruntu zmocniony ſzkarpami.” [301]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

szyja ‘zwężona część kolumny’ (1): „Kapitel ma ſzyię kolumny, na niey woluty, albo foliowanie, wierzch eſowaty, puławałek, wieko kapitelu, liſztewki.” [341]; not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L.

ściana ‘mur ograniczający lub rozdzielający wnętrze budynku’ (85): „fundament powinien bydź ſzerſzy a niżeli ściany.” [301]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

ustęp ‘uskok w ścianie budynku; gzyms’ (1): „Uſtęp zaś przyozdobiony bydź może kolumnami, albo pilaſtrami.” [305]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

wiązanie dachowe ‘element łączący poszczególne części dachu’ (1): „iodła ieſt twarda, letka, pod ciężarem ſię nie gnie, zaczym do ſtropu, y wiązania dachowego dobra.” [303]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T s.v. *dachowy*, L.

---

[37] Nazwę *spłyn* z Wąsowskiego wynotował E. Raczyński, dz. cyt., s. 391.

wiązanie dachu ‘element łączący poszczególne części dachu’ (1): „balki y wiązanie dachu w ſtaroświeckich ſtrukturach utrzymywały kolumny.” [311]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Świtkowski).

wiązanie poddaszne ‘element łączący poszczególne części dachu’ (1): „[architekt] otaxuie wiązania poddaſzne, ſam dach, ſchody, y ktorekolwiek ozdoby ſkładaiące ſtrukturę.” [336]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

wieko kapitelu ‘czworoboczna płyta będąca najwyższą częścią kapitelu kolumny; abakus’ (2): „Kapitel ma ſzyię kolumny, na niey woluty, albo foliowanie, wierzch eſowaty, puławałek, wieko kapitelu, liſztewki.” [312]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (*Callitectonica*).

zamek ‘urządzenie do zamykania drzwi’ (1): „[architekt] otaxuie ankrowania, kraty, poſadzki, zamknięcie do ktorego redukuią ſię okna, drzwi, zamki, piece.” [336]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

zapiecek ‘miejsce za piecem’ (1): „Mieyſce ich [piecow] zwyczayna w kącie z zapieckiem tak przeſtronnym, aby wygodnie człowieka mogł pomieśćić.” [332]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

1.8. Nazwy architektonicznych elementów zdobniczych

fałdowanie ‘zdobienie w postaci żłobień, fałdów’ (3): „wieka kapitelu zdobią ſię fałdowaniem.” [319]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

floryzowanie (od łc. *flōs*, *flōris* ‘kwiat’) ‘ornament w kształcie kwiatów, zawiły deseń naśladujący gałązki roślinne’ (1): „Pięć kſztałtow kolumnacyi rachuią Architekci. (...) Drugi Dorycki, poważny y gruntowny. Kapitel ma bez wolut y floryzowania. W xemsie tablicę z tryglifami y kroplami.” [311]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

folijowanie (od łc. *folium* ‘liść’) ‘ornament w kształcie listków’ (2): „Kapitel ma ſzyię kolumny, na niey woluty, albo foliowanie, wierzch eſowaty, puławałek, wieko kapitelu, liſztewki.” [312]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

framuga (nm. *Verrahmung*) ‘zagłębienie w murze, wnęka pełniąca funkcje ozdobne; ślepe okno lub drzwi’ (5): „Framuga, ieſt okrągło długie wydrożenie śćiany. Ktore ſię daie w ſzerokośćiach śćiany, w przyſionkach y facyatach,

pomiędzyſłupiu, aby nią gładkość ściany przyozdobić." [319]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

gzems (nm. *Gesims*) 'element zdobniczy w postaci poziomego, wypukłego paska wysuniętego przed lico kolumny' (5): „Xems ieſt iak korona kolumny." [311]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

gzemsik 'element zdobniczy w postaci poziomego, wypukłego paska na ścianach, kolumnach itp.' (3): „Xemsik zkłada ſię z wierzchow eſowatych, laſek, puławłku, liſztewek, krzywonoſa, żłobkow, krokſztynow, lub ząbkow." [312]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

gzemsowanie 'element zdobniczy w postaci poziomego, wypukłego paska wysuniętego przed lico kolumny' (29): „Ozdobienie częśći kolumnacyi oprocz proporcyi właſney bierze ſię z rzeźby, ſztukateryi albo malowania przyzwoitego. Tablica w xemſowaniu nayſpoſobnieyſza część do tey ozdoby." [318]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

kapitel (łc. *capitellum*) 'zwykle bogato zdobiona głowica kolumny, pilastra lub filaru' (10): „Kolumna ma bazę, ſłup y kapitel." [312]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

koncha (łc. *concha* z gr.) 'rodzaj ornamentu przypominający kształtem otwartą połówkę muszli małża' (2): „W gorze framug kładzie ſię koncha." [320]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

kropla (kalka semantyczna łc. *gutta* 'kropla') 'rzeźbiony ornament przypominający zwisające krople wody' (1): „[kolumnacya dorycka] Kapitel ma bez wolut y floryzowania. W xemsie tablicę z tryglifami y kroplami." [311]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

krzywonos 'element zdobniczy' (2): „Xemsik zkłada ſię z wierzchow eſowatych, laſek, puławłku, liſztewek, krzywonoſa, żłobkow, krokſztynow, lub ząbkow." [312]; not.: SPXVII/XVIII-ind, in.zn.: Kn, T, L.

laska 'ornament w postaci wypukłych prążków' (4): „*Xemsik* zkłada ſię z wierzchow eſowatych, laſek, puławłku, liſztewek, krzywonoſa, żłobkow, krokſztynow, lub ząbkow." [312]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

lisztewka 'wąski pas wystający ponad lico muru' (6): „Balka na koniec xemsowa zamyka wſobie dwa albo trzy paſy węgłowate, wierzch eſowaty, żłobek, liſztewki." [312]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, Chmielowski.

liść (kalka semantyczna łc. *folium* ‘liść’) ‘ornament przypominający kształtem liść’ (1): „Kapitel iego żadnych wolut ani liścia nie ma.” [311]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

malowanie ‘rodzaj zdobienia; obraz, malowidło, fresk’ (3): „[Front] W pośrzod ma gładką tablicę, ktora lub malowaniem, lub iaką ſztukateryą bydź może ozdobiona.” [320]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

malowidło ‘rodzaj zdobienia; obraz, fresk’ (2): „*Tablica* xemsowa, bywa albo gładka, albo tryglifami podzielona, malowidłem lub rzeźbą, albo ſztukateryą przyozdobiona.” [312]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

pierścień ‘obręcz, rodzaj zdobienia kolumn’ (1): „Słup ma zpłyn gorny y dolny, pierścień gorny y dolny.” [312]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

postument (śr.łc. *postamentum*) ‘podstawa kolumny’ (29): „Każda kolumnacya z trzech pryncypalnych zkłada ſię częśći, z kolumny, poſtumentu, y xemſu.” [311]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L[38].

półwałek / pułwałek ‘element zdobniczy kolumny mający kształt połowy wałka’ (3): „Koronowanie ma wierzch eſowaty, pułwałek, liſztewki, laſki, żłobek.” [312]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

rzeźba ‘wykonany w drewnie, kamieniu, gipsie itp. przestrzenny element dekoracyjny’ (2): „*Tablica* xemsowa, bywa albo gładka, albo tryglifami podzielona, malowidłem lub rzeźbą, albo ſztukateryą przyodzobiona.” [312]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

statua (łc. *statua*) ‘rzeźba przedstawiająca postać ludzką; posąg’ (1): „Nad xemſowaniem zaś albo ſtatuy, albo eſowaty, lub inſzey figury wierzch nakſztałt kopuły.” [316]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

sztukateryja (wł. *stuccatura*) ‘ornament z gipsu i wapna’ (4): „[Front] W pośrzod ma gładką tablicę, ktora lub malowaniem, lub iaką ſztukateryą bydź może ozdobiona.” [320]; brak: Kn, T, not.: not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Opis zamku w Laszkach*).

tablica (od łc. *tabula*) ‘płyta, ozdobna tafla’ (9): „Kapitel ma bez wolut y floryzowania. W xemsie tablicę z tryglifami y kroplami.” [311]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

[38] Według ESJPB s.v. nazwa *postument* pojawiła się w polszczyźnie dopiero od XIX w.

tryglif (łc. *triglyphus* z gr.) ‘czworoboczna płyta z dwoma pionowymi żłobkami dzielącymi ją na trzy pola, występująca na kolumnach w stylu doryckim’ (5): „Tablica xemsowa, bywa albo gładka, albo tryglifami podzielona.” [312]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

wał (łc. *vāllum*) ‘element zdobniczy kolumn w formie wałka’ (5): „Baza kolumny ma te częśći. Wał gorny, laſkę, żłobek; wał dolny, podſadzkę, liſztewki.” [312]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

woluta (łc. *volūta*) ‘motyw dekoracyjny w kształcie spirali lub zwoju, umieszczany na głowicy jońskiej; ślimacznica’ (4): „Kapitel ma ſzyię kolumny, na niey woluty, albo foliowanie.” [312]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Chmielowski).

wydrażanie ‘ornament w postaci wgłębienia, wydrążenia’ (1): „Słup ma zpłyn gorny y dolny, pierścień gorny y dolny. Zmieyſzenie ſłupa pomału od dołu do gory. Fałdowanie albo wydrażanie ſłupa wzdłuż.” [312]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, L, in.zn.: T.

wypust ‘pełniąca funkcje zdobnicze lub konstrukcyjne część ściany wysunięta na zewnątrz; występ’ (10): „Wypuſt tych [kolumn] z ściany powinien zabierać naywięcey czwartą część modelu, to ieſt ſzerokośći kolumny.” [311]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (A. Morsztyn).

ząbek ‘mała, prostopadłościenna kostka łączona w pasy, stosowana jako element zdobniczy gzymsów’ (1): „Xemsik zkłada ſię z wierzchow eſowatych, laſek, pułwałku, liſztewek, krzywonoſa, żłobkow, krokſztynow, lub ząbkow.” [312]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Rogaliński), in.zn.: Kn, T, K.

żłobek ‘ornament w postaci podłużnego rowka’ (5): „Koronowanie ma wierzch eſowaty, pułwałek, liſztewki, laſki, żłobek.” [312]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

1.9. Nazwy materiałów budowlanych

cegła (śr.w.nm. *ziegel*) ‘materiał budowlany z gliny i piasku lub innych surowców, uformowany w kształt prostopadłościanów’ (26): „Cegła w ſzopie powinna należycie przeſchnąć, w piecu doſkonale ſię wypalić.” [303]; not.: SPXVII/XVIII (Starowolski), Kn, T, L.

ćwieczek ‘mały gwóźdź z szeroką główką’ (3): „Te lineamenta dłotem ſtolarzowi każ wyrobić wgłąb na grubość palca, wſzyſtkie ich brzegi gęſto ponabiiay cienkiemi ćwieczkami.” [416]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, L.

deska ‘płyta drewna stosowana jako materiał budowlany’ (2): „Stropy z balek y deſek tylko w drewnianych, y to w iednę kondygnacyą ſłużą budynkach, albo w naywyżſzey kondygnacyi.” [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

drzewo ‘drewno’ (8): „w budowaniu z drzewa, iako y w murowaniu mieć trzeba brak materyi.” [303]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

gips (nm. *Gips*, łc. *gypsum* z gr.) ‘minerał, siarczek wapna, stosowany w budownictwie do zapraw murarskich lub do zdobień’ (1): „Gdzie przyſłabſze ściany, albo też dla więkſzey ozdoby, daią ſię suffity, to ieſt płaskie podniebienia gipſem podrzucone.” [331]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

glina ‘skała osadowa złożona z iłu, piasku i żwiru, stosowana m.in. do wyrobu cegieł’ (4): „[stropy] te z wierzchu pod ſamym ſtrychem, ceglanym iastrychem wyſłać, albo gliną na kilka palcy wylepić przyzwoita.” [331]; not.: SPXVII/XVIII (Danet), Kn, T, L.

gruz[39] ‘potłuczone kamienie, cegły itp. wykorzystywane jako materiał budowlany’ (2): „Po między kamienie ſypią gruz y kamienie pomnieyſze, y wapnem polawſzy, rownaią pierwſzą fundamentu warſztę.” [301]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

jastrych (nm. *Estrich* ‘posadzka kamienna’) ‘cegła, glina lub drewno używane do wykładania podłóg lub stropów’ (1): „[stropy] te z wierzchu pod ſamym ſtrychem, ceglanym iastrychem wyſłać, albo gliną na kilka palcy wylepić przyzwoita.” [331]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (*Inwentarze dóbr szlacheckich*, Bystrzonowski), T, L.

kamień

1. ‘bryła skalna’ (26): „do Architekta należy wiedzieć naturę drzew, kamieni &c. y wiedzieć iakiey, y gdzie zażyć materyi.” [302]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L (Kluk).
2. ‘skała osadowa wykorzystywany do wyrobu wapna’ (5): „Co ſię tycze wapna? to, albo z marglowey ziemi, albo kamienia ſię pali. Z kamienia, ſpoſobnieyſze ieſt do tynkowania y bielenia ścian, a niżeli z marglu.” [304]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[39] Według W. Borysia jest to wyraz rodzimy, wywodzący się z psł. **gruzъ* ‘coś rozkruszonego, rozdrobnionego, zmiażdżonego’ (SEJPBor s.v.). Z kolei A. Bańkowski wskazuje na śr.d.nm. *grus* jako na źródło zapożyczenia wyrazu (ESJPB s.v.).

kamień ciosowy ‘materiał budowlany w postaci obrobionych bloków kamiennych’ (1): „[miasto] opaſane murem z cioſowego kamienia.” [340]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T[40], not.: L s.v. *ciosowy*, K (Chmielowski).

kamień wapienny ‘skała osadowa używana jako surowiec do wyrobu wapna’ (2): „ſklepić piec z kamienia wapiennego należy, nie z cegły.” [303]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Sykstus).

kamień ziemny ‘głaz, skała’ (1): „Co ſię tycze wapna? to, albo z marglowey ziemi, albo kamienia ſię pali. Z kamienia, ſpoſobnieyſze ieſt do tynkowania y bielenia ścian, a niżeli z marglu. *Palladius* rzeczony wapienny kamień nad ziemny przenosi.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

margiel (nm. *Mergel*) ‘biała lub szara skała osadowa wykorzystywana do wyrobu wapna’ (1): „Co ſię tycze wapna? to, albo z marglowey ziemi, albo kamienia ſię pali. Z kamienia, ſpoſobnieyſze ieſt do tynkowania y bielenia ścian, a niżeli z marglu.” [304]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Ługostowicz)[41].

materyja architektoniczna ‘materiały budowlane, surowce wykorzystywane w budownictwie (piasek, wapno, cegły, kamienie i drewno)’ (2): „Przez materyą Architektoniczną rozumieią ſię kamienie, cegła, wapno, piasek, drzewo, y te wſzyſtkie materyały, ktore wchodzą w ſtrukturę.” [302]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K.

obicie ‘tkanina służąca do obicia ścian’ (1): „Przez piękność ſtruktury nie rozumieią ſię tu malowania, ſztukaterya, obicia &c. ale ta ſama piękność, ktora ſię w ułożeniu ſtruktury znaiduie.” [308]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

oków ‘okucie’ (1): „Trzeba zaś po wſzyſtkich ścianach horyzontalnie tak ankry dysponować, y z ſobą okowem utwierdzić, aby całą ſtrukturę opaſały y ścisnęły.” [306]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

opoka ‘skała zawierająca wapień i krzemionkę’ (2): „Kruche [kamienie], albo wodę piiące (...) iakie bywaią opoki, mniey ſą zgodne do fundamentu, czyli do ścian, oſobliwie z brzegu.” [303]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

piasek ‘skała osadowa złożona z drobnych ziaren’ (16): „Przez materyą Architektoniczną rozumieią ſię kamienie, cegła, wapno, piaſek, drzewo, y te wſzyſtkie materiały, ktore wchodzą w ſtrukturę.” [302]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

---

[40] Kn i T s.v. *kamień* notują synonim: *kamień ciosany.*

[41] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenie wyrazu *margiel* w polszczyźnie pochodzi z 1781 r.

pręt ‘metalowy drążek’ (1): „Nie mało pomaga do gruntowney ſtruktury ankrowanie z żelaznych długich y grubych prętow, ktore utrzymuią ściany, aby ſię nie rozſadały, oſobliwie aby ich ſklepienia nierozpierały.” [305–306]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ryfa (nm. *Reif*) ‘żelazna obręcz, skuwka’ (2): „żeby ſię zaś głowy palow pod kafarem nie łupały, żelaznemi ryfami ie zbiiać może.” [300]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, L.

tarcica ‘nieobrobiona deska z okrąglaka’ (1): „drewniana poſadzka mniey koſztowna, y dość bydź możę ozdobna, gdy nie z proſtych tarcic ſię daie.” [331]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wapno ‘odpowiednio przygotowane związki wapnia, używane w budownictwie’ (14): „Po między kamienie ſypią gruz u kamienie pomnieyſze, y wapnem polawſzy, rownaią pierwſzą fundamentu warſztę.” [301]; not.: SPXVII/XVIII (Twardowski), Kn, T, L.

ziemia ‘materiał budowlany’ (12): „Batterya ieſt ſtruktura z ziemi wyſypana, z ktorey działa rychtuią ku przeciwney ſtronie.” [373]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

ziemia marglowa ‘biała lub szara skała osadowa wykorzystywana do wyrobu wapna’ (1): „Co ſię tycze wapna? to, albo z marglowey ziemi, albo kamienia ſię pali.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

ziemia marglowata ‘biała lub szara skała osadowa wykorzystywana do wyrobu wapna’ (1): „Biały kolor maią wody, ktore przez ſrebrne, kreciane gory płyną; żołtawy, ktore złotemi minerami, aurypigmentem, glinką ſię farbuią, lub żołty piaſek na dnie maią; czarny ktore przechodzą przez żelazne gory, ziemią marglowatą, rodzayną.” [442]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

1.10. Nazwy narzędzi i urządzeń budowlanych

kafar (g.nm. *kapfer*) ‘urządzenie do wbijania pali’ (2): „biy kafarem pale.” [300]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

kielnia (nm. *Kelle*) ‘narzędzie murarskie mające postać metalowego trójkąta na rączce, służące do nabierania zaprawy’ (1): „[Architekt] otaxuie mularza z pomoc-

nikami, wiedząc ſiła łokci muru iedna kielnia na dzień wyſtawić powinna.” [336]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

kilof (nm. *Keilhaue*) ‘narzędzie mające postać metalowego wydłużonego ostrza na trzonku’ (1): „Gdy iednakowo [grunt] twardy, iż z trudnością rydlem żelaznym da ſię zdiąć, i kilof mularſki z impetem ſpuſzczony od niego odſkakuie, albo mało co więźnie, proba ieſt gruntownego calcu.” [300]; not.: SPXVII/XVIII (Naroński, Danet), Kn, T, L.

machina (łc. *māchina* z gr.) ‘urządzenie mechaniczne’ (1): „ciekawego oſobliwie w Architekturze Goſpodarſkiey, odſyłam do Architekta Polſkiego W.X. Staniſława Solſkiego (...) Ktory w pierwſzey zabawie daie inſtrukcyą (...) O piętnaſtu inſtrumentach albo machinach ulżywaiących ciężary z ich używaniem.” [336–337]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

młotek ‘narzędzie złożone z metalowej części osadzonej na drewnianym trzonku’ (1): „cegły dobre znaki ſą, gdy letka, gdy uderzona dzwoni, gdy wody nie piie, y w wodzie koloru nie mieni, gdy ſię nie kruſzy, y pod młotkiem mularſkiem nie łatwo dzieli.” [403]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

piec ‘urządzenie do wypalania cegieł, wapna itp.’ (5): „piec daleko od mieſzkania bydź powinien.” [304]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

rydel ‘narzędzie do kopania ziemi’ (1): „Gdy [grunt] iednakowo twardy, iż z trudnością rydlem żelaznym da ſię zdiąć, (...) proba ieſt gruntownego calcu.” [300]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

1.11. Nazwy czynności związanych z budowaniem

bielenie ‘malowanie ścian na biało, białkowanie’ (1): „Co ſię tycze wapna? To, albo z marglowey ziemi, albo kamienia ſie pali. Z kamienia, ſpoſobnieyſze ieſt do tynkowania y bielenia ścian, a niżeli z marglu.” [304]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

budowanie ‘stawianie budynków, murów itp.’ (2): „w budowaniu z drzewa, iako y w murowaniu mieć trzeba brak materyi.” [303]; not.: SPXVII/XVIII (Birkowski, Botero), Kn, T, L.

konstrukcyja (łc. *cōnstrūctiō*) ‘budowanie, budowa, konstruowanie’ (10): „Konſtrukcya czworograniſtey gwiazdy w ten ma bydź ſpoſob.” [372]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: L.

libellacyja (p.łc. *libellatio*)[42] ‘prace hydrotechniczne, poziomowanie wody’ (1): „Informacya hidrotechniczna O libellacyi albo prowadzeniu duktu wody.” [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

macerować (łc. *mācerāre*) ‘długo moczyć w wodzie w celu zmiękczenia, dokładnego rozpuszczenia (tu o wapnie)’ (1): „Wapno im dłużey w dole iuż ugaſzone ſię maceruie y gniie, tym bielſze y mocniey trzyma.” [304]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Hercius, Beimler).

murowanie ‘stawianie muru’ (5): „w budowaniu z drzewa, iako y w murowaniu mieć trzeba brak materyi.” [303]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

tynkowanie ‘nakładanie warstwy tynku na ściany, stropy itp.’ (1): „Co ſię tycze wapna? To, albo z marglowey ziemi, albo kamienia ſie pali. Z kamienia, ſpoſobnieyſze ieſt do tynkowania y bielenia śćian, a niżeli z marglu.” [304]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

wypalać, ***wypalić*** ‘nadawać czemuś trwałość przez prażenie w ogniu’ (2): „wolnym a uſtwicznym ogniem piec wypalać.” [302]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wypalić się ‘zyskać trwałość dzięki prażeniu się w ogniu (o cegłach, wapnie itp.)’ (2): „Cegła w ſzopie powinna należycie przeſchnąć, w piecu doſkonale ſię wypalić.” [303]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Krotka nauka budownicza*, Tylkowski).

* * *

Analizowana leksyka architektoniczna i budowlana tworzy liczną grupę (284 JZ; 13%) zróżnicowaną pod względem semantycznym. Są tu nazwy osób związanych z budownictwem i architekturą (6 JZ), nazwy związane z projektowaniem budynków (30 JZ), nazwy budynków (24 JZ), nazwy pomieszczeń i części budynków (39 JZ), nazwy budynków sakralnych i ich części (11 JZ), nazwy obiektów hydro-

[42] Leksykony nie notują *libellacyi*. Rzeczownik *libellatio* pojawia się w pracach K. Schotta *Magia universalis* oraz Ch. Wolffa *Elementa matheseos*, w rozdziałach poświęconych hydrostatyce.

technicznych (5 JZ), nazwy elementów konstrukcyjnych (97 JZ), nazwy architektonicznych elementów zdobniczych (30 JZ), nazwy materiałów budowlanych (26 JZ), nazwy narzędzi budowlanych (7 JZ) oraz nazwy czynności związanych z budowaniem (9 JZ).

W badanym materiale synonimia nie jest rozbudowana (14 par i szeregów synonimicznych). Jest ona m.in. efektem zapożyczania wyrazów z różnych źródeł, np.: *abrys* (z nm.) – *delineacyja* (z łc.) – *planta* (z p.łc.). Inną przyczyną redundancji leksykalnej jest synonimia słowotwórcza, powodująca pojawienie się współrdzennych derywatów, takich jak np. przymiotniki utworzone od zapożyczonego rzeczownika *margiel*: *marglowy* (z sufksem -*owy*) – *marglowaty* (z sufiksem -*owaty*), które wtórnie spowodowały powstanie pary: *ziemia marglowa – ziemia marglowata*. Ciekawą parę tworzą synonimy *arkus tryjumfalny – brama tryjumfalna*, które powielają redundancję obecną w języku łacińskim (łc. *arcus triumphālis – porta triumphālis*). Źródłem synonimii leksykalnej jest ponadto wykorzystywanie różnych technik tworzenia słownictwa architektonicznego i budowlanego, np. zapożyczenia tworzyły pary i szeregi synonimiczne z derywatami syntaktycznymi, stąd takie pary, jak: *ichnografija – abrys ichnograficzny*, *scenographia – abrys scenograficzny*.

Udział poszczególnych technik w tworzeniu leksyki architektonicznej i budowlanej przedstawia tabela 24.

Tabela 24. Sposoby tworzenia leksyki architektonicznej i budowlanej

Sposób tworzenia leksyki architektonicznej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw architektonicznych i budowlanych
Zapożyczanie	137	48,0
Derywacja syntaktyczna	29	10,0
Derywacja morfologiczna	75	26,5
Derywacja semantyczna	42	15,0
Pochodzenie niejasne	1	0,5
Razem	284	100,0

Zapożyczenia (137 JZ) stanowią niemal połowę, bo 48% badanego słownictwa z zakresu architektury i budownictwa. Wpływ poszczególnych języków na powstanie analizowanej leksyki architektonicznej przedstawia tabela 25.

Dominująca pozycja zapożyczeń łacińskich (41 JZ, np.: *delineacyja*, *delineować, dyspensa*, *fabryka*, *filar*, *front*, *fundament*, *infirmaryja*, *kapitel*) oraz grecko-łacińskich (21 JZ, np.: *amfiteatr*, *apteka*, *architekt*, *architektoniczny*, *architektonika*, *baza*, *biblijoteka*) w badanej grupie słownictwa wynika z tego, że znaczna część *Informacyi architektonicznej* jest poświęcona architekturze starożytnej i greckim

Tabela 25. Źródła zapożyczania leksyki architektonicznej i budowlanej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia właściwe)	41	30,0
łaciński (kalki strukturalne)	12	9,0
łaciński (kalki semantyczne)	2	1,5
grecki przez medium łacińskie	21	15,0
niemiecki	36	26,0
włoski	8	6,0
francuski	2	1,5
czeski	3	2,0
różne źródła	12	9,0
Razem	137	100,0

porządkom architektonicznym, a najważniejszym tekstem teoretycznym, do którego odwoływał się Bystrzonowski, był łacińskojęzyczny traktat Witruwiusza.

Znaczący udział zapożyczeń niemieckich (36 JZ, np.: *cegła*, *dach*, *forta*, *framuga*, *fuga*, *ganek*, *grunt*, *jastrych*) w analizowanym słownictwie jest oczywisty, jeśli pamiętamy, że język niemiecki od średniowiecza wywierał istotny wpływ na polską terminologię rzemieślniczą z zakresu budownictwa. Silne są też wpływy włoskie i francuskie na badaną leksykę architektoniczną i budowlaną. Dla 7 nazw, takich jak np.: *appartament*, *arkada*, *galeryja*, *kredens*, *sala*, wskazuje się jednocześnie oba źródła zapożyczania. Ponadto tylko język włoski uznawany jest za podstawę ośmiu zapożyczeń (np.: *austeryja*, *facyjata*, *suffit*), zaś język francuski dwóch zapożyczeń (*kurytarz*, *pawilon*). W kolejnych pięciu przypadkach leksykony podają różne źródła zapożyczeń: czeskie i niemieckie (np. *klasztor*, *kruchta*) oraz łacińskie i niemieckie (np. *gips*) lub też niemieckie i włoskie (*kanał*).

Marginalnie zaznaczył się się wpływ języka czeskiego, który stanowił medium dla zapożyczeń łacińskich (3 JZ, np.: *kaplica*, *kościół*, *ołtarz*). W jednym wypadku, tj. w odniesieniu do rzeczownika *gruz*, leksykony wskazują na rodzime (psł. **gruzъ*) lub obce pochodzenie wyrazu (śr.d.nm. *grus*).

Oprócz zapożyczeń właściwych w badanej grupie mamy również kalki strukturalne (12 JZ), np. przejęte z traktatu Witruwiusza terminy: *architektura domowa – architektura gospodarska – architektura pospolita* (łc. *architectūra cīvīlis*); *architektura wojenna* (łc. *architectūra mīlitāris*). Ponadto w grupie słownictwa architektonicznego można wskazać kalki semantyczne (2 JZ), takie jak: *kropla* (łc. *gutta* ‘kropla’) oraz *liść* (łc. *folium* ‘liść’), będące nazwami elementów zdobniczych kolumn.

Dzięki derywacji syntaktycznej powstało 29 nazw z zakresu architektury i budownictwa, co stanowi 10% materiału. Przeważają tu zestawienia dwuwyrazowe nad trójwyrazowymi, co ilustruje tabela 26.

Tabela 26. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki architektonicznej i budowlanej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	25	86
S + S_{Gen}	3	10
S + Num + Part	1	4
Razem	29	100

Nazwy dwuwyrazowe budowane zgodnie z modelem S + Adj (25 JZ) to np.: *abrys ichnograficzny*, *front tryjangułowy*, *kamień ciosowy*, *kościół krzyżowy*. Model S + S_{Gen} reprezentują zaledwie trzy nazwy: *skrzydło kolumny*, *wiązanie dachu*, *wieko kapitelu.* Jedna nazwa jest zbudowana zgodnie z modelem S + Num + Part: *dach we dwoje złamany.*

W grupie słownictwa architektonicznego i budowlanego mamy liczne derywaty morfologiczne (75 JZ; 26,5%). Są to głównie regularnie tworzone nazwy lokatywne, np.: *ozdownia*, *piekarnia*, *słodownia*, *wozownia*, oraz nazwy czynności związanych z budowaniem i zdobieniem budynków, np.: *bielenie*, *fałdowanie*, *floryzowanie*, *folijowanie*, *murowanie*, *tynkowanie*.

Derywaty semantyczne (42 JZ; 15%) również tworzą liczną grupę badanego słownictwa. Są to np. nazwy budynków i ich części, takie jak: *brama*, *izba*, *podłoga*; nazwy materiałów budowlanych: *deska*, *wapno*, *piasek* itp., które wyspecjalizowały znaczenie. Z kolei zmiana znaczenia nazw elementów zdobniczych lub konstrukcyjnych, takich jak: *laska*, *noga*, *szczyt*, *szyja*, nastąpiła w wyniku metaforyzacji opartej na podobieństwie fizycznym dwóch desygnatów. Nie można tu jednak wykluczyć neosemantyzacji zachodzącej pod wpływem języków obcych, ale ustalenie wzajemnych relacji między nazwą polską a wzorcem obcym wymagałoby pogłębionych badań.

Dla 46 leksemów z zakresu architektury i budownictwa wybranych z *Informacyi* Bystrzonowskiego nie znaleziono innych poświadczeń w leksykonach obejmujących pierwszą połowę XVIII wieku. Są to m.in.: *abrys ichnograficzny*, *abrys ortograficzny*, *abrys scenograficzny*, *architektoniczny*, *architektura domowa*, *architektura gospodarska*, *architektura kościelna*, *architektura pospolita*, *arkus tryjumfalny*, *cębrowanie*, *dach we dwoje złamany*, *eurytmija*, *folijowanie*, *front łamany*, *front obłączasty*, *front tryjangułowy*, *grafista*, *gzemsik*, *hydrotechniczny*, *kamień*

ziemny, *kolumnacyja dorycka*, *kolumnacyja jonicka*, *nadpróg tuskański*, *parastata*, *pomiędzysłupie*, *półwałek*, *przysłupie*, *słupowanie*, *szpiklerz portowy*, *tryglif*, *wiązanie poddaszne*, *ziemia marglowa*, *ziemia marglowata.* Ponadto kolejne 13 leksemów zostało co prawda potwierdzonych w leksykonach, ale w innym niż u Bystrzonowskiego znaczeniu. Są to np.: *arkus* ‘łuk, element konstrukcyjny o zakrzywionym profilu, podparty z dwóch stron, stosowany do wzmacniania murów, w sklepieniach lub jako element zdobniczy’, *cela* ‘mała izba mieszkalna’, *dyspensa* ‘komora, spiżarnia’, *front* ‘szczyt nad portykiem, uformowany przez najwyższy człon belkowania, zwieńczenie fasady budynku, także drzwi lub okna; fronton’, *laska* ‘ornament w postaci wypukłych prążków’, *ortografija* ‘rysunek, na którym oznaczono wysokość, szerokość i głębokość planowanej budowli’, *podsadzka* ‘kwadratowa podstawa kolumny, podstawek’, *szyja* ‘zwężona część kolumny’, *wał* ‘element zdobniczy kolumn w formie wałka’.

2. Leksyka z zakresu architektury wojennej

Zagadnienia dotyczące architektury cywilnej i sakralnej Bystrzonowski przedstawił całościowo w jednym rozdziale. Natomiast architekturze militarnej encyklopedysta poświęcił odrębny rozdział pt. *Informacyja o architekturze wojennej* [337–357], w którym omówił typy fortyfikacji oraz zasady ich projektowania i wznoszenia. Takie wyeksponowanie problematyki dotyczącej budownictwa wojennego było przypuszczalnie wynikiem zmian, jakie dokonywały się w Europie w XVI, XVII oraz na przełomie XVII i XVIII wieku w sferze wojskowości i obronności. W całej ówczesnej Europie powstało szereg obiektów militarnych nowego typu: twierdz, fortyfikacji i obwałowań, przystosowanych do odpierania ataków, w których wykorzystywano nowe rodzaje broni artyleryjskiej. Miejsce średniowiecznych fortyfikacji murowanych zajęły nowoczesne fortyfikacje bastejowe, a następnie bastionowe, w których rolę pionowych murów i baszt obronnych przejęły bardziej odporne na ostrzał artyleryjski szerokie, pochyłe nasypy ziemne wzmacniane kamieniami oraz głębokie fosy. Przeobrażeniom podlegały nie tylko fortyfikacje stałe, ale również fortyfikacje polowe, takie jak: wały, podkopy czy aprosze[43].

Do najważniejszych teoretyków opisujących systemy fortyfikacyjne stosowane w ówczesnej Europie należeli[44]: torunianin Adam Fraytag (autor łacińskojęzycznej pracy *Architectura militaris nova et aucta*, wyd. I 1631 – najlepszego, wielokrotnie wznawianego podręcznika systemu staroholenderskiej fortyfikacji bastionowej, stanowiącej podstawę dla późniejszych innowacji w tej dziedzinie), Blaise François comte de Pagan (twórca systemu fortyfikacyjnego zwanego systemem Pagana, opisanego w pracy *La fortification*, wyd. 1645), François Blondel (twórca systemu fortyfikacyjnego zwanego systemem Blondela, opisanego w *Nouvelle maniere de fortifier les places*, wyd. 1683) oraz Sebastien le Prestre de Vauban (twórca systemu fortyfikacyjnego zwanego systemem Vaubana, opisanego w pracach przeznaczonych do wewnętrznego użytku armii francuskiej, a publikowanych przez inne osoby w latach 1683–1711). Z autorów polskojęzycznych, piszących o architekturze wojennej, należy

---

[43] Por. np. T. Nowak, *Polska technika wojenna XVI–XVIII w*ieku, Warszawa 1970; tenże, *Z dziejów techniki wojennej w dawnej Polsce*, Warszawa 1965.

[44] Podaję za: L. Wyszczelski, *Historia myśli wojskowej*, Warszawa 2000, s. 128–141; tenże, *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001, s. 40–52; T. Nowak, *Problematyka wojskowa w wykładach jezuitów polskich: Oswalda Krügera (1633 r.) i Faustyna Grodzickiego (1747 r.)*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki" 1997, VI, s. 20–22.

pamiętać o Józefie Naronowiczu-Narońskim i jego niepublikowanej pracy *Architectura militaris, to jest budownictwo wojenne*[45].

Do opracowania planu budowy fortyfikacji nowego typu nie wystarczało już przygotowanie rzemieślnicze, nieodzowni byli inżynierowie, gruntownie znający matematykę, geometrię i trygonometrię. Pojawił się zatem problem kształcenia przyszłych inżynierów wojskowych[46]. W Europie w XVII i XVIII wieku powstało wiele szkół technicznych realizujących program nauczania, który uwzględniał także kwestie architektury wojskowej. W Polsce pierwszą próbę powołania do życia szkoły wojskowej podjął spolonizowany Włoch, Andrzej Dell'Aqua, który w 1635 roku otrzymał zgodę na założenie takiej placówki we Lwowie. Szkoła ta przypuszczalnie funkcjonowała do 1656 roku. Kolejne, nieudane próby utworzenia podobnych placówek podejmowali jeszcze w XVII wieku Paweł del Buono oraz Krzysztof Mieroszewski. Pierwszą, stałą szkołą wojskową w Polsce była Szkoła Rycerska założona w Warszawie dopiero w 1765 roku. W konsekwencji młodzi Polacy, chcący poświęcić się karierze wojskowej, aż do lat sześćdziesiątych XVIII wieku mogli się kształcić tylko poza granicami kraju, na co stać było nielicznych. Według T. Nowaka taka sytuacja mogła przyczynić się do tego, że w szkołach prowadzonych w tym czasie w Polsce przez zakony pijarów i jezuitów, wprowadzono wykłady z zakresu techniki wojskowej, w tym architektury militarnej. Śladem tych wykładów są np. łacińskojęzyczne publikacje Jana Rudominy Dusiatskiego (tekst *Illustriora theorematha et problemata*, wyd. 1633, opracowany na podstawie wykładów wygłaszanych przez Oswalda Krügera SJ w Wilnie) oraz Ignacego Bogatki (tekst *Scientia artium militarium architecturam, pyrotechnicam, tacticam, polemicam, perspectivam complectens*, wyd. 1747, opracowany na podstawie wykładów wygłaszanych przez Faustyna Grodzickiego SJ we Lwowie)[47].

Pojawienie się tematyki wojskowej na wykładach w kolegiach jezuickich mogło być też w pewnym stopniu spowodowane ówczesną modą. Jak zauważa J. Bogdanowski, wiedza na temat architektury militarnej rozpowszechniała się „w nieznanym zarówno przedtem jak i potem wymiarze". Znajomość zasad fortyfikacji należała w XVII i XVIII wieku do podstaw dobrego wychowania, była obligatoryjnym ele-

[45] Praca Narońskiego została przypuszczalnie ukończona około roku 1659, a z rękopisu wydana dopiero w 1957 r. (por. T. Nowak, *Wstęp*, w: J. Naronowicz-Naroński, *Architektura militaris, to jest budownictwo wojenne*, oprac. J. Nowakowa, red. T. Nowak, Warszawa 1957, s. VIII).

[46] Por. T. Nowak, *O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1976, nr 3, s. 475–479; tenże, *Problematyka wojskowa w wykładach jezuitów polskich*..., s. 7–40.

[47] Por. T. Nowak, *Problematyka wojskowa w wykładach jezuitów polskich*...; tenże, *O nauczaniu przedmiotu „architectura militaris" w pijarskim kolegium wileńskim w drugiej połowie XVIII w. na tle wcześniejszego rozwoju tej gałęzi wiedzy*, w: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa–Kraków 1993, s. 291–307.

mentem średniego wykształcenia, i to nie tylko wojskowego[48]. Rangę tych zagadnień docenił też Bystrzonowski, pisząc w *Informacyi matematycznej*: „urodzonemu do boiu y oręża Szlachcicowi Polſkiemu (...) przyzwoita znać ſię na Architekturze woienney" [338].

Badacze historii architektury militarnej doceniają pracę Bystrzonowskiego i stawiając ją obok tekstów Adama Freytaga czy Józefa Naronowicza-Narońskiego, określają jako „solidny podręcznik"[49] oraz jako jedno z „fundamentalnych dzieł z teorii budownictwa obronnego"[50]. *Informacyja* jest tak wysoko oceniana, mimo że Bystrzonowski nie opracował własnego systemu fortyfikacyjnego, a tylko omawiał istniejące już założenia, odwołując się przy tym po raz kolejny do encyklopedycznych prac Kaspara Schotta oraz Christiana Wolffa[51]. Jak jednak podkreślają badacze, istotną zaletą *Informacyi* było przeniesienie przez jej autora pojęć i terminów funkcjonujących ówcześnie w różnych językach obcych na polski grunt i próba stworzenia rodzimej terminologii[52]. Na przykład w encyklopedii mamy nazwę *szyja* 'umocniony ciąg komunikacyjny łączący poszczególne części fortyfikacji', która odpowiada łacińskiemu *collum*, niemieckiemu *Kehle* lub *Kehllinie*, włoskiemu *gola*, francuskiemu *gorge*. Czy inny przykład: trójczłonowa nazwa *linija krótszej defensyi* 'w fortyfikacjach bastionowych wyobrażalna linia biegnąca od narożnika bastionu do przecięcia z linią kortyny' jest kalką łacińskiego *līnea dēfēnsiōnis strigens* lub *līnea dēfēnsiōnis minor*, francuskiego *la ligne de distance f'anquante*, niemieckiego *die kurze Streichlinie*[53]. Przypuszczalnie dla Bystrzonowskiego bezpośrednim wzorcem utworzenia nazw polskich były terminy łacińskie. Nie można jednak wykluczyć, że encyklopedysta przywoływał takie nazwy, które już wcześniej trafiły do polszczyzny w efekcie powielania wzorów francuskich, włoskich czy niemieckich. Dlatego nie rozstrzygam tu, który język (łaciński, włoski, niemiecki czy francuski) był bezpośrednim wzorem dla rodzimych odpowiedników pojawiających sie w *Infor-*

[48] J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996, s. 127.

[49] Tamże, s. 126.

[50] *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, wyd. II, Kraków 1988, s. 5.

[51] Należy podkreślić, że odwoływanie się do Wolffa, ale także innych tekstów encyklopedycznych, np. de Chalesa, było ówcześnie powszechną praktyką, co na przykładzie wykładów Faustyna Grodzickiego pokazał T. Nowak (T. Nowak, *Problematyka wojskowa w wykładach jezuitów polskich*..., s. 20–21).

[52] J. Bogdanowski, dz. cyt., s. 126.

[53] Obcojęzyczne odpowiedniki leksyki specjalnej z zakresu architektury wojennej podaję na podstawie zestawień sporządzonych w XVII w. przez J. Naronowicza-Narońskiego (dz. cyt., s. 13–14) oraz współcześnie przez Z. Holcera (*Słownik wybranych terminów obcojęzycznych*, oprac. Z. Holcer, w: J. Bogdanowski, dz. cyt., s. 490–499). W niektórych wypadkach udało się także wychwycić podstawę łacińską na podstawie lektury tekstów *scientia curiosa*.

macyi, ale przywołuję w miarę możliwości (głównie za J. Narońskim i Z. Holcerem) wszystkie obcojęzyczne synonimy[54].

Leksykę z zakresu architektury wojennej wyekscerpowaną z *Informacyi* prezentuję w następujących grupach:

2.1. Nazwy obiektów wojskowych i ich części

aprosze (fr. *approche*) ‘zygzakowate rowy oblężnicze, ułatwiające atakującym dojście do obleganej twierdzy; przykop’ (12): „Aproſze ieſt ukośne ku fortecy kopanie wewnętrzney foſſy, oraz wyſypywanie z teyże ziemi zewnętrznych ſzańcow.” [374]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Naroński, Potocki), L.

arsenał (fr. *arsenale*, wł. *arsenale* z arab.) ‘budynek przeznaczony na skład broni; zbrojownia, cekauz’ (1): „Arſenał 44. sal obſzernych zamyka.” [234]; not.: SPXVII/XVIII (Leszczyński, *Gazeta Polska*), Kn, T, L.

bastyjon (fr. *bastion*, wł. *bastione*)[55] ‘wysunięta, umocniona narożna część fortyfikacji, budowana na planie pięcioboku; beluard, bolwerk’ (65): „dwie pryncypalne częśći [fortec]: Pierwſze ſą z Francuſka *Baſtyony*, *Baluardy*, z Niemiecka *Bolwerki*. Drugie *Kortyny*.” [341]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Naroński), T, L.

baszta (czes. *bašta*) ‘okrągła lub wielościenna wieża obronno-obserwacyjna, stojąca samodzielnie lub połączona z murami obronnymi’ (1): „Staroświecki ſpoſob fortyfikowania miaſt był wyſokiemi y ſzerokiemi murami, wieżami, y baſztami ie otaczać.” [340]; not.: SPXVII/XVIII (Szołucha, Botero), Kn, T, L.

bateryja / batteryja (fr. *batterie*) ‘umocnione stanowisko dla dział, szaniec’ (24): „zwyczayne ſą Polemikom, y inne ku obronie ſłużące woienne ſtruktury z ziemi wyſypane. Jako to reduty, gwiazdy, kaſztele, baterye, aproſze.” [371]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (*Gazeta Polska*, Naroński), L.

[54] Z. Holcer, dz. cyt., podaje także angielskie odpowiedniki nazw z zakresu architektury wojskowej – te jednak pomijam, gdyż trudno przypuszczać, żeby język angielski mógł w znaczącym stopniu oddziaływać na polszczyznę wojskową w XVII i XVIII w.

[55] Opracowania leksykograficzne wskazują na dwa źródła pochodzenia wyrazu *bastyjon*: włoskie (SPXVII s.v., SWOS s.v., ESJPB s.v., M. Borejszo, dz. cyt., s.v.) oraz francuskie (SWOS s.v., ESJPB s.v.). Bystrzonowski natomiast wskazuje na źródło francuskie.

beluard / baluard (fr. *beloaurt*, wł. *baloardo*)[56] ‘narożna, umocniona część obwałowań obronnych; bolwerk, bastion’ (61): „*Beluard*: ieſt część fortyfikacyi graniaſta y narożnia, to ieſt wał bardziej wypuſzczony.” [341]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (*Merkuriusz Polski*, Pasek), T, L.

bolwerk (nm. *Bollwerk*) ‘narożna, umocniona część obwałowań obronnych; bastion, beluard’ (1): „dwie pryncypalne częśći [fortec]: Pierwſze ſą z Francuſka *Baſtyony*, *Baluardy*, z Niemiecka *Bolwerki*. Drugie *Kortyny*.” [341]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Naroński), T, L.

brustwerk (nm. *Brustwehr*) ‘część fortyfikacji, ziemne umocnienie obronne złożone z rowu i wału, szaniec’ (1): „Pryncypalne częśći ſkładaiące ortografią fortec ſą te. Pierwſzy *Wał* otaczaiący fortecę (...) Drugi *Szaniec*, z Francuſka *Parapety*, po Niemiecku *Bruſtwerk*, na brzegu zewnętrznym wału wyſypany na chłopa wyſokość, do koła otaczaiący fortecę.” [350]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Naroński).

cekauz (nm. *Zeughaus*) ‘skład broni, amunicji, sprzętu wojskowego; zbrojownia, arsenał’ (2): „Dla całego ze wſzelką ammunicyą cekauzu obozowego daie ſię placu w ſzerz ſtop 480. wzdłuż ſtop 300.” [381]; not.: SPXVII/XVIII (Opaliński, Niemcewicz), Kn, T, L.

cyrkumwallacyja (łc. *circumvallātiō*) ‘fortyfikacja polowa, szaniec składający się z wału wewnętrznego i zewnętrznego, otaczający fortecę i zabezpieczający wojska oblegające przed atakiem ze strony obrońców fortecy z jednej strony i przed odsieczą z drugiej strony’ (15): „Circumwallacya ieſt fortyfikacya całego obozu woyſka oblegaiącego, opaſuiąc ile bydź może do koła fortecę. (...) Składa ſię z wału albo ſzańcu, y rozſadzonemi według exygencyi mieyſca rożnemi fortyfikacyami.” [370]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L s.v. *linia* (J. Jakubowski), K (Bystrzonowski).

false brage (śr.łc. *falsa brāca*)[57] ‘miejsce pod wałem obronnym, podwale’ (1): „Pryncypalne częśći ſkładaiące ortografią fortec ſą te. (...) Trzecie *Podwale*,

[56] Opracowania leksykograficzne wskazują na dwa źródła pochodzenia wyrazu *beluarda*: włoskie (SPXVII/XVIII s.v., SWOS s.v., M. Borejszo, dz. cyt., s.v.) oraz francuskie (SPXVII/XVIII). Bystrzonowski wskazuje na język francuski jako na źródło zapożyczenia.

[57] Nazwę w formie *falsabraga* notują TEM s.v. oraz SW s.v. TEM wskazuje łacinę jako źródło zapożyczenia, zaś SW wyjaśnia, że *falsabraga* ‘rodzaj wału fortecznego’ wywodzi się z śr.łc. *falsa braga* a. *braca*, skąd fr. *fausse-braie* = ‘kryta droga, tunel’. Bystrzonowski również wspomina o francuskim pochodzeniu tej nazwy, jednak przywołana przez niego forma wskazuje raczej na związek z językiem łacińskim, gdzie *falsa* ‘nieprawdziwa, fałszywa’, zaś *brāca* ‘spodnie, szarawary’. Przenośne znaczenie tego zestawienia ukształtowało się zatem być może pod wpływem języka francuskiego.

po Francuſku *Falſe Brage*, ktore w wielu fortecach ſię daie między wałem y ſzańcem podwałowym.” [350]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

flank / flanka (fr. *flanc*, nm. *Flanke*)[58] ‘boczna część budowli obronnej, różniąca się od głównego korpusu, ustawiona względem niego pod kątem prostym’ (6): „*Skrzydła*: albo *ramiona* po Francuſku *Flanki*. Po Niemiecku *Fligel*, ſą ściany perpendykularnie oſadzone w linii wału ztykaiące ſię z frontem Beluardu.” [341]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

fligel (nm. *Flügel*) ‘boczna część budowli obronnej, różniąca się od głównego korpusu, ustawiona z nim w jednym ciągu lub względem niego pod kątem; skrzydło’ (1): „*Skrzydła*: albo *ramiona* po Francuſku *Flanki*. Po Niemiecku *Fligel*, ſą ściany perpendykularnie oſadzone w linii wału ztykaiące ſię z frontem Beluardu.” [341]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

forteca (wł. *fortezza*) ‘miejsce umocnione na stałe, obsadzone wojskiem i artylerią; warownia, twierdza’ (220): „Kroleſtwo bez fortec daleko licznieyſze woiſko konſerwować muſi dla obrony.” [338]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

forteca n-graniasta ‘forteca budowana na planie wielokąta’ (2): „pięć albo ſześćgraniaſta forteca mniey ludzi, ammunicyi, prochu, kul, indzinierow, prowiantow potrzebuie.” [356]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

forteca n-granista ‘forteca budowana na planie wielokąta’ (4): „chcący dać abrys Ichnograficzny, albo plantę fortecy, tak ma poſtąpić. *1mo*. Niech odryſuie figurę fortecy na przykład ſześćgraniſtey, według ſposobu opiſanego w liczbie X. albo XI. w Informacyi I.” [356]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

forteca nieregularna (kalka łc. *castellum irrēgulāris*, gdzie *castellum* ‘twierdza, zamek’, *irrēgulāris* ‘nieforemny’) ‘forteca budowana na planie wielokąta nieforemnego’ (3): „Fortece iedne zowią ſię regularne (...). Inne ſą nie regularne, ktorych nie wſzyſtkie w okolicy boki y narożniki ſą iednakowo rowne, nie iedneyże figury.” [340]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K[59].

---

[58] SWOS s.v. rejestruje formę *flanka* i jako źródło pochodzenia wyrazu wskazuje nm. *Flanke* z fr. *flanc*. ESJPB s.v. z kolei wyjaśnia, że wyraz pojawił się w polszczyźnie w drugiej połowie XVIII w., najpierw w formie *flank*, przejętej bezpośrednio z języka francuskiego, zaś dopiero od połowy XIX w. pod wpływem języka niemieckiego w formie *flanka*. W *Informacyi* mamy poświadczenia tylko liczby mnogiej (*flanki*), brak natomiast przykładów użycia tego rzeczownika w liczbie pojedynczej. Bystrzonowski jednoznacznie wskazuje na francuskie źródło pochodzenia wyrazu.

[59] K rejestruje synonim *forteca irregularna* (Naroński).

forteca regularna (kalka łc. *castellum rēgulāris*, gdzie *castellum* ‘twierdza, zamek’, *rēgulāris* ‘foremny’) ‘forteca budowana na planie wielokąta foremnego’ (21): „Fortece iedne zowią ſię regularne, ktorych wſzyſtkie boki y narożniki ſą iednakowo rowne, iedneyże figury.” [340]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Naroński).

fortyfikacyja (p.łc. *fortificātio*) ‘zespół obiektów obronnych (murów, fortów, umocnień ziemnych); umocnienie’ (38): „Beluard: ieſt część fortyfikacyi graniaſta y narożnia, to ieſt wał bardziej wypuſzczony.” [341]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

fortyfikacyja nieregularna (kalka łc. *mūnitiō irrēgulāris*, gdzie *mūnitiō* ‘umocnienie’, *irrēgulāris* ‘nieforemny’) ‘umocnienie budowane na planie wielokąta nieforemnego’ (6): „Przez fortyfikacyą nie regularną, rozumie ſię ta figura fortecy lub mieyſca, ktorey ściany y anguły, nie ſą zobopolnie ſobie rowne.” [364]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

fortyfikacyja pułksiężycowa (kalka łc. *mūnimentum semiluna*, gdzie *mūnimentum* ‘umocnienie’, *semiluna* ‘półksiężyc’) ‘umocnienie budowane na planie półksiężyca’ (3): „Ichnografia, y Ortografia pułxiężycowey fortyfikacyi, z teyże tablicy powinna ſię zabierać co y rawelin.” [361]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

fortyfikacyja regularna (kalka łc. *mūnitiō rēgulāris*, gdzie *mūnitiō* ‘umocnienie’, *rēgulāris* ‘foremny’) ‘umocnienia budowane na planie wielokąta foremnego’ (2): „Spoſob fortyfikacyi regularney mieyſca nie regularnego.” [365]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Naroński).

fortyfikacyja wewnętrzna (kalka łc. *mūnimentum internum*, gdzie *mūnimentum* ‘umocnienie’, *internum* ‘wewnętrzne’) ‘umocnienia wewnętrzne, usytuowane wewnątrz głównego obwodu obronnego’ (3): „fortyfikacya wewnętrzna ſwoią wyſokośćią powinna przechodzić fortyfikacye zewnętrzne.” [363]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

fortyfikacyja zewnętrzna (kalka łc. *mūnimentum externum*, gdzie *mūnimentum* ‘umocnienie’, *externum* ‘zewnętrzne’) ‘umocnienia zewnętrzne, budowane od strony pola’ (18): „Wſzyſtkich tych fortyfikacyi zewnętrznych ta ieſt potrzeba. Iż przyſtępku bliſkiego bronią nieprzyiacielowi pod fortecę.” [363]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

fossa (łc. *fossa*, fr. *fossé*)

1. ‘głęboki rów zwykle wypełniony wodą, otaczający miejsce obronne’ (73): „Z tychże częśći ſię ſkładaią kleſzcze iako y Rawelin. To ieſt maią ſwoy wał,

na wale ſzaniec, albo parapety, y do koła foſſę.” [362]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

2. ‘rów oblężniczy ułatwiające atakującym dojście do obleganej twierdzy; przykop’ (16): „Gdy iuż tak pod fortecę podſtąpią oblegaiący, że ſię ukośne foſſy więcey prowadzić nie dadzą. Tedy foſſę proſto kopią ku iakiey częśći fortecy, ktorą nayſłabſzą ſądzą.” [375]; brak: Kn, not.: K (*Oblężenie Jasnej* Góry), in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L.

fossa aproszowa ‘zygzakowaty rów oblężniczy ułatwiający atakującym dojście do obleganej twierdzy; przykop’ (2): „z foſs aproſzowych naybliżſzych [fortecy] mogli oblegaiący uſilnie ſtrychować y bronić kontynuacyi tey proſtey foſſy.” [375]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

fossa sucha ‘głęboki rów otaczający miejsce obronne’ (2): „Sucha zaś foſſa nie tak wiele potrzebuie zewnętrzney fortyfikacyi. Łatwieyſzey pozwala wycieczki y reiterowaniu ſię oblężonych.” [385]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

fossa wodna ‘głęboki rów z wodą otaczający miejsce obronne’ (1): „Gdy *sappa* albo foſſa przeidzie zewnętrzne fortyfikacye, ſzańce przedforteczne, cała inwencya na tym zawiſła, aby przeiść foſſę pryncypalną. Jeżeli wodna ieſt, groblą przez nię iak nayſilniey y nayprędzey daiąc.” [375]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

fossa wodnista ‘głęboki rów z wodą otaczający miejsce obronne’ (1): „Czwarta kwestya: o foſſie ſuchey y wodniſtey. Wodą napełniona foſſa ma to, iż przeprawa nieprzyiacielowi przez nię nie tak łatwa, aproſzowanie niepodobne. Wygodę czyni z wody potrzebom oblężonych.” [358]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

głowa ‘przednia, wysunięta część zabudowań obronnych’ (23): „Wſzyſtkie głowy Beluardow połącz proſtymi liniami.” [347]; not.: T, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, L.

gwiazda (kalka semantyczna łc. *stella*, fr. *étoile*, wł. *stella*, nm. *Sternwerk*) ‘fortyfikacja ziemna o narysie przypominająca kształtem gwiazdę’ (7): „Gwiazda ieſt fortyfikacya z ziemi wyſypana rogata, na kſztałt gwiazdy, mocnieyſza na redukty, iż ſwemi rogami większe maiąc podobieńſtwo do baſtyonow, ieden rog drugiego zobopolnie bronić może.” [372]; not.: T, L, K (Naroński), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

kasztel (łc. *castellum*)

1. ‘rodzaj fortyfikacji ziemnej, szaniec, okop’ (18): „zwyczayne ſą Polemikom, y inne ku obronie ſłużące woienne ſtruktury z ziemi wyſypane. Jako to reduty,

gwiazdy, kaſztele, baterye, aproſze.” [371]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

2. ‘warowny zamek, twierdza’ (1): „Pokazuią ruiny Zamkow, kaſztelow, w każdym prawie ſtaroſtwie.” [339]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kasztel pułbastyjonowy ‘ziemna fortyfikacja, obwałowanie z półbastionami’ (4): „W Circumwallacyi (...) w częſtym ſą używaniu kaſztele pułbaſtyonowe; to ieſt połowę tylko baſtyonu w narożnikach ſwoich maiące. Ktore lubo nie ſą tak obronne, iako kaſztele z zupełnymi baſtyonami.” [373]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kawaler (wł. *cavaliere*) ‘w fortyfikacjach bastionowych nadszaniec, wieżyczka umieszczona na nasypie, służąca jako punkt obserwacyjny lub stanowisko artylerskie’ (4): „*Linia dłużſzey defenſii*: ieſt linia imaginaryina od ſamego rogu albo angułu kawalera iednego ciągnąca ſię do kąta zewnętrznego, złożonego z ſkrzydła Beluardu drugiego, y z linii wału.” [341]; not.: L, K (*Archelia*), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

kleszcze (kalka semantyczna łc. *forceps*, fr. *tenaille*, wł. *tanaglie*, nm. *Zange*) ‘wysunięte przed fortecę umocnienie ziemne, kształtem przypominające kleszcze, pozwalające na obronę przedpola’ (8): „Kleſzcze ieſt fortyfikacya zewnętrzna, a daleka od fortecy naprzeciwko kortyn położona, podobieńſtwo maiąca do kleſzczy. A raczey do litery wielkiey M ieżeli ſą kleſzcze pojedyncze: ieżeli podwoyne, to do litery wielkiey W.” [362]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L (J. Jakubowski), K (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T.

kleszcze podwójne (kalka łc. *duplex forceps*, fr. *double tenaille*, wł. *tanaglie duplici*, nm. *doppelte Schere*) ‘wysunięta przed fortecę fortyfikacja ziemna, mająca kształt litery W’ (2): „Kleszcze podwoyne, także ſwoie ſkrzydła w proſt biorą z linii ſkrzydeł baſtyonowych, iako y kleſzcze poiedyncze. Fronty iednak ſą podwoyne, anguł dwoiſty zewnątrz od pola ſkładaiące: iakie anguły frontem gornym ſkłada wielka litera W.” [362]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kleszcze pojedyncze (kalka łc. *simplex forceps*, fr. *tenaille simple*, wł. *tanaglie*, nm. *einfache Schere*) ‘wysunięta przed fortecę fortyfikacja ziemna, mająca kształt litery M’ (3): „Kleſzcze ieſt fortyfikacya zewnętrzna, a daleka od fortecy naprzeciwko kortyn położona, podobieńſtwo maiąca do kleſzczy. A raczey do litery wielkiey M ieżeli ſą kleſzcze pojedyncze: ieżeli podwoyne, to do litery wielkiey W ſamym ſwoim frontem procz ſkrzydeł.” [362]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

korona (kalka semantyczna łc. *corōna*, fr. *couronne*, wł. *corona*, nm. *Krone*)[60] ‘w fortyfikacjach bastionowych odrębna budowla ziemna wysunięta przed fortecę, złożona z dwóch bastionów i dwóch półbastionów, przypominająca kształtem koronę’ (9): „Korona ieſt fortyfikacya zewnętrzna niby z dwoch rogatych złożona. To ieſt na narożnikach maiąca po puł baſtyonu, a we ſrzodku cały ieden lub dwa z ſwemi kortynami.” [363]; not.: L (J. Jakubowski), K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

kortyna (wł. *cortina*) ‘mur lub wał ziemny stanowiący zewnętrzny obwód fortyfikacji, położony między dwoma bastionami’ (69): „Kortyna: ieſt część fortyfikacyi, ktora oznacza wał, albo mur, między dwiema Beluardami zamknięty.” [341]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L (*Archelia*), in.zn.: Kn.

kosz ‘pojemnik wyplatany z łozy, napełniany ziemią, służący do stawiania obiektów obronnych’ (2): „tak dyſponuiąc wały, na nich koſze, narożnie beluardy, iż zakryty forteczny żołnierz zewſząd widzieć, y ſam bezpieczny, czyli działami czyli ręczną ſtrzelbą odstrzeliwać może natarczywego nieprzyiaciela.” [340]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, K (Narośki), in.zn.: Kn.

linija dłuższej defensyi (kalka łc. *līnea dēfēnsiōnis figens*, *līnea defensionis maior* lub *līnea dēfēnsiōnis maxima*, fr. *la ligne de défense fichante*, nm. *die grosse Streichlinie*)[61] ‘w fortyfikacjach bastionowych wyobrażalna linia łącząca narożnik bastionu z narożnikiem sąsiedniego bastionu’ (3): „*Linia dłużſzey defenſii*: ieſt linia imaginaryina od ſamego rogu albo angułu kawalera iednego ciągnąca ſię do kąta zewnętrznego, złożonego z ſkrzydła Beluardu drugiego, y z linii wału.” [341]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

linija krótszej defensyi (kalka łc. *līnea dēfēnsiōnis strigens* lub *līnea dēfēnsiōnis minor*, fr. la *ligne de distance f’anquante*, nm. *die kurze Streichlinie*) ‘w fortyfikacjach bastionowych wyobrażalna linia biegnąca od narożnika bastionu do przecięcia z linią kortyny’ (8): „*Linia krotſzey defensyi*: ieſt linia imaginaryina

[60] W łacińskich tekstach synonimicznie występują: *corona* oraz zestawienia *opus coronatum* i *opera coronata* (np. w encyklopedii Schotta mamy *Caput* XVI *De Coronis seu operibus coronatis*), co w polszczyźnie historycznej było najczęściej tłumaczone jako *dzieło koronowe* (por. *Słowniczek terminologiczny dawnego budownictwa obronnego*..., s.v.). W encyklopedii Bystrzonowskiego spotykamy tylko nazwę jednowyrazową, brak natomiast odpowiedniego zestawienia.

[61] Takie bogactwo obcych wzorów wpłynęło też na różnorodność polskich odpowiedników: J. Naronowicz-Naroński (dz. cyt., s. 13) proponuje synonimiczne zestawienie: *dłuższa linia obrony.* Z kolei w *Słowniczku terminologicznym dawnego budownictwa obronnego*..., s.v. *linia* zarejestrowano zestawienia: *linia dużej obrony*, *linia dłuższej obrony*, *linia dłuższej defensyi*.

według linii frontu Beluardu pociągniona.” [341]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[62].

most zwodzony (kalka fr. *pont-levis*, wł. *ponte levatio*, nm. *Fallbrücke*, *Zugbrücke*) ‘ruchoma, podnoszona konstrukcja łącząca brzegi fosy, stanowiąca element fortyfikacji’ (1): „Moſty do nich [bram fortecznych] maią bydź przez foſſy zwodzone, rożnemi umocnione ſpoſobami, y ſamołowkami opatrzone.” [358]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (b.cyt.).

obwach (nm. *Hauptwache*) ‘pomieszczenie dla żołnierzy pełniących główną wartę w garnizonie; wartownia’ (1): „Dla formowania zaś rynku publicznego, gdzie y obwach generalny ma ſwoie mieyſce. Według mnieyſzey lub większey liczby woyſka, daie ſię proporcyonalny rynek.” [382]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (*Historia o buntach Chmielnickiego*)[63].

okop ‘rów z wałem służący do celów obronnych’ (3): „Spoſob ryſowania pomnieyſzych okopow, ſzańcow, albo kaſztelow y ich zakładaniu.” [349]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

parapet (fr. *parapet*, wł. *parapetto*)[64] ‘ziemne umocnienie obronne złożone z rowu i wału, służące do osłony przed ogniem nieprzyjacielskim; szaniec’ (4): „Pryncypalne częśći ſkładaiące ortografią fortec ſą te. (...) Drugi *Szaniec*, z Francuſka *Parapety*, po Niemiecku *Bruſtwerk*, na brzegu zewnętrznym wału wyſypany na chłopa wyſokość, do koła otaczaiący fortecę.” [350]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, K (Naroński).

podnóżek (kalka semantyczna łc. *scabellum*, fr. *banquette*, nm. *Bank*) ‘dolna część szańca, podstawa, fundament’ (12): „Podnożka ſzerokość na ſtop 3. wyſokość na ſtop pułtory we wſzyſtkich ſzańcach zwyczayna.” [351]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

podwale ‘miejsce pod wałem obronnym’ (5): „Pryncypalne częśći ſkładaiące ortografią fortec ſą te. (...) Trzecie *Podwale*, po Francuſku *Falſe Brage*, ktore w wielu fortecach ſię daie między wałem y ſzańcem podwałowym.” [350]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

---

[62] J. Naronowicz-Naroński (dz. cyt., s. 13) proponuje synonimiczne zestawienie: *krótka linia obrony. Słowniczek terminologiczny dawnego budownictwa obronnego*..., s.v. rejestruje zestawienia: *linia krótszej defensyi*, *linia krótszej obrony*, *linia małej obrony.*

[63] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia rzeczownika *obwach* w polszczyźnie pochodzą z drugiej połowy XVIII w.

[64] Opracowania leksykograficzne wskazują na dwa źródła pochodzenia wyrazu *parapet*: włoskie (M. Borejszo, dz. cyt. s.v., ESJPB s.v.) oraz francuskie (ESJPB s.v.). Jak wyjaśnia Bańkowski, wł. *para-petto* dosłownie oznacza ‘osłonę piersi’. Bystrzonowski wskazuje na francuskie pochodzenie wyrazu *parapet*.

półbastyjon / pułbastyjon (kalka fr. *demi-bastion*, wł. s*emibastion*, nm. *Halbbastion*) ‘część fortyfikacji o narysie połowy bastionu’ (4): „Czaſem z iedeny ſtrony przydłużſzey, pułbaſtyony dwa narożne ſkładaią fortyfikacyą nakſztałt rogow.” [373]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

półksiężyc / pułksiężyc (kalka semantyczna łc. *semiluna*, fr. *demilune*, wł. *mazzaluna*, nm. *Halbmond*) ‘w fortyfikacjach bastionowych odrębna budowla ziemna wysunięta przed kurtynę, otoczona fosą, mająca kształt półksiężyca’ (11): „Pułxiężyc ieſt fortyfikacya zewnętrzna ziemi, wyſypana na kſztałt puł Xiężyca, iaki ſię pokazuie na pierwſzey lub oſtatniey kwadrze, z ktorego podobieńſtwa imię ſwoie bierze.” [361]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Archelia*), in.zn.: Kn, L.

ramię (kalka semantyczna łc. *āla*, fr. *flanc* lub *épaule*, wł. *fianco*, nm. *Flanke*) ‘boczna część wału obronnego, ustawiona względem niego pod kątem prostym, przytykająca jednym końcem do beluardu’ (2): „*Skrzydła*: albo *ramiona* po Francuſku *Flanki*. Po Niemiecku *Fligel*, ſą ściany perpendykularnie oſadzone w linii wału ztykaiące ſię z frontem Beluardu.” [341]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

rawelin (fr. *ravelin*) ‘w fortyfikacjach typu bastionowego zewnętrzna budowla ziemna, zwykle na planie trójkąta, usytuowana za fosą główną, przed kurtyną’ (24): „Rawelin ieſt ſtruktura z ziemi wyſypana nakſztałt baſtyonu, tym iednak rożna, iż poſpolicie daie ſię bez flankow, albo ſkrzydeł. Mieyſce ma ſwoie między dwiema baſtyonami naprzeciwko kortyny za foſſą, y właſną ſię foſſą opaſuie.” [359]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

reduta / redukta / redukt (fr. *redoute* z wł.) ‘ziemna fortyfikacja z wałem i parapetem, budowana na planie czworoboku’ (13): „Reduty albo redukty ieſt fortyfikacya kwadratowa, abo czworośćienna przydłużſza, z ziemi wyſypana nakſztałt kaſztelu kwadratowego, tym tylko rożna że baſtyonow nie ma.” [371]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

rogi (kalka semantyczna łc. *cornū*, fr. *corniche*, wł. *opera cornuta*, nm. *Hornwerk*)[65] ‘w fortyfikacjach bastionowych odrębna budowla ziemna wysunięta przed kurtynę, złożona z dwóch półbastionów, kształtem przypominająca rogi; dzieło rogowe’ (6): „Rogi, ieſt fortyfikacya zewnętrzna, na froncie ſwoim po połowie baſtyonu maiąca, a we ſzrzodku między niemi na kſztałt kortyny, dla ktorego

[65] W tekstach łacińskich (np. w encyklopedii Schotta) mamy synonimiczne nazwy: *cornuta* oraz *opus cornutum* i *opera cornuta*. Zestawienia w polszczyźnie były najczęściej tłumaczone jako *dzieło rogate* (por. *Słowniczek terminologiczny dawnego budownictwa obronnego...*, s.v.). U Chmielowskiego spotykamy synonim: *fortyfikacja rogata* (K). W *Informacyi* spotykamy tylko nazwę jednowyrazową, brak jest zestawienia.

podobieńſtwa do rogow toż bierze imię.” [362]; not.: K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T, Kn, L.

samołówka ‘pułapka’ (1): „Moſty do nich [bram fortecznych] maią bydź przez foſſy zwodzone, rożnemi umocnienione ſpoſobami, y ſamołowkami opatrzone.” [358]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

sappa (fr. *sape* ‘podkop’) ‘kryty od góry, prosty rów oblężniczy, ułatwiający atakującym dojście do obleganej fortecy’ (2): „Gdy *sappa* albo foſſa przeidzie zewnętrzne fortyfikacye, ſzańce przedforteczne, cała inwencya na tym zawiſła, aby przeiść foſſę pryncypalną. Jeżeli wodna ieſt, groblą przez nię iak nayſilniey y nayprędzey daiąc.” [375]; brak: T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: Kn.

skrzydło (kalka semantyczna łc. *āla*, fr. *flanc* lub *épaule*, wł. *fianco*, nm. *Flanke*) ‘boczna część wału obronnego, ustawiona względem niego pod kątem prostym, przytykająca jednym końcem do beluardu’ (43): „*Skrzydła*: albo *ramiona* po Francuſku *Flanki*. Po Niemiecku *Fligel*, ſą ściany perpendykularnie oſadzone w linii wału.” [341]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

stanowisko ‘umocnione miejsce zajmowane przez wojsko’ (1): „[Wysokość wału] mnieyſza nie byłaby doſtatecznym ſtanowiſkiem żołnierzowi do obrony fortecy.” [351]; not.: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

szaniec (nm. *Schanze*) ‘umocnienie składające się z wału i nasypu ziemnego’ (65) „Pryncypalne częśći ſkładaiące ortografią fortec ſą te. (...) Drugi *Szaniec*, z Francuſka *Parapety*, po Niemiecku *Bruſtwerk*, na brzegu zewnętrznym wału wyſypany na chłopa wyſokość, do koła otaczaiący fortecę.” [350]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

szaniec aproszowy ‘zygzakowate rowy oblężnicze, ułatwiające atakującym dojście do obleganej twierdzy; przykop’ (1): „Aproſze ieſt ukośne ku fortecy kopanie wewnętrzney foſſy, oraz wyſypywanie z teyże ziemi zewnętrznych ſzańcow, ktorymi foſſami mogliby oblegaiący co raz ſię zbliżać ku fortecy pod oſtatnią iey fortyfikacyą, oraz tak bydź zaſłonieni od aproſzowych ſzańcow, aby kopacze y aproſzuiący ſię żołnierz nie mogł bydź widziany z fortecy y ſtrychowany czyli od dział, czyli z ręczney ſtrzelby.” [374]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski)[66].

szaniec podwałowy ‘umocnienie składające się z wału i nasypu ziemnego, tworzące zamknięty obwód, umieszczone przed wałem’ (6): „Pryncypalne częśći

[66] SPXVII/XVIII s.v. rejestruje synonimiczne zestawienie: *wał aproszowy* (Naroński).

ſkładaiące ortografią fortec ſą te. Pierwſzy *Wał* otaczaiący fortecę. (...) Drugi *Szaniec*. (...) Trzecie *Podwale*. (...) Czwarty *Szaniec podwałowy*. (...) Piąta *Foſſa*. (...) Szoſty *Szaniec przedforteczny*." [350]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T[67], L, not.: K (Bystrzonowski).

szaniec przedforteczny 'umocnienie składające się z wału i nasypu ziemnego, tworzące zamknięty obwód, umieszczone przed fortecą' (8): „Szaniec przedforteczny oſtatni (...) w wielu fortecach ſię daie." [352]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

szańcowanie 'umocnienie składające się z wału i nasypu ziemnego' (2): „Na brzegu batteryi patrzącym ku nieprzyiacielowi daią ſię parapety albo ſzańcowanie." [374]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

szyja (kalka semantyczna łc. *collum*, fr. *gorge*, wł. *gola*, nm. *Kehle*) 'umocniony ciąg komunikacyjny łączący poszczególne części fortyfikacji' (26): „Szyia: ſą te dwie ściany niby reſzty wału wpuſzczone w ſrzodek Beluardu zacząwſzy od ſkrzydeł, ktore anguł czynią iakiey regularney fortecy rownokątney." [341]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wał (śr.w.nm. *wal*) 'nasyp ziemny pełniący funkcje obronne' (80): „Pryncypalne częśći ſkładaiące ortografią fortec ſą te. Pierwſzy *Wał* otaczaiący fortecę." [350]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wał komunikacyi 'wewnętrzna część cyrkumwalacji, wał zabezpieczający wojska oblegające fortecę przed atakiem ze strony obrońców; wał wewnętrzny' (1): „Ta ſtrona wału, ktora zaſłania oboz y dzieli od fortecy, zowie ſię wał wewnętrzny, wał *kommunikacyi*; ktory tym mnieyſzy bydź powinien, im ſłabſze ſiły oblężonych." [370]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

wał kontynuacyi 'zewnętrzna część cyrkumwalacji, wał zabezpieczający wojska oblegające fortecę przed odsieczą; wał zewnętrzny' (1): „ſtrona wału ktora zaſłania oboz od pola, zowie ſię wał zewnętrzny, wał *contynuacyi*; ktory tym więkſzy, y tym mocniey ufortyfikowany bydź powinien, im ſilnieyſza odſiecz ieſt w nadziei oblężonych." [370]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

wał wewnętrzny 'wewnętrzna część cyrkumwalacji, wał zabezpieczający wojska oblegające fortecę przed atakiem ze strony obrońców; wał komunikacyi' (1): „Ta ſtrona wału, ktora zaſłania oboz y dzieli od fortecy, zowie ſię wał we-

[67] T s.v. *podwalny* notuje synonim: *podwalne opasanie*.

wnętrzny, wał *kommunikacyi*; ktory tym mnieyſzy bydź powinien, im ſłabſze ſiły oblężonych.” [370]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

wał zewnętrzny ‘zewnętrzna część cyrkumwalacji, wał zabezpieczający wojska oblegające fortecę przed odsieczą; wał kontynuacji’ (1): „ſtrona wału ktora zaſłania oboz od pola, zowie ſię wał zewnętrzny, wał *contynuacyi*; ktory tym więkſzy, y tym mocniey ufortyfikowany bydź powinien, im ſilnieyſza odſiecz ieſt w nadziei oblężonych.” [370]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

zamek (kalka semantyczna nm. *Schloß*) ‘warowna siedziba, budowla obronna’ (6): „Wielograniaſta figura, iako to pięć, ſześć, ſiedm, y więcey graniaſta, bardziey Architekturze woienney, to ieſt w zakładaniu fortec, Zamkow ſłuży, a niżeli poſpolitey albo Kościelney.” [304]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

2.2. Nazwy czynności związanych ze stawianiem umocnień

fortyfikować się (łc. *fortificāre*) ‘umacniać, stawiać obwarowania’ (11): „aby Kommendant miał wiernych ſzpiegow, informuiących ſię o wſzelkich obrotach nieprzyiacielſkich, iego ſiłach, gdzie ſię fortyfikuie naybardziey, ſkąd aproſzuie.” [376]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

fortyfikowanie ‘stawianie obwarowań; umacnianie’ (7): „tego wieku Polemicy zważywſzy z obudwu ſtron racye, iako przekładaią płaſzczyzny nad mieyſca gorzyſte co do fortyfikowania.” [339]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński).

oszańcować ‘otoczyć szańcami, usypać szańce dookoła czegoś’ (1): „[maiący kommendę nad woyſkiem] aby oboz według exygencyi mieyſca ze wſzyſtkich ſtron oſzańcował, y ufortyfikował.” [370]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

oszańcowanie się ‘otoczenie swojego stanowiska szańcami, osłonienie się’ (1): „takie fortece do aproſzow y bateryi nieprzyiacielowi ſą ſpoſobnieyſze. Niemniey mieyſca rownina ſłuży attakuiącym do zobopolnego ſię oſzańcowania, z dział ſtrychowania.” [339]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

ufortyfikować ‘umocnić, postawiać obwarowania’ (6): „Tę regularną wielośćienną figurę ufortyfikuy według tablic regularnych fortec.” [365]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Merkuriusz Polski*, Chmielowski).

umocnić, umacniać ‘zbudować lub wzmocnić obiekty fortyfikacyjne’ (3): „Częśći ſłabſze fortecy, do ktorych łatwieyſzy mogłby bydź przyſtęp nieprzyiacielowi, zawczaſu należy tak wewnętrzną iako y zewnętrzną fortyfikacyą umocnić.” [376]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

* * *

Słownictwo z zakresu architektury wojennej to 78 nazw, co stanowi 3,5% badanej leksyki specjalistycznej. Pod względem znaczeniowym są to nazwy obiektów wojskowych i ich części (72 JZ) oraz nazwy czynności związanych ze stawianiem umocnień (6 JZ).

W grupie tej zwracają uwagę nazwy redundantne (9 par i szeregów synonimicznych). Synonimia leksykalna, będąca pochodną braku krystalizacji dominanty słowotwórczej, jest w badanym materiale reprezentowana na przykład przez parę: *fossa wodna – fossa wodnista*, która powstała dlatego, że w polszczyźnie równolegle funkcjonowały przymiotniki różniące się przyrostkiem: *wodny* (z sufiksem *-ny*) oraz *wodnisty* (z sufiksem *-isty*); para *forteca graniasta – forteca granista* jest pochodną synonimów przymiotnikowych: *graniasty* (z sufiksem *-asty*) oraz *granisty* (z sufiksem *-isty*). Znacznie bardziej interesująca jest tu jednak synonimia będąca efektem jednoczesnego zapożyczania nazwy z kilku różnych źródeł. O ile np. synonimia nazw matematycznych (tj. nazw figur, brył, linii) była najprawdopodobniej niezamierzona, o tyle synonimia nazw obiektów obronnych lub ich części jest przez Bystrzonowskiego dostrzegana i wyraźnie sygnalizowana, np.: „*Skrzydła*: albo *ramiona* po Francuſku *Flanki*. Po Niemiecku *Fligel*, ſą ściany perpendykularnie oſadzone w linii wału.” [341]; „Pryncypalne częśći ſkładaiące ortografią fortec ſą te. Pierwſzy *Wał* otaczaiący fortecę (...). Drugi *Szaniec*, z Francuſka *Parapety*, po Niemiecku *Bruſtwerk*, na brzegu zewnętrznym wału wyſypany na chłopa wyſokość, do koła otaczaiący fortecę. Trzecie *Podwale*, po Francuſku *Falſe Brage*, ktore w wielu fortecach ſię daie między wałem y ſzańcem podwałowym.” [350]. Bystrzonowski przytacza szeregi synonimiczne: *skrzydło – ramię – flank – fligel*, *szaniec – parapet – brustwerk* oraz *podwale – false brage*, jednocześnie informując o pochodzeniu nazw zapożyczonych. Taki sposób przywoływania ciągów synonimicznych z zakresu architektury wojennej encyklopedysta przejął zapewne z tekstów łacińskich: szeregi nazw redundantnych pochodzących z różnych języków, przypuszczalnie mających ówcześnie charakter internacjonalizmów, przywołują w swoich pracach Wolff, Schott czy de Chales. Na przykład w encyklopedii Schotta *Cursus mathematicus*, w podrozdziale *Architectura militaris termini seu vocabule* czytamy: „Cortina, ſeu Chorda, Ital.

Cortina, Gall. Courtine, Germ. Cortin. Hoec eſt agger, ſive vallum, aut murus, inter duo propugnacula extens". Szeregi nazw obcojęzycznych Bystrzonowski poszerza tu o derywaty rodzime (*podwale*) oraz zapożyczenia semantyczne (*ramię*, *skrzydło*).

Sposób tworzenia nazw obiektów wojskowych obecnych w *Informacyi* przedstawia tabela 27.

Tabela 27. Sposoby tworzenia leksyki z zakresu architektury wojennej

Sposób tworzenia leksyki z zakresu architektury wojennej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw z zakresu architektury wojskowej
Zapożyczanie	52	66,5
Derywacja syntaktyczna	14	18,0
Derywacja morfologiczna	10	13,0
Derywacja semantyczna	2	2,5
Razem	78	100,0

Zapożyczenia (52 JZ) stanowią ponad połowę, bo 66,5% słownictwa z zakresu architektury wojskowej. Źródła zapożyczeń są zróżnicowane, co pokazuje tabela 28.

Tabela 28. Źródła zapożyczania leksyki z zakresu architektury wojennej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia właściwe)	7	13,0
różne źródła (kalki strukturalne)	13	25,0
różne źródła (kalki semantyczne)	10	19,0
niemiecki	7	14,0
włoski	3	6,0
francuski	5	9,5
czeski	1	2,0
różne źródła (zapożyczenia właściwe)	6	11,5
Razem	52	100,0

Nazwy z zakresu architektury wojskowej to zapożyczenia właściwe ze źródła niemieckiego (7 JZ), np.: *bolwerk*, *brustwerk*, *cekauz*, *obwach*; łacińskiego (7 JZ), np.: *cyrkumwallacyja*, *fortyfikacyja, kasztel*; francuskiego (5 JZ): *aprosze*, *bateryja*, *rawelin*, *reduta / redukta / redukt*, *sappa*; włoskiego (3 JZ): *forteca*, *kawaler*, *kortyna*. Jedno zapożyczenie, tj. *baszta*, wywodzi się z języka czeskiego. Dla sześciu nazw można wskazać różne źródła pochodzenia, np.: *arsenał* wywodzi się z języka arabskiego, a do polszczyzny wyraz trafił przez medium włoskie lub francuskie; z języka

francuskiego lub włoskiego weszły do polszczyzny także nazwy: *bastyjon* i *beluard*, choć tę ostatnią Bystrzonowski wywodzi z języka francuskiego. Osobliwa jest tu nazwa *false brage* – encyklopedysta wskazuje na francuskie źródło zapożyczenia, chociaż postać wyrazu sugeruje raczej związek z podstawą łacińską.

Interesującą i dość liczną grupę zapożyczeń tworzą kalki strukturalne (13 JZ), np.: *kleszcze podwójne* (łc. *duplex forceps*, fr. *double tenaille*, wł. *tanaglie duplici*, nm. *doppelte Schere*), *kleszcze pojedyncze* (łc. *simplex forceps*, fr. *tenaille simple*, wł. tanaglie, nm. *einfache Schere*), *linija dłuższej defensyi* (łc. *līnea dēfēnsiōnis figens*, *līnea dēfēnsiōnis maior* lub *līnea dēfēnsiōnis maxima*, fr. *la ligne de défense fichante*, nm. *die grosse Streichlinie*), *linija krótszej defensyi* (łc. *līnea dēfēnsiōnis strigens* lub *līnea dēfēnsiōnis minor*, fr. *la ligne de distance f'anquante*, nm. *die kurze Streichlinie*), *most zwodzony* (fr. *pont-levis*, wł. *ponte levatio*, nm. *Fallbrücke*, *Zugbrücke*) oraz kalki semantyczne (10 JZ), np.: *gwiazda* (łc. *stella*, fr. *étoile*, wł. *stella*, nm. *Sternwerk*), *kleszcze* (łc. *forceps*, fr. *tenaille*, wł. *tanaglie*, nm. *Zange*), *korona* (łc. *corōna*, fr. *couronne*, wł. *corona*, nm. *Krone*), *ramię* (łc. *āla*, fr. *flanc* lub *épaule*, wł. *fianco*, nm. *Flanke*). Kwerenda pokazała, że podstaw tychże nazw można doszukiwać się w kilku językach: francuskim, włoskim, niemieckim oraz łacinie, a jak zaznaczyłam w części wstępnej, nie rozstrzygam tu, które wpływy były dominujące, zakładam możliwość jednoczesnego oddziaływania kilku języków.

Derywaty syntaktyczne w badanym materiale (14 JZ; 18%) to zestawienia dwuwyrazowe, łączone według modeli przedstawionych w tabeli 29.

Tabela 29. Modele składniowe wykorzystane do derywowania nazw z zakresu architektury wojskowej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	12	86
S + S_{Gen}	2	14
Razem	14	100

Nazwy dwuwyrazowe budowane zgodnie z modelem S + Adj (12 JZ) to np.: *forteca n-graniasta*, *forteca n-granista*, *fossa aproszowa*, *kasztel pułbastyjonowy*. Według modelu S + S_{Gen} powstały dwa zestawienia: *wał komunikacyi* oraz *wał kontynuacyi*.

Derywaty morfologiczne tworzą grupę 10 JZ (13%). Są to formacje tworzone zarówno od podstaw rodzimych, np.: *okop*, *samołówka*, jak i zapożyczonych, np.: *oszańcować*, *ufortyfikować*. Derywacja semantyczna spowodowała przesunięcie znaczenia dwóch nazw, tj.: *głowa* i *kosz*.

Dla 29 nazw z zakresu architektury wojennej nie znaleziono poza *Informacyją* innych poświadczeń, np.: *false brage*, *fligel*, *forteca n-granista*, *fortyfikacyja wewnętrzna*, *fossa aproszowa*, *linija dłuższej defensyi*, *linija krótszej defensyi*, *oszańcowanie się*, *sappa*, *szaniec aproszowy*, *szaniec podwałowy*, *szaniec przedforteczny*, *wał komunikacyi*.

3. Leksyka wojskowa

Zagadnienia z zakresu wojskowości zajmują w *Informacyi* niezwykle ważne miejsce – Bystrzonowski poświęcił im aż cztery rozdziały: *Informacyję polemiczną. O dobywaniu i bronieniu fortec* [358–377]; *Informacyję taktyczną. O formowaniu obozu i szykowaniu wojska* [377–387]; *Informacyję statystyczną. O wojnie i wojennym trybie* [388–393]; *Informacyję artyleryiną. O ammunicyji i ogniach wojennych* [401–417]. Ponadto Bystrzonowski przytoczył *Artykuły wojskowe Konstytucyją Seymu w Roku 1609 ustanowione* [394–400]. Należy też pamiętać, że w oddzielnym rozdziale *Informacyi* autor omówił zagadnienia dotyczące architektury wojennej.

Tak duże zainteresowanie problematyką wojskową nie zaskakuje – wiek XVII był dla Rzeczypospolitej wiekiem wojen z Turcją, Szwecją i Moskwą. Początek wieku XVIII również nie był spokojny – przyniósł wojnę północną. Powstały wówczas potęgi militarne Rosji i Prus, które zaczęły zagrażać Rzeczypospolitej. Jednocześnie w Europie XVII i XVIII wieku rozwijała się inżynieria wojskowa[68]: udoskonalano broń, zwłaszcza artyleryjską, co w konsekwencji prowadziło do zmian techniki prowadzenia walk, szukania nowych sposobów oblegania i obrony twierdz[69].

Europejska myśl wojskowa tego okresu przechodziła gwałtowny rozwój, powstało wiele teoretycznych rozpraw koncentrujących się wokół kilku zagadnień: sztuki fortyfikacji[70], obrony i zdobywania twierdz oraz sztuki artylerii. Jedną z ważniejszych prac z zakresu artylerii był traktat Hiszpana Diega Uffano pt. *Tratado dela artilleria* (wyd. 1613), w którym zostały opisane m.in. rodzaje dział artyleryjskich. Metody zdobywania fortec omawiał Francuz Sébastien Vauban w pracy *De l'attaque et de la défense des places* (wyd. 1737). Z kolei polska myśl wojskowa XVII wieku przechodziła pewien regres. Niemniej jednak powstało kilka interesujących łacińsko- i polskojęzycznych tekstów z zakresu wojskowości, takich jak np. praca Andrzeja Maksymiliana Fredry pt. *Militarium seu aximatum belli* (wyd. 1668), w której

---

[68] O technicznych szkołach wojskowych i zawodzie inżyniera wojskowego patrz rozdział: *Leksyka z zakresu architektury wojennej.*

[69] Por. L. Wyszczelski, *Historia myśli wojskowej*, Warszawa 2000, s. 128–141; tenże, *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001, s. 40–52; T. Nowak, *Polska technika wojenna XVI–XVIII wieku*; tenże (oprac.), *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*, Warszawa 1961.

[70] O pracach dotyczących fortyfikacji patrz rozdział: *Leksyka z zakresu architektury wojennej*, s. 283–285.

autor poruszał problemy ogólnowojskowe, przedstawił metody zdobywania i obrony fortec, a szczególną uwagę zwracał na przygotowanie wojska do walki i na rolę piechoty w bitwach. Z kolei Mikołaj Chabielski w *Pobudce narodom chrześcijańskim* (wyd. 1615) omawiał problem obrony kresów, zaś Szymon Starowolski w dwu tekstach: *Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich* (wyd. 1618) oraz *Votum o naprawie Rzeczypospolitej* (wyd. 1625) podnosił kwestie poprawy wyposażenia polskiego wojska, podkreślał konieczność posiadania dobrze wyszkolonej armii, zdecydowanie opowiadał się za zmianami w systemie kształcenia i za wprowadzeniem do szkół nauki rzemiosła wojennego. Sztuce artylerii i sposobom wytwarzania amunicji poświęcona była praca spolonizowanego Włocha, Andrzeja Dell' Aquae, pt. *Praxis ręczna działa* (wyd. 1630). Jezuita Oswald Krüger w dziełku *Parallela horoscopa ad bellicorum tormentorum directionem* (wyd. 1638) przedstawił projekt nowego celownika artyleryjskiego i opisał zasady jego działania. Artylerii była też poświęcona wspomniana już praca Diega Uffano, przetłumaczona na język polski przez Jana Dekana i opublikowana w 1643 roku pt. *Archelia albo artilleria*. Największym osiągnięciem w zakresie teorii artylerii w XVII wieku była łacińskojęzyczna praca Kazimierza Siemienowicza *Ars magnae artileriae pars prima*, wydana w Amsterdamie w 1650 roku, następnie tłumaczona na języki francuski, niemiecki i angielski.

Bystrzonowski, odwołując się do encyklopedii Wolffa, rzadziej do de Chalesa i Schotta, a ponadto sporadycznie do tekstów D. Uffano, N. Goldmanna oraz prac z zakresu historii autorstwa Kasjodora, Ksenofonta, Wegecjusza i Lipsjusza, dał w swojej *Informacyi* skrótowy opis wszystkich zagadnień z zakresu wojskowości (a więc polemiki[71], taktyki, artylerii, pirotechniki), stąd też w jego dziele znalazło się bogate słownictwo wojskowe. Leksyka ta układa się w następujące grupy:

3.1. Nazwy związane z teorią wojskowości

artyleryja (śr.łc. *artilleria*, fr. *artillerie*) 'dział nauk mechanicznych zajmujący się budową i zastosowaniem broni ciężkiej, sporządzaniem prochu oraz pocisków artyleryjskich' (2): „Do Artyleryi albo indzinieryi należą trzy nauki. *Pirotechnia*: o robieniu prochu. *Tormentorologia*: o działach y innych inſtrumentach

[71] Warto podkreślić, że Bystrzonowski omawia kwestie związane ze zdobywaniem fortec zgodnie z najnowszymi propozycjami S. Vaubana (np. *attak formalny* czy *dobywanie szturmem*), jednak nie przywołuje w encyklopedii nazwiska tego stratega.

woiennych. *Pirobologia*: o ogniach woiennych y tryumfalnych." [401]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Naroński, *Archiwum Radziwiłłowskie*), L, in.zn.: T.

indzinieryja (wł. *ingegneria*) 'dział nauk mechanicznych zajmujący się budową i zastosowaniem broni artyleryjskiej, sporządzaniem prochu oraz pocisków artyleryjskich' (3): „Daią ſię dwie kwatery (...) dla Indzinierow, Puszkarzow, y innych do Indzinieryi należących Rzemieślnikow." [381]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

pirobologija (p.łc. *pyrobologia* z gr. *pýr*, *pýros* 'ogień' + gr. *bolé* 'rzut' + gr. *lógos* 'nauka')[72] 'dział nauk mechanicznych zajmujący się sporządzaniem pocisków artyleryjskich i sztucznych ogni' (2): „*Pirobologia*: o ogniach woiennych y tryumfalnych." [401]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Naroński).

pirotechnija (p.łc. *pyrotechnia* z gr. *pýr*, *pýros* 'ogień' + gr. *téchne* 'sztuka')[73] 'dział nauk mechanicznych zajmujący się sporządzaniem prochu' (2): „*Pirotechnia*: o robieniu prochu." [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

polemiczny (p.łc. *polemicus* z gr. *polemikós* 'wojenny' od *pólemos* 'wojna')[74] 'wojenny, dotyczący spraw wojskowych' (1): „Informacya polemiczna. O dobywaniu y bronieniu fortec." [368]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski).

polemika (p.łc. *polemica* z gr. *polemikós* 'wojenny' od *pólemos* 'wojna')[75] 'ogół wiedzy z zakresu taktyki wojskowej' (1): „*Polemica* ieſt nauka woienna, podaiąca

[72] Wyraz *pirobologija* to późnołacińskie złożenie, które do *Informacyi* być może trafiło z tekstów łacińskich, np. z pracy *Elementa matheseos universae* Ch. Wolffa: jej drugi tom jest poświęcony *pirotechnii* i *pirobologii*. O *pirobologii* pisze też K. Schott w drugiej księdze *Magiae universalis*. Wyraz znany był już polszczyźnie XVII w. – jego znaczenie Naroński objaśnia tak: „do teyże woienney nauki należą ogniſte roboty (pirobologiją nazwane) iako petardy, granaty, kule ogniste, strzały i przyprawy woienne" (cyt. za K).

[73] Leksykony (SWOS, SWOK-Sz s.v.) notują tylko formę *pirotechnika* z objaśnieniem, że jest to sztuczne złożenie *piro-* + *technika*. Bystrzonowski zapewne przejął gotowe złożenie *pirotechnija* np. z pracy K. Schotta *Magia universalis* lub z *Technicae curiosae* (należy zaznaczyć, że Schott stosuje zarówno formę *pyrotechnia*, jak i *pyrotechnica*). Nazwa *pyrotechnia* pojawia się też w pracy Wolffa *Elementa matheseos*.

[74] Leksykony różnie tłumaczą pochodzenie przymiotnika *polemiczny*: według SWOS s.v. jest to derywat od *polemika*. ESJPB s.v. podaje, że zapożyczenie z nm. *polemisch* i fr. *polémique*, sztucznie utworzone od gr. *polemikós* 'wojenny' (to z kolei od *pólemos* 'wojna'), pojawiło się w polszczyźnie pierwszej połowy XIX w. Z kolei L s.v. wyjaśnia, że przymiotnik ten wywodzi się „od gr. *polemikos* 'wojna', więc wojenny, zatym sporny". Przykłady użycia przymiotnika, które przytacza L, ilustrują już nowe znaczenie 'sporny'. Przymiotnik *polemiczny* w *Informacyi* wyraźnie nawiązuje do znaczenia zgodnego z grecką podstawą.

[75] SWOS s.v. oraz SWOK-Sz s.v. objaśniają, że *polemika* to 'dyskusja, spór', co wywodzą z fr. *polemique*, a to z gr. *polemikós* 'wojenny'. Znaczenie rzeczownika poświadczone w *Informa-*

ſpoſoby iako dobywać fortec y mieyſc obronnych nieprzyiacielſkich. Y iako właſnych fortec przeciwko attakuiącemu nieprzyiacielowi bronić." [368]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

taktyczny (p.łc. *tacticus* z gr. *taktikós* 'zdolny do uporządkowania czegoś') 'dotyczący formowania wojska' (1): „Informacyja taktyczna. O formowaniu obozu y ſzykowaniu woyſka." [377]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

taktyka (p.łc. *tactica* z gr. *taktiká* 'sztuka ustawienia wojska') 'nauka określająca zasady formowania obozu i lokowania żołnierzy w obozowisku oraz zasady ustawiania wojska w szyku bojowym' (3): „*Tactica* ieſt nauka Matematyczna woienna podaiąca ſpoſob, iako według Reguł Geometrycznych ma ſię regularnie oboz formować, y w obozie woyſko lokować z wygodnym y proporcyonalnym każdey partyi ſtanowiſkiem." [377]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Łęski), Chmielowski.

tormentorologija (p.łc. z łc. *tormentum*, *tormentorum* 'urządzenie do miotania pocisków' + gr. *lógos* 'nauka')[76] 'nauka o broni artyleryjskiej' (2): „Do Artyleryi albo indzinieryi należą trzy nauki. *Pirotechnia*: o robiemiu prochu. *Tormentorologia*: o działach y innych inſtrumentach woiennych. *Pirobologia*: o ogniach woiennych y tryumfalnych." [401]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

3.2. Nazwy z kręgu prawa wojennego

akkord (fr. *accord*, wł. *accordo*) 'ugoda, układ, kapitulacja' (1): „bombami, ogniſtemi kulami ruinuiąc y paląc fortecę, przymuſzaią do akkordu y kapitulacyi." [376]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Potocki, Lubomirski), T, in.zn.: L.

akkordować (śr.łc. *accordare*) 'zawierać ugodę, kapitulować' (3): „ieżeli ieſzcze po bombardowaniu, uporczywie ſię nie poddaie forteca, ani akkorduie, oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie." [369]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Chrościński), in.zn.: L.

---

cyi nawiązuje bezpośrednio do znaczenia greckiego. Wyraz *polemica* obecny jest w wielu tekstach łacińskich, np. u Schotta i Wolffa, dlatego przyjmujemy, że jest to grekolatynizm.

[76] Nie udało się ustalić, skąd Bystrzonowski przejął nazwę *tormentorologija*. Przyjmujemy, że jest to późnołacińskie, sztucznie utworzone złożenie, które encyklopedysta przypuszczalnie zapożyczył z jednego z tekstów łacińskich.

artykuł wojenny ‘przepis, ustawa wojskowa’ (2): „Artykuły woienne dla woyſka Polſkiego opiſane przez Konſtytucyą roku 1609.” [393]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (A.M. Fredro, Piaseczyński).

artykuł wojskowy ‘przepis, ustawa wojskowa’ (2): „Artykuły woyſkowe Konſtytucyą roku 1609 ustanowione.” [394]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (*Gazeta Polska*).

fakcyja (łc. *factiō*) ‘intryga, spisek, zmowa’ (1): „Wſzelkich kointelligencyi mieſzkańcow w fortecy z nieprzyiacielem [kommendant] pilno przeſtrzegał. Aby fakcya y zdrada utratą fortecy nie była.” [377]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

jasyr (rus. *jasyr* z tur.) ‘niewola u Tatarów albo Turków’ (1): „cała Obywatelow fortuna częſto idzie na łupiestwo, ſami ludzie na Jaſſyr.” [338]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Naruszewicz).

kapitulacyja (śr.łc. *capitulatio*, fr. *capitulation*) ‘poddanie się na określonych warunkach’ (1): „bombami, ogniſtemi kulami ruinuiąc y paląc fortecę, przymuſzaią do akkordu y kapitulacyi.” [376]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kapitulować (śr.łc. *capitulare*, fr. *capituler*, nm. *kapitulieren*) ‘ustalać warunki poddania się’ (1): „[kommendant] ma z honorem ſwoim, garnizonu wolnym wyprowadzeniem, całością fortecy, akkordować, y z nieprzyiacielem kapitulować.” [377]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L[77].

kointelligencyja (śr.łc. *co-intelligentia*) ‘przymierze, porozumienie’ (2): „Czy zaś obcy, czy domowy żołnierz lepſzy? (...) Za domowym żołnierzem (...) racya. Iż mniey koſztowny niż Cudzoziemiec. (...) Kointelligencye z pogranicznym nieprzyiacielem, y zdrada nie tak łatwa.” [392]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Zawisza).

konfederacyja (łc. *cōnfoederātiō*) ‘przymierze, czasowy układ zawiązany dla osiągnięcia własnych celów’ (1): „czyniący (...) ſedycye, ſpiſki, rady, dopieroż Konfederacye, ma głowę tracić.” [394]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (*Volumina Legum*), T, L.

konfederować (łc. *cōnfoederāre*) ‘sprzymierzać się, zawierać czasowy układ zawiązany dla osiągnięcia własnych celów’ (1): „potężne y ufortyfikowane miaſta (...) konſerwuią rebellie poddanych przeciwko Panom ſwoim, y z pod władzy ich

[77] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia czasownika *kapitulować* w znaczeniu wojskowym pochodzą dopiero z pierwszej połowy XIX w. Wcześniej czasownik występował w szerszym znaczeniu ‘zawrzeć ugodę, sformułować jej główne warunki’.

całe Prowincye konfederuiąc, wybiiaią.” [338]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

niewola ‘stan jeniecki’ (1): „Ktoby złapał iakiego nieprzyiaciela, ma o tym oznaymić zaraz Wodzowi. Także gdyby wiedział, że ſię ktory z ſwoich w niewolą doſtał.” [400]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

poddanie ‘zaniechanie obrony, oddanie nieprzyjacielowi czego, kapitulacja’ (1): „Aby ſam głod y choroby nieprzymuſiły do poddania fortecy.” [377]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T.

poddanie się ‘zaniechanie obrony, oddanie nieprzyjacielowi czego, kapitulacja’ (1): „aby wiele innych fortelow woiennych y inwencyi nie było, ktoraby nie przymuſiła fortecy albo ſię do poddania, albo do ſkutecznego w nię wkroczenia.” [369]; brak: L, not.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

poddawać się ‘złożyć broń, skapitulować’ (1): „ieżeli ieſzcze po bombardowaniu uporczywie ſię nie poddaie forteca, ani nie akkorduie, oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie.” [369]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

pokój ‘stan państwa nieprowadzącego wojny’ (6): „Woyna czyli pokoy chwalebnieyſzy?” [388]; not.: SPXVII/XVIII (Birkowski, Pasek), Kn, T, L.

przegrana ‘klęska, porażka, przegrana bitwa’ (1): „[Wódz] Uważać ma wſzyſtkie pomocy y przeſzkody, ktore okazyą bydź mogą wygraney albo przegraney.” [383]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

rebellija (łc. *rebelliō*) ‘powstanie przeciw władzy, bunt, spisek’ (3): „potężne y ufortyfikowane miaſta (...) konſerwuią rebellie poddanych przeciwko Panom ſwoim.” [338]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek).

sedycyja (łc. *sēditiō*) ‘bunt, rokosz, powstanie’ (1): „czyniący (...) ſedycye, ſpiſki, rady, dopieroż Konfederacye, ma głowę tracić bez żadnego pardonu.” [394]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Botero).

spisek ‘tajne porozumienie przeciwko komu, sprzysiężenie’ (1): „czyniący (...) ſedycye, ſpiſki, rady, dopieroż Konfederacye, ma głowę tracić bez żadnego pardonu.” [394]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

tryb wojenny ‘określony sposób postępowania; regulamin wojskowy’ (8): „Wodz (...) ma bydź cnotliwy, iako y w woiennym trybie ćwiczony.” [392]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

uniwersał (łc. [*littera*] *ūniversālis* ‘[pismo] powszechne’) ‘odezwa hetmańska’ (1): „Uniwerſały od Wodza woyſka przeſłane do iednego Officyaliſty, teyże godziny maią bydź przeſłane bliżſzemu Officyaliśćie.” [397]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

wojna ‘konflikt zbrojny’ (17): „Woyna czyli pokoy chwalebnieyſzy?” [388]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wygrana ‘zwycięstwo w walce’ (1): „[Wodz**]** Uważać ma wſzyſtkie pomocy y przeſzkody, ktore okazyą bydź mogą wygraney albo przegraney.” [383]; brak: L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, in.zn.: Kn.

zdrada ‘podstęp, przejście na stronę nieprzyjaciela’ (5): „Za domowym żołnierzem (...) racya. Iż (...) Kointelligencye z pogranicznym nieprzyiacielem, y zdrada nie tak łatwa.” [392]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

zwycięstwo ‘wygrana, pokonanie nieprzyjaciela’ (3): „roſtropne rozporządzenie woyſka, tyle do zwycięſtwa pomaga, że y w małey kwocie daleko licznieyſzego nieprzyiaciela przekonać może w złym paracie będącego.” [383]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

3.3. Nazwy miejsc walki

miejsce obronne ‘ufortyfikowany teren’ (1): „*Polemica* ieſt nauka woienna, podaiąca ſpoſoby iako dobywać fortec y mieyſc obronnych nieprzyiacielſkich.” [368]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

plac (nm. *Platz*) ‘pole bitwy’ (2): „Gdyby zaś nieprzyiaciel z placu uſtępował, y tył podawał, nie powinien [wodz] ſię bez porządku za nim zapędzać.” [384]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

pole ‘plac boju, miejsce walki’ (4): „bez (...) Armatury y w polu nie można Oyczyzny obronić.” [338]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

pole otwarte ‘miejsce odsłonięte, niezabezpieczone, pozbawione naturalnej czy sztucznie budowanej osłony’ (2): „fortece ſą ucieczką nieprzyiaciela. Do ktorych ſię doſtawſzy, beſpieczniey graſuie, y dłużey ſię konſerwuie, a niżeli w otwartym polu.” [337]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

3.4. Nazwy związane z zaopatrzeniem

prowiant (nm. *Proviant*) ‘żywność dla wojska, zapas żywności’ (5): „pięć albo ſześćgraniaſta forteca mniey ludzi, ammunicyi, prochu, kul, indzinierow, prowiantow potrzebuie.” [358]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

tabor (st.czes. *tabor*) ‘wozy jadące za wojskiem z wyposażeniem, żywnością, amunicją itp.’ (1): „w małey kwocie żołnierza bronić przychodzi moſtow, przeprawy, taborow, magazonow.” [349]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

uprowiantowanie ‘zaopatrzenie w prowiant’ (1): „[kommendę maiący nad woyſkiem] aby zmiarkował (...) ſiłę y liczbę prezydyonalnego woyſka, iego uprowiantowanie.” [370]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Szołucha).

wiwenda (śr.łc. *vivenda*) ‘zapas żywności; prowiant’ (7): „W obcym kraiu, żaden ſię niech nie waży na futeraż po wiwendę wyſyłać bez wiedzy tych, ktorym to wodz poruczył.” [400]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

3.5. Nazwy związane z wynagrodzeniem żołnierzy

lafa (tur. *ulufe* z arab.)[78] ‘wynagrodzenie, żołd’ (2): „Czy zaś obcy, czy domowy żołnierz lepſzy? (...) Za domowym żołnierzem (...) racya. Iż mniey koſztowny niż Cudzoziemiec. (...) Z lafy y żołdu fortuny zebrane od domowych za granice ſię nie wynoſzą.” [392]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

łup ‘zdobycz wojenna, rzecz zrabowana, zdobyta przemocą podczas walki’ (1): „karze podlega y ten, ktoryby pod czas potyczki, śmiał ſię zabawiać około łupow y korzyśći.” [400]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

żołd (nm. *Sold*) ‘zapłata za służbę w wojsku’ (4): „Czy zaś obcy, czy domowy żołnierz lepſzy? (...) Za domowym żołnierzem (...) racya. Iż mniey koſztowny niż Cudzoziemiec. (...) Z lafy y żołdu fortuny zebrane od domowych za granice ſię nie wynoſzą.” [392]; not.: SPXVII/XVIII (Twardowski, Pasek), Kn, T, L.

[78] Jak podaje W.P. Turek, wyraz wywodzący się z tur. *ulufe* lub turecko-tatarskiego *alafa*, do polszczyzny trafiał już w XVI w. w różnych formach: *ulaffa*, *ulfaga*, *ułachwa*, *ułaf*, *ułapy*, *uława* (W.P. Turek, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001, s. 397–398).

3.6. Nazwy instrumentów sygnalizacyjnych

bęben ‘instrument muzyczny wykorzystywany w wojsku do sygnalizacji’ (1): „Gdy uderzą przy ſtancyi Wodza w kotły albo w bęben, wſzyſcy Rotmiſtrze maią ſię do Wodza zeyść.” [399]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek, Chmielowski), Kn, L.

kocioł ‘bęben używany w wojsku do sygnalizacji’ (1): „Gdy uderzą przy ſtancyi Wodza w kotły albo w bęben, wſzyſcy Rotmiſtrze maią ſię do Wodza zeyść.” [399]; not.: SPXVII/XVIII (*Inwentarze dóbr szlacheckich*, Pasek), Kn, T, L.

trąba ‘instrument dęty wykorzystywany do sygnalizacji w wojsku’ (2): „Gdy ogłos trąby da ſię ſłyſzeć, każdy ma ſię dowiadywać coby znaczyło to otrąbywanie.” [398]; not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), Kn, T, L.

3.7. Nazwy osób związanych z wojskiem

artylerysta (nm. *Artillerist*) ‘znawca budowy i obsługi dział artyleryjskich’ (1): „zgodne Artylerystow zdanie, iż kortyny naywiękſza długość nie ma wynoſić nad ſtop 482. ani bydź mnieyſza nad ſtop 300. w więkſzych fortecach.” [358]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Naroński, Bystrzonowski), in.zn.: L[79].

attakujący ‘w użyciu rzeczownikowym: żołnierz biorący udział w ataku’ (5): „aſſult na nie [wały] nie tak łatwy attakuiącym.” [357]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K s.v. *atakować* (*Gazeta Polska*, Bystrzonowski).

chorąży ‘najniższy stopień oficerski’ (1): „Chorążego y iego namieſtnika ſzałaſze, maią mieyſce na ſamym rogu, weyściem obrocone ku kwaterze Kapitańſkiey.” [379]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

deputowany ‘w użyciu rzeczownikowym: delegat, obserwator wyznaczony przez wodza’ (2): „Ktoby przeciw deputowanemu od Wodza do ſuperintendencyi nad rzeczami do wiwendy należącymi, śmiał powſtać, na gardle ma bydź karany.” [399]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

[79] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia w polszczyźnie pisanej rzeczownika *artylerysta* pochodzą z drugiej połowy XVIII w.

egzaktor (łc. *exāctor*) ‘pobierający podatki na wojsko’ (2): „Czy zaś obcy, czy domowy żołnierz lepſzy? (...) Za domowym żołnierzem (...) racya. Iż mniey koſztowny niż Cudzoziemiec. (...) nie tak ciężki exaktor. Z lafy y żołdu fortuny zebrane od domowych za granice ſię nie wynoſzą.” [392]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

felczer (nm. *Feldscher*) ‘chirurg wojskowy’ (1): „w ktorey [kwaterze] mieścić ſię powinni Officerowie, Kancellarya, felcerowie, wozy y bagaże.” [380]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Drużbacka).

feldmarszałek (nm. *Feldmarschall*) ‘najwyższy dowódca wojskowy, naczelny wódz’ (1): „Dla Feldmarſzałka albo generalnego Wodza całego woyſka ſtanowiſko wzdłuż bierze ſtop 300. w ſzerz ſtop naywięcey 600.” [381]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Gazeta Polska*), Chmielowski.

generał (fr. *général*, nm. *General* z łc.) ‘najwyższy oficer’ (4): „Mieyſce dla dział, prochu, kul, y całey ammunicyi, przy ktorey ma bydź lokowany Generał Artylerii.” [378]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

indzinijer (fr. *ingenieur*, wł. *ingegnere*) ‘specjalista w zakresie techniki wojskowej, prowadzący i nadzorujący budowę obiektów wojskowych, przygotowujący materiały wybuchowe itp.’ (14): „Daią ſię dwie kwatery (...) dla Indzinierow, Puſzkarzy, y innych do Indzinieryi należących Rzemieślnikow.” [381]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Solski).

kapitan (wł. *capitano*) ‘dowódca wojskowy, oficer dowodzący zwykle kompanią’ (2): „Na iednym końcu ſzałaſzow (...) daie ſię mieyſce dla Kapitana.” [379]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

komendant (nm. *Kommandant*, fr. *kommandant*) ‘dowódca wojskowy’ (4): „na dobrze opatrzoną fortecę, y wiernego Kommendanta z ſwoim *praeſidium*, ledwo kiedy kto ſię odważa natrzeć formalnym attakiem y ſturmem.” [376]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kopijnik ‘żołnierz uzbrojony w kopię’ (1): „W ſzykowaniu woyſka według niektorych Woiownikow ten ieſt wymiar. Pikietnikowi albo Kopiynikowi iednemu w linii frontu, albo wſzerz, daią ſtop 3. W linii boku albo wzdłuż daią ſtop 7.” [384]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kuryjer (fr. *courrier*) ‘osoba przekazująca pilne wiadomości, posłaniec’ (1): „[wodz ma mieć] Rozporządzonych kuryerow, aby czego okiem ſam nie doyrzy, miał wſzelkich procederow potyczki doſkonałą relacyą.” [384]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

luźni ludzie ‘ludzie niebiorący udziału w regularnej walce’ (7): „Wſzyſtkie magazony, wozy, luźnych ludzi [wodz] ma lokować w odwodzie.” [383–384]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T[80], in.zn.: L.

muszkieter (fr. *mousquetaire*) ‘żołnierz uzbrojony w muszkiet’ (1): „W ſzykowaniu woyſka według niektorych Woiownikow ten ieſt wymiar. Pikietnikowi albo Kopiynikowi iednemu w linii frontu, albo wſzerz, daią ſtop 3. W linii boku albo wzdłuż daią ſtop 7. Muſzkieterowi iezdnemu w linii frontu ſtop 3. W linii boku ſtop 5.” [384]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

namiestnik ‘zastępca porucznika w jeździe polskiego autoramentu’ (1): „Chorążego y iego namieſtnika ſzałaſze, maią mieyſce na ſamym rogu, weyśćiem obrocone ku kwaterze Kapitańſkiey.” [379]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

nieprzyjaciel ‘wróg, przeciwnik’ (63): „beſpieczną zaſłonę miałby nieprzyiaciel w angułach tey fortyfikacyi.” [362]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

oboźny ‘kwatermistrz, osoba zakładająca obóz wojskowy’ (3): „Oboźny powinien mieć regeſtr całego woyſka.” [378]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

officyjer (nm. *Offizier*) ‘żołnierz mający stopień uprawniający do dowodzenia grupą żołnierzy’ (8): „ſam Officer, ani Towarzyſz, dopieroż ſługa, ſtanowiſka niech nie zakłada.” [395]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

oppugnujący (od *opugnować* z łc. *oppugnāre* ‘szturmować ze wszystkich stron’) ‘w użyciu rzeczownikowym: oblegający, szturmujący’ (1): „Jeżeli batterya ieſt oppugnuiących? Ma ſię podſunąć pod fortecę tak, aby działa y mozdzierze tym lepſzy ſkutek miały.” [374]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

pachołek ‘człowiek niższego stanu albo uboższy szlachcic używany do posług, towarzyszący panu w czasie wojny; szeregowy żołnierz’ (2): „Gdyby pachołek komu uciekł, albo zginął, ma Wodzowi, albo ſwemu Rotmiſtrzowi oznaymić.” [399]; not.: SPXVII/XVIII (Zawisza, Pasek), Kn, T, L.

piechur ‘żołnierz pieszy’ (3): „Dla ſamych piechurow daie ſię [mieyſca] wzdłuż ſtop 2000. wſzerz ſtop 30.” [379]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

pieszy ‘żołnierz pieszy, piechur’ (1): „W ſzykowaniu woyſka według niektorych Woiownikow ten ieſt wymiar. Pikietnikowi albo Kopiynikowi iednemu w linii frontu, albo wſzerz, daią ſtop 3. (...) Pieſzemu w linii frontu ſtop 3.” [384]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

[80] SPXV/XVIII (Pasek), T s.v. *luźny* rejestrują zestawienie: *luźna czeladź*.

pikietnik ‘żołnierz uzbrojony w pikę’ (1): „W ſzykowaniu woyſka według niektorych Woiownikow ten ieſt wymiar. Pikietnikowi albo Kopiynikowi iednemu w linii frontu, albo wſzerz, daią ſtop 3.” [384]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

polemik (od *polemika*) ‘specjalista w zakresie wojskowości, strateg, taktyk; też inżynier wojskowy’ (3): „Pierwſza kweſtya między Polemikami ieſt o wyſokośći wałow.” [357]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

porucznik (st.czes. *poručník*) ‘oficer w polskim wojsku, zastępca rotmistrza, dowódcy chorągwi’ (5): „między kwaterą Porucznika, a kwaterami Dragonii idą ulice ſzerokie na ſtop 20.” [380]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

poseł ‘wysłannik, posłaniec, delegat’ (1): „Z Poſłami, albo innemi obcemi przychodniami do obozu, żaden konferencyi żadnych ani rozmow czynić nie ma bez wiedzy Wodza.” [399]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

profos (nm. *Profos*) ‘żołnierz pilnujący aresztantów’ (1): „Deputowany od Wodza dla obſerwowania porządku w obozie, choćby był profoſs, nikt nie ma lekce ważyć pod ſurową karą.” [399]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L[81].

pułkownik ‘dowódca pułku’ (2): „Towarzyſz bez wiedzy ſwego Pułkownika, nie ma ſię od Chorągwi abſentować.” [394]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

puszkarz (czes. *puskař*) ‘rzemieślnik wytwarzający i obsługujący broń palną; rusznikarz’ (1): „Daią ſię dwie kwatery (...) dla Indzinierow, Puſzkarzy, y innych do Indzinieryi należących Rzemieślnikow.” [381]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII (Pasek).

rotmistrz (nm. *Rittmeister*) ‘dowódca roty’ (9): „Rotmiſtrz powinien przy ſwoiey Rocie rezydować.” [394]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

sędzia wojskowy ‘sędzia orzekający w sprawach dotyczących żołnierzy’ (3): „Gdyby kogo warta złapała, ma go ſtawić przed Sędziem woyſkowym.” [399]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

sługa ‘żołnierz niższego stanu’ (4): „ſam Officer, ani Towarzyſz, dopieroż ſługa, ſtanowiſka niech nie zakłada.” [395]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII (Pasek).

[81] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia wyrazu *profos* w znaczeniu ‘żołnierz pilnujący aresztantów’ pochodzi z 1786 r. Wcześniej rzeczownik oznaczał ‘pomocnika kata’.

stanowniczy ‘osoba odpowiedzialna za przygotowanie kwater dla wojska; kwatermistrz’ (1): „proporcyonalne wydzielił kwatery obozowy Stanowniczy.” [378]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

statysta (wł. *statista*) ‘polityk, dyplomata, mąż stanu’ (2): „aby [wojna] prawem natury Boſkim y ludzkim ſię regulowała, ſłużą do tego niektore uniwerſalne *principia*, podane czyli z wyrokow Piſma S. czyli Kościelnych Doktorow SS. czyli Statyſtow.” [388]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

szpieg (czes. *špieh*) ‘osoba potajemnie zbierająca informacje, wywiadowca’ (2): „[wodz] Ma bydź od ſzpiegow ſobie wiernych y rzetelnych informowany o wſzelkich obrotach nieprzyiacielſkich.” [383]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

towarzysz ‘szlachcic zaciągający się do wojska z własnym pocztem’ (12): „W marſzu żaden Towarzyſz od Chorągwi nie ma ſię odłączać.” [396]; not.: SPXVII/XVIII--ind., T, L.

underofficyjer (nm. *Unteroffizier*) ‘podoficer’ (1): „Chorążego y iego namieſtnika ſzałaſze, maią mieyſce na ſamym rogu. (...) Na drugim zaś rogu Under Officerow ſzałaſze.” [379]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Korczyński).

wojennik ‘doświadczony żołnierz, wojownik’ (1): „Wymiar tych częśći [cyrkumwallacyi] biorą teraźnieyſzych wiekow Woiennicy z ſławnego oblężenia Sylvaduku.” [370]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

wojownik ‘dawny żołnierz’ (3): „Staroświecki dawnych woiownikow ſpoſob woiowania był iedyny w ręcz, mieczem, dzidą, łukiem, kuſzą, alboli inną ręczną armaturą.” [401]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wódz ‘dowódca wojsk’ (48): „Teyże karze podlega niechcący ſię ſtawić na rozkaz Wodza.” [394]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

wódz generalny ‘głównodowodzący wojskiem’ (4): „Pryncypalna ma bydź kwatera dla generalnego Wodza.” [378]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

żołnierz (śr.w.nm. *soldenier*) ‘człowiek pełniący służbę w wojsku’ (39): „w małey kwocie żołnierza bronić przychodzi moſtow, przeprawy, taborow, magazynow.” [349]; not.: SPXVII/XVIII (Starowolski, Pasek), Kn, T, L.

żołnierz prezydyjonalny ‘żołnierz należący do załogi twierdzy, tj. do prezydium’ (3): „taka fortyfikacya z dwoch przyczyn zdała ſię niedoſkonała (...) iż prezydyonalnego żołnierza na oko y cel wyſtawiała poſtrzałom nieprzyiacielſkim.” [340]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

3.8. Nazwy związane z szykiem wojskowym

bok ‘w szyku wojskowym: linia boczna’ (14): „ieſt naypierwſze mieyſce ſpoſobne, ktoreby aſſekurowało tył y boki woyſka.” [383]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

front (łc. *frōns*, *frōntis*) ‘czoło wojska, przednia linia wojska’ (28): „Wydział w ſzykowaniu woyſka te zwyczainie zamyka częśći. Samo *Corpus* woyſka, to ieſt część ſrzednią y naypotężnieyſzą, w ktorey ſam Wodz ſię lokuie. Front woyſka, albo pierwſza ſtraż.” [384]; brak: Kn, not.: L, K (Chmielowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T.

korpus (łc. *corpus*) ‘główna, środkowa część armii’ (3): „[Wodz] Ma mieć wiadome ſiły tak iazdy iako y piechoty, y ammunicyi przeciwney (...) w iakim ſzyku y porządku? Jakiego Authoramentu żołnierz w korpuſie, lewym y prawym ſkrzydle?” [383]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kwadrat (łc. *quadratum*) ‘ustawienie wojska w kwadrat’ (5): „Jakim ſpoſobem w tę albo owę figurę w momencie prawie iaką część woyſka uſzykować? To w linią, to w tryanguł, to w kwadrat, lub inną wielośćienną figurę?” [384]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

linija (łc. *līnea*) ‘szyk wojskowy, szereg’ (48): „Jakim ſpoſobem w tę albo owę figurę w momencie prawie iaką część woyſka uſzykować? To w linią, to w tryanguł, to w kwadrat, lub inną wielośćienną figurę?” [384]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

odwód ‘tyły wojska’ (1): „Wſzyſtkie magazony, wozy, luźnych ludzi ma lokować w odwodzie.” [383]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L, in.zn.: Kn.

porządek ‘szyk wojskowy’ (1): „[Wodz] Ma mieć wiadome ſiły tak iazdy iako y piechoty (...) w iakim ſzyku y porządku?” [383]; not.: K (A.M. Fredro), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

skrzydło ‘boczne oddziały wojskowe, boczna część ugrupowania bojowego’ (2): „[Wodz] Ma mieć wiadome ſiły tak iazdy iako y piechoty (...) w iakim ſzyku y porządku? Jakiego Authoramentu żołnierz w korpuſie, lewym y prawym ſkrzydle?” [383]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

straż pierwsza (kalka łc. *agmen primum*, fr. *avant-garde*) ‘oddział wojska poprzedzający główne siły w celu ubezpieczania ich, rozpoznania nieprzyjaciela; awangarda’ (2): „Wydział w ſzykowaniu woyſka te zwyczainie zamyka częśći. Samo *Corpus* woyſka, to ieſt część ſrzednią y naypotężnieyſzą, w ktorey ſam Wodz

ſię lokuie. Front woyſka, albo pierwſza ſtraż. Tył woyſka albo zadnia ſtraż.” [384]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, K (Niesiecki), in.zn.: L.

straż zadnia (kalka łc. *agmen novissimum*) ‘oddział zamykający główne siły wojska w celu ubezpieczania ich’ (1): „Wydział w ſzykowaniu woyſka te zwyczainie zamyka częśći. Samo *Corpus* woyſka, to ieſt część ſrzednią y naypotężnieyſzą, w ktorey ſam Wodz ſię lokuie. Front woyſka, albo pierwſza ſtraż. Tył woyſka albo zadnia ſtraż.” [384]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Potocki).

szyk (nm. *Schick*) ‘ustawienie wojska’ (18): „Gdy woyſko w ſzyku do batalii ſtawa albo w marſzu idzie, żaden, oprocz rozkazu Wodza, niech nie potyka ſię z nieprzyiacielem.” [400]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

szykowanie ‘ustawianie wojska w szyku bojowym’ (7): „O formowaniu obozu y ſzykowaniu woyſka.” [377]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Merkuriusz Polski*).

tryjanguł (łc. *triangulum*) ‘ustawienie wojska w trójkąt’ (1): „Jakim ſpoſobem w tę albo owę figurę w momencie prawie iaką część woyſka uſzykować? To w linią, to w tryanguł, to w kwadrat, lub inną wielośćienną figurę?” [384]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn., T, L.

tył ‘w szyku wojskowym: tylna straż, żołnierze stojący na końcu szyku’ (3): „ieſt naypierwſze mieyſce ſpoſobne, ktoreby aſſekurowało tył y boki woyſka.” [383]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

uszykować ‘ustawić w szyku, formować’ (5): „Chcąc 361. ludzi w kwadrat uſzykować (...) ma ſię lokować tak w linii frontu, iako y boku po 19. żołnierzy.” [386]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

uszykowanie ‘ustawienie w szyku, formowanie’ (1): „Uſzykowanie woyſka zawiſło na należytym rozłożeniu wſzyſtkich iego częśći.” [382]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Botero).

3.9. Nazwy jednostek i formacji wojskowych

artyleryja (śr. łc. *artilleria*, fr. *artillerie*) ‘rodzaj wojska uzbrojonego w ciężką broń palną’ (2): „Mieyſce dla dział, prochu, kul, y całey ammunicyi, przy ktorey ma bydź lokowany Generał Artylerii.” [378]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (A.M. Fredro), T, L.

autorament (łc. *auctōrāmentum* ‘zapłata’) , ‘rodzaj zaciągu, organizacji i uzbrojenia wojska’ (4): „Oſobne kwater mieyſce dla rożnego autoramentu.” [378]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Łubieński), T, L.

autorament cudzoziemski ‘rodzaj zaciągu, sposób organizacji wojska według cudzoziemskiego wzoru’ (3): „Teraźnieyſzych wiekow *Tactica* od wielkich Wodzow praktykowana, y od Autorow zebrana ten tryb zamyka: oſobliwie dla woyſka Autoramentu Cudzoziemſkiego.” [377]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Rzewuski, Niesiecki), L.

chorągiew ‘konny oddział wojska’ (12): „W marſzu żaden Towarzyſz od Chorągwi nie ma ſię odłączać.” [397]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L (Kromer).

dragonija (od *dragon*) ‘oddział dragonów’ (3): „między kwaterą Porucznika, a kwaterami Dragonii idą ulice ſzerokie na ſtop 20.” [380]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

garnizon (fr. *garnison*) ‘załoga obronna twierdzy’ (3): „ma mieć oko Kommendant, aby Officerowie y garnizon w wſzelkim woiennym rygorze, ſubiekcyi, iednoſtayney zgodzie, trzeźwośći, czułośći był zachowany.” [377]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

infanteryja (fr. *infanterie*, wł. *infanteria*) ‘wojsko piesze; piechota’ (1): „Wiedząc tedy Obożny ſiła ſię Regimentow Piechoty znayduie, łatwo całey Infanteryi plac determinować może.” [380]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (K. Radziwiłł, Pasek), L.

jazda ‘konnica, kawaleria’ (4): „[wodz] Ma mieć wiadome ſiły tak iazdy iako y piechoty, y ammunicyi przeciwney.” [383]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kawaleryja (fr. *cavalerie*, wł. *cavalleria*) ‘jazda, konnica’ (1): „Wiedziawſzy tedy ſiła ſię Chorągwi znayduie w Pułku, łatwo dla całego Pułku wymierzyć ſtanowiſko. (...) A zaczym y dla wſzyſtkiey iazdy woyſka, wiedziawſzy ſiła Pułkow liczy Kawalerya.” [381]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

oblegający ‘w użyciu rzeczownikowym: wojsko oblegające’ (16): „oboz ſwoy formuią oblegaiący.” [368]; brak: SPXVII/XVIII, L, not.: Kn, T.

oblężony ‘w użyciu rzeczownikowym: załoga wojskowa i ludność cywilna zamknięta w otoczonej twierdzy’ (15): „Aby oblężeni żadney zewnętrzney fortyfikacyi zakładać, założonych umacniać nie mogli.” [370]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

partyja (łc. *pars*, *partis*, fr. *partie*) ‘jednostka taktyczna obejmująca kilka lub kilkanaście chorągwi’ (5): „według Reguł Geometrycznych ma ſię regularnie oboz

formować, y w obozie woyſko lokować z wygodnym y proporcyonalnym każdey partyi ſtanowiſkiem.” [377]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), in.zn.: T, L.

piechota ‘wojsko piesze’ (9): „Oſobne kwater mieyſce dla rożnego autoramentu, dopieroż nacyi woyſka. (...) Inſze mieyſce dla piechoty, inſze dla iazdy.” [378]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

posiłki ‘oddział wojskowy przysłany na pomoc’ (3): „Aby *praeſidium* y obywatele fortecy, mogli mieć kommunikacyą, wolny pas poſiłkom, y wycieczkę.” [339]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

praesidium (łc. *praesidium*)[82] ‘załoga wojskowa twierdzy’ (7): „Kommendant widząc obroty nieprzyiacielſkie, kommendować ſwoim *praeſidium* może.” [357]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

pułk ‘duży, samodzielny oddział wojska’ (5): „łatwo dla całego Pułku wymierzyć ſtanowiſko.” [380]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

regiment (łc. *regimentum*, nm. *Regiment*, fr. *regiment*) ‘jednostka organizacyjna w wojsku, pułk w autoramencie cudzoziemskim’ (13): „Kwatery (...) rozporządzone według wielośći Regimentow, y Rot, Pułkow y Chorągwi.” [378]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

rota (nm. *Rotte* ‘drużyna’) ‘jednostka piechoty lub jazdy; kompania’ (13): „Rotmiſtrz powinien przy ſwoiey Rocie rezydować.” [394]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

siły ‘wojsko, armia, oddziały wojskowe’ (4): „[Wodz] Ma mieć wiadome ſiły tak iazdy iako y piechoty, y ammunicyi przeciwney.” [383]; not.: K (Ostroróg), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

straż ‘grupa żołnierzy pilnująca czego, pełniąca wartę’ (3): „Wſzyſtkie ſtraże y ſzylwachy według rozporządzenia maią czuwać.” [393]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

szylwach (nm. *Schildwache*) ‘warta, straż’ (2): „Pilne ma mieć oko Kommendant, aby (...) Czuyne zawſze ſzylwachy, warty rozporządzał.” [377]; brak: Kn, not.: T, L (Bardziński), in.zn.: SPXVII/XVIII.

---

[82] Bystrzonowski konsekwentnie używa tylko zapożyczenia cytatowego *praesidium*, mimo że w polszczyźnie funkcjonowała już dobrze przyswojona postać wyrazu: *prezydium*, co poświadcza SPXVII/XVIII-ind. (w K zarejestrowane przykłady ilustracyjne z Zawiszy i Opalińskiego). Jednocześnie jednak encyklopedysta proponuje synonimiczne zestawienie: *wojsko prezydyjonalne* (por. dalej).

warta (nm. *Warte*) ‘pododdział wojska lub pojedynczy żołnierz pełniący służbę wartowniczą’ (3): „Zawodzący warty ma bydź ſłuchany.” [393]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wojsko ‘armia, siły zbrojne’ (65): „Kroleſtwo bez fortec daleko licznieyſze woyſko konſerwować muſi dla obrony.” [338]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

wojsko oblegające ‘wojsko otaczające twierdzę, miasto’ (3): „Z początku oblężenia według ſpoſobności mieyſca iak naybliżey fortecy podſuwa ſię woyſko oblegaiące.” [368]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

wojsko prezydyjonalne ‘załoga wojskowa twierdzy’ (2): „[Wały podmurowane] Spoſobnieyſze ſą do wycieczki prezydyonalnemu woyſku, y prędkiemu cofnieniu.” [357]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

3.10. Nazwy związane z prowadzeniem walk

aproszować się (fr. *s’approcher*) ‘zbliżać się do fortecy kopiąc rowy oblężnicze, tzw. aprosze’ (2): „aby Kommendant miał wiernych ſzpiegow, informuiących ſię o wſzelkich obrotach nieprzyiacielſkich, iego ſiłach, gdzie ſię fortyfikuie naybardziey, skąd aproſzuie, aby mogł z tey ſtrony uſilniey ſię fortyfikować, przeciwne czynić aproſze, wycieczki z ruiną przeciwnych aproſzow, batteryi, dział zabierania, albo ich zagwożdżenia.” [376]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Drobysz-Tuszyński).

aproszowanie ‘zbliżanie się do fortecy zygzakowatymi rowami oblężniczymi’ (4): „Wodą napełniona foſſa ma to, iż przeprawa nieprzyiacielowi przez nię nie tak łatwa, aproſzowanie niepodobne.” [358]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

aproszowanie się ‘zbliżanie się do fortecy rowami oblężniczymi’ (1): „Po aproſzowaniu ſię y zbliżeniu pod fortyfikacyą zewnętrzną, ieżeli ktora ieſt, albo pod oſtatnie forteczne ſzańce; ieżeli ieſzcze po bombardowaniu, uporczywie ſię nie poddaie forteca ani akkorduie, oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie.” [368]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

asekurować (śr.łc. *assecurare*) ‘ochraniać, zabezpieczać, ubezpieczać’ (1): „ieſt naypierwſze mieyſce ſpoſobne, ktoreby aſſekurowało tył y boki woyſka.” [383]; not.: SPXVII/XVIII (Chrapowicki), Kn, T, L.

asult (łc. *assultus*) ‘atak, uderzenie’ (2): „[Wyżſze wały] impetowi dział nie tak łatwo uſtępuią: y aſſult attakuiącemu nieprzyiacielowi na nie, nie tak łatwy.” [357]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Niemojewski).

attak (fr. *attaque*) ‘gwałtowne uderzenie, natarcie, szturm’ (1): „Gdyby ſię iakim fortelem raz podſunął pod mury lub wały nieprzyiaciel, iuż ieſt niebezpieczny od kuli, a tym ſamym ſpoſobnieyſzy do attaku.” [339]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (*Gazeta Polska*, Chmielowski), L.

attak formalny ‘zbliżanie się do fortecy za pomocą przykopów budowanych w określonej kolejności; atak regularny’ (2): „w formalnym attaku daleko ſkutecznieyſzy odpor ieſt od flint wielu, niżeli od działa iednego.” [342]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

attakować (nm. *attackieren*, fr. *attaquer*) ‘nacierać zbrojnie na kogo, zdobywać, szturmować’ (3): „Kto chce porządnie innego attakować, pierwſzy ma mieć wzgląd na swoie bezpieczeństwo.” [369]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (*Historia o buntach Chmielnickiego*), L.

attakowanie ‘nacieranie na kogo, na co; szturmowanie’ (1): „O oblężeniu y attakowaniu fortec.” [368]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Szołucha, *Gazeta Polska*).

batalija (fr. *bataille*, wł. *battaglia*) ‘zbrojne starcie wrogich wojsk, bitwa’ (4): „Gdy woyſko w ſzyku do batalii ſtawa albo w marſzu idzie, żaden, oprocz rozkazu Wodza, niech nie potyka ſię z nieprzyiacielem.” [400]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Zawisza), T, L.

bój ‘starcie zbrojne, bitwa, walka’ (1): „urodzonemu do boiu y oręża Szlachcicowi Polſkiemu (...) przyzwoita znać ſię na Architekturze woienney.” [338]; not.: brak: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

bronić ‘ochraniać, osłaniać przed atakiem’ (18): „małey kwocie żołnierza bronić przychodzi moſtow, przeprawy, taborow, magazynow.” [349]; not.: SPXVII/XVIII (*Merkuriusz Polski*, Opaliński), Kn, T, L.

bronić się ‘walczyć we własnej obronie’ (3): „Na płaſzczyźnie zaś położone fortece te zachwalaią racye. Iż nie tylko wewnętrzną fortyfikacyą ſię bronić, ale y zewnętrzną, daleko od fortecy nieprzyiaciela wytrzymać mogą.” [339]; not.: SPXVII/XVIII (Szołucha), Kn, T, L.

bronienie ‘podejmowanie obrony czego, ochranianie z bronią w ręku’ (2): „O dobywaniu y bronieniu fortec.” [368]; not.: SPXVII/XVIII (Naroński, Starowolski), Kn, T, L.

cofnienie ‘wycofanie się wojsk’ (1): „[Wały podmurowane] spoſobnieyſze ſą do wycieczki prezydyonalnemu woyſku, y prędkiemu cofnieniu.” [357]; brak: T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn.

czuwać ‘strzec, pilnować, pełnić wartę’ (1): „Wſzyſtkie ſtraże y ſzylwachy według rozporządzenia maią czuwać.” [399]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind.,T, L.

ćwiczenie żołnierskie ‘doskonalenie się w walce, zaprawa’ (1): „Poczciwe zabawy, oſobliwie żołnierſkie ćwiczenia ſię pozwalaią.” [396]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ćwiczyć ‘doskonalić się w walce, powtarzać coś w celu osiągnięcia biegłości’ (2): „Wodz (...) ma bydź cnotliwy, iako y w woiennym trybie ćwiczony.” [392]; not.: SPXVII/XVIII (T), Kn, T, L.

defensyja (łc. *dēfēnsiō*) ‘obrona, akcja obronna’ (4): „[Regularne fortece] redukować ſię powinny do regularnośći, aby porządnieyſza ich była defensya.” [343]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Archelia*, Żółkiewski).

demolicyja (łc. *dēmōlītiō*) ‘zwalenie, zburzenie, zniszczenie’ (1): „ieżeli ieſzcze po bombardowaniu, uporczywie ſię nie poddaie forteca, ani akkorduie, oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie.” [369]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Merkuriusz Polski*).

demoliować (łc. *dēmōlīre*) ‘burzyć, niszczyć, rozwalać’ (1): „Aby oblężeni żadney zewnętrzney fortyfikacyi zakładać, założonych umacniać nie mogli. Alboli ruinować y demoliować tych mieyſc, ktoreby oblegaiącym ku wygodzie ſłużyć mogły.” [370]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Chmielowski).

dezertować (łc. *dēsere*, *dēsertum* ‘opuścić, porzucić’) ‘uciekać z wojska’ (1): „Czy zaś obcy, czy domowy żołnierz lepſzy? (...) za obcym te ſą racye. Iż obcy niełatwo dezertuie.” [391]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

dobijać się ‘zdobywać walką’ (1): „Wału ſię albo oczywiſtym ſzturmem dobiiać, albo podziemnemi lochami pod niego dobrawſzy, minami wyſadzać.” [369]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Naruszewicz), in.zn.: Kn, T, K.

dobycie ‘zdobycie, opanowanie’ (1): „miny podſadziwſzy pod baſtyony, oneż wyſadzać. Lub innym fortelem (...) lub oczywiſtym ſzturmem kuſić ſię o dobycie fortecy.” [376]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

dobyć, ***dobywać*** ‘zdobyć, opanować siłą’ (2): „*Polemica* ieſt nauka woienna, podaiąca ſpoſoby iako dobywać fortec y mieyſc obronnych nieprzyiacielſkich. Y iako

właſnych fortec przeciwko attakuiącemu nieprzyiacielowi bronić.” [368]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

dobywanie ‘zdobywanie, branie siłą, zajmowanie’ (4): „O dobywaniu y bronieniu fortec.” [338]; brak: L, not.: SPXVII/XVIII (Żółkiewski), Kn, T.

dobywanie formalne ‘zbliżanie się do fortecy za pomocą przykopów budowanych w określonej kolejności; atak regularny’ (1): „Ten ieſt formalnego dobywania tryb woienny.” [369]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

dobywanie szturmem ‘atak’ (1): „podſunąwſzy ſię nieprzyiaciel pod tak wyſokie mury iuż był bezpieczny (...) wolny do pſowania murow, przyſtawiania drabin, y ſzturmem dobywania.” [340]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ekskursyja (łc. *excursiō*) ‘wypad, najazd, wyprawa wojskowa’ (1): „Na płaſzczyźnie zaś założone fortece te zachwalayą racye. (...) Łatwieyſzą exkursyą prowiantow, y poſiłkow dodanie.” [339]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Gazeta Polska*).

ekspedycyja (łc. *expedītiō*) ‘wyprawa wojenna’ (1): „Gdyby pachołek komu uciekł, albo zginął, ma Wodzowi, albo ſwemu Rotmiſtrzowi oznaymić. Oſobliwie gdy ſię trafi w obozie, albo w expedycyi przeciw nieprzyiacielowi.” [339]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

fortel (nm. *Vorteil*) ‘przemyślny, zręczny wybieg, podstęp’ (6): „miny podſadziwſzy pod baſtyony, oneż wyſadzać. Lub innym fortelem (...) lub oczywiſtym ſzturmem kuſić ſię o dobycie fortecy.” [376]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

grasować (łc. *grassāri*, nm. *grassieren*) ‘napadać, grabić, rabować’ (1): „fortece ſą ucieczką nieprzyiaciela. Do ktorych ſię doſtawſzy, beſpieczniey graſuie, y dłużey ſię konſerwuie, a niżeli w otwartym polu.” [337]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, in.zn.: L.

harc (węg. *harc*) ‘walka pojedynczych żołnierzy toczona przed rozpoczęciem bitwy’ (1): „Oprocz ordynanſu Wodza, żaden ſię niech nie potyka, y na harc nie wyieżdża z nieprzyiacielem.” [400]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

inkursyja (łc. *incursiō*) ‘wtargnięcie, napad, najazd’ (1): „Do ktorey [architektury woienney] należy fortece, zamki zakładać, y mieyſca przeciw nieprzyiacielſkim inkurſyiom fortyfikować.” [320]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Merkuriusz Polski*).

inkwietować (łc. *inquiētāre*) ‘napadać’ (1): „[Wodz] Nieprzyiaciela podiazdami ile może, ma pierwey inkwietować y ſtraſzyć.” [383]; brak: Kn, T, L, not. SPXVII/XVIII-ind.

insult (łc. *insultus*) ‘uderzenie, natarcie, atak’ (2): „Częśći ktore na to ſą ſporządzone, aby inſult nieprzyiacielſki z daleka od fortecy utrzymywały, zowią ſię zewnętrzne.” [340]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek).

komenda (śr.łc. *commenda*, nm. *Kommende*, fr. *commende*, wł. *commenda*) ‘dowództwo oddziału wojskowego, komenderowanie‘ (2): „Pierwſza zaś Reguła kommendę maiącego nad woyſkiem, oblegaiącym iaką fortecę, ieſt. Aby bez niebeſpieczeńſtwa powierzonych ſobie ludzi y wielkiey ich ſtraty zaczynał oblężenie, prozekwował attak, y dobył fortecy” [369]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

komendować (łc. *commendāre*) ‘dowodzić wojskiem, rozkazywać, komenderować’ (1): „Kommendant widząc obroty nieprzyiacielſkie, kommendować ſwoim *praesidium* może.“ [357]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Chmielowski, Sobieski).

natrzeć, ***nacierać*** ‘uderzać zbrojnie, atakować z bliska’ (2): „na dobrze opatrzoną fortecę, y wiernego Kommendanta z ſwoim *praeſidium*, ledwo kiedy kto ſię odważa natrzeć formalnym attakiem y ſzturmem.” [376]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L .

oblężenie ‘zbrojne otoczenie miasta, twierdzy’ (14): „to ieſt nayſpoſobnieyſze do fortyfikacyi mieyſce, do ktorego nieprzyiacielowi attakuiącemu ieſt ciężki przyſtęp, niepodobne zewſząd oblężenie.” [339]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

obrona ‘odpieranie ataku, bronienie’ (15): „[Wysokość wału] mnieyſza nie byłaby doſtatecznym ſtanowiſkiem żołnierzowi do obrony fortecy.” [351]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

obrót ‘ruch wojsk, zmiana szyku’ (7): „Kommendant widząc obroty nieprzyiacielſkie, kommendować ſwoim *praeſidium* może.” [357]; not.: L, K (Zawisza), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

odpór ‘zbrojne odpieranie ataku’ (1): „w formalnym attaku daleko ſkutecznieyſzy odpor ieſt od flint wielu, niżeli od działa iednego.” [342]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

odsiecz ‘pomoc zbrojna dla oblężonej fortecy, otoczonego wojska’ (4): „[maiący kommendę nad woyſkiem] z tey ſtrony aby formował oboz, z ktorey nayſpoſobnieyſza odſiecz, alboli wycieczka bydź może z fortecy.” [370]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

opanować ‘zdobyć co w walce, zawładnąć, podbić’ (1): „[Oboz] Ma bydź odległy od gor y laſow, ktore nieprzyiaciel opanowawſzy, mogłby bardziey razić.” [378]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

opanowanie ‘zdobycie czego w walce, zawładnięcie, podbicie’ (1): „ieżeli ieſzcze po bombardowaniu, uporczywie ſię nie poddaie forteca, ani akkorduie, oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie.” [369]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

opasać ‘otoczyć, okrążyć’ (2): „Czwarta reguła [kommendę maiącego nad woyſkiem] ieſt: aby ściśle opaſał woyſkiem ſwoim fortecę, wſzelkie zamykaiąc paſſy.” [370]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

otoczyć ‘obstąpić ze wszystkich stron, okrążyć’ (1): „ieſt naypierwſze mieyſce ſpoſobne, ktoreby aſſekurowało tył y boki woyſka. Aby od nieprzyiaciela nie było otoczone.” [383]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

parat (śr.łc. *paratus* ‘gotowy‘) ‘gotowość, przygotowanie do walki‘ (1): „roſtropne rozporządzenie woyſka, tyle do zwycięſtwa pomaga, że y w małey kwocie daleko licznieyſzego nieprzyiaciela przekonać może w złym paracie będącego.” [383]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind, L (W. Potocki).

podjazd ‘wyprawa oddziału wojska w celu stoczenia walki z mniejszymi siłami wroga’ (1): „Nieprzyiaciela podiazdami ile może, ma pierwey inkwietować y ſtraſzyć.” [383]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

podstępować ‘idąc zbliżać się do czego, stanąć u stóp czego (fortecy, murów)’ (2): „Gdy podſtępuie nieprzyiaciel pod fortecę, iak nayuſilniey bliſkiego przyſtępu mu bronić.” [376]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

podsunąć się ‘podejść blisko po cichu’ (2): „Jeżeli batterya ieſt oppugnuiących? Ma ſię podſunąć pod fortecę tak, aby działa y mozdzierze tym lepſzy ſkutek miały.” [374]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

pogoń ‘ściganie, pościg za uciekającym nieprzyjacielem’ (1): „Po otrzymanym zwycięſtwie, żaden ſię nie ma ważyć, oprocz ordynanſu Wodza, w pogoń iść za nieprzyiacielem.” [400]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

posiłkować ‘wspomagać, wysyłać wojsko z pomocą’ (1): „Aby [wodz] ieżeli ktora część ſłabieie, wcześnie ią poſiłkował.” [384]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

potyczka ‘starcie zbrojne, niewielka bitwa’ (6): „Teyże karze podlega y ten, ktoryby pod czas potyczki, śmiał ſię zabawiać około łupow y korzyśći.” [400]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

potykać się ‘stawać z kim do walki’ (4): „Oprocz ordynanſu Wodza, żaden ſię niech nie potyka, y na harc nie wyieżdża z nieprzyiacielem.” [400]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

przebyć ‘sforsować, pokonać przeszkodę’ (1): „ieżeli ieſzcze po bombardowaniu, uporczywie ſię nie poddaie forteca, ani akkorduie, oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie, zbliżenie ſwoich bateryi, z ktorychby mogli uſilniey z dział rozwalać baſtyony. Foſſę przebyć.” [369]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, in.zn.: L.

przejęcie ‘opanowanie, zajęcie, zagarnięcie’ (1): „Gdy podſtępuie nieprzyiaciel pod fortecę, iak nayuſilniey bliſkiego przyſtępu mu bronić, wſzelką iego circumwallacyą pſować. Strzelaniem dział, wycieczkami, oblężeniu y przeięciu paſſow przeſzkadzać.” [376]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

przeprawa ‘forsowanie zbiornika napełnionego wodą, fosy’ (3): „Wodą napełniona foſſa ma to, iż przeprawa nieprzyiacielowi przez nię nie tak łatwa, aproſzowanie niepodobne.” [358]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

przystęp ‘dojście do obozowiska wojskowego, fortyfikacji’ (3): „Częśći ſłabſze fortecy, do ktorych łatwieyſzy mogłby bydź przyſtęp nieprzyiacielowi, zawczaſu należy tak wewnętrzną iako y zewnętrzną fortyfikacyą umocnić.” [376]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

rejterować się (fr. *se retirer*) ‘wycofywać się, uciekać’ (2): „do ktorego [redukta] by mogli ſię reiterować kopacze, ſiebie y aproſzow bronić przeciwko wycieczce oblężonych.” [375]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Gazeta Polska*).

rejterowanie ‘odwrót, ucieczka, wycofywanie się’ (2): „w reiterowaniu trudno ſię nagłą ucieczką ratować.” [349]; brak: Kn, T, L not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

rejterowanie się ‘odwrót, ucieczka’ (2): „Sucha zaś foſſa nie tak wiele popotrzebuie zewnętrzney fortyfikacyi. Łatwieyſzey pozwala wycieczki y reiterowaniu ſię oblężonych.” [358]; brak: Kn, T, L not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

rozwalać ‘niszczyć, burzyć co’ (1): „oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie, zbliżenie ſwoich bateryi, z ktorychby mogli uſilniey z dział rozwalać baſtyony.” [369]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

salwować (łc. *salvāre*) ‘ratować, ocalić’ (1): „[Wodz] Ma w dobrym porządku ſię reyterować czyli do ſwego obozowiſka, czyli do iakiego fortelu, za ktorymby (...) mogł woyſko ſalwować.” [384]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek).

sekundować (łc. *secundāre*) ‘wspomagać, wspierać, udzielać pomocy’ (3): „Uſzykowanie woyſka zawiſło na należytym rozłożeniu wſzyſtkich iego cześći. Aby każda w przyzwoitym ſobie mieyſcu ſtoiąc (...), mogła według ordynanſu ſobie danego, poſtępować, w tę albo w owę figurę ſię formować, na nieprzyiaciela nacierać, iedna drugą ſekundować.” [382]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), in.zn.: L.

szturm (nm. *Sturm*) ‘gwałtowny atak, natarcie’ (6): „Obrona fortec zawiſła na wytrzymaniu tak oblężenia, choć przydłużſzego, iako też ſzturmu nayſilnieyſzego.” [368]; not.: SPXVII/XVIII (Szołucha, Pasek), Kn, T, L.

tył podawać ‘rozpocząć odwrót, uciekać’ (1): „Gdyby zaś nieprzyiaciel z placu uſtępował, y tył podawał, nie powinien [wodz] ſię bez porządku za nim zapędzać.” [384]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

ubezpieczyć ‘chronić, zabezpieczać, zapewnić bezpieczeństwo’ (2): „Sam zgoła Wodz we wſzyſtkim przezorny, aby żadney nie opuśćił pogody y ſpoſobu, ktoryby mogł woyſko iego ubezpieczyć, a oblężonych oſłabić.” [372]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, L, in.zn.: T.

ucieczka ‘szybkie oddalenie się w sytuacji zagrożenia, wycofywanie się wojska’ (1): „w reiterowaniu trudno ſię nagłą ucieczką ratować.” [349]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

ustępować ‘wycofywać się’ (1): „Gdyby zaś nieprzyiaciel z placu uſtępował, y tył podawał, nie powinien [wodz] ſię bez porządku za nim zapędzać.” [384]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

utarczka ‘niewielka bitwa, potyczka’ (1): „Aby [wozy, magazony] pod czas utarczki ubieżone, w ręce przeciwne ſię nie doſtały.” [384]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

utrata ‘strata czego na rzecz wroga’ (1): „Wſzelkich kointelligencyi mieſzkańcow w fortecy z nieprzyiacielem [wodz] pilno przeſtrzegał. Aby fakcya y zdrada utratą fortecy nie była.” [377]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

utrzymanie ‘obronienie, zachowanie czego’ (1): „[Kommendant] Zmiarkowawſzy doſtatecznie niepodobieńſtwo oczywiſte utrzymania fortecy, raczey ma z honorem ſwoim, garnizonu wolnym wyprowadzeniem, całośćią fortecy, akkor-

dować, y z nieprzyiacielem kapitulować, a niżeli ſiebie fortecę, y tyle ludzi ſtracić.” [377]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn.: L.

wkraczać ‘zajmować zbrojnie jakiś obszar, obiekt’ (1): „Gdy zaś iuż bliſkie niebezpieczeńſtwo ich [fortec] utracenia, oneż rozwalić, czyli rozporządzonemi na to minami. Gdyby można y z nieprzyiacielem w nie wkraczaiącym.” [376]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

wkroczenie ‘zbrojne zajęcie jakiegoś terenu, obiektu’ (1): „Ten ieſt formalnego dobywania tryb woienny. Atoli nie tak uniwerſalny, aby wiele innych fortelow woiennych y inwencyi nie było, ktoraby nie przymuſiła fortecy albo ſię do poddania, albo do ſkutecznego w nię wkroczenia.” [369]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

wojowanie ‘prowadzenie walki’ (3): „Staroświecki dawnych woiownikow ſpoſob woiowania był iedyny w ręcz, mieczem, dzidą, łukiem, kuſzą, alboli inną ręczną armaturą.” [401]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek).

wycieczka ‘zbrojny wypad niewielkiej grupy żołnierzy’ (11): „Gdy podſtępuie nieprzyiaciel pod fortecę, iak nayuſilniey bliſkiego przyſtępu mu bronić, wſzelką iego circumwallacyą pſować. Strzelaniem dział, wycieczkami oblężeniu, y przeięciu paſſow przeſzkadzać.” [376]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

zasadzka ‘miejsce, gdzie ktoś się zaczaił’ (1): „[Wodz ma mieć wiadome] Ieżeli iakich nie ma zaſadzek, zdrady? &c.” [383]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

zasłona ‘to, co może stanowić osłonę przed ogniem nieprzyjacielskim’ (3): „beſpieczną zaſłonę miałby nieprzyiaciel w angułach tey fortyfikacyi.” [362]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L s.v. *ramię*, in.zn.: Kn.

zbliżać się ‘przysuwać się bliżej’ (2): „Aproſze ieſt ukośne ku fortecy kopanie wewnętrzney foſſy, oraz wyſypywanie z teyże ziemi zewnętrznych ſzańcow, ktorymi foſſami mogliby oblegaiący co raz ſię zbliżać ku fortecy pod oſtatnią iey fortyfikacyą.” [374]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

zbliżenie ‘przysunięcie się blisko, podejście’ (1): „ieżeli ieſzcze po bombardowaniu, uporczywie ſię nie poddaie forteca, ani akkorduie, oblegaiący wſzelką ſiłą ſię ſtaraią albo o demolicyą zewnętrzney fortyfikacyi, albo o iey opanowanie, zbliżenie ſwoich bateryi, z ktorychby mogli uſilniey z dział rozwalać baſtyony.” [369]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

3.11. Nazwy związane z przemarszem wojsk

ciągnąć ‘o wojsku: maszerować, przemieszczać się’ (1): „Każdy Rotmiſtrz tak z ſwoią Chorągwią zawſze powinien bydź gotow, aby bez zwłoki czaſu na naznaczone ſobie mieyſce ciągnął.” [397]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

ciągnienie ‘przemarsz wojsk’ (4): „Gdyby ktory woz na przeprawie uwiązł, na przedzie y w tyle bliſko będący powinni go ratować, aby woyſko w ciągnieniu ſię nie zaſtanawiało.” [398]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

marsz (fr. *marche*, nm. *Marsch*) ‘wędrówka wojska, regularny ruch grup wojskowych’ (3): „W marſzu żaden Towarzyſz od Chorągwi nie ma ſię odłączać.” [397]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

ruszać się ‘rozpoczynać marsz, wyruszać’ (1): „Każdy Rotmiſtrz tak z ſwoią Chorągwią zawſze powinien bydź gotow, aby bez zwłoki czaſu na naznaczone ſobie mieyſce ciągnął. Każdy Towarzyſz za otrąbieniem ma ſię ruſzać.” [397]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

ruszenie się ‘wymarsz, rozpoczęcie marszu, wyruszenie’ (2): „Ruſzenie ſię z obozu ma bydź według ordynacyi na ogłos trąby.” [397]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

3.12. Nazwy związane z organizacją obozu

bazar (pers. *bāzār*, tur. *bazár*) ‘targ obozowy, na którym sprzedawano żywność dla wojska; majdan’ (2): „Na drugim końcu ſzałaſzow w iedneyże liniy całego podłużnego kwadratu (...) daie ſię mieyſce dla bazaru albo garkuchni.” [397]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Naroński, Pasek), T, L.

formować (łc. *fōrmāre*) ‘ustawiać obóz wojskowy zgodnie z ustalonym porządkiem’ (2): „[maiący kommendę nad woyſkiem] z tey ſtrony aby formował oboz, z ktorey nayſpoſobnieyſza odſiecz, alboli wycieczka bydź może z fortecy.” [370]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, in.zn.: Kn, L.

formowanie ‘ustawianie obozu wojskowego’ (3): „O formowaniu obozu y ſzykowaniu woyſka.” [377]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Gazeta Polska*), in.zn.: Kn, T, L.

garkuchnia (nm. *Garküche*) ‘wojskowa kuchnia polowa’ (7): „Między garkuchnią z iednego końca, z drugiego między kwaterą Porucznika, a kwaterami Dragonii idą ulice ſzerokie na ſtop 20.” [380]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn.: L.

koczować (rus. *kočevati* z tur.) ‘obozować, mieszkać czasowo’ (1): „Długość [ſzałaſzow] mnieyſza lub więkſza gdy poiedynczą, albo po dwoch ma w nich koczować.” [379]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kwatera (nm. *Quartier*, fr. *quartier*) ‘czasowe mieszkanie dla żołnierzy’ (27): „Oſobne kwater mieyſce dla rożnego autoramentu.” [378]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

leże ‘kwatera wojskowa, miejsce postoju’ (3): „Na leżach żaden Towarzyſz nie może ſobie przyſtawſtwo albo kwaterę wybierać.” [395]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

lokacyja (łc. *locātiō*) ‘rozmieszczenie wojska’ (5) „Wiedziawſzy wymiar obozowania iedney roty piechoty, złożoney ze 100. ludzi (...) łatwa bydź może (...) lokacya całego Regimentu” [379]; not.: Kn, T, L, in.zn. SPXVII/XVIII.

lokować (łc. *locāre*) ‘rozmieszczać wojsko, zakładać obóz’ (3): „Wſzyſtkie magazony, wozy, luźnych ludzi ma lokować w odwodzie.” [370]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn. L.

magazon (fr. *magasin* z arab.) ‘pomieszczenie przeznaczone do przechowywania zapasów, sprzętu, amunicji itp.; skład’ (2): „w małey kwocie żołnierza bronić przychodzi moſtow, przeprawy, taborow, magazonow.” [349]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L[83].

obozować ‘przebywać gdzieś czasowo rozłożywszy się obozem’ (4): „Takie mieyſce obrać należy, ktoreby ſamym położeniem ſwoim iako naylepiey ubezpieczało od nieprzyiaciela, oſobliwie gdy na dłużſzy czas obozować na iednym mieyſcu trzeba w bliſkośći nieprzyiaciela.” [378]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

obozowanie ‘czasowe przebywanie gdzieś, też zakładanie obozu’ (15): „w polu obozowaniu y ſzańcowaniu należy wiedzieć zinwentowany długą experyencyą woiennych ludzi ſpoſob.” [338]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (*Służba obozowa*), K (Bystrzonowski).

[83] Według ESJPB s.v. pierwsze poświadczenia wyrazu *magazon* pochodzą z drugiej połowy XVIII w.

obozowisko ‘miejsce zorganizowanego czasowego postoju wojsk, służące również jako stanowisko obronne’ (3): „Wſzyſtkie magazony, wozy, luźnych ludzi [wodz] ma lokować w odwodzie, albo w obozowiſku z doſtateczną ich obroną.” [370–371]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (W. Potocki).

obóz ‘miejsce zorganizowanego czasowego postoju wojsk, służące również jako stanowisko obronne’ (34): „Z Poſłami, albo innemi obcemi przychodniami do obozu, żaden konferencyi żadnych ani rozmow czynić nie ma bez wiedzy Wodza.” [399]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

przystawstwo ‘wieś, miejscowość, w której jest zakwaterowane wojsko’ (2): „Na leżach żaden Towarzyſz nie może ſobie przyſtawſtwo albo kwaterę wybierać.” [395]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII, T, L.

rynek (nm. *Ring*) ‘plac w centrum obozu wojskowego’ (4): „Według mnieyſzey lub większey liczby woyſka, daie ſię proporcyonalny rynek.” [382]; not.: L (Łęski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

stanowisko ‘miejsce dla wojska’ (7): „Dla iedney Chorągwi Cudzoziemſkiego Autoramentu ſtokonney, daie ſię ſtanowiſko w zdłuż na ſtop 300. iako dla piechoty.” [380]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

szałasz (węg. *szállás*) ‘tymczasowe schronienie dla żołnierzy sklecone z chrustu, gałęzi’ (19): „Chorążego y iego namieſtnika ſzałaſze, maią mieyſce na ſamym rogu.” [379]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

3.13. Nazwy instrumentów inżynierskich i ich części

instrument indzinierski ‘przyrząd wykorzystywany przez inżynierów wojskowych’ (1): „Wewnątrz batteryi daie ſię mieyſce dla prochu armatnego, kul, bomb, y innych Indzinierſkich instrumentow.” [374]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Naroński).

instrument wojenny ‘przyrząd wykorzystywany przez inżynierów wojskowych’ (1): „*Tormentorologia*: o działach y innych inſtrumentach woiennych.” [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Otwinowski).

kwadrans [***indzinierowy***] ‘kątomierz artyleryjski, instrument służący do mierzenia kąta podniesienia lufy działa’ (6): „iakie ma bydź ktorego działa (...) podnieſienie od linii horyzontalney, ſłuży do tego inſtrument, kwadrans Indzinierowy.”

[406]; „Ten tedy kwadrans dłużſzym bokiem włożony w działo, oznaczy iego elewacyą, według ktorey Indzinier zmiarkować może, iak daleko donieść może kulę działo.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

linija kalibistyczna[84] ‘część cyrkla proporcjonalnego, skala służąca do obliczania rozmiaru (kalibru) kuli’ (1): „wiedząc kto wagę kuli ſiła funtow waży, wiedzieć będzie y dyametr tak sfery kuli, iako y dyametr *orificii* działa. (...) A z tym wiedzieć będzie, że tey wagi kula do tego a nie innego ieſt zgodna działa. Y iakie działo, że takiey wagi potrzebuie kuli: Tym ſpoſobem zporządzona ieſt linia Calibiſtyczna, iaka ſię znayduie na inſtrumencie nazwanym *Circinus proportionum*.” [405]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

stempel (nm. *Stempel*) ‘narzędzie służące do ubijania prochu w lufie’ (7): „Weź ſaletry wyczyſzczoney y utartey uncyi dwie, ſiarki uncyą 1 prochu tęgiego na mąkę ztartego uncyi 3. zmięſzay to należycie, y tę rurkę napchay ſtęplem ią ubiiaiąc.” [410]; brak: Kn, not.: T, L, K (*Archelia*), in.zn.: SPXVII/XVIII (Pasek).

3.14. Nazwy broni i jej elementów

armata (łc. *armāta*) ‘działo o dużej nośności i sile rażenia’ (2): „W tyle kwater Indzinierow (...) daie ſię z iedney ſtrony mieyſce dla armat (...). Z drugiey ſtrony mieyſce dla prochu, y inney ammunicyi.” [381]; not.: SPXVII/XVIII (Niemojewski, Naroński), T, L, in.zn.: Kn.

armatura (łc. *armātūra*) ‘wyposażenie wojenne, uzbrojenie’ (3): „fortece (...) całey Artyleryi woienney y Cekauzow ſą obroną, bez ktorey Armatury y w polu nie można Oyczyzny obronić.” [338]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Niesiecki), in.zn.: T, L.

---

[84] Zestawienie *linija kalibistyczna* przypuszczalnie zostało utworzone na wzór innych zestawień łacińskich. *Linija kalibistyczna* była częścią cyrkla proporcjonalnego, skonstruowanego przez Galileusza, a opisanego m.in. przez Nicolausa Goldmanna (*Tractatus de usu proportionatorii sive circini proportionalis cum tabulis constructionum*, Lejda 1656 – tekst dostępny na: fermi.imss.fi.it), do którego Bystrzonowski kilkakrotnie się odwołuje. Goldmann wymienia następujące części cyrkla proporcjonalnego: *linea arithmetica*, *linea geometrica*, *linea tetragonica*, *linea substensarum*, *linea reducentorum planorim et corpus*, *linea corporum sphaerae*, *linea lateralis tangentium*, *linea cubica*, *linea chordarum*, *linea circuli dividneda*, *linea rectae dividendi*, *linea fortificatoria vel linea muniendi*, *linea metallica*. Nie ma tu zatem mowy o *linii kalibistycznej*. W łacińskich tekstach *scientia curiosae* również brak tego zestawienia, pojawia się tylko forma *caliber*. Drugi człon zestawienia zaproponowanego przez Bystrzonowskiego to przypuszczalnie derywat od wywodzącego się z języka arabskiego *cālib* ‘model, wzorzec, forma’, które do polszczyzny weszło przez medium niemieckie w postaci *kaliber* ‘średnica lufy’.

artyleryja (śr.łc. *artilleria*, fr. *artillerie*) ‘dalekonośna, ciężka broń palna’ (1): „fortece (...) całey Artyleryi woienney y Cekauzow ſą obroną, bez ktorey Armatury y w polu nie można Oyczyzny obronić.” [338]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (*Merkuriusz Polski*), T, L.

batteryja (fr. *batterie*) ‘zespół dział’ (1): „Jeżeli batterya ieſt oppugnuiących? Ma ſię podſunąć pod fortecę tak, aby działa y mozdzierze tym lepſzy ſkutek miały.” [347]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Dell’ Aqua, *Historia buntu Chmielnickiego*), in.zn.: L.

broń ‘narzędzie walki, oręż’ (1): „[Zawody wſzczynaiący] Jeżeli do broni ſię porwie, ucięciem ręki ma bydź karany.” [396]; not.: SPXVII/XVIII (Birkowski, Starowolski), Kn, T, L.

ćwierćkartanie (kalka nm. *Viertel-Kartaune*, gdzie *Viertel* ‘ćwiartka’, *Kartaune* ‘kartan‘) ‘działo polowe i oblężnicze’ (2): „Ćwierćkartanie: Wzdłuż liczy ſtop 10. waży funtow 2600. nieſie kulę ważącą funtow 10. Potrzebuie koni 13. Na godzinę wyſtrzeli razy 14.” [404]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

działo ‘artyleryjska broń palna wykorzystywana w walkach oblężniczych lub bitwach polowych’ (104): „Działa ſłużą do kul ołowianych, żelaznych, lub kamiennych, do celu ſobie zamierzonego noſzenia, czyli w dobywaniu fortec, czyli w potyczce z woyſkiem nieprzyiacielſkim.” [403]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

dzida (rus. *dзidá* z tur.) ‘broń drzewcowa, pika’ (1): „Staroświecki dawnych woiownikow ſpoſob woiowania był iedyny w ręcz, mieczem, dzidą, łukiem, kuſzą, alboli inną ręczną armaturą.” [401]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, Chmielowski.

flinta (nm. *Flinte*) ‘broń palna z długą lufą i zapalnikiem skałkowym; fuzja’ (3): „W formalnym attaku daleko ſkutecznieyſzy odpor ieſt od flint wielu, niżeli od działa iednego.” [324]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

kanon (fr. *canon*, wł. *cannone*) ‘lekkie działo oblężnicze o krótkiej lufie; kartan’ (2): „Działa dwoiakiey ſą denominacyi: iedne co ſię zowią *kanony* albo *kartany*, lub całe lub po częśći. Drugie co ſię zowią *kolubryny*, albo *wężownice*, y te całe lub po częśći.” [404]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski, Chmielowski), in.zn.: T, L.

kartan (nm. *Kartaune*) ‘lekkie działo oblężnicze o krótkiej lufie; kanon’ (5): „Kartan zupełny noſzący kulę 48. funtow ważącą, według wyrychtowania horyzontalnego, nieſie kulę na krokow 500. a ſtop Geometrycznych 2500.” [407]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

kolubryna (wł. *colubrina* ze st.fr.) ‘ciężkie działo oblężnicze o długiej lufie’ (9): „Kolubryna zupełna: Wzdłuż liczy ſtop 14. waży funtow 5000. nieſie kulę ważącą funtow 12. potrzebuie koni 13.” [404]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Archelia*).

kusza[85] ‘ręczna broń miotająca’ (1): „Staroświecki dawnych woiownikow ſpoſob woiowania był iedyny w ręcz, mieczem, dzidą, łukiem, kuſzą, alboli inna ręczną armaturą.” [401]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

linija celowa ‘oś celownicza’ (1): „Horyzontalne rychtowanie działa reguluie ſię linią wzroku, czyli to przez dyoptry albo linią celową ſamego działa, gdy termin ieſt bliſki, y gołym okiem da ſię widzieć.” [406]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski, Solski).

łuk ‘broń ręczna do miotania strzał’ (1): „Staroświecki dawnych woiownikow ſpoſob woiowania był iedyny w ręcz, mieczem, dzidą, łukiem, kuſzą, alboli inna ręczną armaturą.” [401]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

machina wojenna (kalka łc. *tormentum bellicum*, gdzie *tormentum* ‘urządzenie do miotania pocisków’, *bellicum* ‘wojenne’)

1. ‘urządzenie służące do miotania ciężkich pocisków, wykorzystywane podczas oblężenia do niszczenia murów; machina oblężnicza’ (1): „W dobywaniu fortec zażywano rożnych woiennych machin, ktorymi kołatano mury.” [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: K.
2. ‘broń artyleryjska (działa, moździerze) wykorzystywana w walkach oblężniczych i obronnych lub bitwach polowych’ (2): „Dwoiakie ſą machiny woienne do prochu z inwentowanego ſłużące, oprocz ręczney ſtrzelby. Jedne działa, drugie moździerze.” [403]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Naroński).

miecz ‘broń sieczna o szerokim ostrzu i długiej głowni osadzonej w rękojeści’ (1): „Staroświecki dawnych woiownikow ſpoſob woiowania był iedyny w ręcz, mieczem, dzidą, łukiem, kuſzą, alboli inna ręczną armaturą.” [401]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

moździerz (st.czes. *moždieř*, *mozdieř* ze śr.w.nm.) ‘artyleryjska broń palna o krótkiej i szerokiej lufie (39): „Moździerze zaś [ſłużą] do rzucania bomb, granatow, kul ogniſtych.” [403]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

[85] Pochodzenie wyrazu *kusza* jest niejasne. Leksykony (ESJB, SEJPBr s.v.) wskazują na staroczeskie lub rodzime źródło. F. Sławski podkreśla, że nazwy tego typu są zwykle wędrownymi pożyczkami (SEJPSł s.v.).

oręż ‘narzędzia walki zbrojnej, broń, uzbrojenie’ (4): „*Wegecyuſz* co do lat, bydź ſądzi do oręża zgodnych, nie młodſzych nad lat 18. nie ſtarſzych nad lat 46.” [391]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

orificium (łc. *ōrificium* ‘ujście, otwór’) ‘wylot lufy broni palnej’ (6): „dyfferencya dział między ſobą, cała zawiſła na większym lub mnieyſzym *orificium*, ktorego dyametr powinien mieć proporcyą do wagi kuli, albo iey dyametru.” [405]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: K.

półkanonie / pułkanonie (kalka nm. *Halbe-Kanone*, gdzie nm. *Halbe* ‘pół’ + fr. *canon*, wł. *cannone* ‘lekkie działo oblężnicze o krótkiej lufie’) ‘działo, armata’ (1): „według *Goldmana* działo Kanon z odległośći na 400. ſtop kulą 48. funtow ważącą, na 200. ſtop ziemi ubitey przeſzyć może. Pułkanonie zaś z odległośći na 300. ſtop, kulą 24. funtow ważącą, na 12. ſtop w ziemię ſię ryie.” [351]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

półkartanie / pułkartanie (kalka nm. *Halbe-Kartaune*, gdzie nm. *Halbe* ‘pół’ + nm. *Kartaune* ‘lekkie działo oblężnicze o krótkiej lufie‘) ‘działo polowe i oblężnicze’ (2): „Połkartanie: Wzdłuż liczy ſtop 10 y poł. Waży funtow 4000. nieſie kulę ważącą funtow 24. potrzebuie koni 18. Na godzinę wyſtrzelić może 10. razy.” [404]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Chmielowski), K (*Archiwum Radziwiłłowskie*).

strzelba ręczna ‘ręczna broń palna’ (17): „tak dyſponuiąc wały, na nich koſze, narożnie beluardy, iż zakryty forteczny żołnierz zewſząd widzieć, y ſam bezpieczny, czyli działami czyli ręczną ſtrzelbą odstrzeliwać może natarczywego nieprzyiaciela.” [340]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), K (*Gazeta Polska*).

wężownica (kalka st.fr. *couleuvrine* od *couleuvre* ‘żmija’) ‘ciężkie działo oblężnicze o długiej lufie’ (1): „Działa dwoiakiey ſą denominacyi: iedne co ſię zowią *kanony* albo *kartany*, lub całe lub po częśći. Drugie co ſię zowią *kolubryny*, albo *wężownice*, y te całe lub po częśći.” [404]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

zapał

1. ‘otwór w lufie działa, przez który za pomocą lontu zapalano ładunek’ (1): „Moździerze z teyże ſię leią materyi co y działa. (...) Dyametr cylindru wewnętrznego wydrożenia, daleko ieſt mnieyſzy przy zapale, a niżeli przy *orificium* mozdzierza.” [406]; not.: T, L s.v. *zagwoździć*, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.
2. ‘mechanizm powodujący odpalenie materiału pirotechnicznego; zapalnik’ (7): „Dno u formy ma bydź oſobne wpuſzczone (...) dla wyrobienia zapału u racy.” [413]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

3.15. Nazwy związane ze strzelaniem

axis cylindru działa ‘oś lufy, wyobrażalna linia prosta przechodząca centralnie przez lufę działa’ (1): „Rychtowanie działa ieſt dwoiakie. Jedno horyzontalne, albo w proſt, gdy linia albo axis cylindru działa proſto patrzy na cel ſobie naznaczony.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

bić ‘strzelać, wyrzucać pociski z dział’ (11): „*Ćwierć kartanie* Według wyrychtowania horyzontalnego biie na krokow 375.” [407]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Zimorowic), T, L.

bombardować (fr. *bombarder*, nm. *bombardieren*) ‘ostrzeliwać obiekty pociskami artyleryjskimi’ (1): „beſpieczną zaſłonę miałby nieprzyiaciel w angułach frontu tey fortyfikacyi [tj. kleszczy], y z nich iako z gotowey iuż bateryi łatwiey mogłby bombardować fortecę.” [362]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), T, L.

bombardować się ‘ostrzeliwać obiekty pociskami artyleryjskimi’ (1): „Gdyby nie było tak bliſkiego fortecy i ſpoſobnego mieyſca, dla beſpiecznego oſadzania dział y mozdźierzy, z ktorych by ſkutecznie bombardować ſię mogła forteca, to foſſy rożnemi anfraktami kopią oblegaiący.” [368]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

bombardowanie ‘ostrzeliwanie obiektów pociskami artyleryjskimi’ (2): „Dobywanie fortec zawiſło na porządnym oblężeniu fortecy y ſkutecznym iey tak bombardowaniu, iako y attaku albo ſzturmie.” [368]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), L.

cel (nm. *Ziel*) ‘obiekt, do którego się celuje i strzela’ (12): „taka fortyfikacya z dwoch przyczyn zdała ſię niedoſkonała (...) iż prezydyonalnego żołnierza na oko y cel wyſtawiała poſtrzałom nieprzyiacielſkim.” [340]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

dobić ‘załadować działo ubijając ładunek stemplem’ (1): „Moździerz w ten ſpoſob ſię nabiia: Wymiar prochu proporcyonalny ciężarowi na przykład bomby, ſypie ſię w moździerz. Y reſzta mieyſca dla prochu w moździerzu naznaczonego, ieżeli prożna zoſtaie? ſianem ſię wypełnia, a potym darniem według wewnętrzney circumferencyi mozdzierza, dobiia.” [409]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, in.zn.: T, L.

elewacyja (łc. *ēlevātiō)* ‘kąt ustawienia lufy działa, podniesienie lufy’ (18): „według liczby częśći kwadranſu, rachuie ſię elewacya działa.” [406]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

elewacyja ostatnia (kalka łc. *ēlevātiō posterma*, gdzie *posterma* ‘ostatnia’)[86] ‘największy kąt podniesienia lufy działa’ (2): „Kwadranſem wydzielonym na częśći 12. elewacya działa iedna ſię zowie poſpolita, druga ſrzednia, trzecia oſtatnia. (...) Oſtatnia elewacya ieſt, gdy perpendykuł oznacza ktorą liczbę zacząwſzy od 7. aż do 12.” [407]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K[87].

elewacyja pospolita (kalka łc. *ēlevātiō commūnis*, gdzie *commūnis* ‘powszechna’) ‘najmniejszy kąt ustawienia lufy działa’ (5): „elewacya działa iedna ſię zowie poſpolita (...) Poſpolita ieſt gdy perpendykuł na kwadranſie włożonym w działo oznacza liczbę 1. albo 2. albo 3. albo 4. albo 5.” [407]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

elewacyja śrzednia (kalka łc. *ēlevātiō media*, gdzie *media* ‘środkowa’) ‘średni kąt ustawienia lufy działa’ (10): „Kwadranſem wydzielonym na częśći 12. elewacya działa iedna ſię zowie poſpolita, druga ſrzednia, trzecia oſtatnia. (...) Srzednia ieſt, gdy perpendykuł oznacza liczbą 6.” [407]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski), Chmielowski.

impet (łc. *impetus*) ‘siła wybuchu, strzału’ (11): „[Wysokość wału] mnieyſza nie byłaby doſtatecznym ſtanowiſkiem żołnierzowi do obrony fortecy. Ani by wytrzymała impetu dział przeciwnych.” [351]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), in.zn.: L.

linija cylindru działa ‘oś lufy, wyobrażalna linia prosta przechodząca centralnie przez lufę działa’ (1): „Rychtowanie działa ieſt dwoiakie. Jedno horyzontalne, albo w proſt, gdy linia albo axis cylindru działa proſto patrzy na cel ſobie naznaczony.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

nabić, nabijać ‘ładować broń palną’ (2): „Jeżeli maſz nabiiać działo kulą ołowną? Ten cylindrowy ładunek prochem naſypany, ma wzdłuż zabierać cztery dyametry ſzerokośći ładunku, albo *orificium* działa.” [405]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

nabijać się ‘ładować broń palną’ (5): „Moździerz w ten ſpoſob ſię nabiia.” [409]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski) in.zn.: L.

---

[86] W tekstach łacińskich (np. u Schotta) mamy też synonimiczne zestawienie: *ēlevātiō maxima*, gdzie *maxima* ‘największa’.

[87] K notuje synonim: *elewacyja najwyższa* (*Archelia*).

nabijanie ‘ładowanie broni palnej’ (4): „Spoſob nabiiania działa.” [405]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (A.M. Fredro, Miaskowski).

nieść, nosić ‘o broni: nadawać lot pociskowi’ (15): „Kolubryna zupełna: (...) nieſie kulę ważącą funtow 12.” [404]; not.: L (Miaskowski), Chmielowski, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

odstrzelać, odstrzeliwać ‘odpowiadać strzałami na cudze strzały; bronić’ (4): „tak dyſponuiąc wały, na nich koſze, narożnie beluardy, iż zakryty forteczny żołnierz zewſząd widzieć, y ſam bezpieczny, czyli działami czyli ręczną ſtrzelbą odstrzeliwać może natarczywego nieprzyiaciela.” [340]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

odstrzelać się ‘bronić się, odpowiadając strzałami na cudze strzały’ (1): „Cała inwencya dalſza oblegaiących na tym zawiſła, aby przeiść foſſę pryncypalną (...) z ręczney ſtrzelby ſię odſtrzelaiąc.” [375]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

oś cylindrowa działa ‘wyobrażalna linia prosta przechodząca centralnie przez lufę działa’ (2): „Rychtowanie działa ieſt dwoiakie. (...) Drugie z nieiakim od ziemi w gorę podnieſieniem, albo na zawias. Gdy oś cylindrowa działa nie w ſam cel. Ale wyżey celu patrzy.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

podpalić ‘spowodować eksplozję ładunku wybuchowego’ (1): „Raca ieſt cylinder papierowy, albo ładunek prochową materyą nabity, ktory podpalony wielkim impetem wyſoko w gorę wylatuie.” [412]; not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L.

postrzał ‘strzał, wystrzał’ (5): „taka fortyfikacya z dwoch przyczyn zdała ſię niedoſkonała. (...) iż prezydyonalnego żołnierza na oko y cel wyſtawiała poſtrzałom nieprzyiacielſkim.” [340]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

przybicie ‘ubicie prochu, kuli w lufie za pomocą stempla’ (2): „Po przybiciu prochu wychędożyć trzeba działo, aby ziarna prochu przylgnięte do działa, zapaliwſzy ſię od kuli ogniſtey, przed czaſem nie zapaliły y całego naboiu.” [405]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: T.

przybić ‘ubić proch, kulę w lufie za pomocą stempla’ (1): „Przybić [kulę] należycie ſtęplem ſiana, lub darnią włożyć.” [405]; not.: L (Jakubowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

razić ‘trafić pociskiem, ranić’ (1): „Bomba (...) zapalona y z moździerza wyrzucona, ciężarem ſwoim rozwala ſtruktury, na ktore padnie, y rozſzadza prochem na

ſztuki, razi, kogo zarwać może.” [409]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

rychtowanie działa ‘odpowiednie ustawianie działa, celowanie’ (3): „O rychtowaniu działa.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rychtowanie działa horyzontalne ‘takie ustawienie działa, by pociskowi nadać płaski tor lotu’ (1): „Rychtowanie działa (...) horyzontalne, albo w proſt, gdy linia albo axis cylindru działa proſto patrzy na cel ſobie naznaczony.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, T, L.

rychtowanie działa na zawias ‘takie ustawienie działa, by pociskowi nadać stromy tor lotu’ (1): „Rychtowanie działa ieſt dwoiakie. Jedno horyzontalne. (...) Drugie z nieiakim od ziemi w gorę podnieſieniem, albo na zawias. Gdy oś cylindrowa działa nie w ſam cel. Ale wyżey celu patrzy.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

rychtowanie działa wprost ‘takie ustawienie działa, by pociskowi nadać płaski tor lotu’ (1): „Rychtowanie działa (...) horyzontalne, albo w proſt, gdy linia albo axis cylindru działa proſto patrzy na cel ſobie naznaczony.” [406]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

strychować (nm. *streichen*) ‘ostrzeliwać, prażyć’ (6): „z foſs aproſzowych naybliżſzych [fortecy] mogli oblegaiący uſilnie ſtrychować y bronić kontynuacyi tey proſtey foſſy.” [375]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

strychowanie ‘ostrzeliwanie’ (1): „aby z baſtyonow y kortyn ſamey fortecy cel wolny był do nieprzyiaciela, y ſkuteczne z dział ſtrychowanie. Zaczym fortyfikacya wewnętrzna ſwoią wyſokością powinna przechodzić fortyfikacye zewnętrzne.” [363]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

strzelać ‘wyrzucać pociski z broni palnej’ (1): „żaden choć za obozem zoſtaiący nie ma hałaſow czynić, ſtrzelać, bieſiad y huczkow, ſprawiać pod ſurową karą.” [398]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

strzelanie ‘wyrzucanie pocisków z broni palnej’ (2): „Gdy podſtępuie nieprzyiaciel pod fortecę, iak nayuſilniey bliſkiego przyſtępu mu bronić, wſzelką iego circumwallacyą pſować. Strzelaniem dział, wycieczkami oblężeniu, y przeięciu paſſow przeſzkadzać.” [376]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

ubijać ‘uderzając stemplem sprawiać, że proch lub inny materiał pirotechniczny staje się twardy’ (2): „tę rurkę napchay [racową materyą] ſtęplem ią ubiiaiąc.” [410]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn.: Kn, L.

wybuchać ‘o materiałach pirotechnicznych: eksplodować’ (2): „proch choć od iedney iſkry płonie, w gorę wybucha, dymi, y z impetem na dal kulę wyſadza z ſtrzelby.” [403]; not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: Kn, T, L.

wyrychtowanie horyzontalne ‘takie ustawienie działa, by pociskowi nadać płaski tor lotu’ (3): „*Pułkartanie* Według wyrychtowania horyzontalnego biie na krokow 425.” [407]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

wyrzucić ‘o działach: miotać pociski’ (1): „[Bomba] zapalona y z mozdzerza (sic!) wyrzucona, ciężarem ſwoim rozwala ſtruktury, na ktore padnie.” [409]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

wysadzić, ***wysadzać*** ‘niszczyć coś przy pomocy materiałów wybuchowych’ (3): „miny podſadziwſzy pod baſtyony, oneż wyſadzać.” [376]; brak: Kn, not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

wystrzelenie ‘oddanie strzału z broni palnej’ (3): „mozdźierz w ziemię ſię raczey ryie po wyſtrzeleniu.” [374]; brak: Kn, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., T.

wystrzelić ‘wyrzucić pocisk z broni palnej’ (7); „[Połkartanie] Na godzinę wyſtrzelić może 10. razy.” [404]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

zafolować ‘zapchać lufę broni palnej’ (1): „ſtrzelby taki proch nie zafoluie.” [403]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Bystrzonowski).

zagwożdżenie ‘zablokowanie zapalnika armaty gwoździem, tak by nie nadawała się do użytku’ (1): „aby [kommendant] mogł z tey ſtrony uſilniey ſię fortyfikować, przeciwne czynić aproſze, wycieczki z ruiną przeciwnych aproſzow, batteryi, dział zabierania, albo ich zagwożdżenia.” [376]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Archelia*).

zapalić ‘powodować zapalenie lontu, prochu lub innych materiałów pirotechnicznych’ (15): „Ta tedy racowa materya zapalona, poty tleć powinna, poki bomba z moździerza wyrzucona nie ſtanie na ſwoim terminie.” [410]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

zapał ‘odpalenie pocisku’ (1): „Bomby konſtrukcya ieſt ta: Według wielkośći mozdzierza (...) z żelaza, lub inney materyi odlewa ſię sfera, we wnątrz prożna, z iednym tylko lochtem do oſadzenia rurki, do zapału ſłużącey.” [409]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

3.16. Nazwy pocisków i materiałów pirotechnicznych

ammunicyja (śr.łc. *admunitio*, fr. *a munition*) ‘pociski do broni palnej’ (11): „pięć albo ſześćgraniaſta forteca mniey ludzi, ammunicyi, prochu, kul, indzinierow, prowiantow potrzebuie.” [358]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (*Gazeta Polska*), T, L.

bomba (fr. *bombe*) ‘pocisk artleryjski napełniony materiałem wybuchowym’ (27): „*Bomba*: ieſt sfera dęta żelazna, lub z innego metalu odlana, prochem ſuchym napełniona, ktora zapalona y z moździerza wyrzucona, ciężarem ſwoim rozwala ſtruktury, na ktore padnie, y rozſadza prochem na ſztuki, razi, kogo zarwać może.” [409]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

deszcz ognisty ‘kula napełniona prochem oraz łatwopalnym materiałem, rozpryskująca się w powietrzu i wzniecająca ogień; pocisk zapalający’ (4): „*Deſzcz ogniſty*: ieſt sfera dęta (...) ſuchem prochem y ogniſtą materyą napakowana, ktora z mozdzierza wyſtrzelona, y prochem rozſadzona, rozpryſkuie ogniſtą materyą, iak deſzcz gwałtowny. Służy naywięcey, do zapalania domoſtw drewnianych, gontami lub ſłomą poſzytych.” [410]; brak: T, L, not.: K (Bystrzonowski), in.zn.: SPXVII/XVIII[88], Kn.

grad ognisty ‘pocisk armatni, rodzaj pocisku rozpryskowego’ (2): „*Grad ogniſty*: ieſt cylinder ze ſkory, lub drzewa, lub iakiey blachy zrobiony według wielkośći dyametru działa (...) kulami, krzemieniami z prochem napchany, wielką klęſkę tyla poſtrzałami, podobieństwem od gradu wziętym, w ludziach czynić może.” [410]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

granat (nm. *Granate*) ‘pocisk artyleryjski wypełniony prochem i mieszaniną zapalającą, powodującą eksplozję’ (7): „Ognie woienne do ſzkodzenia nieprzyiacielowi z inwentowane ſą te pryncypalne: bomba, granat, grad, deſzcz ogniſty, kule oświecaiące, kule ćmiące, kule ſmrodem zarażaiące powietrze, &c.” [409]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L, in.zn.: Kn.

granat ręczny (kalka nm. *Handgranate*, gdzie *Hand* ‘ręka’ + *Granate* ‘granat’) ‘pocisk wypełniony materiałem wybuchowym, miotany ręcznie’ (1): „*Granad*: albo ieſt większy? Y z moździerza wypuſzczony? Iednoż ieſt co bomba. Albo ieſt ręczny? Y zwyczaynie bywa ſzklany. Ktory w ręku zapalony od piechoty,

[88] SPXVII/XVIII s.v. *deszcz* notuje wyrażenie *deszcz ognisty* z Paska w znaczeniu metaforycznym.

rzucany bywa na ſzyki nieprzyiacielſkie.” [410]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (J. Jakubowski).

karkas (fr. *carcasse* ‘szkielet’) ‘pocisk artyleryjski zbudowany z metalowego szkieletu napełnionego materiałem zapalającym, obciągnięty płótnem i oblany smołą’ (1): „Batterya ieſt ſtruktura z ziemi wyſypana, z ktorey działa rychtuią ku przeciwney ſtronie. Mozdźierze oſadzaią Indzinierowie do rzucania bomb, kul ogniſtych, karkaſſow &c.” [373–374]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, SzSW (Rubinkowski).

knot (śr.w.nm. *knotte*) ‘sznurek nasycony materiałem zapalającym’ (1): „W tę materyą drobnych bawełnianych knotow namięſzy.” [417]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kula (śr.w.nm. *kūle*) ‘pocisk wyrzucany z broni palnej’ (58): „Wewnątrz batteryi daie ſię mieyſce dla prochu armatnego, kul, bomb, y innych Indzinierſkich instrumentow.” [374]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kula ćmiąca (kalka łc. *globus obscūrans*, gdzie *globus* ‘kula’, *obscūrans* part. praes. od *obscūrāre* ‘zaciemnić’)[89] ‘pocisk dymny’ (2): „Kula ćmiąca powietrze y paląca, z inwentowana (...) na to oſobliwie od oblegaiących fortecę, aby we dnie mogli ukryć proceder oblężenia y ſzturmu od oczu oblężonych.” [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

kula ognista (kalka łc. *globus ignītus*, gdzie *globus* ‘kula’, *ignītus* ‘ognisty’) ‘pocisk napełniony łatwopalnym materiałem, wzniecający ogień w miejscu upadku’ (7): „Moździerze zaś [służą] do rzucania bomb, granatow, kul ogniſtych.” [403–404]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L, K (*Gazeta Polska*, Naroński).

kula oświecająca (kalka łc. *globus lūcēns*, gdzie *globus* ‘kula’, *lūcēns* part. praes. od *lūcēre* ‘błyszczeć’) ‘pocisk świetlny, wykorzystywany do oświetlania obiektów nieprzyjacielskich, ruchów wojsk nieprzyjacielskich itp.’ (6): „Ognie woienne do ſzkodzenia nieprzyiacielowi z inwentowane ſą te: pryncypalne: bomba, granat, grad, deſzcz ogniſty, kule oświecaiące, kule ćmiące, kule ſmrodem zarażaiące powietrze, &c.” [409]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[90], not.: K (Bystrzonowski).

[89] Bystrzonowski powoływał się na encyklopedie Wolffa, de Chalesa, Schotta oraz pracę N. Goldmana. Zapewne więc nazwy pocisków są w znacznym stopniu wzorowane na nazwach łacińskich, choć nie można wykluczyć wpływów innych języków: włoskiego, francuskiego czy niemieckiego. Na przykład *kula ognista* to kalka łc. *globus ignītus* lub nm. *Feuer-Kugel*.

[90] L s.v. rejestruje synonim: *piłki oświecające* (Jakubowski).

kula smrodem zarażająca powietrze[91] ‘pocisk wypełniony materiałem wydzielającym silny odór’ (2): „Ognie woienne do ſzkodzenia nieprzyiacielowi z inwentowane ſą te: pryncypalne: bomba, granat, grad, deſzcz ogniſty, kule oświecaiące, kule ćmiące, kule ſmrodem zarażaiące powietrze, &c.” [409]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kula zapowietrzona (kalka łc. *globus foetēns*, gdzie *globus* ‘kula’, *foetēns* part. praes. od *foetēre* ‘cuchnąć’) ‘pocisk wypełniony materiałem wydzielającym silny odór’ (1): „Z tą materyą tak ſobie poſtąp kulę tym ſpoſobem maczaiąc, iako y z kulą oświecaiącą powietrze, a mieć będzieſz zapowietrzoną kulę.” [412]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, K[92].

locht (nm. *Luft* ‘powietrze’)[93] ‘otwór w pocisku, w który wkładano rurkę z materiałem zapalającym’ (7): „dopełniwſzy [prochem] sfery, przypraw do lochtu takąż rurkę z racową materyą, iako y w bombie.” [410]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: L.

lont (nm. *Lunte*) ‘sznur konopny lub lniany, nasycony łatwopalnym środkiem, służący do odpalania pocisku’ (1): „Zrob koło o kilkunaſtu dzwonach. (...) Do tych dzwon przywięzuy z tykaiące ſię z sobą race, y z łątami ogniſtey materyi przy każdey racy zapale.” [417]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), L.

ładunek (nm. *Ladung*) ‘nabój, materiał wybuchowy’ (15): „Zmierz dyametr wydrożenia działa, według tegoż dyametru zrob cylindrowe ładunki.” [405]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, L, in.zn.: T.

mina (fr. *miné*, nm. *Mine*) ‘ładunek wybuchowy umieszczany w podkopie, używany do wysadzania obiektów obronnych’ (3): „miny podſadziwſzy pod baſtyony, oneż wyſadzać.” [376]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

nabój ‘amunicja do broni palnej’ (1): „Tyle bowiem drugie prochu armatnego potrzebuie naboy armatny, a niżeli tego, ktory ſłuży do naboiu ręczney ſtrzelby.” [410]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

---

[91] Jest to peryfrastyczny odpowiednik łc. *globus foetēns*, gdzie *foetēns* ‘cuchnący’. L rejestruje synonimiczne zestawienie: *kula smrodliwa* (Jakubowski). Z kolei K notuje synonim: *ognie zaprawione smrodliwymi przyprawami* (*Oblężenie Jasnej Góry*).

[92] K notuje z pierwszego wydania *Informacyi* synonim: *kula zapowietrzająca*.

[93] W ESJPB s.v. znajdujemy wyjaśnienie, że *luft* (wariantywnie *loft* oraz *locht*) trafił do polszczyzny z języka niemieckiego już w XVI w. i pierwotnie oznaczał ‘dostęp powietrza, przewiew’, zaś z czasem zawęził znaczenie do ‘przewód powietrzny w piecu, kominie’. Z kolei L s.v. rejestruje rzeczownik *locht* z komentarzem, że być może chodzi o *luft* i przytacza następujący cytat z Bardzińskiego: „Etnejski komin do góry wywiedzie. W otwartej górze locht rozwiedzie”. Widać tu więc wyraźnie dalsze przesunięcie znaczenia wyrazu. Być może w wypadku *locht* ‘otwór w pocisku’ doszło do kontaminacji nm. *Loch* ‘dziura’ z *Luft* ‘powietrze’.

nić pirotechniczna ‘nić nasączona łatwopalnymi substancjami używana do wyrobu środków pirotechnicznych’ (11): „Sposob zaś robienia nici pirotechniczney tak do ogniow woiennych, iako y tryumfalnych, iest następuiący.” [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

ogień grecki (kalka łc. *ignis graecus*, gdzie *ignis* ‘ogień’) ‘wynaleziona w starożytnej Grecji łatwopalna, niedająca się ugasić wodą substancja (mieszanina kalafonii, siarki i saletry) wykorzystywana do celów militarnych’ (1): „w dobywaniu fortec zażywano rożnych woiennych machin, ktorymi kołatano mury (...) Atoli znaydowały ſię y ſztuczne ognie, iakie były osobliwie Greckie, ktorych w potyczkach zażywano.” [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T[94], not.: L.

ogień sztuczny (kalka łc. *ignis artificiālis*, gdzie *ignis* ‘ogień’, *artificiālis* ‘sztuczny’) ‘różnego rodzaju materiały pirotechniczne, wykorzystywane do celów militarnych’ (1): „w dobywaniu fortec zażywano rożnych woiennych machin, ktorymi kołatano mury (...) Atoli znaydowały ſię y ſztuczne ognie, iakie były osobliwie Greckie, ktorych w potyczkach zażywano.” [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

ogień wojenny ‘różnego rodzaju wyroby pirotechniczne, wykorzystywane do celów militarnych’ (6): „Ognie woienne do ſzkodzenia nieprzyiacielowi z inwentowane ſą te pryncypalne: bomba, granat, grad, deſzcz ogniſty, kule oświecaiące, kule ćmiące, kule ſmrodem zarażaiące powietrze, &c.” [409]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (*Merkuriusz Polski*).

proch ‘mieszanina siarki, saletry i węgla drzewnego, stosowana jako materiał wybuchowy’ (63): „proch ieſt maſſa z ſaletry, ſiarki, y węgli zmięſzana, pod pewną tych trzech ingredyencyi miarą ugranizowana.” [401]; not.: SPXVII/XVIII (Rysiński), Kn, T, L.

sfera (łc. *sphaera* z gr.) ‘metalowa kula stanowiąca bazę do wyrobu pocisków artyleryjskich’ (10): „dopełniwſzy [prochem] sfery, przypraw do lochtu takąż rurkę z racową materyą, iako y w bombie.” [410]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., in.zn.: T, L.

[94] T s.v. *ogień* rejestruje synonim: *ogień przyprawny*.

3.17. Nazwy ogni tryumfalnych

charakter (łc. *charactēr* ‘znak’ z gr.) ‘fajerwerki w kształcie kresek’ (1): „Ognie tryumfalne ktorych Indzinierowie zażywaią w feierwerkach ſą race, młynki, puſzki, gwiazdy, ſkry, kule ieśnieiące, charaktery.” [412]; brak: Kn, not.: L (Birkowski), in.zn.: SPXVII/XVIII, T.

fejerwerk (nm. *Feuerwerk*) ‘różnokolorowe ognie używane do celow widowiskowych’ (4): „rożnych rzeczy figury ſą oſobliwſzą ozdobą feierwerkow.” [415]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (*Gazeta Polska*).

gwiazda ‘fajerwerk w kształcie gwiazdy’ (4): „Świecących gwiazd ta ieſt preſkrypcya.” [415]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

illuminować (łc. *illūmināre*) ‘oświetlać, ozdabiać co za pomocą światła’ (1): „Chcąc illuminować arkus tryumfalny, lub front iakiey ſtruktury, czyli iakiey inwencyi abryſami. Według upodobaney imaginacyi każ z drzewa powyrabiać tabulaty.” [416]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

illuminowanie ‘ozdabianie czego za pomocą światła’ (1): „Spoſob illuminowania faciaty iakiey ſtruktury literami, lub innemi figurami ogniſtemi.” [416]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

iskra ‘rozżarzone drobne ciało’ (2): „Oprocz ſamych rac poiedynczych bywa ich kompozytura taka, iż z iedney wiele innych pomnieyſzych wypada ſzmermelow, albo gwiazdek, albo iſkier świetnych.” [415]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kula jaśniejąca (kalka łc. *globus lūcēns*, gdzie *globus* ‘kula’, *lūcēns* part. praes. od *lūcēre* ‘błyszczeć’) ‘fajerwerk mający postać kuli’ (1): „Ognie tryumfalne ktorych Indzinierowie zażywaią w feierwerkach ſą race, młynki, puſzki, gwiazdy, ſkry, kule iaśnieiące, charaktery.” [412]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

młynek ‘fajerwerk mający postać koła obracającego się wokół własnej osi i wyrzucającego race’ (2): „Ognie tryumfalne ktorych Indzinierowie zażywaią w feierwerkach ſą race, młynki, puſzki, gwiazdy, ſkry, kule iaśnieiące, charaktery.” [412]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: L.

ogień tryjumfalny (kalka łc. *ignis triumphālis*, gdzie *ignis* ‘ogień’, *triumphālis* ‘tryumfalny’)[95] ‘wyroby pirotechniczne wykorzystywane do celów widowiskowych; fajerwerki’ (6): „Spoſob zaś robienia nici pirotechniczney tak do ogniow woiennych, iako y tryumfalnych, ieſt naſtępuiący.” [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T, K (Drobiszewski).

puszka (czes. *puška* z nm.) ‘naczynie wypełnione materiałem zapalającym, fajerwerk’ (1): „Ognie tryumfalne ktorych Indzinierowie zażywaią w feierwerkach ſą race, młynki, puſzki, gwiazdy, ſkry, kule iaśnieiące, charaktery.” [412]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Narośki), in.zn.: Kn, T.

raca (wł. *razzo*) ‘pocisk świetlny wykorzystywany jako element fajerwerków’ (58): „Raca ieſt cylinder papierowy, albo ładunek prochową materyą nabity, ktory podpalony wielkim impetem wyſoko w gorę wylatuie, drogę ogniſtą za ſobą czyniąc, a w reſzcie ogłos na powietrzu, lub inne *objectum* prezentuiąc oku ludzkiemu.” [412]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

skra ‘rozżarzone drobne ciało, iskra’ (1): „Ognie tryumfalne ktorych Indzinierowie zażywaią w feierwerkach ſą race, młynki, puſzki gwiazdy, ſkry, kule iaśnieiące, charaktery.” [412]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L.

szmermel (nm. *Schwärmer*) ‘raca, wężykowaty fajerwerk’ (2): „Z iedney poiedynczey racy, wiele pomnieyſzych wypadnie, ieżeli kilka pomnieyſzych rac, albo ſzmermeli nad prochem ſuchym w racy oſadziſz, proch albowiem ſuchy zapalony oneż wyſadzi, y zapali w gorze.” [415]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski).

3.18. Nazwy związane z wyrabianiem materiałów pirotechnicznych

czyszczenie ‘proces oddzielania i usuwania zanieczyszczeń znajdujących się w różnych substancjach (tu: o saletrze i siarce)’ (2): „Spoſob czyſzczenia ſiarki.” [402]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Danet), in.zn.: Kn, T, L.

czyścić się ‘oddzielać i usuwać zanieczyszczenia znajdujące się w różnych substancjach (tu: o saletrze i siarce)’ (3): „Saletra inaczey *ſal petrea*, ſol ſkały nazwana, w ten ſpoſob ſię czyśći.” [401]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[95] W tekstach łacińskich spotykamy także synonimiczne zestawienie: *ignis fēstīvus*, gdzie *fēstīvus* ‘uroczysty, świąteczny’.

granizować (od *granum* ‘ziarno’) ‘granulować, nadawać postać granulek’ (3): „[Tę materyą] wyſtudzoną granizuy wielkością orzecha laſkowego.” [410]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

granizowanie ‘granulowanie, robienie granulek’ (1): „ſpoſob robienia prochu zawiſł, na należytym wyczyſzczeniu ſaletry y ſiarki, wypaleniu ſpoſobnych węgli, pod pewną wagą tych trzech materyi y zmięſzaniu, y granizowaniu.” [401]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

odlać ‘wykonywać jakiś przedmiot wlewając do formy roztopiony metal (tu o pociskach)’ (2): „*Bomba*: ieſt sfera dęta żelazna, lub z innego metalu odlana.” [409]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

odlewać się ‘być odlewanym’ (o pociskach)’ (1): „Według wielkośći mozdzierza (...) z żelaza, lub inney materyi odlewa ſię sfera, we wnątrz prożna, z iednym tylko lochtem do oſadzenia rurki, do zapału ſłużącey.” [409]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

palenie ‘przygotowywanie czego za pomocą palenia; wypalanie, wyprażanie surowca w ogniu’ (1): „Spoſob palenia węgli.” [402]; not.: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

palenie się ‘wypalanie się, wyprażanie surowca w ogniu’ (1): „jeżeli zaś w paleniu ſię [saletra] trzeſzczy, znać że ordynaryiney ſoli dość ma w ſobie.” [402]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

przefiltrować ‘przepuścić przez filtr, filtrując oczyścić’ (1): „[siarkę] przez chuſtę cienką we dwoie złożoną przefiltrui. A tak wyczyſzczoną mieć będzieſz ſiarkę.” [402]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

pulweryzować (fr. *pulvériser*) ‘rozcierać na proszek’ (1): „Tym ſpoſobem ſię wyczyśćia y pulweryzuie ſaletra.” [402]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

rozpuszczenie ‘roztopienie jakiegoś ciała w cieczy lub w wysokiej temperaturze’ (2): „W kocieł (...) włoż ſaletrę, y czyſtey wody tyle naley, ile dość ieſt do iey rozpuſzczenia.” [401]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

rozpuścić ‘roztapiać jakieś ciało w cieczy lub działając na nie wysoką temperaturą’ (3): „W rynce glinianey nad węglami roſpuść ſiarki funtow 24.” [410]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

sublimować (łc. *sublīmāre*) ‘oddzielać ciała lotne od nielotnych, uzyskiwać sublimaty’ (1): „Albo też weś ſaletry uncyi 6. ſiarki uncyi 4. prochu tartego uncyi

5. y puł. Olibanu, Maſtyxu, Merkuryuſzu ſublimowanego, ambry po uncyi 1." [415]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L.

ugranizować 'granulować, nadać postać granulek' (1): „proch ieſt maſſa z ſaletry, ſiarki, y węgli zmięſzana, pod pewną tych trzech ingredyencyi miarą ugranizowana." [401]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

wyczyszczenie 'proces oddzielenia i usunięcia zanieczyszczeń znajdujących się w różnych substancjach (tu: o saletrze i siarce)' (2): „Znak doſtatecznego wyczyſzczenia ſaletry mieć będzieſz ten." [402]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

wyczyścić 'oddzielić i usunąć zanieczyszczenia znajdujące się w różnych substancjach' (6): „Saletry wyczyſzczoney, y na mąkę ſtartey, weś częśći 6." [402]; not.: SPXVII/XVIII-ind., L, in.zn.: Kn, T.

wypalenie 'poddanie czego działaniu wysokich temperatur' (1): „Cały ſpoſob robienia prochu zawiſł, na należytym wyczyſzczeniu ſaletry y ſiarki, wypaleniu ſpoſobnych węglii." [401]; brak: L, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T.

zmacerować 'wymoczyć w jakimś płynie w celu zmiękczenia, dokładnego rozpuszczenia (tu o prochu)' (1): „natrzyi też figury prochem tartym zmacerowanym *ſpiritu vini*." [416]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Gwagnin).

3.19. Nazwy substancji wykorzystywanych do wyrobu materiałów pirotechnicznych

ambra (śr.łc. *ambra*, fr. *ambre*, wł. *ambra* z arab.) 'lekka, wonna żywica kopalna lub bursztyn' (1): „Albo też weś ſaletry uncyi 6. ſiarki uncyi 4. prochu tartego uncyi 5 y puł. Olibanu, Maſtyxu, Merkuryuſzu ſublimowanego, ambry po uncyi 1. Antimonium y aurypigmentu po ćwierć uncyi, zmięſzay te ingredyencye należycie." [415]; not.: SPXVII/XVIII (Syreński), Kn, T, L.

antymonijum (śr.łc. *antimonium*) 'minerał o białej barwie wykorzystywany do wyrobu materiałów wybuchowych; spiglas' (5): „Albo też weś ſaletry uncyi 6. ſiarki uncyi 4. prochu tartego uncyi 5 y puł. Olibanu, Maſtyxu, Merkuryuſzu ſublimowanego, ambry po uncyi 1. Antimonium y aurypigmentu po ćwierć uncyi, zmięſzay te ingredyencye należycie." [415]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

assa foetida (p.łc. *assa foetida*) ‘żywica pochodzenia roślinnego o nieprzyjemnym zapachu; asafetyda’ (1): „Do rozpuſzczoney materyi przymięſzay węgli funtow 2. końſkich kopyt ſiekanych funtow 6. *aſſa foetidae* funtow 3. *foraceni putidi* funt 1. y cokolwiek czyli z zioł, z minerałow, lub innych rzeczy dym ſmrodliwy ſpalenizną czynić może.” [412]; brak: SPXVII/XVIII[96], Kn, T, L.

aurypigment (łc. *auripigmentum*) ‘minerał, siarczek arsenu o żółtawym zabarwieniu’ (2): „Albo też weś ſaletry uncyi 6. ſiarki uncyi 4. prochu tartego uncyi 5 y puł. Olibanu, Maſtyxu, Merkuryuſzu ſublimowanego, ambry po uncyi 1. Antimonium y aurypigmentu po ćwierć uncyi, zmięſzay te ingredyencye należycie.” [415]; not.: SPXVII/XVIII (Danet), Kn, T, L.

bitumen (łc. *bitūmen*) ‘łatwopalna substancja pochodzenia naturalnego, np. ropa, nafta’ (1): „Kamfory, Naphty, Bitumen tak uſilnie ſię chwyta ogień, iż y w wodzie palą ſię te materye; (...) dla czego do feierwerkow wodnych naywięcey tych wchodzi materyi.” [435]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Chmielowski).

bursztyn (nm. *Bernstein*) ‘kopalna żywica drzew iglastych’ (1): „Świecących gwiazd ta ieſt preſkrypcya. *Imo*. Weś ſaletry funtow 3. ſiarki uncyi 11. burſztynu tartego uncyą 1. antimonium uncyą 1. prochu tartego uncyi 3.” [415]; not.: SPXVII/XVIII (Danet), Kn, T, L.

guma arabska (kalka łc. *gummi arabicum*) ‘żywica z drzewa akacjowego’ (2): „Zakrop tę materyą wodą gumy Arabſkiey, albo Tragakanty, aby wilgoci należytey nabyła.” [415]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII s.v. *arabski* (b.cyt.), K (*Compendium medicum*).

hałun / hałon (śr.w.nm. *alun* z łc.) ‘siarczan glinowo-potasowy’ (6): „Proporcya miary hałunu do miary ſaletry bydź ma taka, iaka ieſt liczby 1. do 128.” [401]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kamfora (łc. *camphora*, wł. *canfora* z arab.) ‘łatwopalna substancja pozyskiwana z drzewa kamforowego, wykorzystywana do wyrobu materiałów pirotechnicznych’ (3): „Kamfory, Naphty, Bitumen tak uſilnie ſię chwyta ogień, iż y w wodzie palą ſię te materye; (...) dla czego do feierwerkow wodnych naywięcey tych wchodzi materyi.” [435]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

kolofonija (śr.łc. *colophonia,* wł. *colofonia* z gr.) ‘żółtoczerwona masa otrzymywana jako pozostałość po oddestylowaniu terpentyny; kalafonia’ (4): „Weś ſmoły

[96] SPXVII/XVIII notuje z *Compendium medicum* oraz z *Promptuarium medicum* w pełni przyswojoną postać wyrazu: *asafetyda*.

funtow 10., żywicy funtow 6. ſaletry funtow 20. ſiarki funtow 8. colofonii funtow 4. roſpuść nad węglami." [412]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

końskie kopyto (kalka łc. *lingua caballina*) '*Assarum europeanum*; podbiał pospolity, kopytnik' (1) „Do rozpuſzczoney materyi przymięſzay węgli funtow 2. końſkich kopyt ſiekanych funtow 6. *aſſa foetidae* funtow 3. *ſaraceni putidi* funt 1. y cokolwiek czyli z zioł, z minerałow, lub innych rzeczy dym ſmrodliwy ſpalenizną czynić może." [412]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[97].

krzemień 'rodzaj skały osadowej' (3): „*Grad ogniſty*: ieſt cylinder ze ſkory, lub drzewa, lub iakiey blachy zrobiony według wielkośći dyametru działa, glutami żelaznemi, kulami, krzemieniami z prochem napchany, wielką klęſkę tyla poſtrzałami, podobieństwem od gradu wziętym, w ludziach czynić może." [410]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

mastyks (łc. *mastix* z gr.) 'żywica z drzewa mastyksowego' (1): „Albo też weś ſaletry uncyi 6. ſiarki uncyi 4. prochu tartego uncyi 5 y puł. Olibanu, Maſtyxu, Merkuryuſzu ſublimowanego, ambry po uncyi 1. Antimonium y aurypigmentu po ćwierć uncyi, zmięſzay te ingredyencye należycie." [415]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

materyja racowa 'materiały wykorzystywane do wyrobu materiałów zapalających' (8): „dopełniwſzy [prochem] sfery, przypraw do lochtu takąż rurkę z racową materyą, iako y w bombie." [410]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

naphta (łc. *naphtha* z gr.) 'łatwopalna żółtawa ciecz otrzymywana z destylacji ropy naftowej; olej skalny' (1): „Kamfory, Naphty, Bitumen tak uſilnie ſię chwyta ogień, iż y w wodzie palą ſię te materye; (...) dla czego do feierwerkow wodnych naywięcey tych wchodzi materyi." [435]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Syreniusz).

ocet 'wodny roztwór kwasu octowego' (3): „W kocieł (...) włoż ſaletrę, y czyſtey wody tyle naley, ile dość ieſt do iey rozpuſzczenia, y nieco octu tęgiego przyley." [401]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

ocet winny (kalka łc. *acētum vīnī*) 'ocet powstający w wyniku fermentacji wina' (1): „Weś cztery częśći winnego tęgiego octu, dwie części uryny." [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

[97] Zestawienie *końskie kopyto* obecne było już np. w XVI-wiecznym zielniku S. Falimirza (por. L.A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. II, *Słownik*, Warszawa 2006, s.v.). Podstawę łc. *lingua caballina* podaję za L.A. Jankowiak, dz. cyt, s.v.

olej lniany (kalka łc. *oleum līnī*) ‘olej wytłaczany z nasion lnu’ (1): „Szewſkiey ſmoły weź na przykład funtow 4. Colofonii funtow 2. oleiu lnianego albo terebintyny funt 1.” [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

oliban (łc. *olībanum* z arab.) ‘rodzaj żywicy z drzew kadzidłowych; kadzidło arabskie, kadzidło indyjskie’ (1): „Albo też weś ſaletry uncyi 6. ſiarki uncyi 4. prochu tartego uncyi 5. y puł. Olibanu, Maſtyxu, Merkuryuſzu ſublimowanego, ambry po uncyi 1.” [415]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

sal petrae (śr.łc. *sal petrae* ‘sól skały’) ‘substancja wykorzystywana m.in. do wyrobu materiałów pirotechnicznych; saletra’ (1): „Saletra inaczey *ſal petrae*, ſol ſkały nazwana.” [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (*Sekret wyjawiony*).

saletra (śr.łc. *saletrum* z *sal petrae*) ‘substancja wykorzystywana między innymi do wyrobu materiałów pirotechnicznych; sól skały’ (46): „Saletra inaczey *ſal petrae*, ſol ſkały nazwana.” [401]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

saracenia (łc. *sarracenia*) ‘*Sarracenia flava*; kapturnica, owadożerna roślina wydzielająca nieprzyjemny zapach’ (1): „Do rozpuſzczoney materyi przymięſzay węgli funtow 2. końſkich kopyt ſiekanych funtow 6. *aſſa foetidae* funtow 3. *ſaraceni putidi* funt 1. y cokolwiek czyli z zioł, z minerałow, lub innych rzeczy dym ſmrodliwy ſpalenizną czynić może.” [412]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

siarka ‘żółta krystaliczna substancja występująca w przyrodzie, wykorzystywana m.in. do wyrobu materiałów pirotechnicznych’ (39): „proch ieſt maſſa z ſaletry, ſiarki, y węgli zmięſzana, pod pewną tych trzech ingredyencyi miara ugranizowana.” [401]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

smoła ‘czarna, kleista substancja otrzymywana w wyniku wypalania drewna’ (2): „Weź smoły, ſiarki, żywicy, po rowney części. Nad węglami tę materyą roſpuść.” [411]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

smoła szewska ‘smoła otrzymywana w wyniku wypalania drewna iglastego; pak’ (1): „Szewſkiey ſmoły weź na przykład funtow 4. Colofonii funtow 2. oleiu lnianego albo terebintyny funt 1.” [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L, K (Haur).

sól skały (kalka łc. *sal petrae*) ‘substancja wykorzystywana do wyrobu materiałów pirotechnicznych; saletra’ (1): „Saletra inaczey *ſal petrae*, ſol ſkały nazwana.” [401]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

spiritus vini (łc. *spīritus vīni*) ‘spirytus winny, alkohol etylowy’ (8): „Weś cztery częśći winnego tęgiego octu, dwie części uryny, *ſpirituſ vini* część iednę, ſaletry wyczyſzczoney część iednę, prochu utartego część iednę.” [411]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (*Compendium medicum*).

terebintyna (śr.łc. *terebinthina* z gr.) ‘ciecz o balsamicznym zapachu otrzymywana z żywicy drzew iglastych; terpentyna’ (1): „Szewſkiey ſmoły weź na przykład funtow 4. Colofonii funtow 2. oleiu lnianego albo terebintyny funt 1.” [411]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, L.

tragakanta (łc. *tragacanthum* z gr.) ‘żywica z niektórych gatunków traganka’ (3): „Zakrop tę materyą wodą gumy Arabſkiey, albo Tragakanty, aby wilgoci należytey nabyła.” [415]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

uryna (łc. *ūrīna*) ‘mocz’ (2): „Weś cztery częśći winnego tęgiego octu, dwie części uryny.” [411]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

węgiel ‘materiał uzyskany po spaleniu drewna; węgiel drzewny’ (36): „Ten proch ieſt maſſa z ſaletry, ſiarki, y węgli zmięſzana.” [411]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

żywica ‘nierozpuszczalna, przezroczysta substancja, pozyskiwana z roślin iglastych’ (5): „Weź smoły, ſiarki, żywicy, po rowney części.” [411]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

* * *

Leksyka wojskowa jest najbardziej rozbudowaną grupą w badanym materiale. W sumie są to 403 JZ (18,5% materiału) zróżnicowane semantycznie: słownictwo to tworzy 19 różnorodnych pól znaczeniowych. Są to: nazwy z zakresu teorii wojskowości (9 JZ), nazwy z zakresu prawa wojskowego (26 JZ), nazwy miejsc walki (4 JZ), nazwy instrumentów sygnalizacyjnych (3 JZ), nazwy związane z zaopatrzeniem (4 JZ), nazwy związane z wynagrodzeniem żołnierzy (3 JZ), nazwy osób związanych z wojskiem (44 JZ), nazwy szyku wojskowego (16 JZ), nazwy jednostek i formacji wojskowych (25 JZ), nazwy związane z prowadzeniem walk (82 JZ), nazwy związane z przemarszem wojsk (5 JZ), nazwy związane z organizacją obozu (18 JZ), nazwy instrumentów inżynierskich (5 JZ), nazwy broni i jej elementów (27 JZ), nazwy związane ze strzelaniem (44 JZ), nazwy pocisków i materiałów pirotechnicznych (25 JZ), nazwy ogni tryumfalnych (13 JZ). Wyrazistą podgrupę tworzą nazwy substancji wykorzystywanych do wyrobu różnych pocisków (18 JZ) oraz nazwy czynności związanych z wyrabianiem materiałów pirotechnicznych (32 JZ) – właściwie jest to dawne, potoczne słownictwo związane z chemią praktyczną. Gdybyśmy dołączyli tu jeszcze słownictwo z zakresu architektury wojennej (78 JZ), grupa leksyki wojskowej rozrosłaby się niemal do 500 JZ.

Zasięg synonimii w grupie słownictwa wojskowego jest stosunkowo niewielki: jest to 10 par synonimicznych powstałych m.in. w efekcie równoczesnego zapożyczania wyrazów z różnych języków, np.: z niemieckiego *żołd* – z tureckiego *lafa*, z niemieckiego *prowiant* – z łaciny *wiwenda*. Drugim źródłem synonimii jest ścieranie się słownictwa zapożyczonego ze słownictwem rodzimym, np.: z łaciny *kapitulacyja* – rodzime *poddanie się*, z niemieckiego *plac* – rodzime *pole*, z niemieckiego *attakować* – rodzime *nacierać*. Część nazw redundantnych, takich jak np.: [*artykuł*] *wojenny* – [*artykuł*] *wojskowy*, *wojownik* – *wojennik*, jest pochodną synonimii słowotwórczej.

Udział poszczególnych technik tworzenia leksyki wojskowej (z pominięciem leksyki z zakresu chemii praktycznej) przedstawia tabela 30.

Tabela 30. Sposoby tworzenia leksyki wojskowej

Sposób tworzenia leksyki wojskowej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw wojskowych
Zapożyczanie	157	44,5
Derywacja syntaktyczna	33	9,3
Derywacja morfologiczna	118	33,4
Derywacja semantyczna	44	12,5
Pochodzenie niejasne	1	0,3
Razem	353	100,0

Zapożyczenia (157 JZ), zróżnicowane pod względem genetycznym, stanowią niemal połowę, bo 44,5% słownictwa z zakresu wojskowości. Wpływ poszczególnych języków w grupie leksyki wojskowej przedstawia tabela 31.

Tabela 31. Źródła zapożyczania leksyki wojskowej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	2	1
łaciński (zapożyczenia właściwe)	39	25
różne źródła (kalki strukturalne)	24	15
grecki przez medium łacińskie	9	6
niemiecki	32	21
włoski	5	3
francuski	10	6
czeski	6	4
ruski	3	2
węgierski	2	1
turecki	1	1
różne źródła (zapożyczenia właściwe)	24	15
Razem	157	100

Łacińskie zapożyczenia cytatowe są tu tylko dwa: *orificium* i *praesidium*. Zdecydowanie większą grupę tworzą zapożyczenia strukturalne (24 JZ) z różnych języków, choć głównie udało się ustalić wpływ łaciny i języka niemieckiego, np. *kula zapowietrzona* (łc. *globus foetēns*), *kula ognista* (łc. *glubus ignītus* lub nm. *Feuer-Kugel*), *granat ręczny* (nm. *Handgranate*). Z języka łacińskiego wywodzi się również liczna grupa zapożyczeń właściwych (39 JZ), np.: *armatura*, *asekurować*, *asult*, *autorament*, *demolicyja*, *demoliować*, *egzaktor*, *ekskursyja*, *ekspedycyja*, *elewacyja*, *fakcyja*, *formować*, *front*, *impet*, *inkursyja*, *insult*, *kointelligencyja*, *komendować*, *konfederacyja*, *konfederować*, *korpus*, *kwadrans*, *lokacyja*, *lokować*, *parat*. Przez medium łacińskie przeszły ponadto zapożyczenia pochodzące z greki (9 JZ), np.: *pirobologija*, *pirotechnija*, *polemiczny*, *polemika*, *taktyka*, *tormentorologija*. Liczną grupę tworzą zapożyczenia niemieckie (32 JZ), np.: *felczer*, *feldmarszałek*, *flinta*, *fortel*, *garkuchnia*, *grasować*, *knot*, *kula*, *lont*, *ładunek*, *officyjer*, *plac*, *profos*, *prowiant*. Z języka francuskiego pochodzi 10 kolejnych nazw, np.: *aproszować się*, *batteryja*, *bomba*, *bombardować*, *garnizon*, *karkas*, *magazon*, *muszkieter*, *rejterować się*. Zapożyczenia czeskie (6 JZ) to np.: *porucznik*, *potyczka*, *puszka*, *puszkarz*. Z języka włoskiego mamy w badanym materiale pięć nazw: *kapitan*, *kawaler*, *kolubryna*, *raca*, *statysta*. Natomiast jednostkowe zapożyczenia wywodzą się z języka ruskiego, który był medium dla wyrazów tureckich (3 JZ): *dzida*, *jasyr*, *koczować*; z języka węgierskiego (2 JZ): *harc*, *szałasz* oraz tureckiego (1 JZ): *lafa*. W wypadku 24 zapożyczeń leksykony podają różne etymologie, np. *akkord* został przejęty albo z francuskiego *accord*, albo z włoskiego *accordo*, dla czasownika *attakować* wskazuje się trzy źródła: niemieckie *attackiren*, francuskie *attaquer*, włoskie *attaccar*, z kolei *regiment* jest objaśniany jako wywodzący się z łacińskiego *regimentum* lub niemieckiego *Regiment*, albo też z francuskiego *regiment*.

W sumie w grupie słownictwa wojskowego obserwujemy oddziaływania aż dziewięciu różnych języków. Tak zróżnicowane wpływy obce są pochodną wielu czynników: dominacji Zachodu w sferze wojskowości, coraz częstszymi zagranicznymi wojażami Polaków, w tym także wyjazdami młodzieży na studia na uczelnie zachodnie, wzrostu znaczenia cudzoziemskiego autoramentu w wojsku Rzeczypospolitej, licznych wojen prowadzonych w XVII i XVIII wieku z różnymi nacjami.

Słownictwo wojskowe wzbogacało się również dzięki derywacji syntaktycznej (33 JZ; 9%). Modele wykorzystywane do tworzenia leksyki wojskowej są bardzo rozbudowane (tabela 32).

Tabela 32. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki wojskowej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	23	70
S + S_{Gen}	1	3
S + S_{Instr}	1	3
S + Part	1	3
S + S_{Gen} + S_{Gen}	2	6
S + Adj + S_{Gen}	1	3
S + S_{Gen} + Adj	1	3
S + S_{Gen} + S_{Acc}	1	3
S + S_{Gen} + Adv	1	3
S + S_{Instr} + Part + S_{Gen}	1	3
Razem	33	100

Dominują tu nazwy dwuwyrazowe budowane zgodnie z modelem S + Adj (23 JZ), są to np.: *artykuł wojenny*, *linija kalibistyczna*, *pole otwarte*, *sędzia wojskowy*, *wódz generalny*. Według schematu S + S_{Gen} (1 JZ) powstało zestawienie: *rychtowanie działa*, zaś według S + S_{Instr} (1 JZ): *dobywanie szturmem*. Model S + Part (1 JZ) reprezentuje zestawienie: *wojsko oblegające*. Nazwy trójczłonowe tworzono według modelu S + S_{Gen} + S_{Gen} (3 JZ), np.: *axis cylindru działa*, *linija cylindru działa*. Według schematu S + Adj + S_{Gen} utworzono nazwę: *oś cylindrowa działa*. Model S + S_{Gen} + Adv odnajdujemy w zestawieniu: *rychtowanie działa wprost*. Z kolei według modelu S + S_{Gen} + Adj (1 JZ) powstała nazwa: *rychtowanie działa horyzontalne*, zaś według: S + S_{Gen} + S_{Acc} (1 JZ): *rychtowanie działa na zawias*. Jest tu ponadto jednostkowo poświadczona konstrukcja czteroelementowa, reprezentująca schemat S + S_{Instr} + Part + S_{Gen} (1 JZ): *kula smrodem zarażająca powietrze*. Zaznaczam, że w wypadku przywołanych tu dwu- lub kilkuczłonowych nazw zestawionych nie można wykluczyć wpływów obcych. Choć dla takich nazw, jak np. *axis cylindru działa*, *linija cylindru działa* nie udało się wskazać obcojęzycznych wzorców, to jednak pewna powtarzalność struktur może świadczyć o tym, że są to kalki językowe.

W grupie słownictwa wojskowego znaczny udział mają derywaty morfologiczne (118 JZ; 33,4%), tworzone zarówno od podstaw obcych, np.: *attakowanie*, *bombardowanie*, *pikietnik*, jak i rodzimych, np. *poddanie się*, *przegrana*, *wygrana*, *zwycięstwo*. Są to przede wszystkim derywowane nazwy czynności, np.: *bronienie*, *aproszowanie się*, *cofnienie*, *oblężenie* oraz osobowe odrzeczownikowe i odczasownikowe nazwy wykonawców czynności, np.: *kopijnik*, *pikietnik*, *pułkownik*, *wojownik*.

Derywaty semantyczne w grupie słownictwa wojskowego (44 JZ; 12,5%) to np.: *bić*, *bok*, *chorągiew*, *ciągnąć*, *nieść*, *pokój*, *pole*, *porządek*, *siły*, *skrzydło*, *towarzysz*,

tył. Nazwy te powstały w wyniku metaforyzacji opartej na podobieństwie desygnatów lub w efekcie specjalizacji znaczenia.

Dla 46 leksemów z zakresu wojskowości pochodzących z *Informacyi* Bystrzonowskiego nie znaleziono innych poświadczeń w leksykonach pierwszej połowy XVIII wieku. Są to np.: *aproszowanie*, *aproszowanie się*, *axis cylindru działa*, *dobywanie szturmem*, *egzaktor*, *elewacyja*, *elewacyja ostatnia*, *grad ognisty*, *granat ręczny*, *indzinieryja*, *kula ćmiąca*, *kula jaśniejąca*, *kula oświecająca*, *kula smrodem zarażająca powietrze*, *kula zapowietrzona*, *kwadrans indzinierowy*, *linija cylindru działa*, *materyja racowa*, *nić pirotechniczna*, *ogień grecki*, *ogień sztuczny*, *oppugnujący*, *oś cylindrowa działa*, *pirotechnija*, *polemik*, *polemika*.

* * *

Jak zaznaczyłam powyżej, do grupy słownictwa wojskowego włączam również leksykę z zakresu chemii praktycznej, tj. nazwy substancji (pochodzenia mineralnego, ale też roślinnego) wykorzystywanych do wytwarzania materiałów pirotechnicznych oraz nazwy czynności związanych z wyrabianiem prochu. Udział poszczególnych technik tworzenia leksyki z zakresu chemii przedstawia tabela 33.

Tabela 33. Sposoby tworzenia leksyki z zakresu chemii praktycznej

Sposób tworzenia leksyki z zakresu chemii	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw z zakresu chemii
Zapożyczanie	26	52
Derywacja syntaktyczna	2	4
Derywacja morfologiczna	13	26
Derywacja semantyczna	9	18
Razem	50	100

Zapożyczenia to grupa 26 nazw (52%), przejętych z różnych języków, co ilustruje tabela 34.

Są w tej grupie zapożyczenia cytatowe z łaciny (4 JZ): *assa foetida*, *sal petrae*, *saracenia*, *spiritus vini* oraz kalki strukturalne z łaciny (5 JZ), np.: *guma arabska* (łc. *gummi arabicum*), *ocet winny* (łc. *acetum vīnī*), *sól skały* (śr.łc. *sal petrae*). Zapożyczenia właściwe to przede wszystkim latynizmy (7 JZ), np.: *aurypigment*, *saletra*, *sublimować* oraz grekolatynizmy (4 JZ): *mastyks*, *naphta*, *terebintyna*, *tragakanta*. Marginalnie zaznaczyły swoją obecność zapożyczenia niemieckie (2 JZ): *bursztyn*,

hałun oraz francuskie (1 JZ): *pulweryzować*. W wypadku trzech zapożyczeń leksykony podają różne źródła pochodzenia wyrazów: *ambra* (śr.łc. *ambra*, fr. *ambre*, wł. *ambra* z arab.), *kamfora* (łc. *camphora*, wł. *canfora* z arab.) oraz *kolofonija* (wł. *colofonia*, śr.łc. *colophonia* z gr.).

Tabela 34. Źródła zapożyczania leksyki z zakresu chemii praktycznej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	4	15
łaciński (zapożyczenia właściwe)	7	27
łaciński (kalki strukturalne)	5	19
grecki przez medium łacińskie	4	15
niemiecki	2	8
francuski	1	4
różne źródła	3	12
Razem	26	100

Dwie nazwy z zakresu chemii powstały w wyniku derywacji syntaktycznej, realizującej model S + Adj: *materyja racowa*, *smoła szewska*. Nieliczne są tu derywaty morfologiczne (13 JZ, 26%), np.: *granizowanie*, *palenie*, *rozpuszczenie*, *wyczyszczenie*, *wypalenie*. W wypadku dziewięciu nazw możemy obserwować proces neosemantyzacji, polegający na specjalizacji znaczenia, np.: *czyścić się*, *krzemień*, *ocet*, *siarka*, *węgiel*.

Dla ośmiu nazw, takich jak np.: *assa foetidae*, *granizowanie*, *pulweryzować*, *saracenia*, *sól skały*, *ugranizować*, nie znaleziono poświadczeń w leksykonach rejestrujących zasób leksykalny polszczyzny pierwszej połowy XVIII wieku.

4. Leksyka handlowa

Analizowane nazwy związane z handlem pochodzą z *Informacyi statycznej. O wagach, y monecie* [479–488]. Bystrzonowski połączył w jednym rozdziale zagadnienia dotyczące wagi i monet, gdyż, jak wyjaśnił, monety cechowane, których wartość zależała od wybijanego znaku (cechy), były stosowane od niedawna. Według wyjaśnień encyklopedysty, wcześniej (tj. w czasach starożytnych, ale również w czasach nowszych, np. w średniowiecznej Polsce) o wartości monety decydowała jej waga i materiał (metal), którego używano do jej wybijania.

Nazwy jednostek masy (43 JZ) przedstawiłam już w rozdziale *Leksyka arytmetyczna i geometryczna*, w części dotyczącej słownictwa geometrycznego. Pozostały jeszcze do prezentacji nazwy jednostek monetarnych. Włączanie nazw monet do podręczników matematyki stosowanych w szkołach jezuickich w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku (np. do prac Wojciecha Tylkowskiego: *Arithmetica curiosa*, wyd. 1668 oraz *Geometria practica, curiosa*, wyd. 1692) było powszechne – ich autorom chodziło przede wszystkim o pokazanie kursów walut obowiązujących w poszczególnych krajach[98], co miało służyć osobom, które podróżowały po świecie, ułatwiać im kontakty handlowe. Takie intencje przyświecały również Bystrzonowskiemu – informuje on czytelników o kursie walut i jednocześnie przestrzega przed kłopotami, na które może być narażony Polak wędrujący po Europie. Na przykład: „*Przeſtroga* dla Peregrynatow, oſobliwie po *Imperium* y Włochach: Aby czerwone złote nie zamieniali razem za wiele monety; gdyż ta ledwo nie co raz inſza według wielośći Pańſtw udzielnych Xiążąt" [484]. Nazwy jednostek monetarnych i wagowo-pieniężnych encyklopedysta przedstawia, powołując się na zestawienia sporządzone przez Wojciecha Tylkowskiego oraz Kaspara Schotta.

Poniżej przedstawiam: a) nazwy jednostek wagowo-pieniężnych stosowanych w dawnej Polsce i w świecie antycznym (tj. w starożytnym Rzymie oraz w antycznej Grecji i Judei)[99]; b) nazwy jednostek monetarnych stosowanych w czasach współczesnych Bystrzonowskiemu w całej Europie. Ponadto do leksyki handlowej włączam

---

[98] Por. Z. Pawlikowska-Brożek, *Podręczniki matematyki dla polskich szkół jezuickich*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa–Kraków 2004, s. 245–268.

[99] O stosowanych w starożytnym Rzymie jednostkach wagowo-pieniężnych patrz: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. I, Warszawa 1979, s. 344.

nazwy pospolitych jednostek miar (np. *bela*, *ryza*), tj. takich, które były używane tylko w handlu, nie przekształcały się w nazwy miar geometrycznych (a przynajmniej takiej możliwości nie sygnalizuje Bystrzonowski) i dlatego pominęłam je w części dotyczącej leksyki matematycznej. W grupie leksyki handlowej umieszczam również ogólne nazwy związane z płatnościami, wyceną i ustalaniem kursu walut.

4.1. Nazwy dawnych jednostek wagowo-pieniężnych

argentus (łc. *argenteus* [*nummus*] ‘srebrny [pieniądz]’) ‘hebrajska jednostka wagowo-pieniężna; srebrnik, siclus’ (1): „Oprocz tey monety był u Hebrayczykow *Siclus*. (...) Inaczey ſię zwał Argentus, to ieſt ſrebrnik, a liczył w ſobie cztery drachm Attyckich ſrebra.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

as (łc. *as*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 1 funtowi, dzieląca się na 12 uncji’ (2): „u dawnych Rzymian ſławna była waga nazwana *AS*, to ieſt funt ważąca metalu.” [481]; not.: L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T.

bes (łc. *bēs*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 8 uncjom’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. (...) Ośm *Bes*, czyli *Des*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

decunx (łc. *decunx*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 10 uncjom’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. (...) Dzieſięć *Dextans*, czyli *Decunx*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

des[100] ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 8 uncjom’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. (...) Ośm *Bes*, czyli *Des*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

deunx (łc. *deunx*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 11 uncjom’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. (...) Jedenaście *Deunx*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

[100] Pochodzenie wyrazu *des* jest niejasne, leksykony nie notują tej nazwy. Być może jest to efekt błędnego odczytania któregoś z tekstów łacińskich przez Bystrzonowskiego.

dextans (łc. *dextāns*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 10 uncjom’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. (...) Dzieſięć *Dextans*, czyli *Decunx*.” [481] brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

dodrans (łc. *dōdrāns*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 9 uncjom’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. (...) Dziewięć *Dodrans*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

drachma (łc. *drachma* z gr.) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnej Grecji, równa 1/100 mny’ (5): „U dawnych Attykow, Grekow, y Hebrayczykow były te monety: *Drachma*, *Mna* albo *Mina*, *Talentum*. U Attykow y Grekow drachma, była ſetna część iedney *Mny*, bo *Mna* ważyła ſto *Drachm*.” [481]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Kalnofojski), in.zn.: Kn, L, T.

drachma attycka ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnej Grecji o wartości 1/100 mny’ (2): „Oprocz tey monety był u Hebrayczykow *Siclus*. (...) Inaczey ſię zwał *Argentus*, to ieſt ſrebrnik, a liczył w ſobie cztery drachm Attyckich ſrebra.” [482]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (b.cyt.), K (Bystrzonowski).

drachma grecka ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnej Grecji’ (1): „*Drachma Grecka* czyni groſzy – 5. Hebrayſka groſzy 10.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

drachma hebrajska ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnej Judei’ (2): „*Drachma Hebrayſka*, ważyła dwie drachmy Attyckie.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

grzywna ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w dawnej Polsce’ (5): „*Grzywna* ma kwintli 64.” [479]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, L, in.zn.: T[101].

grzywna polska ‘określona liczba monet, 48 groszy polskich’ (1): „*Grzywna* Polſka, ieſt to liczba pieniężna, ktora liczy w ſobie groſzy Polſkich 48.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

[101] Jak wyjaśnia SEJPBor s.v., nazwa *grzywna* (psł. **grivьna* od **griva* ‘kark, szyja’) pierwotnie oznaczała ‘ozdobę na szyję, naszyjnik’. Nazwa ozdoby na szyję w warunkach handlu wymiennego stała się z czasem jednostką płatniczą.

kopa litewska ‘litewska jednostka pieniężna’ (1): „*Kopa* Litewſka, ieſt także liczba pieniężna, ktora czyni poł trzecia złotego.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[102].

mina (łc. *mina* z gr.) ‘starożytna jednostka wagowo-pieniężna; mna’ (1): „U dawnych Attykow, Grekow, y Hebrayczykow były te monety: *Drachma*, *Mna* albo *Mina*, *Talentum*.” [481]; brak: Kn, not.: Chmielowski, in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L[103].

mna (łc. *mina* z gr.) ‘starożytna jednostka wagowo-pieniężna; mina’ (5): „U dawnych Attykow, Grekow, y Hebrayczykow były te monety: *Drachma*, *Mna* albo *Mina*, *Talentum*. U Attykow y Grekow drachma, była ſetna część iedney *Mny*, bo *Mna* ważyła ſto *Drachm*.” [481]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), Chmielowski.

mna grecka ‘grecka jednostka wagowo-pieniężna’ (1): „*Mna* Grecka, czyni talentow 15. Hebrayſka talentow 30.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mna hebrajska ‘hebrajska jednostka wagowo-pieniężna’ (1): „*Mna* Grecka, czyni talentow – 15. Hebrayſka talentow 30.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

quadrans (łc. *quadrāns*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia* (...). Cztery *Quadrans*, to ieſt czwarta część funta.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

quincunx (łc. *quincunx*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. (...) Pięć *Quincunx*, to ieſt 5. *Uncyi*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

semis (łc. *sēmis*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. Sześć *Semis*, to ieſt połowę funta.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

septunx (łc. *septūnx*) ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie’ (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych ied-

[102] Leksykony notują tylko nazwę: *kopa*. Zestawienie *kopa litewska* rejestruje SPXVI s.v. z Sarnickiego i wyjaśnia, że jest to ‘jednostka pieniężna zawierająca 60 groszy srebrnych’. Z kolei L s.v. cytuje Krasickiego: „W prowincyi litewskiej jest dotąd w używaniu rachunek pieniędzy na kopy”.

[103] Nazwy jednostek wagowo-pieniężnych *mina* oraz *mna* zostały odnotowane w SPXVI s.v. z ilustracją cytatową z komentarzy umieszczonych na marginesie przekładu Biblii J. Wujka: „Grzywna, mna albo mina, ma sto drachm w sobie”.

na zwała ſię *Uncia*. (...) Siedm *Septunx*, to ieſt 7. uncyi." [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

sextans (łc. *sextāns*) 'jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie' (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna nazywała ſię *Uncia*. Dwie *Sextans*. To ieſt ſzoſta część funta." [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, in.zn.: K.

siclus (łc. *siclus* z hebr.) 'hebrajska jednostka wagowo-pieniężna; argentus, srebrnik, szekiel' (2): „*Siclus* albo ſrebrnik Hebrayſki, cztery liczący drachmy czyni groſzy 20." [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski)[104].

srebrnik 'hebrajska jednostka wagowo-pieniężna; argentus, siclus' (2): „był u Hebrayczykow *Siclus*. (...) Inaczey ſię zwał Argentus, to ieſt ſrebrnik, a liczył w ſobie cztery drachm Attyckich ſrebra." [482]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, in.zn.: L.

srebrnik hebrajski 'hebrajska jednostka wagowo-pieniężna; argentus, siclus, srebrnik' (1): „*Siclus* albo ſrebrnik Hebrayſki, cztery liczący drachmy czyni groſzy 20." [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

talentum (łc. *talentum* z gr.) 'grecka jednostka wagowo-pieniężna' (8): „*Talentum* ważyło 60 Mnas." [481]; brak: SPXVII/XVIII[105], not.: Kn, T, L.

talentum greckie 'grecka jednostka wagowo-pieniężna' (1): „*Talentum* Greckie czyni talerow 750. Hebrayſkie talerow 1500." [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

talentum hebrajskie 'hebrajska jednostka wagowo-pieniężna' (1): „*Talentum* Greckie czyni talerow 750. Hebrayſkie talerow 1500." [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

triens (łc. *triēns*) 'rzymska jednostka wagowo-pieniężna' (1): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*. Dwie *Sextans*. To ieſt ſzoſta część funta. Trzy *Triens*, to ieſt trzecia część funta." [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

uncia (łc. *uncia*) 'rzymska jednostka wagowo-pieniężna' (4): „Funt metalu miał ſwoy wydział na rowne częśći 12. Z ktorych iedna zwała ſię *Uncia*." [481]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII-nd., in.zn.: Kn, L, K.

---

[104] Kn s.v. oraz T s.v. notują synonimiczne zestawienie: *sykiel żydowski*. Indeks SPXVII/XVIII rejestruje przyswojoną formę: *sykl*.

[105] SPXVII/XVIII s.v. rejestruje przyswojoną postać wyrazu: *talent*.

4.2. Nazwy jednostek monetarnych

achcze (tur. *akče*) ‘drobna moneta turecka, turecki grosz’ (4): „*Bir Achcze*, ieſt naymnieyſza w Turczech moneta, to ieſt Tureckie groſze; ktory groſz wynoſi na Polſkie ſzelągi 4.” [486]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

altult (tur. *altult*) ‘moneta turecka; czerwony złoty turecki’ (1): „*Bir Altult*, to ieſt czerwony złoty, czyni lewow 3. a złotych Tureckich 18.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

ałtyn (rus. *ałtyn* z tur.) ‘drobna moneta moskiewska’ (3): „*Autyn* ma w ſobie 3 kopieiki.” [485]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski).

as (łc. *as*) ‘rzymska cechowana moneta miedziana’ (4): „Pieniądz każdy ſzacunek ſwoy (...) brał (...) od cechy. Pierwſzy był *AS*.” [481]; not.: SPXVII/XVIII Kn, T, L.

asłanne (tur. *aslan*) ‘moneta turecka; lew’ (1): „*Bir Asłanne*, albo *Lew* czyni złotych 6. Tureckich.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[106].

bajok (wł. *baiocco*) ‘miedziana moneta włoska’ (13): „*Baiok* waży iakoby puł ſzeląga naſzego, według kurrencyi tameczney ſzoſtaka bitego; ktory u nas czyni groſzy 12. y ſzelągow 2. Jeſt to miedziana moneta trochę większa iak naſze ſzelągi.” [482]; not.: SPXVII/XVIII (Bystrzonowski), Kn, T, L.

cekin (wł. *zecchino*) ‘moneta włoska; czerwony złoty wenecki’ (2): „*Cekin*, to ieſt czerwony złoty Wenecki, idzie po Lyr 17. Gdy będzie nowy y ważny dadzą lyr 21. lub 22.” [484]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Petrycy, Chmielowski).

czerwony złoty ‘złota moneta wybijana w wielu krajach’ (33): „Czerwone złote nie iednako w Rzymie idą. Czaſem po 18. Juliuſzow, to ieſt naſzych tynfow 12. czaſem po 17. Juliuſzow, to ieſt tynfow 11. y ſzoſtaku.” [483]; not.: SPXVII/XVIII s.v. *czerwony* (b.cyt.), Kn, T, L.

czerwony złoty francuski ‘moneta francuska, pistoł’ (1): „Trzeba ſię w Rzymie wyſtrzegać Piſtołow: ſą to czerwone złote Francuſkie; we Włoſzech ſą mnieyſzey wagi niż węgierſkie.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

czerwony złoty holenderski ‘złota moneta holenderska’ (2): „Czerwony złoty Hollenderſki (...) idzie wſzędzie, lubo nie iednako. *In ſtatu Veneto* (...) dadzą zań

[106] Nazwę notują DA s.v. oraz TEM s.v. w postaci *asłani*. TEM wyjaśnia, że nazwa monety z wybitym lwem wywodzi się od tur. *asłan* ‘lew’.

Lyr 16. ſolidow 15. płacąc za towar może go udać po Lyr 21. Na zamian może zań doſtać lyr 18. lub 19. lub 20." [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

czerwony złoty moskiewski 'złota moneta moskiewska' (1): „czerwone złote Moſkiewſkie (...) idą po złotych 20." [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

czerwony złoty wenecki 'złota moneta wenecka; cekin' (1): „*Cekin*, to ieſt czerwony złoty Wenecki, idzie po Lyr 17. Gdy będzie nowy y ważny dadzą lyr 21. lub 22." [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

czerwony złoty włoski 'złota moneta włoska; dopla' (1): „czerwony złoty Włoſki, ktory ſię nazywa *Dopia*, albo *Dopla*; ma w ſobie trzy ſzkuty, albo 30. Juliuſzow." [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

czeski 'moneta o wartości połowy bitego szóstaka' (7): „*Czeſki*, to czyni co groſz Niemiecki; dwa Czeſkie w chodzą w ieden ſzoſtak bity." [484]; brak: Kn, L, not.: T, in.zn.: SPXVII/XVIII.

czwartak 'srebrna moneta polska o wartości 4 groszy' (1): „*Czwartak*, był ſrebrnik drobny, albo poczworny groſz Polſki, według ſtarey ceny, iednegoż ſzacunku, co y Juliuſz Włoſki." [487]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

ćwiartka 'drobna moneta znana na Węgrzech i w Polsce' (3): „*Ćwiartki*, ktorych walor złotych 2." [488]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (*Volumina Legum*), K (A.K. Sapieha), in.zn.: T.

denarius (łc. *dēnārius*) 'rzymska moneta cechowana o wartości 10 asów' (1): „Pieniądz każdy ſzacunek ſwoy (...) brał (...) od cechy. Pierwſzy był *AS*. (...) Trzeci *Denarius*: to iest tyle dzieſięć iak As ſzacowny." [481]; brak: SPXVII/XVIII[107], Kn, T, L, not.: K (Chmielowski).

dopia (wł. *doppia*) 'moneta włoska; dopla' (1): „Jeſt ieſzcze czerwony złoty Włoſki, ktory ſię nazywa *Dopia*, albo *Dopla*; ma w ſobie trzy ſzkuty, albo 30. Juliuſzow." [483]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

dopla (wł. *dupla*) 'moneta włoska; dopia' (1): „Jeſt ieſzcze czerwony złoty Włoſki, ktory ſię nazywa *Dopia*, albo *Dopla*; ma w ſobie trzy ſzkuty, albo 30. Juliuſzow." [483]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, K (Bystrzonowski).

dukat (wł. *ducato*) 'srebrna moneta włoska' (2): „*Dukat*, ieſt ſrebrna moneta, iak naſz talar bity. Ma wſobie *Liras* albo *Libras* 6. y *ſolidos* 4., albo Juliuſzow 6. y baiokow 2." [484]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

[107] SPXVII/XVIII-ind. rejestruje przyswojoną postać wyrazu: *denar*.

dzieniuszka (rus. *deneżka*) ‘drobna moneta moskiewska’ (2): „*Dzieniuſzka* ma w ſobie poł kopieyki.” [485]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek).

fening (nm. *Pfennig*) ‘drobna moneta niemiecka’ (4): „*Fening* ieden, ieſt naydrobnieyſza moneta, nakſztałt naſzego poł groſza; bo dwa feningi czynią naſz groſz ieden. Takich Feningow w groſzu Niemieckim zawiera się 12.” [484]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L (Krasicki), K (K. Opaliński).

forynt / ***furynt*** (węg. *forint* z wł.) ‘złota moneta węgierska’ (2): „*Forynt*, albo złoty Węgierſki, wynoſi na złotych 3. y groſzy 22. Polſkich. Od Ryńſkiego albo złotego Niemieckiego, tańſzy niby 18. groſzami Polſkiemi.” [486]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

fundyh laltyn (tur.)[108] ‘złota moneta turecka’ (1): „*Fundyh Laltyn*, ieſt drugi czerwony złoty za ſołtana Muſtafa bity, a teraz idący po złotych Tureckich 22.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

funt (nm. *Pfund*) ‘moneta niemiecka’ (1): „*Lyra* albo *Libra*, po Niemiecku *funt*, ma w ſobie Juliuſz ieden, albo dwa ſzoſtaki bite.” [484]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

greszlik (od *greszel*) ‘drobna srebrno-miedziana moneta węgierska’ (3): „*Greſzlik*, ieſt to moneta ſrebrno miedziana, pułtora pieniążkow, niby pułtora groſza ważąca.” [486]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

grosz (czes. *groš* z nm.) ‘drobna moneta miedziana, rzadziej srebrna, stosowana w XVIII w. w wielu krajach’ (26): „*Kraycar* ma w ſobie 4. feningi: to ieſt naſzych groſzy dwa.” [484]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

grosz niemiecki ‘drobna moneta niemiecka’ (7): „Takich Feningow w groſzu Niemieckim zawiera się 12.” [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

grosz polski ‘drobna moneta polska’ (10): „groſz Polſki tenże miał walor co y Niemiecki kraycar.” [482]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

grosz polski poczwórny ‘srebrna moneta polska o wartości 4 groszy; czwartak’ (1): „*Czwartak*, był ſrebrnik drobny, albo poczworny groſz Polſki, według ſtarey

[108] Prawdopodobnie Bystrzonowski pisze o monecie *fonduk* bitej w Turcji w XVIII w., której nazwa pochodzi z tur. *fundukli*, a to z kolei z arab. *funduq* (por. W.P. Turek, dz. cyt., s.v.). Nazwę taką rejestrują TEM s.v. w postaci *fonduk* lub *funduk* oraz DA s.v. *cekin* w postaci *foadjak*, *foadjukli* oraz s.v. *fondjuk* i *fondjukli*, z informacją, że jest to złoty pieniądz turecki i arabski. Drugi człon nazwy niejasny, być może jest to zniekształcona forma *ałtyn*.

ceny, iednegoż ſzacunku, co y Juliuſz Włoſki.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grosz pruski ‘drobna moneta niemiecka, krajcar’ (1): „*Siclus* albo ſrebrnik Hebrayſki, cztery liczący drachmy czyni groſzy 20. Więc 30. ſrebrnikow za ktore od Judaſza był przedany CHRYSTUS JEZUS, wynoſzą groſzy Pruſkich albo kraycarow 600. to ieſt złotych Pruſkich 20.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

grosz turecki ‘drobna moneta turecka’ (1): „*Bir Achcze*, ieſt naymnieyſza w Turczech moneta, to ieſt Tureckie groſze; ktory groſz wynoſi na Polſkie ſzelągi 4.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grosz węgierski ‘drobna moneta węgierska’ (3): „Groſz Węgierſki iedenże co y Niemiecki, czyni pieniążow 6. greſzlikow 4. kraycarow 3. a groſzy Polſkich 6.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grosz włoski ‘drobna moneta włoska’ (1): „Groſz Włoſki czyni puł Juliuſza: iakoby naſz ſzoſtak bity.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

grywiennik (rus. *grivennik*) ‘moneta moskiewska’ (2): „*Grywiennik*, ma w ſobie 10. kopieiek, niby naſz Polſki złoty.” [485]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

gulden (nm. *Gulden*) ‘moneta niemiecka; złoty niemiecki’ (2): „*Gulden*, ieden co *Ryńſki*, to ieſt złoty Niemiecki; zawiera w ſobie Czeſkich 20. to ieſt naſzych ſzoſtakow bitych 10. waży dwa złote Pruſkie.” [485]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

jarom asłan (tur. *yarım aslan*) ‘moneta turecka, pół asłana’ (1): „*Jarom Aſłan*, waży złotych 3 Tureckich.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

juliusz (łc. *julius*) ‘moneta włoska wprowadzona w obieg przez papieża Juliusza’ (27): „*Juliuſz* ma w ſobie 10 baiokow.” [482]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T s.v. *czwartak*, L.

kopiejka (rus. *kopejka*)[109] ‘drobna moneta moskiewska’ (12): „Kopieyki idą po trzy groſze.” [485]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Niemojewski).

krajcar (nm. *Kreuzer*)[110] ‘drobna moneta srebrna lub miedziana stosowana w Niemczech, Polsce i na Węgrzech’ (12): „*Kraycar* ma w ſobie 4. feningi: to ieſt naſzych

[109] Nazwa nawiązuje do wybijanej pierwotnie na monecie postaci księcia z kopią w ręku (SWOS s.v.).

[110] Nazwa nawiązuje do wybijanego pierwotnie na monecie znaku krzyża (ESJPB s.v.).

groſzy dwa. Takich kraycarow wchodzi trzy, w ieden groſz Niemiecki.” [484]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

krajcar niemiecki ‘drobna moneta niemiecka’ (1): „groſz Polſki tenże miał walor co y Niemiecki kraycar.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

kwadryn (łc. *quadrīnī*) ‘moneta włoska’ (4): „*Kwadrinow* 5. idzie w ieden Baiok: to ieſt ieden Baiok ma w ſobie kwadrynow 5. Kwadryn czyni iakoby pułtora ſzeląga naſzego.” [482]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

lew (kalka semantyczna tur. *asłan* ‘lew’) ‘moneta turecka; asłan’ (2): „*Bir Asłanne*, albo *Lew* czyni złotych 6. Tureckich.” [486]; brak: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII, L.

libra (łc. *lībra*) ‘moneta włoska; lira’ (3): „*Lyra* albo *Libra*, po Niemiecku funt, ma w ſobie Juliuſz ieden, albo dwa ſzoſtaki bite.” [484]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

lira (wł. *lira*) ‘moneta włoska; libra’ (8): „*Lyra* albo *Libra*, po Niemiecku funt, ma w ſobie Juliuſz ieden, albo dwa ſzoſtaki bite.” [484]; brak: T, not.: K SPXVII/XVIII-ind., (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, L.

markietti (wł. *marchetto*) ‘moneta włoska’ (2): „*Markietti* albo *Mezo-Solido*, ieſt poł *ſolida* Weneckiego.” [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

maryjasz (węg. *marias*)[111] ‘srebrna monet węgierska ’ (2): „*Maryaſz* ſrebrny, iak orlanka: czyni groſzy Węgierſkich 6. y kraycarow 2.: to ieſt groſzy Polſkich 34.” [486]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: L.

mezobajok (wł. *mezzo* ‘pół’ + *baiocco*) ‘moneta włoska, pół bajoka’ (2): „*Mezo-Baiok* to ieſt poł Baioka: ktorych Juliuſz ma w ſobie 20.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mezogros (wł. *mezzo* ‘pół’ + *grosso*) ‘moneta włoska’ (4): „*Mezo Groſs*, ma w ſobie baiokow poł trzecia. W Juliuſzu Mezo-Groſſow zawiera ſię 4.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

mezojuliusz (wł. *mezzo* ‘pół‘ + *julius*) ‘moneta włoska, pół juliusza’ (2): „*Mezo-Julius*, to ieſt poł Juliusza, ma w ſobie 5. baiokow.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

[111] Nazwa nawiązuje do wybijanego na monecie wizerunku Najświętszej Marii Panny (TEM s.v.).

mezosolido (wł. *mezzo* ‘pół’ + *solido*) ‘moneta wenecka, pół solida; markietti’ (1): „*Markietti* albo *Mezo-Solido*, ieſt poł ſolida Weneckiego.” [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

orlanka[112] ‘moneta niemiecka o różnej wartości’ (4): „*Orlanka*, ma w ſobie groſzy Niemieckich 5. y dwa kraycary.” [485]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

pałtynik (rus. *poltynik*) ‘moneta moskiewska o wartości 0,5 rubla’ (2): „*Pautynik*, ieſt po poł Rubla: waży złotych 5. albo kopieiek 50. bo Rubel ma w ſobie kopieiek 100.” [485]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

para (tur. *para*) ‘moneta turecka’ (1): „*Bir para* waży Achczow 3.” [486]; brak: Kn, in.zn.: SPXVII/XVIII, T, L[113].

paulus (łc. *paulus*) ‘moneta włoska wprowadzona w obieg przez papieża Paulusa’ (2): „*Paulus* albo *Juliuſz* taż ſama ieſt moneta, tylko ſię od rożnych dwoch Papieżow nazywa.” [482]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

philippus (łc. *philippus*) ‘złota moneta włoska’ (2): „*Philippus* ma w ſobie Juliuſzow 10.” [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

piaćałtynik (rus. *pat’altynik*) ‘moneta moskiewska’ (2): „*Piać Autynik*, ma w ſobie 5. Autynow, to ieſt kopieiek 15.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

piaster (wł. *piastra*) ‘moneta włoska; szkut całkowity’ (2): „*Szkut in specie*, to ieſt całkowity, ktory ſię nazywa *Piaſter*, drożſzy ieſt, bo zawiera w ſobie poł iedenaſta Juliuſza: albo 10. Juliuſzow, y 5. baiokow. Na naſzą monetę 21. ſzoſtakow albo 7. tynfow.” [483]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

piątak ‘srebrna moneta węgierska’ (2): „*Piątak* ſrebrny: na kſztałt ſzoſtaka bitego, czyni groſzy Węgierſkich dwa, y dwa pieniążkow: to ieſt groſzy Polſkich 14.” [486]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

pieniąż ‘drobna, srebrnomiedziana moneta węgierska’ (5): „*Pieniążek* albo *pieniąż*: ieſt moneta naydrobnieyſza ſrebrnomiedziana, niby groſz Polſki.” [486]; brak: not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T, L.

---

[112] Nazwa nawiązuje do orła wybijanego na monecie (L s.v.).

[113] Do końca XVII w. *para* stanowiła podstawę tureckiego systemu monetarnego (por. H. Cywiński, *Pieniądz. Przegląd encyklopedyczny*, Warszawa 1992, s. 147). Leksykony XVII- i XVIII-wiecznej polszczyzny nie notują tej nazwy, nie notuje jej również SPXVI. Jednak moneta *para* musiała być w jakimś stopniu znana Polakom, skoro była wymieniana na polskie złote (por. T. Kałkowski, *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1981, s. 207).

pieniążek ‘drobna, srebrnomiedziana moneta węgierska’ (4): „*Pieniążek* albo *pieniąż*: ieſt moneta naydrobnieyſza ſrebrnomiedziana, niby groſz Polſki.” [486]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, in.zn.: Kn, L.

piętak ‘drobna moneta polska o wartości 5 groszy’ (1): „*Piętak*, był ſrebrnik drobny, pięć groſzy ſzacowany.” [487]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

pistoł (fr. *pistole*) ‘moneta francuska, czerwony złoty’ (1): „Trzeba ſię w Rzymie wyſtrzegać Piſtołow: ſą to czerwone złote Francuſkie; we Włoſzech ſą mnieyſzey wagi niż węgierſkie.” [483]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (*Mowca*), in.zn.: L.

połużka (rus. *polužka*) ‘moneta moskiewska’ (2): „*Połużka*, ieſt czwarta część kopieyki.” [485]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

portugał[114] ‘złota moneta polska’ (4): „dość będzie mieć portugał ważący na przykład czerwonych 10.” [460]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

półgrywiennik (rus. *polgrivennik*) ‘moneta moskiewska’ (2): „*Połgrywiennik* ma w ſobie kopieiek 5.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

półpałtynik (rus. *polpaltynik*) ‘moneta moskiewska o wartości 25 kopiejek’ (2): „*Poł Pautynik*, ieſt ćwierć Rubla, to ieſt połtrzecia złotego; albo kopieiek 25.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

półtalarek / ***pułtalarek*** ‘drobna moneta będąca w obiegu w Niemczech, Polsce i na Węgrzech’ (3): „*Pułtalarki*, ktorych walor złotych 4.” [488]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

półtalarek francuski ‘moneta francuska’ (1): „*Połtalarek* Niemiecki albo Francuſki, ieſt ieden Ryński, to ieſt naſzych ſzoſtakow 10. Ćwierć Talara ieſt poł złotego Ryńſkiego.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

półtalarek niemiecki ‘moneta niemiecka’ (1): „*Połtalarek* Niemiecki albo Francuſki, ieſt ieden Ryński, to ieſt naſzych ſzoſtakow 10. Ćwierć Talara ieſt poł złotego Ryńſkiego.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

quinarius (łc. *quīnārius*) ‘rzymska moneta cechowana o wartości 5 asów’ (1): „Pieniądz każdy ſzacunek ſwoy (...) brał (...) od cechy. Pierwſzy był AS. Drugi *Quinarius*: to ieſt tyle pięć ſzacowny iak ieden AS.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

---

[114] Według SWOS s.v. jest to derywat od *Portugalia*, z kolei według H. Cywińskiego (dz. cyt., s.v.) nazwa pochodzi od zapożyczenia: *portugez*.

rubel (rus. *rubl*) ‘moneta moskiewska; rublówka’ (6): „*Ruble* albo *Rublowki* idą po złotych 10. Teraz w Moſkwie y talary bite tak idą iak Ruble.” [485]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

rublówka (rus. *rublovka*) ‘moneta moskiewska; rubel’ (1): „*Ruble* albo *Rublowki* idą po złotych 10. Teraz w Moſkwie y talary bite tak idą iak Ruble.” [485]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

ryński ‘moneta niemiecka o wartości 2 złotych pruskich; gulden, złoty niemiecki, reński’ (2): „*Gulden*, ieden co *Ryńſki*, to ieſt złoty Niemiecki; zawiera w ſobie Czeſkich 20. to ieſt naſzych ſzoſtakow bitych 10. waży dwa złote Pruſkie.” [485]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

scutum auri in auro (łc. *scūtum auri in auro*) ‘złota moneta włoska’ (1): „*Szkut* ktory ſię nazywa *scutum auri in auro*, ktory nie dochodzi czerwonego złotego; ale ma w ſobie 16. Juliuſzow y poł: to ieſt czyni ſzkut ieden ſrebrny, y poł ſiodma Juliuſza; albo y naſzych 11. tynfow.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

sestertius (łc. *sēstertius*) ‘rzymska moneta cechowana’ (8): „Pieniądz każdy ſzacunek ſwoy (...) brał (..) od cechy. Pierwſzy był *As*. (...) Czwarty *Seſtertius*: to ieſt puł trzecia iak ieden As ſzacowny.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: Chmielowski.

skud (wł. *scudo*) ‘srebrna lub złota moneta włoska’ (1): „W Rzymie ſamym y w Pańſtwie Papiezkim (...) ta idzie moneta: *Quadrini*, *Mezo-Baiok*, *Baiok*, *Mezo Groſſi*, *Mezo-Julii*, *Julii*, *Pauli*, *Teſtoni*, *Skudi*, *Piaſtry*.” [482]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski).

solidus (łc. *solidus*) ‘włoska moneta miedziana’ (7): „*Solidus*, ma w ſobie poł baioka Rzymſkiego; *Solidi* 10. czynią baiokow 5. albo puł Juliuſza, to ieſt naſz ſzoſtak bity.” [484]; brak: T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn.

srebrnik ‘moneta polska o różnej wartości’ (2): „*Czwartak*, był ſrebrnik drobny, albo poczworny groſz Polſki.” [487]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

szeląg (nm. *Schilling*) ‘najdrobniejsza polska moneta miedziana’ (8): „Temi czaſy w Kroleſtwie Polſkim naydrobnieyſza moneta, y ta ſama ieſt miedziana, nazwana ſzeląg, ktorych trzy liczy ſię w ieden Groſz.” [487]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

szeląg wenecki ‘drobna moneta włoska’ (1): „*Solidus*, ieſt to miedźiana moneta, waży Wenecki ieden ſzeląg, naſzych pułczwarta ſzeląga.” [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

szkut (łc. *scutum*) ‘moneta włoska’ (4): „*Szkut* ieden, kiedy ſię rachuie poiedynkowemi Juliuſzami, ma w ſobie Juliuſzow 10. to ieſt naſzych ſzostakow bitych 20.” [483]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

szkut całkowity (kalka łc. *scūtum in specie*, gdzie *speciēs* ‘pojedyncza sztuka’) ‘srebrna moneta włoska; piaster’ (1): „*Szkut in specie*, to ieſt całkowity, ktory ſię nazywa Piaſter, drożſzy ieſt, bo zawiera w ſobie poł iedenaſta Juliuſza: albo 10. Juliuſzow, y 5. baiokow. Na naſza monetę 21. ſzoſtakow albo 7. tynfow.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

szkut in specie (kalka łc. *scūtum in specie*) ‘srebrna moneta włoska; piaster’ (1): „*Szkut in specie*, to ieſt całkowity, ktory ſię nazywa *Piaſter*, drożſzy ieſt, bo zawiera w ſobie poł iedenaſta Juliuſza: albo 10. Juliuſzow, y 5. baiokow. Na naſza monetę 21. ſzoſtakow albo 7. tynfow.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

szkut srebrny (kalka łc. *scūtum in argento*, gdzie *argentum* ‘srebro’) ‘srebrna moneta włoska; piaster’ (2): „*Szkut scutum auri in auro*, ktory nie dochodzi czerwonego złotego; ale ma w ſobie 16. Juliuſzow y poł: to ieſt czyni ſzkut ieden ſrebrny, y poł ſiodma Jiuliuſza; albo y naſzych 11. tynfow.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

szkut w złocie (kalka łc. *scūtum in auro*, gdzie *aurum* ‘złoto’) ‘złota moneta włoska’ (1): „troiaki Szkut ſię bierze w Rzymie. (...) Trzeci Szkut w złocie.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

szóstaczek ‘drobna moneta polska’ (1): „*Szoſtaczki*, ktorych walor groſzy 6.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

szóstak ‘drobna moneta polska’ (5): „*Szoſtaki*, ktorych walor groſzy 12. y ſzelągow 2.” [488]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

szóstak bity ‘szóstak całkowity, w jednej monecie’ (12): „Groſz Włoſki czyni puł Juliuſza: iakoby naſz ſzoſtak bity.” [483]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

szóstak niemiecki ‘drobna moneta niemiecka’ (2): „*Szoſtak* Niemiecki ma w ſobie dwa Czeſkie, y dwa kraycary; niby Polſkich groſzy 16.” [484]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

talar* / *taler (nm. *Taler*) ‘srebrna moneta o różnej wartości, będąca w obiegu w całej Europie’ (6): „W Węgrzech idą: *Pieniądze*, *Greſzliki*, *Kraycary*, *Troiaki*, *Groſze*, *Piątaki*, *Maryaſze*, *Talery*, *Połtalarki*, *Ćwiartki*, *Furynty* albo *Złote Węgierſkie*.” [485]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek, Sapieha), Kn, T, L.

talar bity ‘talar całkowity, w jednej sztuce’ (5): „Taler bity ſzedł w złotych trzech.” [482]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

talar bity francuski ‘złota moneta francuska’ (1): „*Talar bity* Niemiecki y Francuſki, maią w ſobie Czeſkich 40. to ieſt bitych ſzoſtakow 20. albo dwa złote Ryńſkie.” [485]; brak: SPXVII/XVIII Kn, T, L.

talar bity holenderski ‘moneta holenderska’ (1): „*Talar bity* Hollenderſki, y inne w Niemczech nie popłacaią; maią tylko w ſobie Czeſkich 32. lub 33.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

talar bity niemiecki ‘moneta niemiecka’ (1): „*Talar bity* Niemiecki y Francuſki, maią w ſobie Czeſkich 40.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

talar srebrny ‘srebrna moneta polska’ (2): „złoty ieżeli był ze ſrebra, zwał ſię *Talar ſrebrny*: ieżeli ze złota, zwał ſię *Talar złoty*. Inny ſię zwał *Talar ſtary*, groſzy 35. potym 40. za czaſem 50. (...) ważącym.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Komoniecki).

talar stary ‘moneta polska o wartości 35, 40 lub 50 groszy’ (1): „złoty ieżeli był ze ſrebra, zwał ſię *Talar ſrebrny*: ieżeli ze złota, zwał ſię *Talar złoty*. Inny ſię zwał *Talar ſtary*, groſzy 35. potym 40. za czaſem 50. (...) ważącym.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Vorbeck-Lettow).

talar złoty ‘moneta polska’ (1): „złoty ieżeli był ze ſrebra, zwał ſię *Talar ſrebrny*: ieżeli ze złota, zwał ſię *Talar złoty*.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, T, L, not.: Kn.

teston (wł. *testone*) ‘moneta włoska’ (4): „*Teſton* ma w ſobie Juliuſzow 3. Na naſzę monetę rachuiąc Teſton, czyni dwa tynfy.” [483]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind, K (Bystrzonowski).

trojak ‘drobna srebrna moneta będąca w obiegu w Polsce i na Węgrzech’ (3): „Srebrna zaś moneta: ſą *Troiaki*, ktorych walor groſzy 3.” [487]; not.: SPXVII/XVIII--ind., T, L, in.zn.: Kn.

tult (tur.)[115] ‘moneta turecka’ (1): „*Bir tult*, waży Achczow 60., to ieſt złotych dwa Tureckich.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

[115] Nazwy *tult* nie udało się zweryfikować – leksykony jej nie poświadczają. Być może jest to zdezintegrowana forma nazwy *altult* ‘czerwony złoty’. Etymologię podaję za Bystrzonowskim (por. B. Walczak, *Metoda świadectw bezpośrednich w badaniach etymologicznych nad zapożyczeniami*, „Prace Filologiczne” 1986, XXXIII, s. 171–179).

tynf[116] ‘moneta polska’ (7): „*Tynfy*, ktorych walor złoty 1. y groſzy 8.” [488] brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

urt (nm. *Ort*) ‘srebrna moneta polska’ (1): „*Urt*, była ſrebrna moneta, czwarta część ſrebrnego talara.” [487]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

urub (tur. *urup*) ‘moneta turecka’ (1): „*Bir urub* waży Achczow 45.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

złoty ‘moneta polska’ (17): „taler bity ſzedł w złotych trzech.” [482]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

złoty niemiecki ‘moneta niemiecka’ (3): „*Gulden*, ieden co *Ryńſki*, to ieſt złoty Niemiecki; zawiera w ſobie Czeſkich 20. to ieſt naſzych ſzoſtakow bitych 10. waży dwa złote Pruſkie.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

złoty polski ‘moneta polska’ (2): „*Złoty* Polſki liczy groſzy 30.” [487]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

złoty pruski ‘moneta niemiecka’ (2): „*Gulden* (...) waży dwa złote Pruſkie.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

złoty ryński ‘moneta niemiecka’ (4): „Ćwierć Talara ieſt poł złotego Ryńſkiego.” [485]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

złoty turecki ‘moneta turecka’ (5): „*Bir Altult*, to ieſt czerwony złoty, czyni lewow 3. a złotych Tureckich 18.” [486]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, L, not.: T.

złoty węgierski ‘moneta węgierska’ (2): „*Forynt*, albo złoty Węgierſki, wynoſi na złotych 3. y groſzy 22. Polſkich. Od Ryńſkiego albo złotego Niemieckiego, tańſzy niby 18 groſzami Polſkiemi.” [496]; brak: SPXVII/XVIII, L, not.: Kn, T.

4.3. Ogólne nazwy jednostek płatniczych

moneta (łc. *monēta*) ‘metalowy pieniądz, którego wartość zależała od materiału, z którego go bito, wagi lub wybijanej cechy’ (43): „U dawnych Attykow, Grekow, y Hebrayczykow były te monety: *Drachma*, *Mna* albo *Mina*, *Talentum*.” [481]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

[116] Jest to eponim wywodzący się od nazwiska A. Tymfa, mincerza z czasów Jana Kazimierza (SWOS s.v.).

nummus (łc. *nummus*) ‘moneta rzymska, której wartość zależała nie od wagi, a od wybijanego znaku (cechy)’ (1): „Rzymianie zaczęli zażywać pieniędzy cechowanych, y nazywali ie *nummus*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

pieniądz ‘środek płatniczy, moneta’ (1): „u Rzymian ſkory cechowano zamiaſt pieniędzy.” [487]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

pieniądz cechowany ‘moneta, której wartość zależała od wybijanego na niej znaku (cechy), a nie od wagi’ (1): „Rzymianie zaczęli zażywać pieniędzy cechowanych, y nazywali ie *nummus*.” [481]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

4.4. Nazwy jednostek miar pospolitych

bela (śr.łc. *balla*, *bella*, nm. *Ballen*)

1. ‘jednostka miary papieru’ (1): „*Bella* papieru (liczy) ryz 10.” [479]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.
2. ‘jednostka miary sukna’ (1): „*Bella* ſukna [liczy] poſtawow 20.” [479]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

libra (łc. *lībra*) ‘jednostka miary papieru równa 24 arkuszom’ (2): „*Libra* papieru [liczy] arkuſzy 24.” [479]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

postaw ‘jednostka miary tkaniny’ (2): „*Poſtaw* ſukna [liczy] łokci 32.” [479]; brak: SPXVII/XVIII, not.: Kn, T, L.

ryza (nm. *Ries*) ‘jednostka miary papieru równa 20 librom’ (2): „*Ryza* (liczy) liber 20.” [479]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

sztuka (nm. *Stück*) ‘jednostka miary tkaniny’ (1): „*Sztuka* płotna [liczy] łokci 100.” [479]; not.: Kn, T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII.

4.5. Nazwy różnego rodzaju płatności i wycen

cena ‘kurs, po jakim można wymieniać monety; wartość monety’ (3): „*Czwartak*, był ſrebrnik drobny, albo poczworny groſz Polſki, według ſtarey ceny, iednegoż ſzacunku, co y Juliuſz Włoſki.” [487]; in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

czynsz (nm. *Zins*) ‘rodzaj opłaty; danina, podatek’ (2): „ludzi ledwie nie ze ſkory łupią na czynſze y podatki.” [487]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

intrata (wł. *entrata*) ‘zysk, dochód’ (3): „[Amſzterdam] każdego dnia intraty liczy ſobie na 50. tyſięcy złotych Ryńſkich.” [237]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

kurrencyja (śr.łc. *currentio*) ‘kurs waluty, wartość monety jakiegoś kraju’ (1): „*Baiok* waży iakoby puł ſzeląga naſzego, według kurrencyi tameczney ſzoſtaka bitego.” [482]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (A.K. Sapieha).

płacić ‘dawać komu pieniądze za coś’ (2): „Czerwony złoty Hollenderſki (...) idzie wſzędzie, lubo nie iednako. *In ſtatu Veneto* (...) dadzą zań *Lyr* 16. ſolidow 15. płacąc za towar może go udać po *Lyr* 21.” [484]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

podatek ‘obowiązkowe świadczenie pieniężne na rzecz państwa’ (1): „ludzi ledwie nie ze ſkory łupią na czynſze y podatki.” [487]; brak: T, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, L.

szacunek (nm. *Schätzung*) ‘oszacowanie, wycena’ (1): „*Czwartak*, był ſrebrnik drobny, albo poczworny groſz Polſki, według ſtarey ceny, iednegoż ſzacunku, co y Juliuſz Włoſki.” [487]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

taksa (śr.łc. *taxa*)[117] ‘wyznaczona cena, wartość, szacunek’ (3): „Idą w Węgrzech oprocz tey monety: *Ćwiartki*, *Połtalarki*, *Talary* bite, czerwone *złote*: y według tameczney monety ſwoię maią taxę.” [486]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

taksować (łc. *taxāre*) ‘szacować, oceniać wartość’ (1): „według naydrobnieyſzey monety taxowano rzeczy pieniążkami: ktorych 18 liczono w groſz.” [487]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L.

towar ‘rzeczy przeznaczone do handlu’ (1): „Czerwony złoty Hollenderſki (...) idzie wſzędzie, lubo nie iednako. *In ſtatu Veneto* (...) dadzą zań *Lyr* 16. *ſolidow* 15. płacąc za towar może go udać po *Lyr* 21.” [484]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

walor (śr.łc. *valor*) ‘wartość, cena pieniądza’ (10): „*Szoſtaczki*, ktorych walor groſzy 6.” [487]; brak: Kn, L, not.: T, in.zn.: SPXVII/XVIII.

---

[117] SWOS s.v. oraz SWOK-Sz s.v. wskazują na francuskie źródło zapożyczenia wyrazu *taksa* ‘urzędowa, stała opłata, pobierana za pewne usługi’. Znaczenie, w którym wyraz występuje w *Informacyi*, nawiązuje bezpośrednio do źródła łacińskiego: śr.łc. *taxa* ‘wyznaczona cena’.

ważyć ‘o pieniądzach: mieć określoną wartość’ (7): „*Pautynik*, ieſt po poł Rubla: waży złotych 5. albo kopieiek 50.” [485]; not.: SPXVII/XVIII-ind., T, L, in.zn.: Kn.

* * *

Leksyka handlowa tworzy grupę 165 nazw, co stanowi 7,5% analizowanego materiału. Są tu: nazwy dawnych jednostek wagowo-pieniężnych (32 JZ), nazwy współczesnych Bystrzonowskiemu jednostek monetarnych (111 JZ), ogólne nazwy jednostek płatniczych (4 JZ), nazwy jednostek miar pospolitych (6 JZ) oraz nazwy płatności i wycen (12 JZ).

Udział poszczególnych technik tworzenia leksyki handlowej przedstawia tabela 35.

Tabela 35. Sposoby tworzenia leksyki handlowej

Sposób tworzenia leksyki handlowej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw handlowych
Zapożyczanie	95	57,0
Derywacja syntaktyczna	43	27,0
Derywacja morfologiczna	20	12,0
Derywacja semantyczna	6	3,5
Pochodzenie niejasne	1	0,5
Razem	165	100,0

Bystrzonowski przywołuje w *Informacyi* jednostki monetarne będące w obiegu w całej ówczesnej Europie oraz przytacza te, które stosowano w świecie antycznym. Nic zatem dziwnego, że zapożyczenia przyjęte aż z dziewięciu różnych języków (95 JZ) stanowią ponad połowę (57%) leksyki handlowej. Wpływ poszczególnych języków na kształt leksyki handlowej przedstawia tabela 36.

Wśród nazw związanych z handlem najliczniejszą grupę tworzą zapożyczenia łacińskie, zarówno cytatowe, dotyczące realiów świata starożytnego (22 JZ, np.: *decunx*, *deunx*, *dextans*, *dodrans*, *nummus*, *quadrans*, *quinarius*, *quincunx*), jak i właściwe (13 JZ, np.: *kurrencyja*, *kwadryn*, *libra*, *moneta*, *paulus*, *solidus*, *szkut*, *taksa*, *taksować*, *walor*). Ponadto mamy tu cztery kalki strukturalne z języka łacińskiego, np.: *szkut całkowity* (łc. *scutum in specie*), *szkut w złocie* (łc. *scutum in auro*). Liczne

są również zapożyczenia z języka włoskiego (15 JZ, np.: *bajok*, *cekin*, *dopia*, *dopla*, *dukat*, *lira*, *mezobajok*, *mezogros*, *mezojuliusz*, *mezosolido*, *piaster*), niemieckiego (11 JZ, np.: *czynsz*, *fening*, *funt*, *gulden*, *krajcar*, *ryza*, *szacunek*, *szeląg*, *sztuka*), ruskiego (11 JZ, np.: *ałtyn*, *dzieniuszka*, *grywiennik*, *kopiejka*, *pałtynik*, *połużka*, *półgrywiennik*, *półpałtynik*, *rubel*) oraz tureckiego (8 JZ, np.: *achcze*, *altult*, *asłanne*, *jarom asłan*, *para*, *tult*, *urub*). Ponadto jedna nazwa, tj. *lew*, jest kalką semantyczną tur. *asłan*. Nielicznie reprezentowane są w tej grupie zapożyczenia z języka greckiego (3 JZ: *drachma*, *mina*, *mna*), z języka farncuskiego (1 JZ np. *pistoł*), węgierskiego (2 JZ: *forynt* / *furynt*, *maryjasz*) oraz czeskiego (1 JZ: *grosz*). Ponadto dla 3 nazw (np. *bela*, *portugał*) leksykony podają różne źródła zapożyczania wyrazów.

Tabela 36. Źródła zapożyczania leksyki handlowej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia cytatowe)	22	23,0
łaciński (zapożyczenia właściwe)	13	14,0
łaciński (kalki strukturalne)	4	3,0
grecki przez medium łacińskie	3	3,0
niemiecki	11	12,0
włoski	15	16,0
francuski	1	1,0
czeski	1	1,0
ruski	11	12,0
turecki (zapożyczenia właściwe)	8	8,5
turecki (kalka semantyczna)	1	1,0
węgierski	2	2,5
różne źródła	3	3,0
Razem	95	100,0

Derywaty syntaktyczne w badanym materiale tworzą dość liczną grupę (43 JZ; 27%). Są to np.: *czerwony złoty wenecki*, *czerwony złoty włoski*, *drachma attycka*, *drachma grecka*, *drachma hebrajska*, *grosz niemiecki*, *grosz polski*, *grosz polski poczwórny*. Podstawę, o którą obudowane są całe grupy zestawień, stanowią nazwy jednostek monetarnych, takie jak: *grosz* (7 JZ, np.: *grosz pruski*, *grosz węgierski*), *talar* (7 JZ, np.: *talar bity*, *talar stary*, *talar złoty*) czy *złoty* (6 JZ, np.: *złoty ryński*, *złoty turecki*). Zdecydowanie przeważają zestawienia dwuwyrazowe nad trójwyrazowymi, co w szczegółach prezentuje tabela 37.

Tabela 37. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki handlowej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	32	74,5
S + Part	2	4,5
S + Adj + Adj	6	14,0
S + Part + Adj	3	7,0
Razem	43	100 ,0

Nazwy dwuwyrazowe budowane zgodnie z modelem S + Adj (32 JZ) to np.: *talar złoty*, *talentum greckie*, *talentum hebrajskie*, *złoty niemiecki*, *złoty polski*, zaś według modelu S + Part powstały dwie nazwy: *pieniądz cechowany*, *talar bity*. Zgodnie z modelem S + Adj + Adj (6 JZ) zbudowane jest np. zestawienie: *grosz polski poczwórny*, zaś według modelu S + Part + Adj (3 JZ), np.: *talar bity niemiecki*.

Drogą derywacji morfologicznej utworzono 20 nazw (12%), takich jak np. formacje sufiksalne: *czwartak*, *orlanka*, *piętak* oraz, rzadziej, formacje komponowane, np. *półtalarek*. Derywaty semantyczne (6 JZ; 3,5%) to nazwy, które zmieniły znaczenie w efekcie metonimizacji, np. *tynf*, albo wyspecjalizowały znaczenie, np.: *cena*, *grzywna*.

Dla 64 leksemów (39% materiału) z zakresu handlu wybranych z *Informacyi* Bystrzonowskiego nie znaleziono innych poświadczeń w leksykach rejestrujących słownictwo pierwszej połowy XVIII wieku. Są to m.in.: *achcze*, *altult*, *ałtyn*, *argentus*, *asłanne*, *bes*, *czerwony złoty francuski*, *czerwony złoty holenderski*, *dopia*, *drachma hebrajska*, *forynt / furynt*, *fundyh laltyn*, *greszlik*, *grosz polski poczwórny*, *grosz turecki*, *grywiennik*, *jarom asłan*, *kwadryn*, *markietti*, *mezobajok*, *mezogros*, *mezojuliusz*, *mezosolido*, *pałtynik*, *tult*, *urub.* Można zatem powyższe nazwy uznać za innowacje Bystrzonowskiego, przytoczone przypuszczalnie za łacińskojęzycznymi opracowaniami Tylkowskiego lub Schotta.

5. Leksyka żeglarska

M. Bąk zaznacza, że do XVI wieku nawigacja była sztuką praktyczną, wymagającą doświadczenia, a nie wiedzy teoretycznej[118]. Polskie słownictwo żeglarskie, którym się posługiwano do końca XVI wieku, wywodziło się z polszczyzny ogólnej i nie miało ówcześnie charakteru terminologicznego[119] – jego powolny rozwój możemy obserwować na przykładzie licznych, szesnasto- i siedemnastowiecznych tekstów artystycznych, w których wykorzystywany był topos podróży morskiej. O żeglowaniu pisali m.in. Jan Kochanowski, Sebastian Fabian Klonowic, Andrzej Zbylitowski, Piotr Kochanowski, Jan Chryzostom Pasek czy Wacław Potocki. Informacje na temat żeglarstwa pojawiały się również w tekstach o charakterze użytkowym, autorstwa Marcina Kromera, Anzelma Gostomskiego, Stanisława Sarnickiego, Jakuba Kazimierza Haura. Słownictwo dotyczące tej tematyki zostało odnotowane także w leksykonach Mączyńskiego, Volckmara, Knapskiego, Szyrwida czy Dasypodiusa[120].

Coraz dalsze podróże morskie i oceaniczne spowodowały wzrost zainteresowania problemami teoretycznymi związanymi z nawigacją, z posługiwaniem się przyrządami żeglarskimi. Obserwowano na przykład odchylenia igły magnetycznej, próbowano ustalić jej przyczyny i znaleźć sposób niwelowania tych niedokładności. Pojawiło się też zapotrzebowanie na podręczniki do nawigacji. Wraz ze wzmożonym zainteresowaniem teoretyczną stroną nawigacji, zwłaszcza w środowisku gdańskim[121], rozwijało się polskie słownictwo żeglarskie. Jak pisze W.A. Drapella, „Szczytową pozycję rozwoju wiedzy nawigacyjnej w Polsce w pierwszej połowie XVIII w. zajmuje W. Bystrzonowski. W *Informacyi* natrafiamy na kilka rozdziałów, których treść razem wzięta stanowi ciekawą rozprawkę nawigacyjną dużej wartości”[122], i to mimo braku pełnego opanowania przez jej autora materii żeglarskiej

---

[118] Por. M. Bąk, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Wrocław 1984, s. 36–38.

[119] Por. E. Łuczyński, *Początki polskiego słownictwa i frazeologii morskiej*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego” 1980, VII, s. 149–155; tenże, *Polskie słownictwo morskie w XV i XVI wieku*, „Poradnik Językowy” 1982, s. 21–34; tenże, *Staropolskie słownictwo związane z żeglugą — XV i XVI wiek*, Gdańsk 1986.

[120] Podaję za W.A. Drapella, *Żegluga – nawigacja – nautyka. Ze studiów nad kształtowaniem się pojąć morskich*, cz. 1, *Wiek XVI–XVIII*, Gdańsk 1955.

[121] Por. L. Mokrzecki, *Początki wiedzy o morzu w dawnej Rzeczypospolitej. Problematyka morska w nauce gdańskiej doby baroku i oświecenia*, Wrocław 1983.

[122] W.A. Drapella, dz. cyt., s. 246–247.

i nawigacyjnej. W.A. Drapella uważa również, że Bystrzonowski niepotrzebnie próbował spopularyzować wiedzę, którą przekazywał. Jednak mimo licznych niedociągnięć merytorycznych *Informacyi*, zasługa encyklopedysty w upowszechnianiu wiedzy i słownictwa z zakresu nawigacji jest bezsporna. Badacz podkreśla ponadto, iż chronologicznie praca Bystrzonowskiego należy do okresu staropolskiego, zaś tematycznie, treściowo, jest bliższa czasom współczesnym, gdyż Bystrzonowski omawia w niej takie zagadnienia, których „przed nim, a po nim jeszcze przez 150 lat nikt nie poruszył”[123]. Siłą rzeczy więc encyklopedysta wprowadzał do polszczyzny nowe, specjalistyczne słownictwo z zakresu żeglarstwa.

Omawiając w *Informacyi hydrograficznej* [447–457] problemy dotyczące nawigacji, Bystrzonowski po raz kolejny odwoływał się do encyklopedii Schotta oraz de Chalesa, a ponadto, nie podając tytułów prac, przywoływał nazwiska Giovaniego Battisty Ricciolego oraz Heinricha Scherera[124]. Można więc przypuszczać, że przynajmniej część słownictwa z zakresu żeglarstwa trafiła do encyklopedii pod wpływem lektury łacińskich tekstów przywołanych powyżej autorów.

Z żeglarstwem ściśle łączy się leksyka hydrograficzna (46 JZ), którą przedstawiłam w rozdziale dotyczącym słownictwa geograficznego (*Nazwy z zakresu hydrografii*), oraz leksyka meteorologiczna (14 JZ), którą przedstawiłam w części dotyczącej kosmografii (*Nazwy zjawisk meteorologicznych*). Do zaprezentowania pozostały: a) nazwy ogólnie związane z nawigacją i żeglowaniem; b) nazwy instrumentów nawigacyjnych (z pominięciem nazw takich jak *astrolabijum*, *horometrum* czy *mappa*, które wcześniej przywołałam w części poświęconej leksyce astronomicznej oraz geograficznej); c) nazwy statków i ich części oraz d) nazwy osób związanych z żeglarstwem.

5.1. Nazwy związane z nawigacją i żeglowaniem

deklinacyja (łc. *dēclīnātiō*) ‘kąt odchylenia igły kompasu od rzeczywistego kierunku północnego, odchylenie magnetyczne’ (11): „Wiedzieć tedy ſpoſob należy poznania tey deklinacyi magneſu na każdym mieyſcu.” [452]; brak: Kn, T, in.zn.: SPXVII/XVIII-ind., L, K.

[123] Tamże, s. 247.

[124] Być może Bystrzonowskiemu chodziło o prace *Geographiae et hydrographiae reformatae libri duodecim* G.B. Ricciolego (wyd. 1661) oraz *Geographia naturalis* H. Scherera (wyd. 1703).

droga artodromiczna / ortodromiczna[125] ‘najkrótsza, prosta droga pomiędzy dwoma punktami wyznaczana na powierzchni kuli ziemskiej’ (2): „Droga z iednego mieyſca do drugiego morſkiego albo ieſt proſta, nazwana *Artodromiczna*.” [454]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

droga loksodromiczna[126] ‘linia wyznaczona na powierzchni kuli ziemskiej, przecinająca wszystkie południki pod tym samym, ostrym kątem’ (4): „Droga z iednego mieyſca do drugiego morſkiego albo ieſt proſta, nazwana *Artodromiczna* (...). Albo ieſt druga ukośna: nazwana *Loxodromiczna*.” [454]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

nawigacyja (łc. *nāvigātiō*) ‘żeglowanie, pływanie’ (10): „[Morze Martwe] Nawigacyi żadney nie znoſi, gdyż każde drzewo w nim tonie.” [222]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Chmielowski, Borzymowski).

odwijać ‘wypływać z portu’ (1): „Marynarzowi [należy wiedzieć] cały trakt morza między dwiema portami, od ktorego odwiia, y do ktorego ma zawiiać.” [447]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII-ind., L, K (Bystrzonowski, Danet), in.zn.: T.

port (łc. *portus*) ‘przystań morska dla okrętów’ (24): „Żegluga po morzu na dwoch pryncypyalnie fundamentach ſię oſadza. Na znalezieniu portu, do ktorego okręt zmierza; y na wiadomośći drogi, ktorą ma do terminu naznaczonego płynąć.” [447]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

styrowanie ‘kierowanie statkiem za pomocą steru’ (1): „Tak tedy wyrobiona żeglarſka puſzka (...) dyryguie w ſtyrowaniu żeglarza.” [454]; brak: L, not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T.

zawijać ‘przybijać do brzegu, portu’ (1): „Marynarzowi [należy wiedzieć] cały trakt morza między dwiema portami, od ktorego odwiia, y do ktorego ma zawiiać.” [447]; not.: T, L, in.zn.: SPXVII/XVIII, Kn.

żegluga ‘podróż wodna’ (10): „Żegluga po morzu na dwoch pryncypalnie fundamentach ſię oſadza. Na znalezieniu portu, do ktorego okręt zmierza; y na wiadomośći drogi, ktorą ma do terminu naznaczonego płynąć.” [447]; brak: Kn, not.: SPXVII/XVIII (Pasek), T, L.

---

[125] Zestawienie *droga artodromiczna / ortodromiczna* to odpowiednik p.łc. *orthodroma*, z gr. *orthós* ‘prosty’ + *drómos* ‘bieg, tor’.

[126] Zestawienie *droga loksodromiczna* to odpowiednik łc. *loxodroma*, z gr. *loksós* ‘ukośny, poprzeczny’ + gr. *drómos* ‘bieg, tor’. O *loxodromie* i *orthodromie* pisał np. de Chales w jednym z rozdziałów swojej encyklopedii *Cursus seu mundus mathematicus* (Tractatus *Ars Navigandi*) czy K. Schott w rozdziale encyklopedii poświęconym hydrografii (Liber XIII *De hydrographia*). To zapewne z tych prac Bystrzonowski znał pojęcia *ortodromy* i *loksodromy.*

5.2. Nazwy instrumentów nawigacyjnych

gwiazda [***żeglarska***] ‘umieszczany na mapach lub kompasach diagram z zaznaczonymi 32 strefami, różniącymi się częstotliwością występowania wiatrów wiejących z określonych kierunków; róża wiatrów, róża kompasowa’ (3): „ieżeli ktora ſzerokość mieyſca znayduie ſię na tym cyrkule parallelowym, na ktorym ieſt wyryſowana gwiazda żeglarſka, w ſwoim centrum na tymże cyrkule oſadzona? Tę gwiazdę poſuń pod ſwoię ſzerokość mieyſca, cyrkułu południowego.” [456]; brak: SPXVII/XVIII, in.zn.: Kn, T, L[127].

igiełka magnesowa (kalka łc. *acus magnetica*, gdzie *acus* ‘igła’) ‘namagnesowana blaszka, zwykle o kształcie wydłużonego rombu, osadzona w kompasie w taki sposób, by mogła się swobodnie obracać i wskazywać kierunek pola magnetycznego’ (1): „Linią (...) południową zanydzieſz (...) według Magneſowey igiełki: atoli pierwey wyprobowaney, czy nie miia linii południowey, y ſiłą graduſami.” [274]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L (Solski)[128].

indeks żeglarski ‘kompas, busola’ (1): „Magnes (...) punktami polarnemi kommunikuie żelazu czego experyencyą ieſt żeglarſki index.” [449]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L[129].

magnes (łc. *māgnēs* z gr.) ‘ciało posiadające dwa bieguny magnetyczne (tzw. punkta polarne) o specyficznych właściwościach powodujących przyciąganie do siebie żelaza, wykorzystywany w przyrządach nawigacyjnych’ (68): „po wynalezieniu magnesu (...) Marynarze bezpiecznie ſię puſzczaią na Ocean, podziemne zwiedzaią kraie, całą do koła opływaią ziemię.” [448]; not.: SPXVII/XVIII--ind., Kn, T, L.

punkt polarny ‘część magnesu stanowiąca pozorne źródło pola magnetycznego; biegun’ (7): „Magnes w całey ſztuce, y w każdey cząſtce ſwoiey ma punkta polarne, z ktorych ieden ieſt pułnocny, drugi południowy.” [449]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, L, not.: K (Bystrzonowski).

puszka [***magnesowa***] ***żeglarska*** ‘kompas’ (15): „magneſowa puſzka żeglarſka (...) ieſt inſtrument Matematyczny, za ktorego powodem wſzyſtkie morza y ocean przebywaią Marynarze niepytaiąc drogi.” [453]; „Tak tedy wyrobiona żeglarſka

---

[127] K rejestruje synonim: *gwiazda wiatrów* (Solski).

[128] K s.v. *magnesowy* rejestruje synonimiczne zestawienia: *iglica magnesowa* (Chmielowski) oraz *igła magnesowa* (Lubomirski). Z kolei Solski proponuje odpowiedniki: *strzałka magnesowa* oraz *acus magnesowy* (S. Solski, *Geometra polski*, Kraków 1683, s. 7).

[129] L s.v. *indeks* rejestruje synonim: *indeks kompasowy*.

puſzka (...) dyryguie w ſtyrowaniu żeglarza.” [454] brak: SPXVII/XVIII, Kn, T, not.: L (Rogaliński), K (Bystrzonowski).

róża (kalka semantyczna łc. *rosa* [*ventōrum*] ‘róża [wiatrów]’) ‘umieszczany na mapach lub kompasach diagram z zaznaczonymi 32 strefami, różniącymi się częstotliwością występowania wiatrów wiejących z określonych kierunków; róża wiatrów, róża kompasowa‘ (3): „Roża albo gwiazda 32. plagami y wiatrami wyznaczona, razem z magneſową ſtrzałką ſię w puſzce libruiąc według linii południowey oznaczy horyzont każdego mieyſca, na ktorym okręt ſtanie, y 32. plagi świata z ſwymi wiatrami; oznaczy w ktory kray świata okręt dąży, y w ktory ma bydź kierowany.” [445]; not.: SPXVII/XVIII-ind., K (Bystrzonowski), in.zn.: Kn, T, L.

strzałka magnesowa (kalka łc. *acus magnetica*, gdzie *acus* ‘igła’) ‘namagnesowana blaszka, zwykle o kształcie wydłużonego rombu, osadzona w kompasie w taki sposób, by mogła się swobodnie obracać i wskazywać kierunek pola magnetycznego’ (4): „W centrum zaś tego cyrkułu albo ſpodem pod linią południową, ma bydź dychtownie oſadzona magneſowa ſtrzałka.” [454]; brak: SPXVII/XVIII, Kn, not.: T, L.

5.3. Nazwy statków, ich części oraz elementów wyposażenia

bandera (wł. *bandiera*, hiszp. *bandera*) ‘chorągiew na maszcie okrętu, flaga morska’ (1): „naypierwey widać wierzchołek maſztu, y bandery, potem żagle, na oſtatek ſam okręt zbliżaiący do portu.” [5]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

gundula (wł. *gondula*) ‘rodzaj łodzi wiosłowej używanej jako środek komunikacji w Wenecji’ (1): „Stołeczne miaſto ieſt Wenecya zbudowane na palach: za ulice ma kanały wodne, przez ktore gundulami ſię przewożą.” [234]; brak: Kn, T, L, not.: SPXVII/XVIII (Pasek).

maszt (nm. *Mast*) ‘na statkach wysoki słup do wieszania żagli’ (3): „Trzeci ogień ieſt nazwany *Caſtor y pollux*, albo *Helena*: ſą exhalacye morſkie, z kommocyi fluktow, powietrza, lub zimna antyperyſtatycznie zapalone na na dowolnym kraiu aeryi, po okręcie, maszćie, żaglach biegaiące.” [436]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

nawa (wł. *nave* z łc.) ‘okręt, statek’ (1): „burzliwemi wiatrami zarwane y popędzone Nawy.” [206]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

okręt ‘statek morski’ (4): „częſtokroć okręty ſię rozbiiaią.” [235]; not.: SPXVII/XVIII, Kn, T, L.

okręt wojenny ‘statek morski przystosowany do prowadzenia walk na morzu’ (1): „[Hollandya] dla utrzymania tych Azyatyckich kraiow trzyma woyſka 16000. A okrętow woyennych 116.” [238]; brak: Kn, T, not.: SPXVII/XVIII s.v. *okręt* (Pasek), L.

szkuta (hol. *scute*; skand. *skuta*) ‘statek rzeczny przeznaczony do spławiania towarów’ (1): „Szkuty po nim [po Sanie] maią ſwoię nawigacyą.” [270]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

żagiel (nm. *Segel*) ‘płat tkaniny rozpinany na masztach, służący do wykorzystania energii wiatru jako napędu statku’ (2): „naypierwey widać wierzchołek maſztu, y bandery, potem żagle, na oſtatek ſam okręt zbliżaiący do portu.” [5]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

5.4. Nazwy osób związanych z żeglarstwem

marynarz (nm. *Mariner* z łc.) ‘członek załogi statku’ (7): „po wynalezieniu magnesu (...) Marynarze bezpiecznie ſię puſzczaią na Ocean, podziemne zwiedzaią kraie, całą do koła opływaią ziemię.” [448]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

rotman (nm. *Rotte* ‘drużyna’ + nm. *Mann* ‘mężczyzna’) ‘starszy flisak, kierujący spławem tratew po rzekach’ (1): „Rotmanowi [należy wiedzieć drogę] po rzekach, gdzie prąt, gdzie hak, gdzie iaka zawada, albo niebeſpieczeńſtwo dla ſtatku.” [447]; not.: SPXVII/XVIII (Pasek), Kn, T, L.

żeglarz ‘członek załogi statku, marynarz’ (3): „W posrzod (...) fluktow w okręcie zamknięty żeglarz, magneſem ſię rządząc, wie w ktorey ſtronie ieſt pułnoc y południe, wſchod y zachod.” [448]; not.: SPXVII/XVIII-ind., Kn, T, L.

* * *

Leksyka żeglarska to w badanym materiale 28 JZ, co stanowi 1,5% badanego słownictwa. Są to nazwy ogólnie związane z nawigacją i żeglowaniem (9 JZ); nazwy instrumentów nawigacyjnych (8 JZ); nazwy statków, ich części (8 JZ) i wyposażenia

oraz nazwy osób związanych z żeglarstwem (3 JZ). Leksyka ta powstała drogą zapożyczania, derywacji syntaktycznej, morfologicznej oraz semantycznej, co pokazuje tabela 38.

Tabela 38. Sposoby tworzenia leksyki żeglarskiej

Sposób tworzenia leksyki żeglarskiej	Liczba utworzonych nazw	Procent nazw żeglarskich
Zapożyczanie	15	53
Derywacja syntaktyczna	7	25
Derywacja morfologiczna	3	11
Derywacja semantyczna	3	11
Razem	28	100

Wyrazy zapożyczone w grupie słownictwa żeglarskiego (15 JZ) stanowią 53% materiału; są to przede wszystkim zapożyczenia właściwe przejęte z różnych języków (tabela 39).

Tabela 39. Źródła zapożyczania leksyki żeglarskiej

Język dawca	Liczba zapożyczeń	Procent nazw zapożyczonych
łaciński (zapożyczenia właściwe)	3	20,0
łaciński (kalki)	3	20,0
grecki przez medium łacińskie	1	6,5
niemiecki	4	26,5
włoski	2	13,5
różne źródła	2	13,5
Razem	15	100,0

Wśród zapożyczeń właściwych są latynizmy (3 JZ): *delineacyja*, *nawigacyja*, *port* oraz grekolatynizm (1 JZ): *magnes*. Trzy kolejne wyrazy zostały zaczerpnięte z języka niemieckiego: *maszt*, *rotman* i *żagiel*, zaś z języka włoskiego pochodzą dwa leksemy: *gundula* oraz *nawa*. Dla dwóch wyrazów, tj. dla rzeczownika *szkuta*, leksykony podają różne źródła pochodzenia: skandynawskie i holenderskie, zaś dla *bandera* źródło włoskie lub hiszpańskie. Mamy tu ponadto trzy kalki z łaciny: *igiełka magnesowa* (łc. *acus magnetica*); *strzałka magnesowa* (łc. *acus magnetica*) oraz *róża* (łc. *rosa* [*ventorum*]).

Nazwy zestawione (7 JZ; 25%) są nieliczne. Tworzy się je według dwóch modeli przedstawionych w tabeli 40.

Tabela 40. Modele składniowe wykorzystane do derywowania leksyki żeglarskiej

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw zestawionych
S + Adj	6	86
S + Adj + Adj	1	14
Razem	7	100

Zestawienia dwuwyrazowe budowane zgodnie z modelem S + Adj (6 JZ) to np.: *gwiazda żeglarska*, *indeks żeglarski*, *okręt wojenny*. Zgodnie z modelem S + Adj + Adj powstało jedno zestawienie: *puszka* [*magnesowa*] *żeglarska*.

Nielicznie w badanym materiale są reprezentowane derywaty morfologiczne (3 JZ; 11% materiału: *styrowanie*, *żeglarz*, *żegluga*) oraz derywaty semantyczne (3 JZ; 11% materiału: *odwijać*, *okręt*, *zawijać*).

Spośród 28 leksemów o znaczeniu żeglarskim pięć nie zostało odnotowanych w leksykonach rejestrujących zasób polszczyzny XVII i pierwszej połowy XVIII wieku, tj.: *droga artodromiczna / ortodromiczna*, *droga loksodromiczna*, *indeks żeglarski*, *punkt polarny*, *puszka magnesowa żeglarska*. Jeden wyraz, tj. *deklinacyja*, został odnotowany w K oraz L, ale w znaczeniu astronomicznym, a nie żeglarskim. Nazwy te można zatem uznać za innowacje Bystrzonowskiego.

Zakończenie

W analizie uwzględniłam 2186 leksemów o znaczeniu specjalistycznym, w tym 1228 nazw z zakresu nauk wyzwolonych (56% badanego materiału) oraz 958 nazw z zakresu nauk mechanicznych (44% badanego materiału) – udział badanych nazw w grupach tworzących leksykę poszczególnych dziedzin nauki ilustruje tabela 41.

Tabela 41. Pola znaczeniowe tworzone przez leksykę specjalistyczną

Dziedzina	Liczba JZ	Procent JZ
Leksyka nauk wyzwolonych	**1228**	**56,0**
Leksyka arytmetyczna i geometryczna	336	15,0
Leksyka optyczna	58	3,0
Leksyka kosmograficzna	109	5,0
Leksyka astronomiczna	206	9,5
Leksyka chronograficzna	89	4,0
Leksyka geograficzna	215	10,0
Leksyka medyczna	182	8,0
Leksyka muzyczna	33	1,5
Leksyka nauk mechanicznych	**958**	**44,0**
Leksyka architektoniczna i budowlana	284	13,0
Leksyka z zakresu architektury wojennej	78	3,5
Leksyka wojskowa	403	18,5
Leksyka handlowa	165	7,5
Leksyka żeglarska	28	1,5
Razem	**2186**	**100,0**

Leksyka arytmetyczna i geometryczna w badanym materiale stanowi drugą pod względem liczebności grupę (336 JZ; 15%). Takie bogactwo leksykalne może nieco zaskakiwać, jeśli wziąć pod uwagę, że Bystrzonowski nie poświęcił matematyce (arytmetyce i geometrii) specjalnego miejsca, a słownictwo z tego zakresu pojawia się tylko przy okazji opisów innych dziedzin. Jednocześnie jednak liczna grupa tych nazw wskazuje, że matematyka w połowie XVIII wieku była już uniwersalnym narzędziem opisu świata, wykorzystywanym do analizy i charakterystyki wszyst-

kich sfer życia, stąd rozbudowane grupy nazw geometrycznych i arytmetycznych, nazw jednostek metrycznych oraz nazw instrumentów pomiarowych.

Niezbyt licznie w badanym materiale jest reprezentowana leksyka z zakresu optyki – jest to tylko 58 JZ (3%), ale podkreślmy raz jeszcze, że Bystrzonowski podjął pierwszą na polskim gruncie próbę stworzenia słownictwa specjalistycznego z tego zakresu.

Kolejne grupy słownictwa specjalistycznego, tj. leksyka kosmograficzna (109 JZ; 5%), astronomiczna (206 JZ; 9,5%), chronograficzna (89 JZ; 4%) oraz geograficzna (215 JZ; 10%), wzajemnie się przenikają i uzupełniają (np. nazwy chronograficzne są ściśle powiązane z leksyką astronomiczną, właściwie są jej częścią, zaś leksyka astronomiczna i geograficzna są częścią leksyki kosmograficznej), tworząc razem liczną grupę słownictwa służącego opisowi wszechświata, tj. sfery ziemskiej i sfery niebieskiej. Elementem tego wszechświata jest też człowiek, któremu Bystrzonowski poświęcił również sporo uwagi, czego efektem jest liczna grupa leksyki z zakresu medycyny, zwłaszcza zaś anatomii (182 JZ; 8%).

Niewiele miejsca (jeden krótki podrozdział) poświęcono w *Informacyi* zagadnieniom związanym z muzyką i akustyką. Leksyka muzyczna jest tu raczej uboga – są to tylko 33 nazwy (1,5%). Marginalne potraktowanie w encyklopedii tej dziedziny być może odzwierciedlało zainteresowania (a raczej ich brak) samego Bystrzonowskiego.

Zdecydowanie więcej uwagi encyklopedysta poświęcił architekturze: leksyka architektoniczna i budowlana (284 JZ; 13%) jest trzecią (po leksyce wojskowej i matematycznej) pod względem liczebności grupą w badanym materiale. Na zgromadzenie bogatego materiału leksykalnego z zakresu architektury i budownictwa miały zapewne wpływ zmiany programowe, jakie się dokonywały w szkolnictwie jezuickim w tym czasie, wprowadzenie już w XVII wieku wykładów z tego zakresu do jezuickich kolegiów oraz wieloletnia praca Bystrzonowskiego jako wykładowcy architektury.

Najliczniejszą grupę w badanym materiale stanowi leksyka wojskowa (403 JZ; 18,5%). Jeśli dołączymy do tego słownictwo z zakresu architektury wojennej (78 JZ; 3,5% materiału), to w sumie leksyka dotycząca wojskowości tworzy grupę 482 JZ, co stanowi ponad jedną piątą całości materiału (22%). Dominacja tego słownictwa nie zaskakuje – Bystrzonowski poświęcił wszak wojskowości najwięcej miejsca, bo aż pięć rozdziałów. Zainteresowanie tą dziedziną wiedzy było w XVII i XVIII wieku zrozumiałe, spowodowane różnorodnymi czynnikami, takimi jak liczne wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą w XVII i XVIII wieku, intensywny rozwój techniki wojskowej na zachodzie Europy oraz swoista ówczesna moda na znajomość architektury wojennej. Ponadto należy pamiętać, że *Informacyja* była adresowana do *młodzi polskiej* („Moia zaś *Informacya* niech będzie dla młodzi Polſkiey i komu ſię zda.

Aby poznaiąc ſiebie, świat cały i co na nim ieſt, tym ciekawiey w tej nauce exercytując, chwalebniey ſwoie pędzili lata")[1], co w praktyce oznaczało młodzież szlachecką. A wzór wychowania w tym czasie był jasno określony: szlachcic powinien mieć świadomość swoich obowiązków obywatelskich, a jednocześnie zawsze powinien być gotowy do obrony ojczyzny[2].

W badanym materiale licznie reprezentowana jest też leksyka handlowa (165 JZ; 7,5%), tj. nazwy jednostek wagowo-pieniężnych, monetarnych oraz wagowych. Zestawianie jednostek wagowych i monetarnych obowiązujących w różnych krajach oraz przeliczanie ich na jednostki rodzime było w ówczesnych podręcznikach do matematyki powszechnym zwyczajem. Bystrzonowski prawdopodobnie przejął nazwy monetarne i wagowe z łacińskojęzycznych komputów Schotta lub Tylkowskiego i dostosował je tylko do współczesnych sobie realiów.

Leksyka żeglarska nie tworzy licznej grupy (28 JZ; 1,5%), nawet jeśli poszerzymy ją o związane z żeglarstwem słownictwo z zakresu hydrografii (46 JZ) oraz meteorologii (14 JZ), rozproszone w innych rozdziałach encyklopedii, np. w *Informacyi geograficznej*. Należy tu jednak po raz kolejny podkreślić, że Bystrzonowski, korzystając z encyklopedycznych tekstów łacińskich, omawiał takie zagadnienia z zakresu nawigacji, o których wcześniej po polsku nikt nie pisał. Jezuita wziął więc na siebie olbrzymi ciężar tworzenia rodzimego słownictwa specjalistycznego z zakresu nawigacji oraz dostosowywania słownictwa obcego do wymogów polszczyzny. Bystrzonowskiego należy zatem postrzegać jako popularyzatora nauki, który w istotny sposób przyczynił się do przeniesienia dorobku zachodniej myśli naukowej na polski grunt i wyrażenia jej w rodzimym języku, a jednocześnie do upowszechnienia słownictwa specjalnego w ówczesnej polszczyźnie ogólnej.

By wyrazić skomplikowane treści z zakresu różnych dziedzin wiedzy, Bystrzonowski wykorzystywał z jednej strony słownictwo rodzime i obce od dawna funkcjonujące w polszczyźnie fachowej i ogólnej, z drugiej zaś zapożyczał nowe wyrazy albo też sam próbował tworzyć nowe nazwy, wykorzystując do tego najróżniejsze metody, co w szczegółach ilustruje tabela 42.

[1] Powyższy cytat pochodzi ze *Wstępu* do pierwszego wydania *Informacyi matematycznej*, Lublin 1743 (w wydaniu tym brak numeracji stron). *Wstępu* tego brak w drugiej edycji tekstu.

[2] Por. H. Dziechcińska, *Wzory osobowe*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, wyd. II, Wrocław 1998, s. 1060–1067.

Tabela 42. Techniki nominacyjne wykorzystywane do tworzenia leksyki specjalistycznej

Dziedzina	Zapożyczenia				Derywaty syntaktyczne	Derywaty morfologiczne	Derywaty semantyczne	Pochodzenie niejasne
	cytatowe	właściwe	kalki strukturalne	kalki semantyczne				
Leksyka arytmetyczna i geometryczna	10	91	35	3	138	11	47	1
Leksyka optyczna	5	18	13	3	8	5	6	–
Leksyka kosmograficzna	4	25	24	10	5	11	30	–
Leksyka astronomiczna	14	36	37	5	77	6	29	2
Leksyka chronograficzna	2	11	58	–	8	–	9	1
Leksyka geograficzna	7	57	32	–	48	18	53	–
Leksyka medyczna	6	38	30	–	25	27	56	–
Leksyka muzyczna	3	19	–	–	2	3	6	–
Leksyka architektoniczna i budowlana	–	123	12	2	29	75	42	1
Leksyka z zakresu architektury wojennej	–	29	13	10	14	10	2	–
Leksyka wojskowa (w tym chemiczna)	2 4	131 17	24 5	– –	33 2	118 13	42 9	1 –
Leksyka handlowa	22	68	4	1	43	20	6	1
Leksyka żeglarska	–	12	3	–	7	3	3	–
Razem	79 (3,5%)	675 (31%)	290 (13%)	34 (1,5%)	439 (20%)	320 (14,5%)	342 (16%)	7 (0,5%)

Zwraca uwagę różnorodność leksyki zapożyczonej: mamy tu zapożyczenia cytatowe (79 JZ; 3,5%), właściwe (675 JZ; 31%), strukturalne (290 JZ; 13%) oraz semantyczne (34 JZ; 1,5%). Zapożyczenia semantyczne w badanym materiale zaznaczyły swoją obecność marginalnie[3]. Są to zaledwie 34 nazwy, które zyskały nowe, specjalistyczne znaczenie głównie pod wpływem języka łacińskiego. Niewielki odsetek całości analizowanego materiału stanowią również zapożyczenia cytatowe. Nie można zatem zgodzić się z uwagą M. Bąka, który (co prawda w odniesieniu do leksyki optycznej czy, szerzej, fizycznej) stwierdzał: „Pisząc po polsku, Bystrzonowski starał się unikać tworzenia nowych terminów. Jednak korzystanie z polskiego nazewnictwa było możliwe tylko w zakresie podstawowych terminów matematycz-

[3] Być może głębsze badania porównawcze pozwoliłyby wychwycić większą grupę zapożyczeń semantycznych, ale jak zaznaczyłam we *Wstępie*, badania takie przekraczają ramy niniejszej pracy.

nych, niezbędnych do wykładu fizyki. W tym wypadku *Informacja matematyczna* nawiązuje do Solskiego. (...) Zasadnicza część terminologii fizycznej, wciąż jeszcze w języku polskim nie istniała. Spolszczenie jej Bystrzonowski zostawił innym autorom. Sam posługuje się terminologią łacińską bez żadnych prób dostosowania jej do wymogów polszczyzny. Nazwy działów fizyki podawane są w formie łac. («Optica», «Dioptrica», «Perspectiva»). Także nazwy instrumentów, jak np. «Thermoscopium», «Hygroscopium aequilibrum». Czasami obok terminu łacińskiego pojawia się objaśnienie w języku polskim, jak np. «Polejedra – szkła rżnięte w trójkąty»"[4].

Podkreślmy: Bystrzonowski posługiwał się „terminologią łacińską bez żadnych prób dostosowania jej do wymogów polszczyzny"[5] niezbyt często. Na ogół zapożyczenia w formie cytatowej (stanowiące zaledwie 3,5% materiału) encyklopedysta wprowadzał wtedy, gdy w ówczesnych polskojęzycznych tekstach nazwy te powszechnie funkcjonowały jako wyrazy-cytaty, np.: *aequinoctium*, *camera obscura*, *solstitium*. W formie cytatowej pojawiały się ponadto nazwy desygnatów, o których Bystrzonowski pisał jako pierwszy polskojęzyczny autor. Na przykład prawdopodobnie jako pierwszy przywołał nazwę pewnego instrumentu pomiarowego *asserculus Zublerianus* czy nazwę egzotycznej, cuchnącej rośliny wykorzystywanej do wytwarzania *kul smrodem zarażających powietrze*, tj. *saracenia*. (Można też przypuszczać, że Bystrzonowski nie wiedział dokładnie, o czym pisze i dlatego nie podejmował prób przyswajania tych nazw).

Wprowadzając do tekstu encyklopedii nieprzyswojone łacińskie terminy z różnych dziedzin, Bystrzonowski często zestawiał je z rodzimymi synonimami, np.: *cyclus lunaris – okrąg księżycowy*, *cyclus solaris – okrąg słoneczny*, *tropicus Cancri – granica pułnocna*, *tropicus Capricorni – granica południowa*.

Wyjątkowe są w *Informacyi* takie wyrazy-cytaty, które w ówczesnej polszczyźnie miały już dobrze przyswojone odpowiedniki, np. w encyklopedii jest tylko *quotus*, gdy w polszczyźnie funkcjonowała już *kwota*; tylko *praesidium* (choć w zestawieniu mamy już *wojsko prezydyjonalne*), gdy w polszczyźnie była znana forma *prezydyjum*.

Przyjrzyjmy się tu jeszcze przykładom przytoczonym przez M. Bąka, tj. rzeczownikom: „Optica", „Dioptrica", „Perspectiva". *Optyka* w *Informacyi* ma cztery poświadczenia, zaś *dyjoptryka* i *perspektywa* po trzy. W encyklopedii czytamy np.: „troiaka ieſt radyacya rzeczy widomych, albo rzucanie obrazkow każdey rzeczy materyalney ukoloryzowaney, y oświeconey. Pierwſza w proſt do oka: dla czego tey Uwaga zowie ſię poſpolicie *Optica*. Druga na reflex: y tey nauka zowie ſię *Catoptrica*. Trzecia przez refrakcyą y zowie ſię *Dioptrica*. Czwarta przez ułożenie czyli

[4] M. Bąk, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Wrocław 1984, s. 109.

[5] Tamże.

ryſowaniem, czyli malowaniem tak linii na płaſzczyźnie, aby rzecz ryſowana, lub malowana tak ſię oku reprezentowała w naznaczoney dyſtancyi, iaka w ſobie ieſt: y zowie ſię *Perſpectiwa.*" [465]; „Przydaią niektorzy trzeci abrys ſcenograficzny: do ktorego należy według reguł perſpektywy reprezentować ſtrukturę iaka w ſobie ieſt." [350]; „Atoli taki abryſ, nie tak do wyrobienia ſtruktury ſłuży, iako do Optyczney reprezentacyi. Zaczym właściwy ieſt perſpektywie nie Architektonice." [323]; „Inny ſpoſob. Podaię z Optyki" [315]; „Co ſię tycze Optyki? Odſyłam Czytelnika do moiey Coſmografii." [466]; „Cokolwiek oka ludzkiego, ſpoſobem widzenia, y instrumentow do tego ſłużących ſię tycze, u Matematykow generalnym terminem nazywa ſię *Optica*." [456]; „Kto chce mieć więcey ſpoſobow praktyczney katoptryki, lub Dyoptryki, ukontentowaniu oka ſłużących, y rożnych na podziw apparyencyi wyrabianiu: Niech czyta X. Kirchera *Artem lucis & umbrae*, Zachna *Oculum Teledioptricum*, X. Schotta *Magiam*, de Schaleſa, Wolffa &c." [474]; „Atoli nieco z praktyczney Dyoptryki namienię" [472].

Zauważmy, że praca nad przyswojeniem terminów łacińskich została wykonana – ortografia jest wprawdzie jeszcze niekonsekwentna, bo mamy pisownię bliższą ortografii łacińskiej: *optica*, *dioptrica*, *perſpectiwa*, ale jest też pisownia bliższa ortografii polskiej: *optyka*, *dyoptryka* i *perspektywa*. Ponadto wyrazy te wyraźnie już dostosowały się do wymogów polskiej fleksji, stąd np. formy zależne: *optyki*, *dyoptryki*, *perspektywy*. Mamy tu więc raczej do czynienia z zapożyczeniami właściwymi, a nie cytatowymi.

Dowodem intensywnej pracy Bystrzonowskiego nad przyswajaniem wyrazów obcych czy też obcych połączeń wyrazowych jest również kalkowanie struktur. Zaznaczyłam we *Wstępie* pracy, że wychwycenie zapożyczeń strukturalnych jest niezwykle skomplikowane, niemniej jednak konfrontacja zgromadzonego materiału z łacińskimi tekstami encyklopedycznymi, z których korzystał Bystrzonowski, oraz z różnymi opracowaniami pozwoliła stwierdzić 290 kalk strukturalnych (13%). Mam oczywiście świadomość, że część z tych kalk funkcjonowała już powszechnie w polszczyźnie w XVIII wieku, niemniej jednak przynajmniej część z nich to twory samego Bystrzonowskiego. Przywołajmy tu np. łacińskie zestawienie *mēnsis synodicus* i odpowiadające mu w *Informacyi* zestawienia: *miesiąc schadzkowy* oraz *miesiąc synodowy*. W leksykonach rejestrujących polszczyznę XVIII wieku nie znalazłam innych poświadczeń tych rodzimych nazw, J. Waniakowa rejestruje natomiast z późniejszych tekstów Wyrwicza i Śniadeckiego zestawienie: *miesiąc synodyczny*[6]. Jest to zatem najwyraźniej próba poszukiwania odpowiedniej nazwy polskiej, kalkowania struktury łacińskiej.

[6] WTA, s.v.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną istotną kwestię – w *Informacyi* znalazły się np. następujące kalki strukturalne: *linija horyzontalna* (łc. *līnea horizontalis*), *linija parallelowa* (łc. *līnea parallela*), *linija perpendykularna* (łc. *līnea perpendicularis*), *linija prosta* (kalka łc. *līnea recta*). Skopiowanie tych zestawień zaowocowało przyswojeniem i uaktywnieniem pewnych modeli derywacyjnych, pozwalających budować następne, identyczne pod względem formalnym nominacje, takie jak np.: *linija cyrkulasta*, *linija krzyżowa*, *linija obłączysta* czy *linija prosta perpendykularna*. W ten sposób zaczyna się porządkowanie leksyki specjalistycznej i powolne tworzenie nowoczesnego systemu terminologicznego.

Najliczniejsza grupę zapożyczeń stanowią pożyczki właściwe (675 JZ; 31%). Źródłami zapożyczeń właściwych były różne języki, co przedstawia tabela 42.

Tabela 42. Etymologia zapożycznej leksyki specjalistycznej

Dziedzina	Język dawca											
	łacina	grecki	niemiecki	włoski	francuski	czeski	ruski	chiński	turecki	węgierski	różne źródła	Razem
Leksyka arytmetyczna i geometryczna	45	23	17	–	–	1	–	3	–	–	2	91
Leksyka optyczna	10	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	18
Leksyka kosmograficzna	11	12	–	–	–	2	–	–	–	–	–	25
Leksyka astronomiczna	19	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	36
Leksyka chronograficzna	9	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11
Leksyka geograficzna	29	13	10	–	1	–	–	–	–	–	4	57
Leksyka medyczna	22	14	2	–	–	–	–	–	–	–	–	38
Leksyka muzyczna	8	5	2	4	–	–	–	–	–	–	–	19
Leksyka architektoniczna i budowlana	41	21	36	8	2	3	–	–	–	–	12	124
Leksyka z zakresu architektury wojennej	8	–	7	3	5	1	–	–	–	–	5	29
Leksyka wojskowa (w tym chemiczna)	39 7	9 4	32 2	5 –	10 1	6 –	3 –	– –	1 –	2 –	24 3	131 17
Leksyka handlowa	13	3	11	15	1	1	11	–	8	2	3	68
Leksyka żeglarska	3	1	4	2	–	–	–	–	–	–	2	12
Razem	264 (39%)	132 (20%)	123 (18%)	37 (5,5%)	20 (3%)	14 (2%)	14 (2%)	3 (0,5%)	9 (1,5%)	4 (0,5%)	55 (8%)	675 (100%)

Wśród zapożyczeń zdecydowanie dominują zapożyczenia łacińskie (264 JZ; 39%) oraz grecko-łacińskie (132 JZ; 20%), co jest uzasadnione tym, że łacina była językiem nauki. Do XVIII wieku włącznie teksty *stricte* naukowe (ale także popularyzatorskie, czego przykładem są prace encyklopedyczne Kirchera, Schotta, Wolffa czy de Chalesa) były pisane po łacinie, a zatem to przede wszystkim na jej gruncie kształtowała się terminologia naukowa poszczególnych dziedzin, skąd mogła przedostawać się do języków narodowych, w tym do języka polskiego. Łacina od średniowiecza pośredniczyła też przy zapożyczaniu leksyki specjalnej, wywodzącej się z języków takich, jak np. arabski. Należy pamiętać też o wyjątkowej atencji, jaką łacinę darzyli jezuici. Dlatego przewaga zapożyczeń łacińskich i grecko-łacińskich w badanym słownictwie jest oczywista[7].

Dość liczne są tu również zapożyczenia niemieckie (123 JZ; 18%). Znaczące wpływy języka niemieckiego zaznaczają się w kilku grupach: w słownictwie z zakresu wojskowości, architektury i budownictwa oraz w handlu i matematyce (nazwy metryczne). Nazwy te często trafiały do polszczyzny już w średniowieczu, co było spowodowane bliskim sąsiedztwem, częstymi kontaktami handlowymi i wojennymi, organizacją wojska na wzór niemiecki czy ogólnie dominacją materialnej kultury niemieckiej nad kulturą polską w wielu dziedzinach.

Z kolei dominacja kultury włoskiej i francuskiej w XVII i XVIII wieku w zakresie architektury cywilnej, architektury wojennej i wojskowości spowodowała, że językowe wpływy włoskie (37 JZ; 5,5%) oraz francuskie (20 JZ; 3%) zaznaczyły się właśnie w tych sferach. Wpływ języka czeskiego (14 JZ; 2%) na analizowaną leksykę jest niewielki: są tu głównie zapożyczenia, które do polszczyzny trafiły już w średniowieczu i dotyczyły walki lub wizji chrześcijańskiego świata. Oddziaływania pozostałych języków: ruskiego (14 JZ; 2%), tureckiego (9 JZ; 1,5%), węgierskiego (4 JZ; 0,5%) czy chińskiego (3 JZ; 0,5%) są marginalne i dotyczą głównie handlu (nazwy jednostek monetarnych) oraz metrologii (nazwy jednostek metrycznych).

Zauważmy jeszcze, że spora grupa zapożyczeń (55 JZ; 8%) to wyrazy, w wypadku których trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, z których języków przywędrowały do polszczyzny, dlatego podaje się dwa, niekiedy trzy źródła zapożyczenia jednocześnie, np. języki włoski i francuski lub też niemiecki.

Podsumowując zatem, podkreślam, że zapożyczanie wyrazów, połączeń wyrazowych lub też samych znaczeń wyrazów w pierwszej połowie XVIII w. było niezwykle produktywnym sposobem tworzenia leksyki specjalistycznej. W sumie nazwy zapożyczone (1078 JZ; 49,5%) stanowią niemal połowę badanego materiału.

[7] O podobnej pozycji zapożyczeń łacińskich w popularyzatorskim tekście Benedykta Chmielowskiego pisała H. Rybicka-Nowacka (*„Nowe Ateny" Benedykta Chmielowskiego. Metoda, styl, język*, Warszawa 1974, s. 64–92).

Ze względu na stopień przyswojenia wyrazów zapożyczonych możemy wśród nich wskazać:

a) słownictwo specjalistyczne zapożyczone, nieprzyswojone i funkcjonujące w polszczyźnie pierwszej połowy XVIII wieku na prawach cytatu, np.: łc. *cheroides* ‘naczyniówka, tylna część błony naczyniowej pokrywająca zewnętrzną część siatkówki; dno oka’; łc. *bes* ‘jednostka wagowo-pieniężna stosowana w starożytnym Rzymie, równa 8 uncjom’;
b) słownictwo specjalistyczne zapożyczone, ale nie w pełni przyswojone, takie, które dopiero podlegało procesom adaptacyjnym, co prowadziło m.in. do rozchwiania pisowni lub też występowania obocznych form morfologicznych wyrazu, np.: zapożyczone z łc. *optyka* / *optica* ‘nauka zajmująca się budową instrumentów optycznych oraz badająca procesy widzenia’;
c) słownictwo specjalistyczne zapożyczone i zadomowione w polszczyźnie XVIII wieku, w pełni przyswojone pod względem fleksyjnym, fonetycznym i ortograficznym, np.: *kolubryna* z wł. *colubrina* ‘ciężkie działo oblężnicze o długiej lufie’, *abrys* z nm. *Abriss* ‘plan, projekt, rysunek architektoniczny’.

W wypadku zapożyczonych połączeń wyrazowych również możemy obserwować różny stopień ich przyswojenia:

a) połączenia wyrazowe zapożyczone, nieprzyswojone i funkcjonujące w polszczyźnie pierwszej połowy XVIII wieku na prawach cytatu, np.: szereg nazw instrumentów pomiarowych: *baculus Jacobi*, *protheus militaris*, *asserculus Zublerianus*, *mensula Praetoriana*, *radius Latinus*, *pantometrum Kircherianum*;
b) połączenia wyrazowe zapożyczone drogą kalkowania struktury, przyswojone częściowo i funkcjonujące w polszczyźnie pierwszej połowy XVIII wieku jako zestawienia hybrydalne, tj. zbudowane z wyrazu obcego i rodzimego, np.: *aequinoctium wiosnowe* ‘równonoc wiosenna’, *gwiazda errans* ‘gwiazda błądząca, planeta’;
c) połączenia wyrazowe zapożyczone drogą kalkowania struktury, w pełni przyswojone, np.: *figura płaska* ‘figura zawarta w jednej płaszczyźnie’, *figura regularna* ‘wielokąt foremny’, *kleszcze podwójne* ‘wysunięta przed fortecę fortyfikacja ziemna, mająca kształt litery W’.

Nazwy rodzime stanowią połowę badanego materiału (1101 JZ; 50%), a wśród nich najliczniejsze są derywaty syntaktyczne (439 JZ; 20%), tworzone według modeli przedstawionych w tabeli 43.

Tabela 43. Modele derywacyjne nazw zestawionych

Modele nazw zestawionych	Liczba nazw	Procent nazw
S + Adj	324	74,0
S + S_{Gen}	43	10,0
S + Part	4	0,9
S + S_{Instr}	2	0,4
S + Num	1	0,2
S + Adj + Adj	30	7,0
S + S_{Gen} + Adj	8	1,7
S + S_{Gen} + S_{Gen}	5	1,0
S + Part + Adj	3	0,6
S + Adj + S_{Gen}	2	0,4
S + S_{Gen} + Adj	2	0,4
S + S_{Gen} + S_{Acc}	1	0,2
S + S_{Gen} + S_{Instr}	1	0,2
S + S_{Gen} + Adv	1	0,2
S + S_{Gen} + Part	1	0,2
S + Num + Part	1	0,2
S + Adj + Adj + Adj	5	1,0
S + S_{Gen} + Adj + S_{Acc}	2	0,4
S + Adj + S_{Gen} + S_{Gen}	1	0,2
S + Adj + Adj + Part	1	0,2
S + S_{Instr} + Part + S_{Gen}	1	0,2
Razem	439	100,0

Dominują oczywiście zestawienia dwuelementowe (374 JZ; 86%) nad trój- (55 JZ; 12 %) oraz czteroelementowymi (10 JZ; 2%). Najliczniejsze są połączenia rzeczownikowo-przymiotnikowe (324 JZ, np.: *figura piramidalna*, *linija cyrkulasta*, *mila kwadratowa*, *funt amszterodamski*), znacznie mniej liczne rzeczownikowo-rzeczownikowe (43 JZ, np.: *droga Słońca*, *instrumenta chcenia*, *instrumenta smaku*). Pozostałe modele tworzą pojedyncze nazwy zestawione. Być może część z tych zestawień to kalki strukturalne terminów łacińskich, których nie udało się tutaj wychwycić. Niewątpliwie jednak możemy obserwować bardzo aktywne modele derywacyjne, które pozwalają generować całe ciągi nominacji identycznych z punktu widzenia formalnego. Można więc przypuszczać, że są one tworzone w oparciu o wzorce mające uniwersalny charakter w ówczesnym piśmiennictwie naukowym, zwłaszcza łacińskojęzycznym.

Derywaty morfologiczne (320 JZ; 14,5%) są tworzone zarówno od podstaw obcych, np.: *hydraulik* < *hydraulika*, *szpiżarnia* < *spiża*, jak i rodzimych, np.: *przegrana* < *przegrać*, *malowanie* < *malować*. Najwyraźniej derywacja morfologiczna zazna-

czyła swój udział w tworzeniu słownictwa z zakresu architektury i wojskowości. Są to derywowane nazwy lokatywne, tj. nazwy pomieszczeń i budynków, np.: *ozdownia*, *piekarnia*, *słodownia*, *stajnia*; nazwy czynności, np.: *attakowanie*, *murowanie*, *tynkowanie*, oraz nazwy subiektów, np.: *kopijnik*, *pułkownik*, *wojennik*. Poza wskazanymi tu kategoriami słowotwórczymi pozostałe formacje derywowane nie tworzą większych grup.

Derywacja semantyczna (342 JZ; 16%) prowadziła do wytworzenia nowego znaczenia wyrazu głównie w wyniku jego specjalizacji (np. z zakresu medycyny: *głowa*, *noga*, *oko* czy geografii: *bagno*, *góra*, *jezioro*) lub metaforyzacji opartej na podobieństwie desygnatów (np. z zakresu architektury: *skrzydło* [budynku], *szyja* [kolumny]), co w efekcie powodowało przesunięcie słownictwa potocznego do grupy leksyki specjalnej.

Pochodzenie 7 nazw (0,5% materiału) jest niejasne: są to wyrazy, które można interpretować albo jako rodzime, albo jako obce (np. *pełnia*, *pian*, *nów*) oraz jako derywaty składniowe lub morfologiczne (np. *suche dni* / *suchedni*).

Wykorzystanie tak różnorodnych technik tworzenia nazw specjalistycznych było jedną z przyczyn występowania dość bogatej synonimii (120 par i szeregów synonimicznych). Jak pokazałam, rywalizowały ze sobą nazwy rodzime i zapożyczone, przyswojone i cytatowe, tworzone drogą derywacji syntaktycznej i derywacji morfologicznej. Ponadto na synonimię w *Informacyi* Bystrzonowskiego mogła mieć wpływ synonimia powszechna w języku łacińskim lub w innych językach obcych. Encyklopedysta zapożyczając (kalkując) nazwy, odtwarzał ich strukturę, np. u Wolffa mamy „*aequator* sive *circulus aequinoctionalis*", u Bystrzonowskiego również pojawia się para: *ekwator – cyrkuł ekwinokcyjonalny*. W tekstach Wolffa i Schotta występuje rzeczownik *architectura*, zaś u de Chalesa *architectonica*, u Bystrzonowskiego są oba synonimy: *architektura – architektonika*. Podkreślmy jeszcze, że występowanie rozbudowanej synonimii leksykalnej było charakterystycznym zjawiskiem dla wczesnych etapów kształtowania się leksyki specjalistycznej, nietworzącej jeszcze spójnego, uporządkowanego systemu terminologicznego.

Różny był stopień upowszechnienia w polszczyźnie XVIII wieku słownictwa specjalistycznego, poświadczonego w *Informacyi matematycznej*. Po pierwsze, można tu wskazać taką grupę słownictwa (zarówno rodzimego, jak i zapożyczonego), która była powszechnie znana, miała już ugruntowaną pozycję w ówczesnym języku ogólnym (1549 JZ; 71% materiału), np. z zakresu astronomii znane były: *kwadra*, *nów*, *pełnia*, *zaćmienie*; z wojskowości: *arsenał*, *autorament cudzoziemski*, *batalija*, *chorąży*, *forteca*, *fortyfikacyja*, *kapitulacyja*, *kawaleryja*; z architektury i budownictwa: *ankier*, *cegła*, *dach*, *filar*, *gips*, *kielnia*, *kilof*; z chronografii: *kalendarz*, *miesiąc*, *rok*, *suchedni*.

Druga grupa to słownictwo o wąskiej ekstensji, obecne tylko w pochodzących z XVII i pierwszej połowy XVIII wieku tekstach specjalistycznych z różnych dziedzin (100 JZ; 4,5% materiału), np. poświadczenia tylko w pracach matematycznych mają: *figura płaska* (Solski), *figura wielościenna* (Solski), *liczba kwadratowa* (Solski), *linija parallelowa* ‘równoległa’ (Solski), *linija równoodległa* (Solski), *dyjoptra* ‘przyrząd optyczny wykorzystywany w hydrografii, wojskowości do pomiaru wysokości, kąta nachylenia terenu, położenia gwiazd itp.; przeziernik, celownik’ (Solski).

Niezwykle ciekawa jest część słownictwa specjalistycznego, która w *Informacyi* Bystrzonowskiego przypuszczalnie pojawia się po raz pierwszy. Inne poświadczenia tych wyrazów (bądź połączeń wyrazowych) pochodzą z polskojęzycznych tekstów wydanych dopiero w drugiej połowie XVIII wieku lub później (37 JZ; 1,5% materiału). Na przykład z zakresu astronomii są to: *apogaeum* ‘punkt największego oddalenia Księżyca, Słońca lub planet od Ziemi’ (według ustaleń J. Waniakowej pierwsze poświadczenie wyrazu *apogaeum* w znaczeniu astronomicznym pojawia się dopiero w polskojęzycznym tekście P. Edlinga z 1768 r.)[8]; *perigaeum* ‘w ujęciu geocentrycznym: punkt najmniejszego oddalenia Księżyca, Słońca lub planet od Ziemi’ (w ujęciu geocentrycznym zapożyczenie funkcjonuje w tekście P. Edlinga z 1768 r. oraz D. Szybińskiego z 1770 r. Dopiero u Jana Śniadeckiego (1804) wyraz ten zaczyna nabierać nowego znaczenia zgodnego z teorią heliocentryczną)[9]; *atmosfera* ‘dwie niższe warstwy powietrza (aeryja i warstwa średnia) otaczające kulę ziemską do wysokości około 50 mil’ (zapożyczenie w całkowicie przyswojonej formie poświadczone w *Kalendarzu* Duńczewskiego z 1744 r. oraz w pracach K. Wyrwicza z 1770 r. i J. Bohomolca z 1770 r.)[10]; *scyntylacyja* ‘migotanie światła’ (wyraz poświadczony dopiero w XIX w. w pracy M. Ernsta)[11]; *plamy* ‘widoczne ciemniejsze obszary na powierzchni Słońca; makuły’ (wyraz poświadczony dopiero u J. Bohomolca z 1770 r. oraz J. Koca z 1783 r.)[12].

Z optyki czy, szerzej, fizyki przypuszczalnie po raz pierwszy u Bystrzonowskiego pojawiają się np.: *katoptryka* ‘nauka badająca zjawisko odbicia światła’ (L s.v. rejestruje wyraz dopiero z tekstów M. Hubego z 1788 oraz J. Krupińskiego z 1774); *dyjoptryka* ‘nauka badająca zjawisko załamania się światła’ (L s.v. notuje wyraz z M. Hubego oraz J. Krupińskiego).

Z anatomii i fizjologii mamy np.: *chilus* ‘substancja powstająca w żołądku w procesie trawienia pokarmu’ (L s.v. z *Chemii* Krumłowskiego z 1791); *cheroides*

[8] WTA, s. 115.
[9] WTA, s. 114–115.
[10] WTA, s. 112.
[11] WTA, s. 75.
[12] WTA, s. 114.

‘naczyniówka, tylna część błony naczyniowej pokrywająca zewnętrzną część siatkówki; dno oka’ (poświadczone w *Dykcjonarzu powszechnym medyki* z 1788)[13].

Z nawigacji są u Bystrzonowskiego np. nienotowane wcześniej połączenia wyrazowe: *droga artodromiczna* / *ortodromiczna* ‘najkrótsza, prosta droga pomiędzy dwoma punktami wyznaczana na powierzchni kuli ziemskiej’ oraz: *droga loksodromiczna* ‘linia wyznaczona na powierzchni kuli ziemskiej, przecinająca wszystkie południki pod tym samym kątem (innym niż prosty)’. W późniejszej polszczyźnie upowszechniły się terminy jednowyrazowe: *ortodroma* i *loksodroma*[14].

Odrębną grupę stanowi słownictwo specjalistyczne obecne tylko w *Informacyi*, dla którego nie znalazłam poświadczeń w słownikach rejestrujących zasób leksykalny polszczyzny pierwszej połowy XVIII wieku (500 JZ; 23% materiału). Tak jest np. w wypadku nazw miar czy jednostek monetarnych stosowanych w obcych, niekiedy egzotycznych, krajach. Na przykład: *altult* ‘moneta turecka o wartości 3 lewów; czerwony złoty turecki’, *asłanne* ‘moneta turecka o wartości 6 złotych tureckich, lew’, *achcze* ‘drobna moneta turecka, turecki grosz’, *pałtynik* ‘moneta moskiewska o wartości 0,5 rubla’, *pu* ‘chińska miara długości równa 3000 kroków’. Obecność tego typu ksenizmów wynikała z faktu, że jezuici już od XVI wieku prowadzili misje w wielu, także bardzo odległych, krajach. Te intensywne kontakty z innymi kulturami zaowocowały zapewne przejmowaniem obcego, nieupowszechnionego w polszczyźnie słownictwa specjalistycznego.

Drugą wyraźną grupę słownictwa niepoświadczonego w leksykonach tworzą nazwy zestawione, kalkujące lub powielające obce wzorce strukturalne, np. *instrument hydrograficzny*, *niebo planetne*, *niebo wenusowe*, *rok polityczny*.

W sumie innowacje Bystrzonowskiego, tj. nazwy poświadczone tylko w *Informacyi* lub te odnotowane w encyklopedii po raz pierwszy, tworzą znaczną grupę, bo liczącą 537 JZ, co stanowi 24,5% badanego materiału. To pokazuje, jak olbrzymi był wkład Bystrzonowskiego w proces kształtowania rodzimej terminologii z różnych dziedzin.

* * *

Informacyja matematyczna Bystrzonowskiego nie była tekstem innowacyjnym, autor tylko referował w niej poglądy innych badaczy i prezentował wizję świata w wielu aspektach głęboko osadzoną w tradycji średniowiecznej (np. zdecydowanie

[13] WTL-1, s. 179.

[14] Por. A. Drapella, *Żegluga – nawigacja – nautyka*, cz. I, *Wiek XVI–XVIII*, Gdańsk 1955, s. 246–254.

popierał teorię geocentryczną, przywoływał teorię czterech żywiołów: ognia, powietrza, wody i ziemi), nieaktualnej już wobec osiągnięć europejskiej nauki z XVII i połowy XVIII wieku. Z drugiej jednak strony należy podkreślić, że Bystrzonowski wprowadzał czytelnika w zupełnie nowe, nieporuszane dotąd na polskim gruncie zagadnienia z zakresu optyki czy nawigacji.

Szeroki wachlarz zagadnień omawianych w *Informacyi matematycznej* (optyka, kosmografia, astronomia, chronografia, geografia, medycyna, muzyka, architektura cywilna i wojskowa, wojskowość, handel, żeglarstwo) powodował, że Bystrzonowski musiał się zmierzyć z licznymi problemami nazewniczymi, z niedostatkami ówczesnej rodzimej leksyki specjalistycznej, czego miał pełną świadomość. Na 490 stronach tekstu znajduje się jednak tylko jedna uwaga na ten temat: „od wſzelkich ſuppozycyi, kreślenia, kalkulacyi, właſnych Aſtronomom, oſobliwie względem obrotow niebieſkich ſuperſpeduię: boby mi ſłow nie ſtało w Polſkim ięzyku, na wyrażenie tych abſtrakcyi" [78].

Jak podkreślała I. Bajerowa, zakon jezuitów bardzo aktywnie uczestniczył „w kilkuwiekowym procesie wybijania się polszczyzny na poziom języka ogólnego, tj. środka komunikacji służącego wszystkim Polakom do budowania ogólnonarodowej kultury, do wyrażania wszelkich treści i emocji"[15]. Znaczącą rolę w tym procesie odegrał Wojciech Bystrzonowski. Badacz podjął się niezwykle trudnego zadania wprowadzania w szeroki obieg czytelniczy słownictwa specjalistycznego (rodzimego i obcego), z jednej strony wywodzącego się z tekstów średniowiecznych, ale z drugiej strony słownictwa nowego, nieznanego jeszcze ówczesnej polszczyźnie ogólnej lub funkcjonującego tylko w wąskim kręgu tekstów specjalistycznych. Jeśli wziąć pod uwagę olbrzymią popularność encyklopedii w XVIII wieku, przeznaczenie tekstu do użytku szkolnego, szeroko sprofilowanego czytelnika, to należy z całą mocą podkreślić, że Bystrzonowski niewątpliwie przyczynił się do przygotowania gruntu dla zmian językowych, jakie się dokonają na przełomie XVIII i XIX wieku.

[15] I. Bajerowa, *Jezuici w dziejach języka polskiego*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 427.

Wykaz skrótów

Leksykony i monografie

DA	M. Amszejewicz, *Dykcjonarz zawierający wyrazy i wyrażenia z obcych języków polskiemu przyswojone*, Warszawa 1859.
ESJPB	A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.
K	*Kartoteka „Słownika języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku”*. Pracownia w Warszawie.
Kn	G. Knapski, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae*, wyd. II, Kraków 1643.
L	S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. II, Lwów 1854–1860; przedruk: Warszawa 1994–1995.
SEJPBor	W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
SEJPBr	A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. VI, Warszawa 1993.
SEJPSł	F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
SJPD	*Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
SŁ-P	*Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. I–V, wyd. II, Warszawa 1998; przedruk: Warszawa 2007.
SłStp	*Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław–Kraków 1953–2002.
SŁŚr	*Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, od t. VII red. K. Weyssenhoff-Brożkowa, t. I–VIII, Wrocław 1953–2002.
SMiTK	W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. III, Warszawa 1988.

SPXVI	*Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, F. Pepłowski, t. I–XXXIV, Wrocław–Warszawa 1965–2010.
SPXVII/XVIII	*Słownik języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński. Dostępny na stronach: http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php (data dostępu: 1 II 2010 – 30 VII 2010).
SPXVII/XVIII-ind.	Indeks haseł do SPXVII/XVIII. Dostępny na stronach: http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php.
SSA	M. Królikowska-Sołtyn, T. Kwast, A. Sołtan, M. Sroczyńska-Kożuchowska, *Słownik szkolny. Astronomia*, Warszawa 1994.
SłStp	*Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław–Kraków 1953–2002.
SWOK-Sz	*Słownik wyrazów obcych*, red. I. Kamińska-Szmaj, wyd. III, Wrocław 2002.
SWOS	*Słownik wyrazów obcych*, red. E. Sobol, Warszawa 1995.
SzSW	I. Szlesiński, *Słownictwo wojskowe w wybranych tekstach literackich i historycznych XVII wieku*, Wrocław 1985.
T	M.A. Trotz, *Nowy dykcyjonarz, to jest mownik polsko-francusko-niemiecki z przydatkiem przysłów potocznych, przestróg gramatycznych i inszym naukom przyzwoitych wyrazów*, wyd. II uzupełnione przez S. Moszczeńskiego, Lipsk 1779.
TEM	Trzaska, Evert, Michalski, *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939.
WTA	J. Waniakowa, *Polska naukowa terminologia astronomiczna*, Kraków 2003.
WTL-1	F. Wysocka, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*. T. I *Anatomia*. *Proste prymarne nazwy nie motywowane*, Wrocław 1980.
WTL-2	F. Wysocka, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*. T. II *Anatomia*. *Jednowyrazowe nazwy motywowane*, Kraków 1994.

Inne skróty

arab.	arabski
b.cyt.	brak cytatu
chiń.	chiński

czes.	czeski
d.nm.	dolnoniemiecki
fr.	francuski
g.nm.	górnoniemiecki
gr.	grecki
gr.łc.	grecko-łaciński
hiszp.	hiszpański
hol.	holenderski
in.zn.	inne znaczenie
JZ	jednostka znaczeniowa
łc.	łaciński
med.	medyczny
meton.	metonimia
nm.	niemiecki
not.	notuje
pers.	perski
p.łc.	późnołaciński
psł.	prasłowiański
ros.	rosyjski
rus.	ruski
skand.	skandynawski
st.czes.	staroczeski
st.fr.	starofrancuski
st.w.nm.	staro-wysoko-niemiecki
s.v.	*sub voce*
śr.łc.	średniowieczna łacina
śr.d.nm	średnio-dolno-niemiecki
śr.w.nm	średnio-wysoko-niemiecki
tur.	turecki
węg.	węgierski
wł.	włoski

Skróty pojęć gramatycznych

Adj	przymiotnik
Adv	przysłówek
Num	liczebnik
Part	imiesłów
pass.	strona bierna
perf.	czas przeszły
praes.	czas teraźniejszy
S	rzeczownik
S_{Acc}	rzeczownik w bierniku
S_{Gen}	rzeczownik w dopełniaczu
S_{Instr}	rzeczownik w narzędniku
Verb	czasownik

Bibliografia

Teksty źródłowe

Bystrzonowski W., *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka świat cały, niebo, y ziemię, y co na nich iest w trudnych kwestyach i praktyce iemuż ułatwiaiąca*, wyd. I, Lublin 1743 (Książnica Pomorska w Szczecinie, nr sygn. 26 770 / XVIII).

Bystrzonowski W., *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka świat cały, niebo, y ziemię, y co na nich iest w trudnych kwestyach i praktyce iemuż ułatwiaiąca*, wyd. II, Lublin 1749 (Biblioteka PAN w Kórniku, nr sygn. 137 796).

Biblia, to iest księgi Starego y Nowego Testamentu według łacińskiego przekładu starego w kościele powszechnym przyiętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przełożone (...) przez D. Iakuba Wuyka, Kraków 1599 (www.dbc.wroc.pl).

Chmielowski B., *Nowe Ateny*, *albo Akademia wszelkiey scencyi pełna, na rożne tytuły iak na classes podzielona: mądrym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erigowana*, t. I–II, Lwów 1745–1746 (www.pbi.edu.pl).

de Chales C.F.M., *Cursus seu mundus mathematicus*, t. I–III, Lyon 1674 (books.google.com).

Goldmann N., *Tractatus de usu proportionatorii*, *sive circini proportionalis*, Lejda 1656 (fermi.imss.fi.it).

Haur J.K., *Ziemiańska generalna oekonomika*, Kraków 1679 (www.pbi.edu.pl).

Kircher A., *Ars magna lucis et umbrae in decem libros digesta*, Amsterdam 1671 (books.google.com).

Kircher A., *Musurgia universalis*, *sive ars magna consoni et disoni in X libros digesta*, Rzym 1650 (www.mpiwg-berlin.mpg.de).

Kircher A., *Phonurgia nova*, *sive conjugium mechanico-phyficum artis & naturae paranympha phonosophia conncinatum*, Kempten 1673 (www.mpiwg-berlin.mpg.de).

Naronowicz-Naroński J., *Architektura militaris, to jest budownictwo wojenne*, oprac. J. Nowakowa, red. T. Nowak, Warszawa 1957.

Orsini L., *Trattato del radio latino*, Rzym 1583 (echo.mpiwg-berlin.mpg.de).

Romano B., *Proteo militare*, Neapol 1595 (fermi.imss.fi.it).

Schott K., *Cursus mathematicus*, *sive absoluta omnium mathematicarum disciplinarum encyclopaedia: in libros XXVII digesta*, Bamberg 1677 (www.uni-mannheim.de).

Schott K., *Magia universalis naturae et artis*, t. I–IV, Würzburg 1657–1659 (books.google.com).

Schott K., *Organum mathematicum libris IX explicatum*, Würzburg 1668 (www.openlibrary.org).

Schott K., *Pantometrum Kircherianum, hoc est instrumentum geometricum novum*, Würzburg 1660 (books.google.com).

Schott K., *Technica curiosa*, *sive mirabilia artis*, Norymberga 1687 (books.google.com).

Solski S., *Geometra polski*, *to iest nauka rysowania, podziały, przemieniania, y rozmierzania liniy, angułow, figur y brył pełnych*, Kraków 1683 (www.pbi.edu.pl).

Wolff Ch., *Elementa matheseos universae*, t. I–V, Genewa 1742–1754 (books.google.com).

Zubler L., *Novum instrumentum geometricum*, Bazylea 1607 (books.google.pl).

Leksykony i encyklopedie

Amszejewicz M., *Dykcjonarz zawierający wyrazy i wyrażenia z obcych języków polskiemu przyswojone*, Warszawa 1859.

Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.

Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.

Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. VI, Warszawa 1989.

Cange C. du, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, t. I–VII, Parisiis 1840–1850.

Cieśla H., Jamrozik E., Kłos R., *Wielki słownik włosko-polski*, t. I–IV, Warszawa 2001–2010.

Cywiński H., *Pieniądz. Przegląd encyklopedyczny*, Warszawa 1992.

Dąbrowska B., *Słownik medyczny łacińsko-polski*, Warszawa 1990.

Dudziński J., Bochner R., *Leksykon historyczny inżynierii wojskowej*, „Przegląd Inżynieryjny" 1959, z. l, 62–71.

Encyklopedia muzyczna PWN, t. V, red. E. Dziębowska, Kraków 1997.

Filist L., Malina A., Sobecka A., *Słownik encyklopedyczny. Matematyka*, Wrocław 1998/1999.

Geografia. Słownik encyklopedyczny, red. W. Głuch, Wrocław 1998.

Górnicz M., *Języki specjalistyczne. Słownik tematyczny*, Warszawa 2005.

Gradowski M., Żygulski Z., *Słownik uzbrojenia historyczneg*o, Warszawa 1998.

Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej, red. J. Lukszyn, Warszawa 2002.

Kartoteka „Słownika języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku". Pracownia w Warszawie.

Knapski G., *Thesaurus Polono-Latino-Graecus seu promptuarium lingae Latinae et Graecae*, wyd. II, Kraków 1643.

Kobielski S., *Słownik terminów technicznych*, w: tegoż, *Polska broń. Broń palna*, Wrocław 1975, s. 177–188.

Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. III, Warszawa 1988.

Królikowska-Sołtyn M., Kwast T., Sołtan A., Sroczyńska-Kożuchowska M., *Słownik szkolny. Astronomia*, Warszawa 1994.

Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. II, Lwów 1854–1860; przedruk: Warszawa 1994–1995.

Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, wyd. II, Kraków 1988.

Piprek J., Ippold J., *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. I–II, wyd. XI, Warszawa 1993.

Raczyński E., *Słownik łacińsko-polski do Witruwiusza*, w: M. Witruwiusz, *O budownictwie ksiąg dziesięć*, tłum. i oprac. E. Raczyński, Wrocław 1840, s. 387–427.

Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.

Słowniczek terminologiczny dawnego budownictwa obronnego w Polsce, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holzer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, w: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996, s. 500–564.

Słownik grecko-polski, red. Z. Abramowiczówna, t. I–IV, Warszawa 1956–1965.

Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.

Słownik języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku, red. K. Siekierska, Warszawa 1999, t. I, z. 1.

Słownik języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku, red. W. Gruszczyński. Dostępny na stronach: http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php (data dostępu: 1 II 2010 – 30 VII 2010).

Słownik literatury staropolskiej, red. T. Michałowska, wyd. II, Wrocław 1998.

Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, red. M. Plezia, od t. VII red. K. Weyssenhoff-Brożkowa, t. I–VIII, Wrocław 1953–2002.

Słownik łacińsko-polski, red. M. Plezia, t. I–V, wyd. II, Warszawa 1998; przedruk: Warszawa 2007.

Słownik polszczyzny XVI wieku, red. R. Mayenowa, F. Pepłowski, t. I–XXXIV, Wrocław–Warszawa 1965–2010.

Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław-Kraków 1953–2002.

Słownik wybranych terminów obcojęzycznych, oprac. Z. Holcer, w: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996, s. 490–499.

Słownik wyrazów obcych, red. E. Sobol, Warszawa 1995.

Słownik wyrazów obcych, red. I. Kamińska-Szmaj, wyd. III, Wrocław 2002.

Trotz M.A., *Nowy dykcyjonarz, to jest mownik polsko-francusko-niemiecki z przydatkiem przysłów potocznych, przestróg gramatycznych i inszym naukom przyzwoitych wyrazów*, wyd. II uzupełnione przez S. Moszczeńskiego, Lipsk 1779.

Trzaska, Evert, Michalski, *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939.

Turek W.P., *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001.

Wielki słownik francusko-polski, red. J. Dobrzyński, I. Kaczuba, B. Frosztęga, t. I–II, wyd. VII, Warszawa 2003.

Wykaz haseł „Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce". Dostępny na stronach: www.lexicon.edu.pl.

Opracowania

Arentowicz J., *Miary polskie*, Warszawa 1972.

Augustowska K., *Uwagi o początkach geografii w szkołach XVIII wieku w Polsce*, „Zeszyty Naukowe WSP w Gdańsku" 1963/1964, t. V/VI, s. 215–220.

Bajerowa I., *Badania nad terminologią języków specjalnych (środowiskowych)*, w: *Język i językoznawstwo polskie w sześćdziesięciolecie niepodległości (1918–1978)*, red. J. Rieger, M. Szymczak, Wrocław 1982, s. 37–40.

Bajerowa I., *Jezuici w dziejach języka polskiego*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 427–447.

Bajerowa I., *Językoznawca wobec tzw. zasad słowotwórstwa technicznego*, „Poradnik Językowy" 1973, s. 127–138.

Bajerowa I., *Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego*, Wrocław 1980.

Bajerowa I., *Wpływ techniki na język polski przełomu wieku XVIII na wiek XIX*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1970, XVIII, z. 2, s. 199–226.

Bąk M., *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Wrocław 1984.

Bednarski S., *Bystrzonowski Wojciech*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, t. III, s. 176.

Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933.

Białoskórska M., *Staropolskie semantyczne dublety słowotwórcze rzeczownikowe i ich kontynuacje w polszczyźnie XVI oraz XX wieku*, „Studia historycznojęzykowe" I, red. M. Kucała, Z. Krążyńska, Kraków 1994, s. 29–41.

Bieńkowski T., *Książki szkolne w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku. (Księgoznawcza problematyka badawcza)*, „Studia o Książce" 1978, VIII, s. 43–49.

Bieńkowski T., *Polscy przedstawiciele „scientia curiosa"*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty" 1987, XXX, s. 5–33.

Bieńkowski T., *Wiedza o przyrodzie w Polsce XVI–XVIII w.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty" 1981, XXIV, s. 15–32.

Bieńkowski T., *Wiedza przyrodnicza w Polsce XVI w.*, Wrocław 1985.

Bieńkowski T., Dobrzycki J., *Kierunki rozwoju nauki*, Warszawa 1989.

Bieńkowski T., Dobrzycki J., *Staropolski świat nauki – uczeni i szkoły wobec osiągnięć nowożytnych nauk przyrodniczych*, Warszawa 1998.

Biniewicz J., *Kryteria oceny językowej terminów (nauki ścisłe)*, „Poradnik Językowy" 1995, s. 35–44.

Biniewicz J., *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole 2002.

Biniewicz J., *Leksykalne eksponenty stylu naukowego*, w: *Systematyzacja pojęć w stylistyce*, red. S. Gajda, Opole 1992, s. 209–214.

Biniewicz J., *Narodziny polskiej terminologii nauk ścisłych*, w: *Słowo i czas*, red. S. Gajda, A. Pietryga, Opole 1998, s. 215–224.

Biniewicz J., *Początki polskiego języka nauk ścisłych (XVI–XVIII wiek)*, „Prace Językoznawcze". *Studia historycznojęzykowe* 1996, XXIV, s. 62–69.

Biniewicz J., *Polska terminologia techniczna*. (*O. Strumieński, O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, 1573*), „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo" 1994, XV, s. 5–10.

Biniewicz J., *Rozwój polskiej terminologii chemii nieorganicznej*, Opole 1992.

Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996.

Böhner P., Gilson E., *Historia filozofii chrześcijańskiej. Od Justyna do Mikołaja Kuzańczyka*, przeł. S. Stomma, Warszawa 1962.

Borejszo M., *Zapożyczenia włoskie we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2007.

Borek H., *Stan badań i postulaty badawcze w zakresie rozwoju terminologii specjalistycznej*, w: *Problemy badawcze terminologii naukowo-technicznej*, „Prace Naukowe Studium Praktycznej Nauki Języków Obcych Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały", red. T. Frankiewicz, Wrocław 1976, IV, s. 3–13.

Boryś W., *Ze słowiańskiego słownictwa anatomicznego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 1990, XXVI, s. 109–118.

Bugaj R., *Nauki tajemne w dawnej Polsce – mistrz Twardowski*, Wrocław 1982.

Burczyk-Marona D., *Instrumenty naukowe w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1993.

Buttler D., *Formacje hybrydalne w różnych okresach rozwoju i warstwach słownikowych polszczyzny*, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin 1986, s. 24–31.

Buttler D., *Hybrydy w nowym słownictwie polskim*, „Poradnik Językowy" 1990, s. 143–150.

Buttler D., *O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego*. I *Terminologizacja wyrazów potocznych*, „Poradnik Językowy" 1979, s. 58–66; II *Determinologizacja wyrazów z leksyki specjalnej*, „Poradnik Językowy" 1979, s. 127–135.

Buttler D., *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978.

Buttler D., *Zmienność znaczeń wyrazów w polszczyźnie przełomu XIX i XX wieku*. III *Repartycja semantyczna dubletów słowotwórczych*, „Poradnik Językowy" 1984, s. 276–289.

Chadwick H., *Kościół w epoce wczesnego chrześcijaństwa*, przeł. A. Wypustek, Warszawa 2004.

Charytonow E., *Zarys historii architektury*, wyd. XI, Warszawa 1987.

Chmielowski P., *Dzieje krytyki literackiej w Polsce*, Warszawa 1902.

Cienkowski W., *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*, „Poradnik Językowy" 1964, s. 417–429.

Coreth E., Schöndorf H., *Filozofia XVII i XVIII* w., przeł. P. Gwiazdecki, Kęty 2006.

Cyran W., *Mechanizm zapożyczania wyrazów w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 1974, XX, s. 23–37.

Czarnecki T., *Pośrednictwo czeskie w staropolskich pożyczkach z niemieckiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 1970, IX, s. 37–44.

Czerni S., *Słownictwo specjalistyczne*, Warszawa 1977.

Damborsky J., *Wyrazy obce w języku polskim (próba klasyfikacji)*, „Poradnik Językowy" 1974, s. 341–355.

Dąbkowski G., *Polska terminologia z zakresu teorii muzyki*, Kielce 1991.

Dąbkowski G., *Rozwój historyczny polskiej terminologii z zakresu teorii muzyki*, „Prace Filologiczne" 1991, XXXVI, s. 259–265.

Dąbkowski G., *Z badań nad polską terminologią muzyczną*, „Poradnik Językowy" 1988, s. 24–29.

Delumeau J., *Historia raju. Ogród rozkoszy*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1996.

Dobrzycki J., *Nauki matematyczno-przyrodnicze*, w: T. Bieńkowski, J. Dobrzycki, *Kierunki rozwoju nauki*, Warszawa 1989, s. 146–152.

Dobrzycki J., *Witelon*, w: *Historia astronomii w Polsce*, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975, s. 48–50.

Drapella W.A., *Ster. Ze studiów nad kształtowaniem się pojęć morskich. Wiek XV–XX*, Gdańsk 1955.

Drapella W.A., *Żegluga – nawigacja – nautyka. Ze studiów nad kształtowaniem się pojęć morskich*. Cz. I *Wiek XVI–XVIII*, Gdańsk 1955.

Dubisz S., *Wojciech Bystrzonowski – encyklopedysta i stylista*, w: tenże, *Język – historia – kultura*, t. 2, Warszawa 2007, s. 284–293.

Dubisz S., *Wojciech Bystrzonowski – rys bio- i bibliograficzny. (Z dziejów retoryki i dydaktyki polskiej)*, „Prace Filologiczne" 1978, s. 333–340.

Dziechcińska H., *Wzory osobowe*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, wyd. II, Wrocław 1998, s. 1060–1067.

Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. III, t. II, *Stólecie XV–XVIII w układzie abecadłowym*, Kraków 1894.

Felber H., Budin G., *Teoria i praktyka terminologii*, przeł. Cz. Schatte, Warszawa 1994.

Gajda S., *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Warszawa 1982.

Gajda S., *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole 1976.

Gajda S., *Uwagi o stylu naukowym*, „Studia Śląskie", Seria Nowa, 1974, XXVI, s. 95–103.

Gajda S., *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole 1990.

Gajda S., *Współczesna polszczyzna naukowa. Język czy żargon?*, Opole 1990.

Gajda S., *Z problematyki badań terminologicznych*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu", *Językoznawstwo* 1974, V, s. 59–94.

Gierszewski S., *Sztuka nawigacji w Gdańsku w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1967, nr 2, s. 295–312.

Gilson E., *Historia filozofii chrześcijańskiej w wiekach średnich*, przeł. S. Zalewski, Warszawa 1966.

Grant E., *Średniowieczne podstawy nauki nowożytnej*, przeł. T. Szafrański, wyd. VI, Warszawa 2005.

Grzebień L., *Bystrzonowski Wojciech*, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 82.

Grzebień L., *Jezuickie misje*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VII, red. S. Wielgus, Lublin 1997, s. 1276–1280.

Grzybowski S., *Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej", Seria A, 1965, z. 7.

Gwardak T., *Polskie piśmiennictwo kartograficzne (1659–1939)*, Wrocław 1977.

Historia astronomii w Polsce, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975.

Historia nauki polskiej, red. B. Suchodolski, t. II *Barok*, oprac. H. Barycz, Wrocław 1970.

Hook D.H., Norman J.M., *Origins cyberspace: a library on the history of computing, networking and telecommunication*, Novato 2002.

Iłowiecki M., *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981.

Jackowski A., Liszewski S., Richling A., *Historia geografii polskiej*, Warszawa 2008.

Jadacka H., *O formie, znaczeniu i desygnacie terminu*, „Zagadnienia Naukoznawstwa" 1978, z. 4, s. 552–557.

Jadacka H., *Termin techniczny – pojęcie, budowa, poprawność*, Warszawa 1976.

Jadacka H., *Z zagadnień polskiej terminologii technicznej*, w: *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, red. H. Kurkowska, Warszawa 1987, s. 220–239.

Janik M., *Z dziejów wymowy w wieku XVII i XVIII*, „Pamiętnik Literacki" 1908, VII, s. 265–277, 431–481.

Jankowiak L.A., *Dziedzictwo prasłowiańskie w polskiej leksyce specjalnej (na materiale „Słownika języka polskiego" pod redakcją Mieczysława Szymczaka)*, w: *Silva rerum. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Kornaszewskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Borejszo, S. Mikołajczak, Poznań 1999, s. 227–242.

Jankowiak L.A., *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. II, *Słownik*, Warszawa 2006.

Języki specjalistyczne, red. F. Grucza, Z. Kozłowska, Warszawa 1994.

Jungowski E., *O pionierach polskiej myśli technicznej*, Warszawa 1967.

Juszkiewicz J., *Z historii i teorii prac nad polską terminologią techniczną*, „Poradnik Językowy" 1982, s. 82–88.

Kałkowski T., *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1981.

Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, wyd. II, Warszawa 1974.

Kleszczowa K., *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003.

Kleszczowa K., *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice 1998.

Klimowicz M., *Oświecenie*, Warszawa 1972.

Kochanowicz J., *Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004.

Kowalczyk M.E., *Wiedza hydrograficzna w świetle piśmiennictwa geograficznego XVIII wieku*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Edukacja, wykształcenie, wiedza*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2005, s. 138–147.

Kreja B., *Nazwy pomieszczeń na „-(a)lnia" w języku polskim*, „Język Polski" 1967, s. 182–193.

Kucharzewski F., *O narzędziach niwelacyjnych używanych w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 1899.

Kucharzewski F., *O początkach piśmiennictwa technicznego w Polsce*, Warszawa 1889.

Kucharzewski F., *Pierwszy stolik mierniczy w Polsce*, „Przegląd Techniczny" 1896, s. 1–7.

Kucharzewski F., *Piśmiennictwo miernicze polskie*, Warszawa 1927.

Kula W., *Metrologia historyczna*, „Przegląd Historyczny" 1959, t. 50, s. 248–277.

Kula W., *Miary i ludzie*, Warszawa 2004.

Kulturowy i leksykograficzny obraz języków specjalistycznych, red. Ł. Karpiński, Warszawa 2008.

Kupiszewski W., *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu*, Warszawa 1974.

Kupiszewski W., *Słownictwo meteorologiczne w XVII-wiecznym zabytku*, „Slavia Occidentalis" 1983, XL, s. 53–63.

Kupiszewski W., *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Wrocław 1969.

Kurałowicz Z., *Geodezja. Od taśmy mierniczej i krokiewki do GPS*, Gdańsk 2010.

Kurkowska H., *Zapożyczenia semantyczne we współczesnej polszczyźnie*, w: *Z problemów współczesnych języków i literatur słowiań*skich, red. J. Magnuszewski, Warszawa 1976, s. 99–109.

Lancholc T., *Ars epistolandi*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, Wrocław 1998, s. 63–65.

Leśnodorski B., Opałek K., *Nauka polskiego oświecenia w walce o postęp*, Warszawa 1951.

Lewicki A.M., *Zapożyczone wyrażenia cytatowe jako typ jednostek słownika*, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, „Rozprawy Slawistyczne", Lublin 1986, I, s. 33–43.

Lingwistyczna identyfikacja tekstów specjalistycznych, red. B.Z. Kielar, Warszawa 2003.

Lisiak B., *Jezuici polscy a nauki ścisłe od XVI do XIX wieku. Słownik bio-bibliograficzny*, Kraków 2000.

Łuczyński E., *Analiza słownictwa z zastosowaniem podziału materiału na grupy leksykalno-semantyczne*, „Język. Teoria – Dydaktyka", Kielce 1980, s. 122–135.

Łuczyński E., *O swoistości terminu (na przykładzie rozwoju polskiej terminologii morskiej)*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego" 1989, XV, s. 68–69.

Łuczyński E., *Początki polskiego słownictwa i frazeologii morskiej*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego" 1980, VII, s. 149–155.

Łuczyński E., *Polska terminologia morska I połowy XX wieku. Nazwy części jednostki pływającej*, Gdańsk 1987.

Łuczyński E., *Polskie słownictwo morskie w XV i XVI wieku*, „Poradnik Językowy" 1982, s. 21–34.

Łuczyński E., *Staropolskie słownictwo związane z żeglugą – XV i XVI wiek*, Gdańsk 1986.

Łyszkowicz A., *Geodezja, czyli sztuka mierzenia Ziemi*, Olsztyn 2006.

Majewski A., *Jednostki monetarne i metryczne w dokumentach miasta Poznania z końca XVI i początku XVII wieku*, „Studia Polonistyczne" 1982 [1983], 10, s. 61–67.

Malecki L., *Tradycje rozwoju polskiej myśli technicznej i nauk ścisłych*, Warszawa 1966.

Marciniak S., *Język wojskowy*, Warszawa 1987.

Marciniak S., *O języku wojskowym*, „Poradnik Językowy" 1985, s. 444–451.

Marciniak S., *Terminologia i frazeologia – komponenty języka wojskowego*, „Wojsko Ludowe" 1984, nr 1, s. 45–49.

Mariak L., *Leksyka z zakresu wojskowości w „Trylogii" Henryka Sienkiewicza*. Cz. I *Analiza i interpretacja*, Szczecin 2010.

Mariak L., *Leksyka z zakresu wojskowości w „Trylogii" Henryka Sienkiewicza*. Cz. II *Słownik*, Szczecin 2009.

Markowski M., *Okresy rozwoju astronomii w Polsce w epoce przedkopernikańskiej*, „Studia Warmińskie" 1972, IX, s. 339–366.

Matusiak J., *Historia polskiego słownictwa chemicznego — zarys problematyki*, „Język. Teoria – Dydaktyka", Kielce 1982, s. 195–200.

Matusiak J., *Początki polskiej terminologii chemicznej*, „Poradnik Językowy" 1988, s. 30–35.

Mączeński Z., *Elementy i detale architektoniczne*, Warszawa 1956.

Michałowska T., *Sztuka – pojęcie. Klasyfikacja sztuk*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, wyd. II, Wrocław 1998, s. 933–934.

Michejda K, *Słownik historii rozwoju mianownictwa lekarskiego*, Warszawa 1953.

Mielczarek A., *O próbie badań terminologii wojskowej*, „Poradnik Językowy" 1966, s. 12–22.

Mielczarek A., *Z zagadnień słownictwa wojskowego. Rozważania terminologiczne*, Warszawa 1976.

Mieszkowski Z., *Podstawowe problemy architektury w polskich traktatach od połowy XVI do początku XIX wieku*, Warszawa 1970.

Minois G., *Historia piekła*, przeł. A. Dębska, Warszawa 1996.

Mokrzecki L., *Początki wiedzy o morzu w dawnej Rzeczypospolitej. Problematyka morska w nauce gdańskiej doby baroku i oświecenia*, Wrocław 1983.

Mokrzecki L., *Wokół staropolskiej nauki i oświaty*, Gdańsk 2001.

Moszyńska D., *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1975.

Moszyńska D., *O dostosowaniu łacińskich zapożyczeń na „-um" do wymogów fleksji polskiej w XVI w.*, „Poznańskie Studia Polonistyczne", Seria Językoznawcza 1976, III, s. 127–131.

Moszyński L., *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954.

Musiołek-Choiński K., *Terminy medyczne a zasady tworzenia terminów naukowych*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" 1987, XV, s. 113–131.

Nowak T., *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450–1850*, Warszawa 1961.

Nowak T., *O nauczaniu przedmiotu „architectura militaris" w pijarskim kolegium wileńskim w drugiej połowie XVIII w. na tle wcześniejszego rozwoju tej gałęzi wiedzy*, w: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa–Kraków 1993, s. 291–307.

Nowak T., *O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1976, nr 3, s. 475–479.

Nowak T., *Polska technika wojenna XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1970.

Nowak T., *Prawidła całej sztuki wojennej w ujęciu Józefa Rogalińskiego z 1776 roku*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004, s. 339–357.

Nowak T., *Problematyka wojskowa w wykładach jezuitów polskich: Oswalda Krügera (1633 r.) i Faustyna Grodzickiego (1747 r.)*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki" 1997, VI, s. 7–40.

Nowak T., *Z dziejów techniki wojennej w dawnej Polsce*, Warszawa 1965.

Nowak T. (oprac.), *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*, Warszawa 1961.

Nowicki T., *Zarys metody pracy terminologicznej w wybranej dziedzinie wiedzy*, „Zagadnienia Naukoznawstwa" 1985, z. 3, s. 418–440.

Obara J., *Hybrydy i półkalki na tle innych jednostek językowych obcego i rodzimego pochodzenia*, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin 1986, s. 59–73.

Obara J., *O trudnościach związanych z ekscerpcją kalk leksykalnych*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" 1978, XI, s. 233–258.

Obara J., *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław 1989.

Okoń J., *Kompendium – czy tylko wiedzy? Wstęp do typologii gatunku*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 9–31.

Orłowski B., *Historia techniki polskiej*, Radom 2006.

Ożdżyński J., *Morska wspólnota kulturowa w świetle faktów językowych. Morfologia zapożyczeń w polskim słownictwie flisackim i żeglarskim*, Kraków 1989.

Pajewska E., *Słownictwo tematyczne związane z lasem w kontekście badań nad językami specjalistycznymi*, Szczecin 2003.

Paszenda J., *Nauczanie architektury w szkołach jezuickich*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004, s. 385–403.

Paszenda J., *Problem stylu w architekturze jezuickiej*, „Biuletyn Historii Sztuki" 1967, XXIX, nr 2, s. 146–156.

Pawlikowska Z., *Z historii polskiej terminologii matematycznej*, „Wiadomości Matematyczne" 1964, s. 165–190; 1965, s. 41–64; 1966/1967, s. 23–43.

Pawlikowska-Brożek Z., *Podręczniki matematyki dla polskich szkół jezuickich*, w: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa–Kraków 2004, s. 245–268.

Piechnik L., *Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 183–209.

Piotrowski W., *Medycyna polskiego renesansu*, Jawor 1995.

Pevsner N., Fleming J., Honour H., *Encyklopedia architektury*, przeł. A. Dulewicz, Warszawa 1997.

Podobiński S., *Stan badań terminoznawczych w językoznawstwie polskim*, w: *Dziedzictwo kulturowe utrwalone w języku. Księga pamiątkowa ofiarowana jubleuszowo Prof. Feliksowi Plucie*, red. M. Lesz-Duk, S. Podobiński, Częstochowa 1998, s. 135–139.

Poplatek J., Paszenda J., *Słownik jezuitów artystów*, Kraków 1972.

Przewodnik po stylistyce polskiej, red. S. Gajda, Opole 1999.

Przypkowski T., *Astronomia w kolegiach jezuickich na początku XVII wieku*, w: *Historia astronomii w Polsce*, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975, s. 234–240.

Przypkowski T., *Mikołaj Kopernik*, w: *Historia astronomii polskiej*, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975, s. 127–156.

Przypkowski T., *Udział polskich astronomów w reformie kalendarza oraz spór o kalendarz gregoriański*, w: *Historia astronomii w Polsce*, t. I, red. E. Rybka, Warszawa 1975, s. 215–228.

Puchowski K., *Edukacja historyczno-geograficzna w kolegiach pijarskich i jezuickich w I Rzeczypospolitej*, w: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XVIII w.*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa–Kraków 1993, s. 477–486.

Puchowski K., *Model kształcenia szlachty w kolegiach jezuickich*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 97–104.

Rachwałowa M., *Słownictwo tekstów naukowych*, Wrocław 1986.

Rembiszewska D.K., *Co to jest arszyn? O słownictwie metrologicznym*, „Prace Filologiczne" 2002, XLVII, s. 343–361.

Reymond J., *Powstanie i rozwój polskiej terminologii anatomicznej na podstawie analizy polskojęzycznych podręczników i słowników anatomicznych*, Radom 2009.

Rok B., *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985.

Rok B., *Osiemnastowieczne kalendarze lubelskich jezuitów*, w: *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. A. Witusik, T. Radzik, Lublin 1997 (dostępny na stronach: www.tnn.pl).

Rosińska G., *Instrumenty astronomiczne na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku*, Wrocław 1974.

Rosińska G., *Optyka w XV wieku*, Wrocław 1986.

Ross J., *Z dziejów polskiego słownictwa lekarskiego*, „Język Polski" 1965, s. 226–234.

Rybicka H., *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa 1976.

Rybicka-Nowacka H., *Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w języku polskim XVII wieku (na materiale literatury pamiętnikarskiej)*, Wrocław 1970.

Rybicka-Nowacka H., *Staropolskie postacie oboczne wyrazów pochodzenia obcego*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych" 1974, IV, s. 305–310.

Rytter G., *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*, Łódź 1992.

Siatkowska E., *Historia wpływów łacińskich w językach zachodniosłowiańskich*, „Poradnik Językowy" 1989, s. 229–239.

Siekierska K., *Uwagi o stylu dzieł naukowych XVII wieku (botanika, medycyna, geometria*), w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992, s. 107–115.

Siekierska K., *Z dziejów kształtowania się polskiej terminologii naukowej. Podstawowe słownictwo geometryczne*, „Poradnik Językowy" 1976, s. 272–281.

Sikorski J., *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991.

Skarżyński M., *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*, Kraków 1999.

Skubalanka T., *Język współczesnej literatury naukowej*, w: *Język polski. Poprawność, piękno, ochrona*, red. S. Urbańczyk, Bydgoszcz 1969, s. 35–43.

Smoleński W., *Przewrót umysłowy w Polsce w wieku XVIII*, Kraków 1891.

Stamm E., *Miary długości w dawnej Polsce*, Warszawa 1935.

Stamm E., *Z historii matematyki w XVII wieku w* Polsce, Warszawa 1935.

Starzec A., *Hybrydy w polskiej terminologii motoryzacyjnej*, w: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin 1986, s. 251–258.

Starzec A., *Rozwój polskiej terminologii motoryzacyjnej*, Opole 1984.

Starzec A., *Współczesna polszczyzna popularnonaukowa*, Opole 1999.

Starzec A., Biniewicz J., *Styl naukowy*, w: *Przewodnik po stylistyce polskiej*, red. S. Gajda, Opole 1999, s. 397–410.

Stasiewicz I., *Poglądy na naukę w Polsce okresu oświecenia na tle ogólnoeuropejskim*, Wrocław 1967.

Stasiewicz-Jasiukowa I., *Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego oświecenia*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki" 1998, VII, s. 53–62.

Stoberski Z., *Terminologia naukowa i techniczna*, „Poradnik Językowy" 1973, s. 420–423.

Strelnikowa I., *Lubelska drukarnia jezuicka (1683–1773)*, „Bibliotekarz Lubelski" 1973, nr 1/2.

Strzelczyk J., *Średniowieczny obraz świata*, Poznań 2004.

Suchodolski B., *Nauka polska w okresie oświecenia*, Kraków 1953.

Szczaus A., *Elementy dialogowości w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 r.* Cz. I *Przytoczenia*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2008, t. 7, s. 157–167.

Szczaus A., *Elementy dialogowości w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749* r. Cz. II *Odsyłacze*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2010, t. 9, s. 275–285.

Szczaus A., *Językowy obraz nieba i piekła w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego (1749)*, w: *Język doświadczenia religijnego*, t. I, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Szczecin 2008, s. 123–135.

Szczaus A., *„Kwestia" jako forma podawcza w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 r.*, w: *Nasz język w przeszłości – nasza przeszłość w języku*, t. I, red. I. Kępka, L. Warda-Radys, Pelplin 2011, s. 398–404.

Szczaus A., *O definicjach w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego (1749 r.)* – w druku.

Szczaus A., *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Szczecin 2005.

Szczaus A., *Uwagi metajęzykowe w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego (1749 r.)*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2009, t. 8, s. 143–153.

Szczaus A., *Wykładniki abstrakcyjności w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 r.* Cz. 1. *Kategorie fleksyjne czasownika*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2006, t. 5, s. 217–229.

Szczaus A., *Wykładniki abstrakcyjności w „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 r.* Cz. 2. *Zdania ogólne i szczegółowe*, „Studia Językoznawcze". *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2007, t. 6, s. 163–173.

Szczaus A., *Wykładniki dialogowości w tekstach popularnonaukowych doby średniopolskiej (na przykładzie „Informacyi matematycznej" Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 r.)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 2009, LXV, s. 213–225.

Szlesiński I., *Polskie słownictwo wojskowe w XVII wieku jako przykład związku języka z dziejami narodu*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 1986 [1987], XXXII, s. 279–284.

Szlesiński I., *Słownictwo wojskowe w wybranych tekstach literackich i historycznych XVII wieku*, Wrocław 1985.

Szolginia W., *Architektura i budownictwo*, wyd. III, Warszawa 1991.

Szostak J., *System miar i dawek w pierwszych zielnikach polskich*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny" 1978, 41, z. 1, s. 9–31.

Szwagrzyk A.J., *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław 1990.

Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, wyd. V, Warszawa 2001.

Szymczak M., *Problemy terminologii w pracach leksykograficznych*, „Biuletyn Slawistyczny" 1983 [1985], VIII, s. 73–75.

Szymczak M., *Rola i miejsce terminologii w języku ogólnonarodowym*, „Poradnik Językowy" 1979, s. 49–57.

Tatarkiewicz W., *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1976.

Teksty specjalistyczne jako nośniki wiedzy fachowej, red. M. Kornacka, Warszawa 2007.

Teoretyczne podstawy terminologii, red. F. Grucza, Wrocław 1991.

Turner A.K., *Historia piekła*, przeł. J. Jarniewicz, Gdańsk 1996.

Umińska-Tytoń E., *Słownictwo opisów architektury i sztuki w XVIII-wiecznych diariuszach*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 1992, XXXVII, s. 123–138.

Urbańczyk S., *Słowniki i encyklopedie, ich rodzaje i użyteczność*, wyd. III, Kraków 1991.

Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu, red. E. Wipszycka, t. I, Warszawa 1979.

Walczak B., *Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, w: *Opisać słowa*, red. A. Markowski, Warszawa 1992, s. 222–233.

Walczak B., *Metoda świadectw bezpośrednich w badaniach etymologicznych nad zapożyczeniami*, „Prace Filologiczne" 1986, XXXIII, s. 171–179.

Walczak B., *Rola elementu obcojęzycznego w rozwoju leksyki współczesnej polszczyzny*, „Sprawozdania PTPN. Wydział Filologiczno-Filozoficzny" 1984, 100, s. 19–29.

Walczak B., *Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości") opisu genetycznego*, w: *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa 1997, s. 269–280.

Walczak B., *Termin techniczny – rodzimy neologizm czy zapożyczenie?*, w: *Słownictwo techniczne w dziedzinie tłumaczeń*, Poznań 1980, s. 32–55.

Walczak B., *W sprawie „głębokości" analizy etymologicznej*, „Sprawozdania PTPN. Wydział Filologiczno-Filozoficzny" 1981, 101, s. 271–274.

Walczak B., *Zarys dziejów języka polskiego*, wyd. II, Wrocław 1999.

Waniakowa J., *Etymologia i semantyka słowiańskiego biegun i greckiego πολος – geneza terminu naukowego*, w: *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków 2003, s. 215–222.

Waniakowa J., *Geneza polskiej terminologii astronomicznej*, „Polonica" 2003, XXII–XXIII, s. 313–328.

Waniakowa J., *Jana Śniadeckiego próba stworzenia polskiej terminologii astronomicznej*, w: *Studia językoznawcze. Dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*, red. Z. Cygal-Krupowa, Kraków 2001, s. 385–399.

Waniakowa J., *Polska naukowa terminologia astronomiczna*, Kraków 2003.

Waniakowa J., *Wybrane najstarsze polskie słownictwo astronomiczne*, „Język Polski" 2003, s. 102–112.

Wierzchowski J., *Uwagi o bilingwalnym podłożu słownictwa nauk we wczesnym Oświeceniu*, w: *Bilingwizm a glottodydaktyka*, red. F. Grucza, Warszawa 1981, s. 143–152.

Wilson-Dickinson A., *Historia muzyki chrześcijańskiej*, przeł. M. Wiśniewska, Warszawa 2007.

Witalisz A., *Anglosemantyzmy w języku polskim – ze słownikiem*, Kraków 2007.

Witaszek-Samborska M., *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie (na podstawie słowników frekwencyjnych)*, Poznań 1993.

Witruwiusz M., *O budownictwie ksiąg dziesięć*, tłum. i oprac. E. Raczyński, Wrocław 1840.

Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004.

Wojtan W., *Historia i bibliografia słownictwa technicznego polskiego od czasów najdawniejszych do końca 1933 r.*, Lwów 1936.

Wojtyła-Świerzowska M. (rec.), *A. Bańkowski, „Etymologiczny słownik języka polskiego"*, „Język Polski" 2002, s. 354–359.

Wolański F., *Staropolskie podręczniki i kompendia geograficzne jako źródło wiedzy o świecie w XVIII wieku*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 195–202.

Wołowik B., *Historia polskiej terminologii szkolnej*, Opole 1979.

Wróblewski A.K., *Historia fizyki. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2006.

Wysocka F., *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. I, *Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane*, Wrocław 1980.

Wysocka F., *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. II, *Anatomia. Jednowyrazowe nazwy motywowane*, Kraków 1994.

Wysocka F., *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. III, *Anatomia. Nazwy dwuwyrazowe*, Kraków 2007.

Wysocka F., *Uwagi o polskiej terminologii anatomicznej do początków XIX w.*, „Język Polski" 1979, s. 108–118.

Wysocka F., *Zarys historii polskiej literatury medycznej i piśmiennictwa medycznego do początków XIX wieku*, Piotrków Trybunalski 1999.

Wyszczelski L., *Historia myśli wojskowej*, Warszawa 2000.

Wyszczelski L., *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001.

Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce, red. K. Maślankiewicz, Warszawa 1983.

Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce, red. J. Paszenda, Kraków 1994.

Z dziejów techniki w dawnej Polsce, red. B. Orłowski, Warszawa 1992.

Żabiński Z., *Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej*, Wrocław 1989.

Żabiński Z., *Systemy monetarne w okresie saskim*, „Wiadomości Numizmatyczne" 1975, XIX, z. 4, s. 193–206.

Żelazko K., *„Słownik języka polskiego XVII i pierwszej połowy XVIII wieku" – stan prac, perspektywy i założenia metodologiczne*, „Polonica" 1981, VI, s. 242–247.

Żmigrodzki P., *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice 2009.

Indeks

Indeks leksyki specjalistycznej wyekscerpowanej
z *Informacyi matematycznej* Wojciecha Bystrzonowskiego

abrys 244, 279, 395
abrys ichnograficzny 244, 279, 281
abrys ortograficzny 244, 281
abrys scenograficzny 244, 279, 281
achcze 362, 376, 377, 399
addycyja 36, 76
aequinoctium 28, 130, 391
aequinoctium jesienne 130
aequinoctium wiosienne 131, 151
aequinoctium wiosnowe 131, 395
aeryja 99, 112
aether 99, 112
akcyja witalna 205, 228, 230
akcyja witalna duchowna 217, 229
akcyja życia 205, 228, 230
akkord 305, 353
akkordować 305
akt witalny 206, 228
alabaster 196
alt 232, 237
altana 252
alteracyja 226
altult 362, 376, 377, 399
ałtyn 362, 364, 376, 377
ambra 347, 356
amfiteatr 248, 279
ammunicyja 340
anamorphosis 84, 92
anatomija 206, 229
anguł 15, 41, 76, 259
anguł centrowy 41, 42
anguł centru 41, 42
anguł figury 42, 78
anguł krzyżowy 41, 42
anguł ostry 42
anguł prosty 42
anguł rozwarty 42
ankier / ankra 259, 397
ankrowanie 259
antymonijum 347
appetyt 217
apogaeum 122, 149, 398
appartament 252, 280
aprosze 286, 299
aproszować się 319, 353
aproszowanie 319, 355
aproszowanie się 319, 354, 355
apteczka 252
apteka 252, 279
architekt 243, 279
architektoniczny 244, 279, 281
architektonika 244, 279, 397
architektura 245, 397
architektura domowa 245, 280, 281
architektura gospodarska 245, 280, 281
architektura kościelna 245, 281
architektura pospolita 245, 280, 281
architektura wojenna 245, 280
argentus 358, 377
arkada 259, 280
arkus 20, 48, 76, 172, 202, 259, 282
arkus [*kwadransowy*] 67
arkus południowy 173
arkus tryjumfalny 248, 279, 281
arkus wertykalny 173, 203
arkuszowy 65
armata 331
armatura 331, 353
arsenał 286, 299, 397
arszyn ruski 55
arteryja 212, 229
artykuł wojenny 306, 352, 354
artykuł wojskowy 306, 352
artyleryja 303, 316, 332

artylerysta 310
arytmetyk 34
arytmetyka 34, 76
as 358, 362
asekurować 319, 353
asłanne 362, 376, 377, 399
aspekt 122, 149
aspekt kwadratowaty 122, 151
aspekt kwadratowy 123
aspekt kwadratury 123, 151
aspekt opozycyi 123, 151
aspekt potrójny 123
aspekt szesny 123
aspekt złączenia 123
assa foetida 348, 355, 356
asserculus Zublerianus 28, 67, 74, 391, 395
astra pl. 117
astralabijum / astrolabijum 15, 20, 144, 149, 379
astrolog 143, 149
astrologija 143
astrologija judycyjarna 143
astrologija naturalna 143
astronom 143
astronomiczny 143
astronomija 143
asult 320, 353
attak 320
attak formalny 303, 320
attakować 320, 352, 353
attakowanie 320, 354, 397
attakujący 310
atmosfera 99, 113, 398
atmosfera ziemna 99, 113
atom 96, 112
atomik 96, 113
augmentacyja 206
aukcyja 28, 49, 85, 92, 187, 202
aura 110, 112
auryfodyna 196, 202, 203
aurypigment 348, 355
austeryja 249, 280
autorament 317, 353
autorament cudzoziemski 317, 397
awersyja 217
axis cylindru działa 335, 354, 355

baculus Jacobi 144, 149, 395
bagno 186, 203, 397
bajok 362, 376
balasik 259
balka 259
balkowanie 260
baluard / beluard 23, 287, 300
bandera 382, 384
baronat 193, 203
bas 232, 237
bastyjon 286, 300
baszta 286, 299
batalija 320, 397
bateryja / batteryja 286, 299, 332, 353
baza 260, 279
bazar 328
beczka 63
bela 373, 376
bes 358, 377, 395
bęben 310
biblijoteka 252, 279
bić 335, 354
bieg 124
bieg komet 124, 151
bieg Księżyca 124
bieg księżycowy 124, 150, 151
bieg słoneczny 124
bieg Słońca 124, 150, 151
biegun niebieski 136
biegun południowy 137
biegun pułnocny 137
bielenie 277, 281
bitumen 348
błona 209, 230
błonka 209
błonka jagodna 222, 230
błonka jagodowa 222
błonka rogowa 222, 229
błonka siatczysta 222, 230
błonka sucha 224, 230
błyskawica 104
bojowisko 252
bok 49, 315, 354
bolwerk 287, 299
bomba 340, 353
bombardować 335, 353
bombardować się 335
bombardowanie 335, 354
bój 320
brama 252, 281
brama tryjumfalna 249, 279

bronić 320
bronić się 320
bronienie 320, 354
broń 332
browar 249
brustwerk 287, 298, 299
brzeg 187, 203
brzemienna 215
brzmienie 234, 237
budowanie 277
budynek 249
bursztyn 348, 355
burza 110, 113

cal 56, 77
calc 260
camera obscura 87, 92, 391
cegła 273, 280, 397
cekauz 287, 299
cekin 362, 376
cel 335
cela 253, 282
cena 373, 377
centr 49
centrum 49
centrum rzeczy uciążaiących 65, 78
centrum uciążania 65, 74, 78
cetnar 52, 77
cetnar krakowski 52
cewka 52
cębrowanie 260, 281
chalan 106
charakter 344
chcenie 217
cheroides 222, 229, 395, 398
chilus 210, 230, 398
chimus 210, 230
chmura 108, 113
cholera 204, 225, 229
chorał 232, 237
chorągiew 317, 354
chorąży 310, 397
chór 232, 237, 257
chronograficzny 153, 168
chrząstka 209
chuć 217
ciałko 209
ciało 207, 209, 230
ciągnąć 328, 354
ciągnienie 328
cień 81, 91
ciepło 95, 96, 204
ciężar 65, 68
circinus proportionum 68, 76
cofnienie 321, 354
cukier 108
cyclus lunaris 26, 153, 167, 168, 391
cyclus solaris 153, 167, 168, 391
cyfra 37
cyna 196, 202
cyrkiel 68, 77
cyrkulacyja 214, 229
cyrkuł 42, 68, 76, 99, 113, 124, 173, 193, 202
cyrkuł ekwatora 137
cyrkuł ekwatorowy 174, 202, 203
cyrkuł ekwinokcyjonalny 174, 202, 397
cyrkuł horyzontalny 137, 174, 202
cyrkuł merydyjonalny 174, 202, 203
cyrkuł niebieski 137
cyrkuł niebieski ekwatora 137, 150
cyrkuł parallelny 174, 201, 203
cyrkuł parallelowy 174, 201, 203
cyrkuł podzodyjaczny 137
cyrkuł polarny 175
cyrkuł polarny południowy 175, 203
cyrkuł polarny pułnocny 175, 203
cyrkuł południowy 138, 175
cyrkuł południowy uniwersalny 175
cyrkuł solstycyjonalny 175
cyrkuł solstycyjonalny południowy 176
cyrkuł solstycyjonalny pułnocny 176
cyrkuł solstycyjonalny tropiczny 176
cyrkuł subpolarny 176
cyrkuł wertykalny 176
cyrkuł zasłoneczny 176
cyrkumferencyja 49
cyrkumwallacyja 287, 299
czas 154, 169
czas astronomiczny 154
czas astronomiczny księżycowy 154
czas astronomiczny słoneczny 154
czas kościelny 164
czas polityczny 154
czas polityczny księżycowy 154
czas polityczny słoneczny 154
czas słoneczny 155
czerwony złoty 362
czerwony złoty francuski 362, 377

czerwony złoty holenderski 362, 377
czerwony złoty moskiewski 363
czerwony złoty wenecki 363, 376
czerwony złoty włoski 363, 376
czeski 363
część ciała 207
część wewnętrzna 207, 230
część Ziemi 177, 203
członki 207
członki powierzchne 207, 230
członki powierzchowne 207
członki wewnętrzne 207
czuwać 321
czwartak 363, 377
czynsz 374, 376
czyszczenie 345
czyścić się 345, 356
czyściec 99, 113

ćmić 131, 150
ćmić się 131, 150
ćwiartka 363
ćwiartkowy 65, 78
ćwiczenie żołnierskie 321
ćwiczyć 321
ćwieczek 274
ćwierćkartanie 332

dach 260, 280, 397
dach we dwoje złamany 260, 281
decunx 358, 375
defensyja 321
deklinacyja 124, 149, 379, 385
delineacyja 246, 279, 384
delineować 246, 279
demolicyja 321, 353
demoliować 321, 353
denarius 363
deputowany 310
des 358
deska 274, 281
deszcz 108, 113
deszcz kamienny 108
deszcz ognisty 340
deunx 358, 375
dextans 359, 375
dezertować 321
dłoń 56, 78
długość 66
długość [*geograficzna*] 172, 177
dni epagomeni 156
dni krzyżowe 164, 165
dni przybyszowe 156
dno 187, 203
dno morskie 188, 203
dno oka 223
dobić 335
dobijać się 321
dobycie 321
dobyć, *dobywać* 321
dobywanie 322
dobywanie formalne 322
dobywanie szturmem 322, 354, 355
dodrans 359, 375
dolina 186
dom 138, 150
dopia 363, 376, 377
dopla 363, 376
drachma 359, 376
drachma attycka 359, 376
drachma grecka 359, 376
drachma hebrajska 359, 376, 377
dragonija 317
droga artodromiczna / ortodromiczna 15, 380, 385, 399
droga Księżyca 125, 148, 149, 150
droga księżycowa 125, 148, 149
droga loksodromiczna 15, 380, 385, 399
droga słoneczna 125, 149
droga Słońca 125, 149, 396
drzewo 274
drzwi 260
drżenie 225
dukat 363, 376
dusza 206
dwór 249
dyjafragma 210, 229
dyjament 196, 202
dyjametr 49
dyjoptra 87, 92, 398
dyjoptryczny 85, 93
dyjoptryk 24, 85, 93
dyjoptryka / dioptrica 24, 86, 92, 93, 391, 392, 398
dyminucyja 188, 202, 203
dyspensa 253, 279, 282
dyszkant 233, 237
dywidować 37

dywizyja 22, 37
działo 332
dzida 332, 353
dzieniuszka 364, 376
dzień 155
dzień artyficyjalny 155
dzień astronomiczny 155
dzień Księżyca 155, 167
dzień księżycowy 155, 167
dzień naturalny 155
dzień naturalny słoneczny 156
dzień polityczny 156
dzień słoneczny 156
dźwięk 234, 237

echo 234, 237
egzaktor 311, 353, 355
ekliptyka 125, 149
ekskursyja 322, 353
ekspedycyja 322, 353
ekwator 138, 149, 172, 177, 202, 397
ekwator niebieski 138
element 97, 113
elevatio poli 28, 138, 149
elewacyja 138, 336, 353, 355
elewacyja ostatnia 336, 355
elewacyja poli 139
elewacyja pospolita 336
elewacyja śrzednia 336
ellipsa 43
embryjon 216, 229
empir 100, 111, 112
empireum 100, 111, 112
epakta 157, 168
eurytmija 246, 281

fabryka 249, 279
facyjata 261, 280
fakcyja 306, 353
false brage 287, 298, 300, 301
fałdowanie 270, 281
farba 196, 202
fatuus 104, 112
febra 227, 229
fejerwerk 344
felczer 311, 353
feldmarszałek 311, 353
fening 364, 376
figura 43, 77
figura cylindrowa 47
figura cyrklowata okrągła 43
figura cyrklowata podługowata 43
figura cyrkulista 47
figura cyrkułowata 43
figura doskonała n-ścienna 43
figura elliptyczna 47, 77, 78
figura graniasta 43, 74
figura kwadratowa 43
figura małokątna 44
figura n-graniasta 44
figura n-ścienna 47
figura okrągła 47
figura okrągława 47, 78
figura owalna 47, 77
figura piramidalna 47, 77, 78, 396
figura płaska 44, 395, 398
figura płaskata 44, 78
figura podługowatokwadratowa 44
figura regularna 25, 44, 395
figura regularna wielościenna 44, 78
figura równościenna i równokątna 44
figura sferyczna 48
figura spiralna 48, 75
figura spirałowata 48, 75, 78
figura trójgraniasta 44, 74, 75, 78
figura tryjangułowa 45, 74, 75, 78
figura węglasta 45, 74, 75, 78
figura węgłowata 45, 74, 75, 78
figura wielekątna 45, 74, 78
figura wielograniasta 45, 74, 78
figura wielościenna 45, 398
figura zupełna 48, 78
figurał 233, 237
filar 261, 279, 397
firmament 15, 100
flak 211, 229
flank / flanka 288, 298
flegma 204, 225, 229
fligel 288, 298, 301
flinta 332, 353
floryzowanie 270, 281
flukt 188, 202
fluxus 188, 202
fodyna 196
folijowanie 270, 281
fontana 258
fonokamptyka 24, 235
fonurgija 24, 236

formować 328, 353
formowanie 328
forta 253, 280
forteca 288, 299, 397
forteca n-graniasta 288, 298, 300
forteca n-granista 288, 298, 300, 301
forteca nieregularna 288
forteca regularna 289
fortel 322, 353
fortka 253
fortyfikacyja 289, 299, 397
fortyfikacyja nieregularna 289
fortyfikacyja pułksiężycowa 289
fortyfikacyja regularna 289
fortyfikacyja wewnętrzna 289, 301
fortyfikacyja zewnętrzna 289
fortyfikować się 297
fortyfikowanie 297
forynt / furynt 364, 376, 377
fossa 289
fossa aproszowa 290, 300, 301
fossa sucha 290
fossa wodna 290, 298
fossa wodnista 290, 298
frakcyja 37
framuga 261, 270, 280
front 261, 279, 282, 315, 353
front łamany 261, 281
front obłączasty 261, 281
front obłąkowaty 261
front trójgraniasty 261
front tryjangułowy 261, 281
fuga 262, 280
fundament 262, 279
fundyh laltyn 28, 364, 377
funt 52, 77, 364, 376
funt amszterodamski 53, 396
funt antwerpski 53
funt drezneński 53
funt florencki 53
funt frankofurski 53
funt gdański 53
funt kijowski 53
funt konstantynopolski 53
funt królewiecki 53, 78
funt lipski 53
funt londyński 53
funt lwowski 53
funt madrycki 53
funt norymberski 53
funt paryski 53
funt poznański 54
funt praski 54
funt rzymski 54
funt sztokholmski 54
funt toruński 54
funt warszawski 54
funt wenecki 54
funt wiedeński 54
funt wileński 54
funt wrocławski 54

gabinet 253
galeryja 253, 280
ganek 253, 280
gardło 213, 230
garkuchnia 329, 353
garniec 63, 78
garnizon 317, 353
generał 311
geograf 173
geograficzny 173
geografija 173, 202
geolabijum 15, 172, 180
geometra 34
geometryczny 35
geometryja 34
gęba 211, 230
gips 274, 280, 397
glejta 196, 202
glina 274
glinka 196
głaz 196, 203
głębokość 66
głos 235, 237
głowa 25, 207, 230, 290, 300, 397
głowa [*komety*] 117
głowa smocza 139
gnomon 69, 76
godzina 157, 169
godzina słoneczna 157
gorączka 227, 230
gorzelnia 249
góra 186, 203, 397
górnik 196
grać 233, 237
grad 108, 113
grad ognisty 340, 355

gradus 64, 65, 74, 177, 202
grafista 243, 281
grafstwo 193
gran 54, 56
granat 340
granat ręczny 340, 353, 355
granica 193
granica południowa 139, 148, 391
granica pułnocna 139, 148, 391
granica Słońca 139, 150
graniczyć 193
granizować 346
granizowanie 346, 356
granum 54
grasować 322, 353
greszlik 364, 377
grosz 364, 376
grosz niemiecki 364, 376
grosz polski 364, 376
grosz polski poczwórny 364, 376, 377
grosz pruski 365, 376
grosz turecki 365, 377
grosz węgierski 365, 376
grosz włoski 365
grunt 262, 280
grunt koperwasowy 197, 203
grunt marglowy 197, 203
grunt mineralny 197, 203
grunt saletrzysty 197, 203
grunt siarczysty 197, 203
gruz 274, 280
grywiennik 365, 376, 377
grzmot 110, 113
grzywna 359, 377
grzywna polska 359
gubernijum 193
gulden 365, 376
guma arabska 348, 355
gundula 382, 384
gwiazda 117, 150, 290, 300, 344
gwiazda błądząca 117, 149
gwiazda errans 117, 149, 395
gwiazda lecąca 104
gwiazda nowa 117
gwiazda n-wielkości 118
gwiazda polarna 15, 118
gwiazda spadająca 104
gwiazda stała 118
gwiazda [*żeglarska*] 15, 118, 381, 385
gwicht 69, 77
gzems 271
gzemsik 271, 281
gzemsowanie 271

hak 188
hałun / hałon 348, 356
hamernia 197
harc 322, 353
Helena 104
horometrum 144, 145, 379
horoscopium 145
horyzont 139
humidum radicale 225, 229
humor 97, 113, 204, 225, 229
humor kryształowy 223
humor melancholiczny 226
humor szklany 223
humor wodnisty 223
humor wodny 223
huta 197, 202
hydraulik 243, 396
hydrograf 188, 203
hydrograficzny 188
hydrografija 188
hydrostatyczny 35, 79
hydrostatyka 23, 35, 74, 79
hydrotechniczny 246, 281
hygroscopium 69, 391

ichnografija / ichnographia 244, 246, 279
idasy / idusy pl. 157, 167, 168
idy pl. 157, 167, 168
igiełka magnesowa 381, 384
illuminować 344
illuminowanie 344
imaginatywa 218, 229
impet 336, 353
indeks 69
indeks żeglarski 381, 385
indykcyja [*rzymska*] 157, 158, 168
indzinijer 197, 198, 311
indzinieryja 304, 355
infanteryja 317
infirmaryja 253, 279
infrakcyja 86, 93
inkursyja 322, 353
inkwietować 322
instrument 69, 233, 237

instrument astronomiczny 145
instrument dyjoptryczny 87, 93
instrument geograficzny 180
instrument geometryczny 69
instrument gnomoniczny 69, 79
instrument hydrograficzny 69, 79 *399*
instrument indzinierski 330
instrument matematyczny 70
instrument wojenny 330
instrumenta chcenia 218, 229, 230, 396
instrumenta chuci 218, 230
instrumenta dotykania 218, 229, 230
instrumenta imaginacyi 218
instrumenta powonienia 218
instrumenta rozumienia 218
instrumenta słyszenia 218, 230
instrumenta smaku 219, 230, 396
instrumenta widzenia 219, 230
instrumenta zmysłów 219
instrumenta zmyślności 219, 230
insult 323, 353
insuła 186, 202
intrata 374
introsumpcyja 211, 229, 230
intumescencyja 188, 202, 203
iskra 344
izba 253, 281

jarom asłan 365, 376, 377
jastrych 274, 280
jasyr 306, 353
jazda 317
jesień 131
jezioro 25, 189, 203, 397
języczek 213
język 211, 230
juliusz 365

kafar 276
kalendarz 158, 168, 397
kalendarz astronomiczny 158
kalendarz Grzegorzowy 158
kalendarz Juliuszow 158
kalendarz kościelny 165
kalendarz kościelny dawny 165
kalendarz [*kościelny*] *nowy* 165
kalendarz [*kościelny*] *stary* 165
kalendy 158, 168
kalkulacyja [*arytmetyczna*] 37
kalkulacyja astronomiczna 144
kalkulować 37
kamfora 348, 356
kamienica 250
kamień 54, 78, 274
kamień ciosowy 275, 281
kamień gdański mały 54, 78
kamień gdański wielki 55
kamień krakowski 55
kamień lazurowy 198
kamień lwowski 55
kamień mosiężny 198
kamień wapienny 275
kamień warszawski 55
kamień ziemny 275, 281
kanalik 207
kanalik mammilarny 213, 230
kanał 189, 207, 229, 258, 280
kanał ciasny 189, 203
kanon 332
kanton 193, 202
kapela 233, 237
kapitan 311, 353
kapitel 271, 279
kapitulacyja 306, 352, 397
kapitulować 306
kaplica 257, 280
kaplica krzyżowa 257
karat 23, 55, 77
karkas 341, 353
kartan 332
Kastor i Polluks 104
kaszel 227, 230
kasztel 290, 299
kasztel pułbastyjonowy 291, 300
kasztelanija 194, 203
katafalk 253, 254
katoptryczny 84, 93
katoptryk 24, 84, 93
katoptryka / *catoptrica* 24, 84, 92, 93, 398
kawaler 291, 299, 353
kawaleryja 317, 397
kąt 262
kielnia 276, 397
kilof 277, 397
kiszka 211, 230
klamra 246
klasztor 254, 280
klepsydra 70

kleszcze 291, 300
kleszcze podwójne 291, 300, 395
kleszcze pojedyncze 291, 300
klima 181, 202
klima subpolarny południowy 181, 203
klima subpolarny pułnocny 181, 203
kloaka 258
kloc 262
knot 341, 353
kocioł 310
koczować 329, 353
kointelligencyja 306, 353
kolofonija 348, 356
kolor 97, 113
kolubryna 333, 353, 395
kolumna 105, 262
kolumnacyja 262
kolumnacyja dorycka 262, 282
kolumnacyja jonicka 263, 282
kolumnacyja koryntska 263
kolumnacyja rzymska 263
kolumnacyja tuskańska 263
komenda 323
komendant 311
komendować 323, 353
kometa 15, 118
komin 263
kominek 263
kompas [*słoneczny*] 70
kompozytor 233, 237
koncha 271
kondygnacyja 263, 264
konfederacyja 306, 353
konfederować 306, 353
koniunkcyja 125, 148
konkokcyja 211, 229
konsonancyja 235, 237
konstelacyja 118, 149
konstelacyja niebieska 119
konstelacyja zodyjaczna 119, 150, 151
konstrukcyja 278
końskie kopyto 349
kopa litewska 360
koperwas 198, 202
kopiejka 365, 376
kopijnik 311, 354, 397
kopuła 264
korona 107, 113, 264, 292, 300
koronowanie 264
korpus 315, 353
kortyna 292, 299
koryto 189, 203
korzec 63
korzec gdański 63
korzec lubelski 63
korzec sandomierski 63, 78
kosa 105
kosmograficzny 97
kosmografija 97
kosteczka 209
kosz 292, 300
kościół 257, 280
kościół kaplicowy 257
kościół krzyżowy 257, 281
kość 209, 230
kość durszlakowa 213, 228, 230
kość dziurkowa 213, 228, 230
koza skacząca 105
kraj 181, 194, 203
kraj gorący 181, 201
kraj okołopolarny południowy 181, 201, 203
kraj podsłoneczny 181, 203
kraj południowy 182
kraj pułnocny 182
kraj subpolarny południowy 182, 201, 203
kraj subpolarny pułnocny 182, 203
kraj świata 182, 201, 203
kraj wschodni 182
kraj zachodni 182
kraj zasłoneczny południowy 182, 203
kraj zasłoneczny pułnocny 183, 201, 203
krajcar 365, 376
krajcar niemiecki 366
kraje cyrkumpolarne 183, 201, 203
kraje okcydentalne 183, 203
kraje oryjentalne 183
kraje podekwatorowe 183, 203
kraje podziemne 183, 203
kraje polarne 184, 203
kraje solstycyjonalne 184, 203
kraje subpolarne 184, 201
kraje zasłoneczne 184
krata 264
krąg słoneczny 119, 150
kredens 254, 280
kreta 198
krew 204, 226, 230
krok 56, 78

krok geometryczny 56, 78
krok geometryczny kwadratowy 61, 78, 79
krok kwadratowy 62
krok zwyczajny 56, 79
krokształyn 264
kropla 271, 280
królestwo 194, 203
kruchta 257, 280
kruczganek 254
kruszec 198
krwi zapalenie 227, 229
kryształ 198
krzemień 349, 356
krztań 213, 230
krzywonos 271
księstwo 194, 203
Księżyc 119, 150
księżyc 15
kuchnia 254
kula 341, 353
kula ćmiąca 341, 355
kula jaśniejąca 344, 355
kula ognista 341, 353
kula oświecająca 341, 355
kula smrodem zarażająca powietrze 342, 354, 355, 391
kula zapowietrzona 342, 353, 355
kurrencyja 374, 375
kuryjer 311
kurytarz 254, 280
kusza 333
kwadra 131, 149, 264, 397
kwadra ostatnia 15, 131
kwadra pierwsza 15, 131, 132, 150
kwadrans 158, 177, 353
kwadrans [*astronomiczny*] 145
kwadrans [*indzinierowy*] 330, 355
kwadrat 45, 315
kwadrat doskonały 45
kwadrat geometryczny 70
kwadrat podługowaty 45
kwadrat podłużny 46
kwadratowy 49
kwadratura 132
kwadryn 366, 375, 377
kwalitatywa 95, 97, 204
kwatera 158, 329
kwintel / kwintla 55, 77
labirynt 225, 229
lafa 309, 352, 353
lambens 105, 112
lamus 250
landsgrafija 194, 203
landsgrafstwo 194, 203
laska 56, 70, 78, 271, 281, 282
latawiec 105
lato 132
ląd 186
lens, lentes 87, 92
lew 366, 376
leże 329
li 56, 77
libellacyja 278
libra 366, 373, 375
libracyja 125, 149, 151
librowanie 66, 78, 79
librowanie się 126, 150, 151
liczba 37
liczba kwadratowa 38, 398
liczba prosta 38
liczyć 38
linija 39, 76, 77, 246, 315
linija celowa 333
linija cylindru działa 336, 354, 355
linija cyrkulasta 40, 77, 393, 396
linija dłuższej defensyi 292, 300, 301
linija dyjametralna 49
linija dyjametrowa 49
linija horyzontalna 40, 393
linija kalibistyczna 331, 354
linija krótszej defensyi 285, 292, 300, 301
linija krzyżowa 40, 74, 77, 78, 393
linija obłączysta 40, 393
linija parallelowa 40, 76, 77, 393, 398
linija perpendykularna 40, 74, 76, 77, 393
linija południowa 139
linija poprzeczna 40, 74
linija prosta 40, 393
linija prosta perpendykularna 40, 393
linija równoodległa 40, 398
linija równoodległa proporcjonalna 41, 78
linija z dyjoptrami 87, 93
lira 366, 376
lisztewka 271
liść 272, 280
litera niedzielna 165
loch 254

locht 342
lokacyja 329, 353
lokować 329, 353
lont 342, 353
lód 109, 113
luminarz 119
luminarz niebieski 119, 150
luminarz niebieski niestały i błąkający się 119, 150
luminarz niebieski stały i jednostajny 119, 150, 151
luminarz stały 119, 151
lunacyja 132
luźni ludzie 312

ładunek 342, 353
łaknienie 211, 229
łamać się 86, 93
łan 62, 77
łan chełmiński 62
łan frankoński 62
łan niemiecki 62
łan polski 62
łan teutoński 62
łaszt 64
łaszt gdański 64
łaźnia 254
łączyć się 126
łokieć 56
łokieć geometryczny 56, 71
łokieć krakowski 56
łokieć kubiczny 64
łokieć kwadratowy 62
łokieć olenderski 56
łokieć prosty 57
łokieć zwyczajny 57
łot / łut 55
łuk 333
łup 309

macerować 278
machica 35
machina 277
machina wojenna 333
magazon 329, 353
magnes 381, 384
makuły 132
maligna 227, 229
malowanie 272, 396
malowidło 272
manna 109
mappa 172, 180, 379
marchijonat 194
margiel 275, 279
margrabstwo 194, 203
markietti 366, 377
marmur 198, 202
marsz 328
maryjasz 366, 376
marynarz 383
mastykacyja 211, 229, 230
mastyks 349, 355
maszt 382, 384
matematyczny 35
matematyk 35
matematyka 36
materyja architektoniczna 275
materyja racowa 349, 355, 356
meat 189, 208, 229
mechaniczny 36
medycyna 206, 229
medyk 206, 229
melancholija 204, 226, 229
membrana 211, 229
mensula Praetoriana 71, 76, 395
merkuryjusz 198
metal 199, 202
meteora 95, 97
meteora ogniste 106, 113
meteora powietrza 107, 113
meteora powietrzne 107, 112, 113
meteora wodne 109
mezobajok 366, 376, 377
mezogros 366, 376, 377
mezojuliusz 366, 376, 377
mezosolido 367, 376, 377
mgła 109, 113
miara 57, 66
miara geometryczna 33, 66
miara łokciowa 57
miara pospolita 33, 66
miasto 194
miasto stołeczne 194
miąższość 66
microscopium 88
miecz 106, 333
miedź 199
miejsce obronne 308

mierzenie 66
mierzyć 66
miesiąc 158, 169, 397
miesiąc księżycowy 15, 159
miesiąc księżycowy astronomiczny 159
miesiąc księżycowy polityczny 159, 169
miesiąc schadzkowy 159, 168, 169, 392
miesiąc słoneczny 159, 168
miesiąc synodowy 159, 169, 392
miotła 106
międzybalcze 264
międzysłupie 264
miękkość 95, 97
mięszkanie 250
mila 57, 76, 77
mila angielska 57
mila bawarska 57
mila czworograniasta 64, 77
mila duńska 57
mila francuska 57
mila hiszpańska 58
mila kwadratowa 62, 77, 396
mila moskiewska 58, 77
mila niemiecka 58
mila norweska 58
mila polska 58
mila polska zwyczajna 58
mila portugalska 58
mila szwajcarska 58
mila szwedzka 58
mila węgierska 58
mila włoska 58
mina I 342
mina II 360, 376
minera 199
minerał 199
minucyje 165, 168
minuta 64, 160
minuta godzinna 160, 168
minuta słoneczna 160
miód 109, 113
młotek 277
młynek 344
mna 360, 376
mna grecka 360
mna hebrajska 360
model 247
modelusz 247
moneta 372, 375
morg 63, 77
morze 189
mosiądz 199
most zwodzony 293, 300
moździerz 333
mózg / muzg 219, 230
mróz 110, 113
mularz 243
multyplikacyja 38
multyplikować 38
mur 250, 264
murowanie 278, 281, 397
musurgia 235, 237
muszkieter 312, 353
muszkuł 209, 229
muszkuł mezenteryczny 211, 230
muzyczny 233
muzyka 233
myops 223, 230

nabić, *nabijać* 336
nabijać się 336
nabijanie 337
nabój 342
nadir 140, 149
nadłamać 86
nadłamanie 86, 93
nadpróg 265
nadpróg dorycki 265
nadpróg jonicki 265
nadpróg koryntski 265
nadpróg rzymski 265
nadpróg tuskański 265, 282
namiestnik 312
naphta 349, 355
narożnik 266
natrzeć, *nacierać* 323, 352
nawa 257, 382, 384
nawałnica 110, 113
nawałność 110, 113
nawigacyja 380, 384
nervus auditorius 225, 229
nervus ophius 224, 229
nić pirotechniczna 343, 355
niebiosa 100
niebo 100, 111
niebo astronomiczne 101, 113
niebo empirejskie 100, 101, 111
niebo firmamentowe 101, 113

niebo firmamentu 101, 113
niebo gwiazdowe 101, 111, 112
niebo kryształowe 101, 111, 112
niebo księżycowe 119
niebo marsowe 120
niebo merkuryjuszowe 120
niebo planetne 101, 111, 113, 399
niebo planetowe 102, 113
niebo powietrza 102, 113
niebo powietrzne 102
niebo satrunowe 120, 151
niebo wenusowe 120, 151, 399
niebo wodniste 102, 113
nieprzyjaciel 312
nieść, *nosić* 337, 354
niewola 307
noc 132
noga 208, 230, 266, 281, 397
nony 160, 168
nos 214, 230
nota 233, 237
nozdrza 214, 230
nów 15, 131, 133, 150, 151, 397
nummus 373, 375
nutrycyja 206

obicie 275
obiekt widomy 81, 91, 93
oblegający 317
oblężenie 323, 354
oblężony 317
obora 250
obozować 329
obozowanie 329
obozowisko 330
oboźny 312
obóz 330
obracać się 126
obrona 323
obroty gwiazd i planet 126, 149, 150
obroty niebieskie 126, 149
obrót 126, 149, 323
obrót ekscentryczny 126, 149
obrót gwiazd 126, 149, 150
obrót jednostajny od wschodu do zachodu 127, 149, 150
obrót Księżyca 127, 149
obrót luminarzow niebieskich 127, 149
obrót nieba gwiazdowego 127, 149, 150
obrót sferycznospiralny 127, 149
obrót słoneczny 127, 149
obrót Słońca 127
obrót Słońca koło Ziemi 128, 149, 150
obrót spiralny 128, 149
obrót Ziemi 128, 149
obrót Ziemi około Słońca 128, 149, 150
obserwacyja astronomiczna 144
obszerność 67
obwach 293, 299
ocean 189, 202
ocet 349, 356
ocet winny 349, 355
ocyrklować 49, 78
odbicie 235, 237
odbić, *odbijać* 85, 235, 237
odetchnienie 214
odlać 346
odległość 50
odlewać się 346
odmiana Księżyca 133
odmiana powietrza 110, 113
odnoga 190
odpór 323
odrzwi 266
odsiecz 323
odstąpić 190
odstrzelać, *odstrzeliwać* 337
odstrzelać się 337
odwijać 380, 385
odwód 315
officyjer 312, 353
officyna 255
ogień 95, 98, 112, 204
ogień grecki 343, 355
ogień sztuczny 343, 355
ogień tryjumfalny 345
ogień wojenny 343
ogłos 235, 237
ogon [*komety*] 120
ogon smoczy 140, 149
okiennica 266
okno 266
oko 224, 230, 397
okop 293, 300
ków 275
okrąg 120, 128
okrąg geograficzny 180, 203
okrąg księżycowy 160, 167, 391

okrąg niebieski 140
okrąg słoneczny 160, 167, 391
okrąg Ziemi 120
okręt 383, 385
okręt wojenny 383, 385
okulary 88
olej lniany 350
oliban 350
ołów 199
ołtarz 258, 280
opadać 190
opanować 324
opanowanie 324
opasać 324
opoka 275
opozycyja 128
optyczny 82
optyk 243
optyka / *optica* 82, 391, 392, 395
oppugnujący 312, 355
opuszka 107
oręż 334
organ 208
organum 208
orificium 334, 353
orlanka 367, 377
ortografija / ortographia 244, 246, 247, 282
oszańcować 297, 300
oszańcowanie się 297, 301
oś 247
oś cylindrowa działa 337, 354, 355
oś [*niebieska*] 140
oś ziemna 177
otchłań 102
otoczyć 324
owata 46
ozdownia 250, 281, 397

pachołek 312
pagórek 186
pal 266
palec 59, 78
palec geometryczny 59
palenie 346, 356
palenie się 346
pałac 250
pałtynik 367, 376, 377, 399
pamięć 219, 230
pantometrum Kircherianum 71, 76, 395
państwo 194
para 367, 376
parabola 27, 41
parallel 178, 202
paraliż 227
parallaxis 128
parapet 293, 298
parastata 266, 282
parat 324, 353
parelia 107, 113
partyja 317
partytura 234, 237
paulus 367, 375
pawilon 255, 280
pawiment 266
pazur 208
pełnia 15, 131, 133, 150, 151, 397
pełnia ekwinokcyjonalna 133
peninsuła 186
penumbra 82
perigaeum 128, 398
perpendykularny 50
perpendykuł 50, 71
perspektywa / *perspectiwa* 82, 88, 92, 391, 392
perspektywa [*astronomiczna*] 146
perspektywa katoptryczno-dyjoptryczna 88, 93
perspektywa podwojona 88, 93
peryferyja 50, 76
philippus 367
phonocamptica 24, 28, 235, 237
phonurgia 24, 28, 235, 236, 237
piaćałtynik 367
pian 50, 397
piasek 275, 281
piaster 367, 376
piątak 367
piec 266, 277
piechota 318
piechur 312
piekarnia 255, 281, 397
piekło 102,113
pieniądz 373
pieniądz cechowany 373, 377
pieniąż 367
pieniążek 368
piersi ciężkość 227, 229
pierścień 272
pieszy 312

piędź 59, 78
piędź geometryczna 59
piędź przyrodzona 59
pięta 208, 230
piętak 368, 377
pikietnik 313, 354
pilaster / pilastr 266
piorun 106, 113
pirobologija 304, 353
pirotechnija 304, 353, 355
pistoł 368, 376
piwnica 255
plac 308, 352, 353
plaga 184, 201
plaga południowa 184
plaga pułnocna 184
plaga wschodnia 184
plaga wschodowa 185
plaga zachodnia 185
plamy 133, 149, 398
planeta 111, 120
planta 247, 279
plwocina 226
płacić 374
płaszczyzna 50
płaszczyzna wielościenna 46, 74
płeć męska 216, 229
płeć niewieścia 216, 229
płód 216, 230
płuco 214, 230
poczęcie 216
podatek 374
poddanie 307
poddanie się 307, 352, 354
poddawać się 307
podjazd 324
podłoga 267, 281
podniebienie 214
podniesienie biegu niebieskiego nad horyzont 140, 150
podniesienie punktu polarnego nad horyzont 140, 141, 150
podnóżek 293
podpalić 337
podpora 267
podsadzka 267, 282
podstawek / podstawka 267
podstępować 324
podsunąć się 324
podwale 293, 298, 299
pogoda 110
pogoń 324
pokój 255, 307, 354
pole 63, 308, 352, 354
pole otwarte 308, 354
polemiczny 304
polemik 313, 355
polemika 304, 353, 355
polemoscopium 88
polijeder 48
polus 141, 178
polus antarcticus 141, 149, 178, 202
polus arcticus 141, 178, 202
polus południowy 178, 202
polus pułnocny 179, 202
położenie 179
południe 134, 179
połużka 368, 376
pomiędzysłupie 267, 282
ponik 190
por 208
porachować 38
poranek 134
porfir 199, 202
poronić 216
poronienie 216
porównanie dnia z nocą 134, 150
port 195, 380, 384
portugał 368, 376
porucznik 313, 353
porządek 315, 354
posadzka 267
poseł 313
posiłki 318
posiłkować 324
postaw 373
postrzał 337
postument 272
pot 226, 230
potencyja 206
potyczka 324, 353
potykać się 325
powiat 195
powietrze 95, 98, 112, 204
powietrze nadziemne 102, 113
powonienie 219, 229
półarkuszowy 65
półbastyjon / pułbastyjon 294

półcyrkuł / pułcyrkuł 46, 75
półdyjametr / pułdyjametr 51
półgrywiennik 368, 376
półkanonie / pułkanonie 334
półkartanie / pułkartanie 334
półksiężyc / pułksiężyc 294
północ / pułnoc 134, 179
półpałtynik 368, 376
półsferze / pułsferze 121
półtalarek 368, 377
półtalarek francuski 368
półtalarek niemiecki 368
półwałek / pułwałek 272, 282
praesbyta 224, 230
praesidium 318, 353, 391
pralnia 255
prąt 190
prefektura 195
pręt 59, 276
pręt geometryczny 59
primum mobile 102, 112
proch 343
profos 313, 353
promień 51, 82, 93
promień rzeczy widomej 83, 93
proporcyja 248
proporcyja arytmetyczna 38
protheus militaris 68, 71, 395
prowiant 309, 352, 353
prowincyja 195
próg 267
przebyć 325
przedmieście 195
przefiltrować 346
przegrana 307, 354, 396
przejęcie 325
przeprawa 325
przesilenie Słońca 134
przesilenie się Słońca letniego 134, 148
przesilenie się Słońca zimowego 134, 150
przeście ciasne 190, 203
przybicie 337
przybić 337
przybierać 190
przycieś 267
przydać 38
przymrozek 110, 113
przymurek 267
przysionek 255
przysłupie 268, 282
przystawstwo 330
przystąpić 190
przystęp 190, 203, 325
psalmodyja 234
pu 59, 77, 399
puchlina 227, 230
pulweryzować 346, 356
pułk 318
pułkownik 313, 354, 397
punkt 46
punkt polarny 179, 203, 381, 385
punkt wertykalny 141
puszka 345, 353
puszka [*magnesowa*] *żeglarska* 15, 381, 385
puszka horograficzna kompasowa 146, 150
puszkarz 313, 353

quadrans 360
quinarius 368, 375
quincunx 360, 375
quotus 38, 391

raca 345, 353
rachować 38
rachowanie 38
radius Latinus 72, 395
radix quadrata 39, 76
radyjacyja rzeczy widomej 83, 93
raj 103, 111
ramię 294, 298, 299, 300
rano 134
rawelin 294, 299
razić 337
rebellija 307
reduta / redukta / redukt 294, 299
refektarz 256
refleks 85, 91, 93, 236, 237
refleksyja 85, 91, 236, 237
refluxus 190, 202
refrakcyja 15, 86, 92
regiment 318, 353
reguła stereometryczna 51
rejterować się 325, 353
rejterowanie 325
rejterowanie się 325
reperkusyja 85, 91, 92
reszta 39
retyna 224

rewolucyja 129
rewolucyja corocznia 129
rewolucyja roczna 129
ręka 25, 208, 230
rodzenie 217, 229
rogi 294
rok 161, 169, 397
rok astronomiczny 161
rok gwiazdowy 161
rok [*Juliuszowy*] *pospolity* 161
rok [*Juliuszowy*] *przestępny* 161
rok [*Juliuszowy*] *przybyszowy* 162
rok kościelny 165
rok Księżyca 162
rok Księżyca pospolity 162
rok Księżyca przybyszowy 162, 169
rok księżycowy 162
rok księżycowy pospolity 162, 169
rok księżycowy pospolity niezupełny 162, 169
rok księżycowy pospolity zupełny 163, 168, 169
rok księżycowy przybyszowy 163, 169
rok księżycowy przybyszowy niezupełny 163, 168, 169
rok księżycowy przybyszowy zupełny 163, 169
rok polityczny 163, 169, 399
rok słoneczny 163, 168
rok słoneczny astronomiczny 163, 168, 169
rok słoneczny polityczny 163, 168, 169
rok słoneczny pospolity 164, 168, 169
rok słoneczny przybyszowy 164, 169
rok Słońca 164
rok zwyczajny 164
rosa 109, 113
rota 318
rotman 383, 384
rotmistrz 313
rozłączać się 129
rozpuszczenie 346, 356
rozpuścić 346
rozum 219
rozumienie 219
rozwalać 325
róg 268
równina 187
róża 382, 384
rubel 369, 376
rublówka 369
rubryka 199
ruda 199
ruda żelazna 25, 199
ruminacyja 212, 230
ruszać się 328
ruszenie się 328
rychtowanie działa 338, 354
rychtowanie działa horyzontalne 338, 354
rychtowanie działa na zawias 338, 354
rychtowanie działa wprost 338, 354
rydel 277
ryfa 276
rynek 330
rynna 268
ryński 369
ryza 373, 376
rzecz brzmiąca 236, 237
rzecz widoma 83, 91, 93
rzeka 25, 191
rzeźba 272
rzucać 83, 93
rzucanie 83, 93

sadło 209, 230
sal petrea 350, 355
sala 256, 280
saletra 350, 355
salisfodyna 200
salwować 326
samołówka 295, 300
sappa 295, 299, 301
sapor 95, 98
saracenia 350, 355, 356,391
sąmsiek 256
sążeń 60, 78
scenographia 248, 279
schody 268
scutum auri in auro 369
scyntylacyja 135, 151, 398
sedycyja 307
sekundować 326
semicyrkuł 46, 75
semicyrkuł [*geometryczny*] 72, 79
semidyjametr 51
semis 360
septunx 360
serce 215, 230
sestertius 369
sextans 361
sędzia wojskowy 313, 354
sfera 48, 76, 146, 149, 343

sfera armilarna 146
sfera astronomiczna 146
sfera geograficzna [*ziemna*] 180, 203
sfera nieba gwiazdowego 103, 113
sfera niebieska 103, 147
sfera słoneczna 121
sfera świata 103
sfera Ziemi 103, 113
sfera ziemna 103, 113
sfera ziemnowodna 191
sferyczność 51, 79
sferyczny 51
siarka 350, 356
siclus 55, 361
sień 256
siły 318, 354
skala [*miernicza*] 72, 79
skala stylometryczna 248
skała 187, 203
skarbiec 258
sklepienie 268
skóra 209
skórka 210
skra 345
skrzydło 295, 298, 299, 315, 354, 397
skrzydło kolumny 268, 281
skrzyneczka katoptryczna 89, 93
skrzynia 64, 78
skud 369
słodownia 250, 281, 397
Słońce 121, 150
słuch 219
sługa 313
słup 268
słupik 268
słupowanie 268, 282
słyszeć 219
słyszenie 220
smakowanie 220
smok lecący 106
smoła 350
smoła szewska 350, 356
smyczek 234, 237
solidus 369, 375
solstitium 135, 391
solstitium letnie 135, 148, 149
solstitium zimowe 135, 149
sól 200
sól skały 350, 355, 356
spadek 51
spadzistość 51
species widome 83, 91, 93
spiritus vini 350, 355
spisek 307
spływ 269
srebrnik 361, 369
srebrnik hebrajski 361
srebro 200
staje 60
stajnia 251, 397
stal 200, 202
stanowisko 295, 330
stanowniczy 314
starostwo 195
statica 15, 36
statua 272
statysta 314, 353
staw 191
stempel 331
stodoła 251
stolarz 243
stolica 195
stopa 60, 78
stopa antwerpska 60
stopa bawarska 60
stopa geometryczna 60
stopa hiszpańska 60
stopa kolońska 60
stopa norymberska 60
stopa paryska 60
stopa przyrodzona 61
stopa wenecka 61
stopa wiedeńska 61
stopień 64, 78, 269
straż 318
straż pierwsza 315
straż zadnia 316
strop 269
struktura 248
struna 234, 237
strych 256
strychować 338
strychowanie 338
strzałka magnesowa 381, 382, 384
strzelać 338
strzelanie 338
strzelba ręczna 334
studnia 259

styrowanie 380, 385
sublimować 346, 355
sublunarny 121
subtrakcyja 39, 76
suchedni / suche dni 166, 168, 397
suchość 95, 98, 204
suchoty 227, 230
suffit 269, 280
summa 39
susza 111
symmetryja 248
szacunek 374, 376
szafarnia 251
szala 73, 77
szałasz 330, 353
szaniec 295, 298
szaniec aproszowy 295, 301
szaniec podwałowy 295, 301
szaniec przedforteczny 296, 301
szańcowanie 296
szczyt 269, 281
szeląg 369, 376
szeląg wenecki 369
szerokość 67
szerokość [*geograficzna*] 172, 179
szkarpa 269
szkiełko 89
szkiełko okularne 89, 93
szkiełko sferyczne 89
szkiełko wypukłe 89
[*szkło*] *auctivum* 89, 90
szkło obiectivum 90, 92, 93
szkło okularne 90, 92, 93
[*szkło*] *ustivum* 90, 93
szkło wypuklaste 90, 93
szkopuł 191
szkrupuł 64
szkut 370, 375
szkut całkowity 370, 375
szkut in specie 370
szkut srebrny 370
szkut w złocie 370, 375
szkuta 383, 384
szmermel 345
sznur 61, 73
szóstaczek 370
szóstak 370
szóstak bity 370
szóstak niemiecki 370
szpieg 314
szpik 210, 229
szpiklerz 251
szpiklerz portowy 251, 282
szpiżarnia 256, 396
szron 109, 113
sztuka 373, 376
sztukateryja 272
szturm 326
szyfunt gdański 55
szyja 269, 281, 282, 285, 296, 397
szyk 316
szykowanie 316
szylwach 318

ściana 51, 76, 269
ściana semidyjametrowa 52, 79
śledziona 215
śnieg 109, 113
świat 98
światło 83, 93
światło słoneczne 83, 93
światłość 98
święto 166
święto nieruchome 166
święto ruchome 166

tablica 272
tablica miernicza 73
tablica Solskiego 73, 74, 78
tabor 309
taka 64
taksa 22, 374, 375
taksować 374, 375
taktyczny 305
taktyka 305, 353
talar / taler 370, 376
talar bity 371, 376, 377
talar bity francuski 371
talar bity holenderski 371
talar bity niemiecki 371, 377
talar srebrny 371
talar stary 371, 376
talar złoty 371, 376, 377
talentum 361
talentum greckie 361, 377
talentum hebrajskie 361, 377
tarcica 276
tchnienie 214, 229

telescopium 147
tenor 234, 237
terebintyna 351, 355
teston 371
tęcza 108, 113
thermoscopium 15, 73, 74, 391
tłustość 95, 98
tormentorologija 305, 353
towar 374
towarzysz 121, 314, 354
tragakanta 351, 355
trawić 212
trąba 310
trąba [*do gadania*] 236, 237
triens 361
triquetrum 28, 147
trojak 371
tropicus 141
tropicus Cancri 141, 148, 149, 391
tropicus Capricorni 142, 148, 149, 391
trójgraniasty 52
tryb wojenny 307
tryglif 273, 282
trygon 46, 74, 75
trygonometryja 36
tryjanguł 15, 46, 74, 75, 316
tryjanguł doskonały 46
tryjangułowy 52
trzecie niebo 103
trzęsienie ziemi 187
tult 371, 376, 377
twardość 95, 98
tydzień 164, 169
tył 316, 355
tył podawać 326
tynf 372, 377
tynkowanie 278, 281, 397

ubezpieczyć 326
ubijać 338
uchan 61, 77
ucho 225
ucieczka 326
ufortyfikować 297, 300
ugier 200
ugranizować 347, 356
umbra 84, 91
umocnić, *umacniać* 298
uncia 361
uncyja 55, 61
underofficyjer 314
uniwersał 308
upał 111
uprowiantowanie 309
urt 372
urub 372, 376, 377
uryna 351
usta 214
ustęp 191, 269
ustępować 326
uszykować 316
uszykowanie 316
utarczka 326
utrata 326
utrzymanie 326

vitriolum 200

waga 67, 73
walor 374, 375
wał 273, 282, 296
wał komunikacyi 296, 300, 301
wał kontynuacyi 296, 300
wał wewnętrzny 296
wał zewnętrzny 297
wapno 276, 281
warta 319
ważenie 67
ważyć 67, 375
wątroba 212
węgiel 200, 351, 356
wężownica 41, 78, 334
wiatr 108
wiązanie dachowe 269
wiązanie dachu 270, 281
wiązanie poddaszne 270, 282
wicher 111, 113
widzenie 220
widzieć 220
wieczór 135
wieko kapitelu 270, 281
wielkość 67
wiersta moskiewska 61
wieża 251
wilgoć 95, 98, 204, 226
wiosna 135
wiwenda 309, 352
wkraczać 327

wkroczenie 327
włos 208
włóka 63
wnętrzności 208
woda 95, 98, 112, 204
woda mineralna 191
woda morska 191
woda podziemna 191
woda siarczysta 192
woda słodka 192
woda słona 192
wojennik 314, 352, 397
województwo 195
wojna 308
wojowanie 327
wojownik 314, 352, 354
wojsko 319
wojsko oblegające 319, 354
wojsko prezydyjonalne 318, 319, 391
wola 220
woluta 273
womitować 227
wosk 109, 113
wozownia 251, 281
wódz 314
wódz generalny 314, 354
wpadać 192
wpływać 192
wrota 256
wschodzić 129
wschód 129, 179
wybieg księżycowy 129, 151
wybuchać 339
wycieczka 327
wyczyszczenie 347, 356
wyczyścić 347
wydrążanie 273
wygrana 308, 354
wykalkulować 39
wylać 192
wymiar 52
wymierzyć 67
wypadać 192
wypalać, *wypalić* 278
wypalenie 347, 356
wypalić się 278
wypływać 192
wypust 273
wyrachować 39, 78
wyrachowanie arytmetyczne 39
wyrychtowanie horyzontalne 339
wyrzucić 339
wysadzić, *wysadzać* 339
wysokość 52, 142
wysokość osi niebieskiej 142
wyspa 187, 203
wystrzelenie 339
wystrzelić 339
wzrok 220
wzrok daleki 224, 229, 230
wzrok krótki 224, 229

zachodzić 130
zachód 130, 180
zaćmić się 135
zaćmienie 135, 136, 150, 397
zaćmienie Księżyca 136
zaćmienie Księżyca niezupełne 136, 150, 151
zaćmienie Słońca 15, 136
zaćmienie Ziemi 136, 151
zafolować 339
zagwożdżenie 339
zakrystyja 258
zamek 270, 297
zapach 98
zapadać 130
zapalić 339
zapał 334, 339
zapiecek 270
zapole 256
zasadzka 327
zasłona 327
zawijać 380, 385
ząb 212
ząbek 273
zbliżać się 327
zbliżenie 327
zdrada 308
zegar 73
zegarek 74
zenith 15, 142
Ziemia 121
ziemia 95, 98, 112, 185, 187, 195, 204, 276
ziemia marglowa 276, 279, 282
ziemia marglowata 276, 279, 282
ziemia południowa subpolarna 185
ziewanie 214
zima 136

zimno 95, 99, 204
złączenie 130, 148, 149
złota liczba 166
złoto 200
złoty 372, 376
złoty niemiecki 372, 377
złoty polski 372, 377
złoty pruski 372
złoty ryński 372, 376
złoty turecki 372, 376
złoty węgierski 372
zmacerować 347
zmierzyć 67
zmysł 220
zmysł dotykania 220, 229
zmysł powierzchny 220
zmysł powonienia 221
zmysł słyszenia 221
zmysł smakowania 221, 230
zmysł wewnętrzny 221
zmysł widzenia 221
zmysł zewnętrzny 221
zmysł zwierzchny 221
znak 121
znak zodyjaczny 121
znak zodyjakowy 122, 151
znak zodyjaku 122
zodyjak 142
zona frigida 185, 202
zona septemtrionalis temperata 185, 201, 202
zona torrida 26, 185, 201, 202
zorza 111
zwierciadełko / zwierciadłko 90
zwierciadło 90, 92
zwierciadło płaskie 91, 93
zwierciadło wydrążone / wydrożone 91, 93
zwycięstwo 308, 354

źrzenica 224
źrzódło / źródło medyczne 192

żagiel 383, 384
żądza 222
żeglarz 383, 385
żegluga 380, 385
żelazo 200
żłobek 273
żołądek 212
żołd 309, 352
żołnierz 314
żołnierz prezydyjonalny 314
żółć 226
żuć 212
żupa 200, 202
żyła 215
żyła krwista 215
żyła sucha 210
żyłka 222
żyłka mesaraiczna 212, 230
żyłka włosiana 215, 230
żywica 351
żywot macierzyński 25, 217, 228, 229
żywot macierzysty 217, 228

Specialist lexis in the *Informacyja matematyczna* (*Mathematical Information*) by Wojciech Bystrzonowski of 1749 against the Polish language of the 18th century

Summary

This treatise provides reflections on the specialist lexis extracted from the encyclopaedic text entitled *Informacyja matematyczna* (1st edition 1743, 2nd edition 1749), prepared and published by Wojciech Bystrzonowski, a Jesuit. This monograph is composed of an introduction, two principal parts and a conclusion. The introduction presents Bystrzonowski's profile and discusses his literary output. The further part of the introduction provides methodological assumptions and outlines the objectives, which are as follows: a) presentation of the words and collocations with a specialist meaning from the *Informacyja matematyczna*; b) semantic, structural and genetic (comparative) analysis of the excerpted lexis; c) determination of the popularisation degree of that lexis in the Polish language of the first half of the 18th century.

The main part of this treatise is a presentation and analysis of the specialist lexis selected from the *Informacyja matematyczna* (2186 lexemes). The analysed vocabulary was divided into two basic groups, according to the substantive key being derived just form antiquity. The first group presents the lexis of liberal arts (including arithmetic and geometric, optical, cosmographic, astronomic, chronographic, geographic, medical and musical lexis). The second group presents the lexis of mechanical sciences (including architectural and building, military, commercial and nautical lexis).

Each of the subsections dedicated to he vocabulary of one domain has a tripartite structure: it starts with an introduction where respective communication spheres are being briefly characterised, reasons for the interest of Polish Jesuits in different branches of science are being discussed, and Polish- and Latin texts used by Bystrzonowski are being indicated. The primary part of subsections presents the analysed lexis: a meaning of respective lexemes is being defined, number of their uses is being given, exemplary citations illustrating the use of words are being excerpted, and the fact of their recording in the lexicons registering the Polish language of the first half of the 18th century is being determined. In case of loanwords (or collocations), also etymological information is being given. The recapitulation of subsections, semantic fields built by the analysed vocabulary are being separated, methods for creation of the analysed specialist lexis are being discussed, and reasons for development of redundant names are being explained. Also the vocabulary for which attestations in other Polish written texts of the mid-18th century had not been found was singled out.

In the conclusion of this treatise, a comprehensive review of the methods for creation of the specialist lexis being found in the *Informacyja matematyczna* was made, separating

indigenous vocabulary (1101 lexemes; 50% of the whole material) and loan-words (1078 lexemes; 49% of the whole material).

In the group of indigenous names, syntactic derivatives were indicated (439 lexemes; 20% of this material), as well as morphological derivatives (320 lexemes; 14.5% of this material) and semantic derivative (342 lexemes; 16.0% of this material). In the group of cited borrowed names, cited loan-words were separated (79 lexemes; 3.5% of this material), as well as proper loan-words (675 lexemes; 31% of this material), structural loan-words (290 lexemes; 13% of this material) and semantic loan-words (34 lexemes; 1.5% of this material). It was shown that Latin loan-words (264 lexemes; 39%) and Greek-Latin ones (132 lexemes, 20%) prevailed among foreign names, which is reasoned by the fact that Latin was the language of science. Also German loan-words are fairly numerous (123 lexemes; 18%), whereas Italian (37 lexemes; 5.5%, and French 20 lexemes, 3%, loan-words constitute a clearly smaller group respectively). The influence of other languages on the analysed lexis is small; we have here Czech loan-words (14 lexemes; 2%), Ruthenian loan-words (14 lexemes; 2%), Turkish loan-words (9 lexemes; 1.5%), Hungarian loan-words (4 lexemes; 0.5%) and Chinese loan-words (3 lexemes; 0.5%). In case of 55 names (8%), it was not possible to determine unambiguously which languages they had come to the Polish language from.

Due to the assimilation degree of borrowed names, it is possible to indicate among them, as follows:

a) borrowed specialist vocabulary, non-assimilated and functioning in the Polish language of the mid-18th century as citation,
b) borrowed specialist vocabulary but not fully assimilated, such as the one undergoing only just the adaptation process, which had led, among others, to loosening of the spelling or to occurrence of the morphological by-forms of a word,
c) borrowed specialist vocabulary settled in the Polish language of the 18th century, fully assimilated with respect of inflexion, phonetics and orthography.

The popularisation degree of the specialist vocabulary in the Polish language of the 18th century, attested in the *Informacyja matematyczna*, differed. It is possible to indicate here, as follows:

a) lexis commonly known in the Polish language of the mid-18th century (both indigenous and borrowed lexis),
b) lexis with a narrow extension, being present only in the specialist texts of the 17th and the 18th century of various knowledge domains,
c) specialist vocabulary which probably appeared in the *Informacyja matematyczna* for the first time, i.e. the names attested not before texts of the second half of the 18th century or later ones.

A wide array of the problems being discussed in the *Informacyja matematyczna* had caused Bystrzonowski to be pitted against numerous terminological problems and scarcities of the Polish specialist lexis of that time. The accomplished review of the specialist vocabulary selected from that encyclopaedia allows Bystrzonowski to be regarded as the author who had played a prominent role in the process of preparing the ground for linguistic changes which would take place in the Polish scientific literature of the second half of the 18th century.

Translated by Jerzy Stępień

Książka mieści się w kręgu badań leksykologii historycznej
i przynosi rozważania na temat leksyki specjalistycznej z różnych
dziedzin (arytmetyki i geometrii, optyki, kosmografii, astronomii.
chronografii, geografii, medycyny, muzyki, architektury
i budownictwa, wojskowości, handlu i żeglugi), obecnej
w osiemnastowiecznym encyklopedycznym tekście
o charakterze popularyzatorskim, to jest w *Informacyi matematycznej*
Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 roku.
Wydobyty z tej encyklopedii kompletny materiał leksykalny został
zaprezentowany wraz z przykładami ilustracyjnymi i poddany analizie
semantycznej, strukturalnej i genetycznej. Podjęto ponadto próbę
ustalenia stopnia upowszechnienia tego słownictwa
w polszczyźnie ogólnej XVIII wieku. Analiza materiału pozwoliła
ustalić, że Bystrzonowski w sposób istotny przyczynił się
do wprowadzania w szeroki obieg czytelniczy słownictwa
specjalistycznego (rodzimego i obcego), z jednej strony wywodzącego
się jeszcze z tekstów średniowiecznych,
ale z drugiej strony słownictwa nowego, zupełnie nieznanego
osiemnastowiecznej polszczyźnie ogólnej. Odegrał również
znaczącą rolę w procesie porządkowania leksyki specjalistycznej
oraz tworzenia nowoczesnego systemu terminologicznego.

WYDAWNICTWO US NAUKOWE

71-101 Szczecin, ul. Mickiewicza 66
tel. 91 444 20 06, tel./faks 91 444 21 52
e-mail: wnus@uoo.univ.szczecin.pl
www.us.szc.pl/wydawnictwo

ISBN 978-837241-863-0 (print)
ISBN 978-83-7972-802-2 (online)